

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

21.004

33

K-78

15 JAN 2010

Հրատարակութիւն «Զանգ» № 1.

Ա. ԲՈԳԴԱՆՈՎ

3.47

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԴԱՍԸՆԹԱՅ

Հեղինակի յաճուխությամբ

Ռուս. վերջին հրատարակութիւնից

Թարգմ. Առնոլդ Զիլինկինսկի

ԳԻՆՆ Է 1 ԲՈՒԲԼԻ

ԹԻՖԼԻՍ

Էլէկտ. տպարան Գումակերից
1907

33
P-78

05 FEB 2007

Ա. ԲՈԳՂԱՆՈՎ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԴԱՄԸՆԹԱՅ

Հեղինակի յայտնի յառաջաբանով

Թարգմանեց

Ա. ՇՆՏ ԶԻԼԻՆ ԿԻՐԵԱՆ

ԳԻՆՆ Է 1 ՐՈՒԲԼԻ

ԹԻՖԼԻՍ

Էլէկտ. տպարան Գուտտենբերգի
1907

05 MAR 2013

21.000

3468.82

Тифлисъ, Электронпечатня Гуттенбергъ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

Այս գիրքը ներկայացնում է քաղաքական տնտեսության մի շատ սեղմ և համարեա համառօտ մեկնութիւն, գիտական սօցիալիզմի տեսակէտով: Գրքի մեկնութեան կարգն այնպէս է պահւած, ինչպէս որ վերոյիշեալ տեսակէտից ամենայարմարն է. տնտեսական ձեւերը նկարագրւում են իրանց զարգացմամբ և այնպիսի հետևողականութեամբ, ինչպէս որ նրանք առաջ են գալիս մարդկանց սօցիալական կեանքի մէջ: Այն ընթերցողի համար, որը զանազան գրքերից ու բնօրինակներից օգտւած լինելով արդէն քիչ թէ շատ տեղեկութիւն ունի քաղաքական տնտեսության մասին, այս ձեռնարկը կծառայէ իբրեւ միջոց իւր հաւաքած տեղեկութիւնները մի սխառեմի վերածելու: Իսկ նոր սկսող ընթերցողին այս ձեռնարկը կարող է, բացի ամենակարևոր տեղեկութիւնների համառօտ մեկնութիւնից, տալ նաև այս առարկայի յետագայ ուսումնասիրութեան պատրաստի սխեման: Հէնց վերջին տեսակի ընթերցողների համար էլ բնագիրը բաժանւած է խոշորատառ և մանրատառ մասերի: Խոշորատառ մասը, առանց մանրատառ մասի, նոյնպէս ներկայացնում է մի ամբողջութիւն. միևնոյն ժամանակ այդ մասը աւելի հանրամատչելի մեկնութիւն է այն ամենակարևոր նիւթի, որի ուսումնասիրութիւնը հարկաւոր է նոր սկսող ընթերցողին:

Այս գիրքը կազմւել է մի շարք դասախօսութիւններից, որ կարգաւ են բանւորական ինքնակրթական ժողովներում: Կարելի է ասել, որ այս գիրքը բանւորների հեղինակութիւնն է, որովհետև հեղինակը

թէ գիտական նիւթի ընտրութեան և թէ նիւթի դասաւորութեան մէջ հէնց բանւորները հարցմունքներով ու պահանջներով է առաջնորդել: Բանւորներն ուղղում էին, որ պրօլետարիատի և միւս դասակարգերի գրութիւնը, շահերն ու խնդիրները իրանց առաջ դրէին ամենայն հետեւողականութեամբ, սկսած հէնց սկզբից, — որպէսզի պարզ լինի, թէ որտեղից ինչ է առաջացել և ուր է գնում: Հեղինակն իրագործել է այդ պահանջները, որքան որ կարողացել է. ըստ որում, նիւթի ամենամեծ յոսքը, ի հարկէ, գերմանական սօցիալ-դէմօկրատիան է տւել:

Տնտեսական գիտութիւնը պրօլետարական տեսակէտով լիովին միջազգային է, ինչպէս միջազգային է ամենից առաջ ինքը պրօլետարիատը: Տիրապետող դասակարգերը շարունակ և բոլոր ուժով աշխատում են մթագնել այս վերջին ճշմարտութիւնը. նրանք աշխատում են խաբէութեամբ փոխել բոլոր երկրների պրօլետարիատի դասակարգային կռիւն ընդդէմ ամբողջ բուրժուազիայի և դարձնել նրան ազգային կռիւ, ժողովուրդների թշնամութիւն: Նրանք աշխատում են անջատել պրօլետարիատը, որպէսզի տիրապետեն նրա վրայ. նրանք գրգռում են ռուսական պրօլետարիատը հրէականի դէմ, թուրքականը — հայկականի դէմ: Այն պրօլետարական մասսաների խաւերում, որոնք դեռ սակաւագիտակից են, այդ ճշգրտները երբեմն յաջողութեամբ են սլակւում և այն ժամանակ թափւում է եղբայրական արիւնը ու պրօլետարիատի թշնամիները ցնծում են այդ յաղթանակով:

Սակայն այդ յաղթանակը երկարատե չի լինում: Դասակարգային ինքնագիտակցութեան լոյսը անխուսափելիօրէն թափանցում է նոյն իսկ ամենայնտաճնաց խաւերի մէջ և այն ժամանակ խաբւածների ատելութիւնն աւելի ուժգին է բորբոքւում իրանց թշնամիների դէմ, որոնք գրգռել էին նրանց՝ իրանց դաշնակիցների ու բարեկամների դէմ: Բոլոր ազգերի ամբողջ պրօլետարիատի եղբայրական միութիւնը զարգանում, ամրապնդւում է և անպարտելի է դառնում:

Մեր ապրած էպօխայում, որ յեղափոխական էպօխա է, մասսաների քաղաքական զարգացումը տասնեակ անգամ աւելի արագ է ընթանում, քան սովորական ժամանակներում: Ամիսներն անցնում են իբրև տարիներ, օրերը — իբրև ամիսներ: Թշնամիների հնարագիտութիւնները, որ ազգերի մէջ թշնամութիւն են սերմանում, օր ըստ օրէ աւելի քիչ յաջողութիւն են գտնում. պրօլետարական մասսաները հետզհետէ աւելի ու աւելի սերտ են համախմբւում: Եւ ազգային բան-

ւորական կազմակերպութիւնները, պրօլետարիատի քաղաքական ներկայացուցիչները ամբողջ Ռուսաստանում միանում, մի բանւորական կուսակցութիւն են կազմում:

Ջերմագին ողջունելով հայ պրօլետարիատի մէջ գործող ուժերի միութիւնը, չեմ կարող չարտայայտել իմ յոյսն ու ցանկութիւնը, որ այս գրքի հայերէն թարգմանութիւնը ի կատար ածէ ոչ միայն իւր ուղիղ կոչումը՝ իբրև մի դասագիրք, որ պէտք է օգնէ հայ բանւոր ընկերոջը ընդհանուր կռիւ համար իւր ինքնակրթութեան դժւարին ու բարդ գործի մէջ, — այլ որ հանդիսանայ այն բաղմամբիւ թելերից մէկը, որոնք ամբացնում են ռուս և հայ պրօլետարիատի եղբայրական միութիւնը, որոնց առաջ կանգնած է միևնոյն մեծ և ընդհանուր նպատակն ապագայում և միևնոյն խնդիրները՝ ներկայ յեղափոխութեան մէջ:

Ա. ԲՈՅՈՒՄՆՈՎ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Մարդկութեան զարգացման պրօցէսում մարդկանց գոյութեան կռիւը միշտ աւելի ու աւելի ցիտակցական և հասարակական է դառնում: Գիտակցական գոյութեան կռիւ կամ, աւելի կարճ, աշխատանք, կոչւում է մարդկային էներգիայի ծախսումը որոշ և առաջուց գիտակցւած նպատակի համար: Այդ նպատակը կայանում է մարդկային որ և է կարիքին բաւարարութիւն տալում: Եթէ խնդիրը միայն հէնց աշխատաւորի անձնական կարիքի մէջ է, այն ժամանակ մեր առաջն է «անհատական-օգտակար» աշխատանքը: Այդպէս է օր.¹ այն մարդու աշխատանքը, որը ուսում կամ հագնւում է: Տնտեսական գիտութիւնը այդ տեսակ աշխատանքի հետ գործ չի ունենում: Նրան հետաքրքրում է միայն «հանրօգուտ» աշխատանքը, այսինքն այնպիսին, որը բաւարարութիւն է տալիս ոչ բացառապէս աշխատաւորի անձնական կարիքներին, այլ հասարակական կարիքներին, յօգուտ հասարակութեան քիչներին, այլ հասարակական կարիքներին, յօգուտ հասարակութեան ամբողջութեան, որի մի անդամն էլ ինքն աշխատաւորն է: Այդ դէպքում մարդ անխտիր գիտակցօրէն է ձգտում օգուտ տալ ուրիշ մարդքում մարդ անխտիր գիտակցօրէն է ձգտում օգուտ տալ ուրիշ մարդկանց, թէ այս բղիւղում է նրա ուղիղ, անմիջական նպատակներին, եթէ նոյնիսկ՝ ստրուկն աշխատում է ծեծից խուսափելու կամ վարձ-կան բանւորը՝—սովամահ լինելուց ազատելու համար, այդ միևնոյնն է, նրանց աշխատանքը հանրօգուտ է, երբ նա փաստօրէն նպաստում է միւս մարդկանց կարիքներին բաւարարութիւն տալուն:

Չզբաղւելով կարիքների հետազօտութեամբ, տնտեսական գիտութիւնը հանրօգուտ է անւանում ամեն մի աշխատանք, որ պիտանի է հասարակութեան. բաւարարութիւն է տալիս նա կենսական թէ երկրորդական, բնական թէ արհեստական կարիքներին, այս տեսակէտից երկրագործի աշխատանքն ու ականագործինը, ուսուցչին ու ծառայինը՝ չեն տարբերւում:

«Հանրօգուտ աշխատանք» արտայայտութեան հետ բոլորովին համանիշ պէտք է գործածենք «արտադրութիւն» տերմինը: Արտադրութեան պրօցէսների մէջ գիտութիւնը զանազանում է երկու կողմեր. —տեխնիկական և հասարակական:

Արտադրութիւնը մարդկանց՝ արտաքին բնութեան հետ ունեցած կռիւն է: Այս կռիւի մէջ մարդն անմիջականապէս ներգործում է բնութեան վրայ, օգտւելով նրա առարկաներից և ոյժերից, փոփոխում է

վերջինս իւր շահերի մէջ: Աշխատաւորի՝ արտաքին բնութեան հետ ունեցած անմիջական յարաբերութիւնն արտադրութեան տեխնիկական կողմն է: Այդ կողմն ուսումնասիրուած է տեխնիկական գիտութիւններով (մեխանիկա, տեխնոլոգիա) և բնական գիտութիւններով (մատեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, կենսաբանութիւն):

Արտադրութեան հասարակական կողմը կազմուած են այն յարաբերութիւնները, որ մարդ արտադրութեան ժամանակ ունենում է ուրիշ մարդկանց հետ: Հիմնական և ընդհանուր արտադրական յարաբերութիւնն արգէն պարզ արտայայտուած է հէնց «հանրագումար աշխատանք» նշանակութեան մէջ. մարդիկ աշխատում են միմեանց համար, հասարակութեան ամբողջութեան համար, հետևապէս նրանց մէջ գոյութիւն ունի միութեան և բնութեան դէմ մղած աշխատանքային կռիւ միաբանութիւն: Այս ընդհանուր յարաբերութիւնը զանազան դէպքերում զանազան ձևեր է ստանում, որոնք միանում են և մի քանի հիմնական տեսակներ դառնում. հասարակ աշխատակցութիւն, — երբ բանւորները միասին կատարում են միևնոյն աշխատանքը. աշխատակցի բաժանումն. — երբ մի արտադրութեան պրօցէսի տարրեր մասերը կատարում են տարբեր բանւորներ. ստորադրութիւն (աշխատանքի բաժանման մասնաւոր դէպք). — երբ մի մարդ կատարում է միևնոյն ցուցմունքները:

Տնտեսական գիտութեան հիմնական առարկան կազմում է հէնց արտադրութեան հասարակական կողմը — մարդկանց մէջ եղած յարաբերութիւնները և ոչ թէ տեխնիկականը, ոչ թէ մարդու՝ արտաքին բնութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

Գիտութեան մէջ վաղ ժամանակներից արմատացել է հանրագումար աշխատանքի բաժանումը «արտադրականի» և «ոչ արտադրականի»: Արտադրական է կոչւում այն աշխատանքը, որ նիւթական օգտակար առարկաներ է ստեղծում. ոչ արտադրական — այն աշխատանքը, որի պրօդուկտը (արդիւնք) նիւթական չէ. օրինակ՝ ֆարերիկային բանւորի աշխատանքն ու դասախօսի աշխատանքը: Այսպիսի խիստ սահմանափակման դէպքում, օրինակ՝ ամբողջ փոխադրական զբաղմունքը, չնայեա՞ծ հասարակութեան նիւթական կեանքի վրայ ունեցած նրա անմիջական ահազին նշանակութեանը, պէտք է ոչ արտադրական աշխատանքին վերաբերի: Այդ կերպ սահմանափակումը գիտական չի կարելի համարել: Կարելի է մի ուրիշ, գիտական մտքով աւելի բաւարար ձևակերպում (формулировка) տալ նրան. արտադրական անձանի ամեն մի հանրագումար աշխատանք, որ արտաքին բնութեան մէջ նիւթական փոփոխութիւն է առաջ բերում: Այն ժամանակ չեն ստացւիլ այնպիսի հակասութիւններ, որպիսին տեղի ունի նախընթաց օրինակում փոխադրական արդիւնաբերութեան մէջ (перевозочная) (производитель): Բայց այն ժամանակ հէնց ինքը սահմանափակումն էլ վերանում է: Իւրաքանչիւր հանրագումար աշխատանք պէտք է արտադրական համարել, որովհետև ոչ մի աշխատանք չի կարող հան-

րագումար դառնալ, առանց նիւթապէս երևան գալու, առանց նիւթական փոփոխութիւններ առաջ բերելու արտաքին բնութեան մէջ: հեղինակի աշխատանքը միայն նիւթական ձեւագրով կամ մէջ է ներգործում մարդկանց հոգեկանի (психика) վրայ. դասախօսի աշխատանքն օգտակար է դառնում ունկնդիրների համար այն պատճառով, որ նրանց ականջին է հասնում դասախօսի առաջացրած հնչիւնային տատանումները — նիւթական փոփոխութիւններ մթնոլորտի մէջ, և այլն:

Առաջ գիտութեան մէջ արտադրական և ոչ արտադրական աշխատանքի սահմանափակումը շատ կարեւոր դեր էր խաղում. էկոնոմիայի մէջ պարունակւել են մարդկանց այն յարաբերութիւնները միայն, որոնք սկիզբն են առնում «արտադրական» աշխատանքի շրջանում: Սակայն, եթէ նոյնիսկ յաջողէր բաւարարական ձևով և պարզ ձևակերպումն տալ այս սահմանափակման, հազիւ թէ նա օգտակար լինէր գիտութեանը՝ երեւոյթների օրինաչափ հետազոտութեան համար: Խնդիրը միայն հին բաժանման ծայրայեղ պայմանականութեան մէջ չէ, բանը նրանումն է, որ հին բաժանումը զուտ հասարակական, մարդկանց յարաբերութիւնների մասին եղած գիտութեան մէջ գիտութեան համար օտար տեսակէտներ է մտցնում, որոշելով այս գիտութեան սահմանները իրերի բնական յատկութիւններով, նրանց նիւթականութեամբ կամ ոչ նիւթականութեամբ: Մինչդեռ հասարակական աշխատանքի մէջ մարդկանց յարաբերութիւնները կարող են բոլորովին նոյն ձևերն ընդունել, ինչպէս նիւթական, այնպէս և ոչ նիւթական իրերի արտադրութեան ժամանակ: Եւ տնտեսական գիտութիւնից բացի զգուշացնելով գիտութիւնը կարող էր իւր վերայ վերցնել աշխատանքային միաբանութեան այն յարաբերութիւնները հետազոտութիւնը, որոնք կապւում են «ոչ արտադրական» հասարակական աշխատաւորներին միմեանց և «արտադրական» բանւորների հետ:

Արտադրութեան հասարակական կողմի հետ, որ ներկայանում է որպէս նրա շարունակութիւնը, անքակտելի կերպով կապւած է բաշխումը (распределение):

Անհատական գործածութիւնը դուրս է տնտեսական գիտութեան սահմանից, — տնտեսական գիտութեան, որ հասարակական գիտութիւններից մէկն է և պատկանում է օրգանիզմի մասին եղած գիտութեանը (ֆիզիոլոգիա): Սակայն արտադրութեան պրօցէսները չէին կարող հանրագումար դառնալ, եթէ նրանց հետևանքները, նրանց նիւթական և ոչ նիւթական արդիւնքները չբաշխէին այս կամ այն եղանակով հասարակութեան անդամների մէջ անձնական գործածութեան համար: Այսպիսով հասարակական արտադրութեան և անձնական գործածութեան մէջ կայ բաշխում — մի հասարակական պրօցէս, որի մէջ աշխատանքի արդիւնքը գործածութեան է անցնում:

Բաշխման ամբողջ պրօցէսն առաջանում է մարդկանց մէջ եղած զանազան յարաբերութիւններից: Այս յարաբերութիւնների էութիւնն ամեն տեղ միևնոյն է. յայտնի մոմէնտից սկսած, իւրաքանչիւր տաճար-

ձին անհատ սկսում է հանրական աշխատանքի արդիւնքն իրանը համարել, այսինքն՝ իւր՝ անհատականապէս օգտուելու առարկան համարել։ Իսկ հասարակութեան միւս անդամներն այդ թոյլ են տալիս։

Բաշխման մասնաւոր ձեւերը յանգում են երկու հիմնական տիպերի. առաջին՝ օւղիղ կամ կազմակերպւած բաշխումն, երբ մի անձնական կամ հասարակական կամք հասարակական արդիւնքի մէջ որոշում է առանձին անձերի բաժինը. օր.՝ երբ ստրկատէրն՝ իւրացներին բաժին է տալիս կենսական անհրաժեշտ միջոցներ, կամ երբ ցեղական համայնքի խորհուրդը բաժանում է իւր անդամներին մէջ գործածութեան իրերը. երկրորդ՝ կողմնակի կամ անկազմակերպ բաշխումն կամ փոխանակութիւն, երբ հասարակական արդիւնքը մինչև գործածողին հասնելը, անցնում է փոփոխական պրօցէսներին մի շարք, հերթով՝ տարբեր մարդկանց սեփականութիւն դառնալով։ Օրինակ՝ առուծախսի միջոցով գործարանատէրերից անցնում է մեծ քանակութեամբ ծախող վաճառականին, սրանից՝ մանրավաճառներին և նրանցից էլ՝ իսկական սպառողներին։

Սովորաբար փոփոխման գիտութիւնը ջնկում են տարածման գիտութիւնից, իբրև տնտեսական գիտութեան առանձին ինքնուրոյն մաս։ Սրա համար բաւարար հիմունքներ չկան. փոփոխութիւնը բաշխման մի մասնաւոր, պատմականապէս անցած, զարգացման որոշ շրջանի մէջ ծագած և որոշ շրջանի մէջ չբացած ձև է։

Ճշգրիտ որոշելով տնտեսական գիտութեան շրջանը՝ պէտք է անել հետևապէս, որ սա արտադրութեան և բաշխման հասարակական յարաբերութիւնների գիտութիւն է։

Եսպէս բոլորովին ճիշտ և բաւական կըլինէր խօսել արտադրութեան յարաբերութեանց մասին։ Բաշխումը ուսումնասիրւում է տնտեսական գիտութեամբ այն չափով միայն, ինչ չափով որ նա անքակտելի կերպով կապւում է արտադրութեան հետ, ինչ չափով որ նա ներկայանում է նրա մի այլ կողմը։ Եթէ մի դասակարգին պատկանում է աշխատանքի գործիքներն ու նիւթերը, իսկ միւսին նրա բանւորական ոյժը, այդ դէպքում սա բաժանման յարաբերութիւն կըլինի, բայց միևնոյն ժամանակ արտադրական յարաբերութիւն է, որով ցոյց է տալիս աշխատանքի պրօցէսի մէջ առաջնի տիրապետութիւնն երկրորդի վրայ։ Ընդհանրապէս բաշխումը, որ ուսումնասիրւում է տնտեսական գիտութեամբ, արտադրութեան պայմանների բաշխումն է. յարաբերութեանց թէ այս և թէ միւս շրջանը անքակտելի մի ամբողջութիւն է նրա համար։

Հասարակական յարաբերութիւնները չեն ներկայացնում որ և է մշտական և անփոփոխ բան. ինչպէս բնութեան մէջ ամեն ինչ, նրանք էլ շարունակ փոփոխւում են։ Նրանց փոփոխութիւնների մէջ արտայայտւում են յառաջագիմութիւն կամ հասարակութեան ոյժերի

անկումն, հասարակութեան յաղթութիւնը բնութեան վրայ՝ կամ ընդհակառակը։ Կար ժամանակ, երբ մարդիկ փոքր և նեղ կապակցւած և իրարից անկախ համայնքներով էին ապրում, այն ժամանակ արտադրական յարաբերութիւնները շատ նեղ և պարզ էին, իսկ բաշխելի իրերն ուղղակի կերպով էին բաժանւում. այժմ մարդկային հասարակութիւններն անհազին են, տնտեսական յարաբերութիւնները վերին աստիճանի բարդ. սակայն անցեալի և ներկայի մէջ զարգացման անընդհատ շղթայ է հաստատւում։ Եղել են և ուրիշ կարգի փոփոխութիւններ հասարակութեան ոյժը բնութեան դէմ կուելիս ընկնում էր, հասարակական ընդարձակ կապերը խզւում էին, տնտեսական յարաբերութիւններն աւելի նեղ ու պարզ դառնում. այստեղ գիտութիւնը պէտք է հետազօտէ փոփոխութիւնների մի ուրիշ անընդհատ շղթան, պէտք է հետազօտէ փոփոխութիւնների մի ուրիշ անընդհատ շղթան, ոչ թէ զարգացման, այլ յետաշրջման (ադրանալիզ) շղթան։ Յետաշրջման և զարգացման հարցերի մէջ է գիտութեան ամբողջ ինտերեսը, որովհետև կեանքի և զարգացման համար մարդկութեան կուելու ղէնքերից մէկն էլ գիտութիւնն է։

Այժմ մենք կարող ենք վերջացնել տնտեսական գիտութեան բնորոշումը, գիտութիւն, որ հետազօտում է արտադրութեան հասարակական յարաբերութիւններն ու նրանց փոփոխութիւններին, նրանց զարգացման և յետաշրջման մէջ եղած բաժանումները։

Յաջորդ բացատրութիւնների կարգը էական գծերով այս որոշումներով է նկատւում։

2. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Մենք կսկսենք արտադրութեան վերաբերեալ մի քանի հիմնական խնդիրների պարզարանութիւնից իւր ամբողջութեամբ, զեռ առանց բաժանելու նրա տեխնիկական և հասարակական կողմերը։

Այս հիմնական հարցերը հեշտութեամբ պարզւում են արտադրութեան որոշելովը, իբրև հանրօգուտ աշխատանքի։ Աշխատանքը մարդկային էներգիայի՝ որոշ նպատակի համար արւած ծախսումն է. ակնհերև է, որ ամենից առաջ պէտք է պարզել հետևեալը։

Առաջին—ինչ նպատակի համար և ի՞նչ ուղղութեամբ է լինում էներգիայի ծախսումը (հանրօգուտ աշխատանքի «որակը»)։

Երկրորդ—հրքան մեծ է այդ ծախսումը (հանրօգուտ աշխատանքի «քանակը»)։

Երրորդ—ինչ չափով է նա հասնում իւր նպատակին (աշխատանքի «յաջողութիւնը» կամ «արտադրողականութիւնը»)։

ա) Հանրօգուտ աշխատանքի որակը

Եթէ մի մարդ զբաղւում է հողի մշակութեամբ, մի ուրիշը—մետաղների մշակութեամբ, երրորդը—ուսում աւանդելով և այլն, ուրեմն

նրանցից իւրաքանչիւրն իւր մասնաւոր գործողութիւններն մէջ ձգ-
տում է յատուկ անմիջական մի նպատակի, իւր էներգիան մի այլ
ուղղութեամբ է ծախսում, քան ուրիշները: Աշխատանքի այս տարբեր
ուղղութիւնը նշանակում է նրա տարբեր «որակը»:

Աշխատանքի որակը իւրաքանչիւր առանձին դէպքում կախած է
երեք պայմաններից. առաջին՝ աշխատատեղի կարիքից, նրա ձգտում-
ներից. երկրորդ՝ աշխատանքի այն արտաքին միջոցներից, որոնք
գտնւում են նորա տրամադրութեան տակ. երրորդ՝ նրա բանւորական
ոյժից: Վայրենին կարիք ունի պատասխարել իւր մարմինը ցրտից. ի-
րանից դուրս նա գտնւում է սուր քար և տաք մորթի ունեցող գա-
զաններ. վերջապէս վայրենու կազմածքը ընդունակ է կտրուկ, ոյժեղ,
ձիշտ ուղղւած հասարակ շարժումների: Այս էլեմենտներով լիովին ո-
րոշւում է աշխատանքի որակը, որը, ներկայ դէպքում, կատարւած
կըլինի—նախնական կոպիտ որսորդութիւն գազանների վրայ՝ նրանց
մորթու համար:

Տնտեսական գիտութեան մէջ խնդիրը միայն արտադրութեան
մասին է, այսինքն հասարակական աշխատանքի մասին, ուստի այս-
տեղ բացատրւած միտքն արդէն այսպիսի ձև է ընդունում. արտա-
դրութեան մէջ տարբեր մարդկանց աշխատանքի որակը որոշւում է
առաջին՝ հասարակական կարիքներով, երկրորդ՝ արտադրութեան հա-
սարակական միջոցներով, երրորդ՝ հասարակութեան բանւորական ոյ-
ժերի ամբողջ առձեռն սխտեմով:

Հասարակական կարիքների բնոյթն ու չափը պայմանաւորւում
են հասարակութեան ամբողջ նախընթաց զարգացումով. երոպական
հասարակութեան կարիքները բաւականին տարբեր, շատ աւելի ընդար-
ձակ, բարդ և զանազանակերպ են, քան պապուասի հասարակութեանը:
Ինչ չափով որ հասարակութեան ոյժը բնութեան դէմ վարած կռիւ մէջ
զարգանում է, նոյն չափով էլ աճում են նրա կարիքները:

Արտադրութեան միջոցները—նիւթերն ու գործիքները—ընդհանրա-
պէս արտաքին բնութեան այն էլեմենտներն են, որոնց ուղղւած է մարդ-
կանց աշխատանքը: Մի քանի դէպքերում արտադրութեան այս միջոց-
ներ ուղղակի պատրաստի ստացւում են բնութիւնից—այդպէս են
կուսական անտառների ծառերը, որոնց վրայ աշխատում է փայտա-
հատը, երկաթի հանքը՝ նիւթ է հանքահանի համար, սուր քարը՝ գոր-
ծիք է վայրենու համար: Ուրիշ դէպքերում էլ արտադրողը գործ է ու-
նենում նախընթաց աշխատանքով արդէն մշակւած բնութեան էլեմենտ-
ների հետ, օրինակ՝ հանքից դուրս բերած երկաթի, երկաթից շինած
մեքենաների և այլն: Այս մի շարք դէպքերը համապատասխանում են,
ընդհանրապէս առած, աւելի մեծ բարդութեան, հասարակական արտա-
դրութեան աւելի բարձր զարգացման:

«Նիւթի» և «գործիքի» մէջ եղած տարբերութեան հարցը

որոշ նշանակութիւն ունի տնտեսական գիտութեան համար: Շատ
անգամ անձիշտ, զուտ բերանացի որոշումներ են տրւում. նիւթն
այն է, որի վրայ աշխատում են, գործիքը—այն, որի միջոցով աշ-
խատում են—այդ միևնոյնն է, թէ ասել՝ նիւթը նիւթ է, իսկ
գործիքը—գործիք: Արտադրութեան այս երկու տեսակ միջոցների
գործնական տարբերութիւնը կայանում է հետեւելում. նիւթն
անցնելով արտադրութեան մի առանձին պրօցէսով, այնքան զգալի
կերպով փոխւում է, որ նոյնը չի լինում, ինչ որ առաջ էր և
առաջուայ գործածութեան համար պէտք չի գալիս. եթէ բամբակի
որ և է քանակութիւնը մի անգամ մանւած է, երկրորդ անգամ նը-
րան չի կարելի մանել. եթէ ածուխը վառւած է, երկրորդ անգամ
չի կարելի վառել: Ընդհակառակը, գործի մէջ մի անգամ գործած-
ւած գործիքը զարձեւալ առաջւայ գործիքն է մնում և մինչև մի
որոշ սահման դարձեալ պէտք է գալիս նախկին գործածութեան
համար. հասկանալի է ի հարկէ, որ այսօր բամբակի որ և է քանա-
կութիւն մանող մեքենան կարող է նոյն նպատակին ծառայել և
վաղը, միւս օրը, մինչև որ կըմաշւի:

Երրորդ էլեմենտը, որով որոշւում է տարբեր բանւորների
հասարակական աշխատանքի որակը, հասարակութեան բանւորական
ոյժերի սխտեմն է: Այս արտայայտութիւնը ցոյց է տալիս բանւորա-
կան ոյժերի ամբողջութիւնը նրանց կարգաւորող, առձեռն, փոխադարձ
յարաբերութիւնների մէջ: Նախնական հասարակութիւնը, որ բաղկա-
ցած էր մի քանի տասնեակ մարդկանցից, ակնհերե է, չէր կարող զար-
գացնել տարբեր որակ ունեցող աշխատանքի այն այլազանութիւնը,
ինչպէս աւելի յետագայ և աւելի ընդարձակ հասարակութիւնը: Նախ-
նական հասարակութեան մէջ համարեա կարիք չի լինում տարբերել
առանձին «մասնագիտութիւններ», մէկի աշխատանքը քիչ է տարբեր-
ւում միւսի աշխատանքից. մինչդեռ ժամանակակից հասարակութեան
մէջ իր ձեւաւորւած արտադրութեան մէջ զանազան մասնագիտու-
թիւնների թիւը հազարներով է հաշււում:

Այսպիսով գոյութիւն ունեն հասարակական աշխատանքի «որա-
կականապէս» տարբեր տեսակներ, ուրիշ խօսքով, հասարակական աշխա-
տանքի էներգիան արտաքին բնութեան վրայ տարբեր ուղղութիւննե-
րով է ծախսւում: Այնուամենայնիւ մարդիկ հնարաւոր են համարում
բաղդատել աշխատանքի քանակապէս ամենատարբեր տեսակները. օրի-
նակ՝ նրանք ասում են, թէ այս ինչ դասերն աւելի շատ է աշխատում,
«քան այն ինչ կօշկակարը, թէ այս ինչ գրքի վրայ աւելի շատ աշխա-
տանք է թափւած, քան այն ինչ մեքենայի վրայ և այլն: Եւ այս բո-
լորովին բնական է, որովհետեւ ամեն աշխատանք ընդհանրապէս մարդ-
կային ուղեղի էլեմենտների, մկանների, ջղերի, արեան ծախսումն է,
որը կարելի է համեմատել մի ուրիշ քանակական ծախսման հետ, ան-
կախ այն բանից, թէ նա ինչ բանի է ուղղւած, ծառի՝ մշակման, թէ
երկաթի, հողի, թէ երեսմանների զուլնների:

Ց-ժամեայ օրը, բաւականաչափ լաւ կենսական պայմաններում, աշխատանքի աւելի մեծ քանակութիւն կարող է պարունակել, քան 10-ժամեան:

Որ լարւած աշխատանքի համար անհրաժեշտ է սովորութիւնը, այդ հանրածանօթ փաստ է: Անգլիական բանւորների աշխատանքի խիստ լարւածութիւնը գլխաւորապէս կախած է այդպիսի սովորութեան զարգացումից: Այնտեղ լարւածութիւնը մի ամբողջ շարք սեւրունդների ընթացքում աճեց, ըստ որում իւրաքանչիւր յետնորդ իւր նախորդից մի քիչ աւելի էր զարգացնում:

Բանւորի ոյժի էական էլեմենտներից մէկը նրա ինտելիգենտութիւնն է, թէև սրա ազդեցութիւնը աշխատանքի լարւածութեան վրայ առաջին հայեացքից աչքի չի ընկնում:

Իւրաքանչիւր աշխատանք ամենից առաջ նկատարւում է ներգիտի ծախսումն է, իսկ բարձր ինտելիգենտութիւնը, էներգիայի մեծ քանակութիւն զարգացնելու համար, ընդհանրապէս նեարդային սխտեմի ընդունակութեան հետ է կապւած: Այս պատճառով բանւորը դասակարգի ցածր ինտելիգենտութեան մէջ, միջին հաշւով, աշխատանքի պակաս լարւածութիւն է նկատուում: Աշխատանքի ամենաշատ լարւածութեամբ աչքի են ընկնում ամերիկական բանւորները, որ մտաւորապէս ամենից շատ են զարգացած. յետոյ՝ անգլիականները: Ռուսները թէ սրանում և թէ ներանում բաւականին յետ են մնացել երոպացիներից. չինացիները ռուսներից էլ աւելի ցածր են կանգնած:

Աշխատանքի լարւածութեան միւս պայմանները արտադրութեան եղանակի մէջն են: Օրինակ՝ մեքենայական արտադրութեան մէջ բանւորը ենթարկւած է մեքենային, հարկադրւած է շարունակ հասնել ներա յետևից: Ուստի այստեղ աշխատանքի լարւածութեան մեծացումը հնարաւոր է մեքենայի արագութիւնը աւելացնելով:

Երրորդ կարգը կազմում են աշխատանքի իրաւական և գաղափարական պայմանները: Առաջին պլանի վրայ պէտք է դնել աշխատանքի ազատութիւնն ու հասարակական յարգանքը դէպի նա:

Հարկադրւած և ծեծի տակ եղած աշխատանքը վատ աշխատանք է. այստեղ մարդ երբեք չի ուզենայ լրիւ էներգիայով աշխատել, ինչին որ նա ընդունակ է: Այսպէս էր ստրուկների աշխատանքը հին աշխարհում, այսպէս էր ճորտերի աշխատանքը Ռուսաստանում: Ըստորուկը, միջին հաշւով, ծախսում է այն էներգիայի կէսից պակասը, որ նա կարող էր առանց վնասելու ծախսել իւր համար: Այդ վաղուց յայտնի էր հէնց ստրկատէրերին: Աւելի շտապողական գործերը նրանք շատ անգամ յանձնում էին ազատ վարձկաններին, հաւատ չընծայելով իրանց ստրուկների աշխատանքի էներգիային: Եւ որքան աւելի ծանր է ստրուկութիւնը, որքան աւելի նախնական ու կոպիտ են նրա ձեւերը, այնքան աւելի ցածր է ստրկական աշխատանքի լարւածութիւնը:

Ճիշտ նոյնպիսի նշանակութիւն էլ ունի հասարակական յարգանքը դէպի աշխատանքը, որն, ընդհանրապէս ասած, աշխատանքի խելական ազատութեան հետ է ընթանում:

Եւ այսպէս ուրեմն, հանրագում աշխատանքի քանակը լիովին որոշուում է հետևեալ էլեմենտներով:

- 1) Արտադրող բանւորների թւով:
- 2) Բանւորական ժամանակի միջին տևողութեամբ:
- 3) Աշխատանքի միջին լարւածութեամբ (ИНТЕНСИВНОСТЬ):

գ. Աշխատանքի արտադրողականութիւնը

Եթէ երկու բանւոր աշխատում են միևնոյն էներգիայով և, այնուամենայնիւ, նոյն ժամանակայ ընթացքում մէկն աւելի շատ բան է շինում, քան միւսը, ուրեմն ակնհեր է, որ նրանց աշխատանքի յաջողութիւնը կամ, ինչպէս ընդունւած է ասել, արտադրողականութիւնը տարբեր է:

Առանձին դէպքերում աշխատանքի արտադրողականութիւնը որոշող պայմաններն անթիւ ու այլազան են, և այստեղ նրանք ընդգրկուում են ոչ միայն հասարակութեան կեանքի ժամանակակից պայմանների ամբողջ գումարը, այլ և նրա նախընթաց ամբողջ զարգացումը:

Միայն թէ այս պայմանները, հետազօտման յարմարութեան համար, կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի, որոնցից իւրաքանչիւրն այստեղ ամենաընդհանուր գծերով միայն հնարաւոր կլինի բնորոշել: Հիմնական խմբերը կլինեն հետևեալները.

Առաջին՝ արտաքին բնութեան անմիջականապէս տուած պայմանները: Սրանցից է կախւած աշխատանքի արտադրողականութիւնը յատկապէս երկրագործութեան և հանքային գործերի մէջ, նոյնպէս և արտադրութեան միւս ճիւղերում, թէև քիչ չափով:

Երկրորդ՝ տեխնիկան—աշխատանքի միջոցների և եղանակի կատարելագործման աստիճանը, տեխնիկական գիտութիւնների և արհեստակցականութեան արւեստի մակերևոյթը.

Երրորդ՝ արտադրութեան հասարակական կազմակերպութիւնը—գործակցութիւն, աշխատանքի բաժանումն և այլն:

1) Որքան բնութիւնը շատ ձրի նիւթ և ոյժ է տալիս մարդուն, այնքան նրա աշխատանքը, ընդհանրապէս ասած, աւելի արտադրող է: Տնտեսական գիտութեան գործը չէ մանրամասն քննել տարբեր բնական պայմանների ազդեցութիւնը հասարակական աշխատանքի յաջողութեան տեսակէտից. այդ՝ նիւթական կուլտուրայի մասին եղած գիտութեան գործն է: Այստեղ միայն այդ ազդեցութիւնը պարզող մի քանի օրինակներ կարելի է բերել:

Ամենից առաջ—կլիման, ջերմութեան և մթնոլորդի խոնավութեան

աստիճանը: Իւրաքանչիւր բոյսի և իւրաքանչիւր կենդանու համար անհրաժեշտ է օդի որոշ բարեխառնութիւն, աւանց որի նրանք ապրել չեն կարող: Ռուսաստանի հիւսիսային գօտում ցորեն ամենևին չի բուսնում, հաճարն էլի բուսնում է, բայց վատ: Իսկ հարաւում տաքութիւնը բաւական է թէ հաճարի լրիւ աճման և հասունանալու և թէ ցորենի համար. ակներևէ, որ այնտեղ երկրագործական աշխատանքն աւելի արտադրողական է:

Տաքութեան պէս՝ խոնաութիւնն էլ առանձին մեծ նշանակու-
թիւն ունի երկրագործական աշխատանքի շրջանում: Ռուսաստանի հա-
շաւում, տափաստանների (степь) գոտում, տաքութիւնն էլ բաւական
է, հողն էլ պտղաւետ է. բայց կլիման պակաս խոնաւ է. յաճախ երաշտ
և անբերրիութիւն է լինում:

Ապա,—Երկրի կեդեհի կազմը, այսինքն՝ նրա վերին շերտերը, հողը և հողի ստորին խաւերը: Սրանցով են որոշուում հողի պտղաբերութիւնն ու նրա հանքային հարստութիւնները, հետևապէս և աշխատանքի արտադրողականութիւնը՝ երկրագործութեան և լեռնային գործի, ընդհանրապէս՝ հանքային արդիւնաբերութեան մէջ (добывающая промышленность): Իսկ հանքային արդիւնաբերութեան տւած նիւթերից խիստ կախումն ունի հասարակական աշխատանքի արտադրողականութիւնը նաև նրա միւս շրջաններում:

Այնուհետև՝ մակերեսային կազմութիւնը—ծովերի, գետերի, լեռների և այլն դասաւորութիւնը: Բնական պայմանների այս շարքն ահագին, սակայն գլխաւորապէս ոչ ուղղակի, ազդեցութիւն ունի աշխատանքի արտադրողականութեան վրայ: Յիրաւի, մակերեսային կազմութիւնից է կախած մարդկանց յարաբերութիւնների հշտութիւնը կամ դժւարութիւնը. իսկ յարաբերութիւնները էակրան դեր են կատարում արտադրութեան զարգացման մէջ. նախ՝ միմեանց հետ յարաբերութիւններ ունենալիս մարդիկ իրարից արտադրութեան աւելի կատարելագործւած եղանակներ են սովորում. երկրորդ՝ նրանք փոխում են իրանց արդիւնքները (պրոդուկտ) ուրիշ արդիւնքների հետ և սրա շնորհիւ հնարաւորութիւն են ստանում թողնելու արտադրութեան այն ճիւղերը, որոնք, տեղային պայմանների պատճառով, աշխատանքի չափազանց մեծ ծախսումն են պահանջում, և ընդարձակել այն ճիւղերը, որոնց մէջ աշխատանքն աւելի արտադրող է:

Եւրոպայում ծովափնեայ երկրները—Յունաստանը, Իտալիան ու
բիշներէց առաջ զարգացրին աշխատանքի արտադրողականութիւնը
գլխաւորապէս այն հանգամանքի շնորհիւ, որ Միջերկրական ծովը մօ-
տեցրեց նրանց Ասիայի և Աֆրիկայի կուլտուրական ժողովրդներին.
ծովերն ու գետերն առհասարակ մարդկանց մօտեցնում են իրար և
դրանով թեթեւացնում են աշխատանքի արտադրողականութեան յառա-
ջագիծութիւնը: Այս բանի մէջ մեծ նշանակութիւն ունեն այնպիսի

Հանգամանքներ, ինչպէս ավերիի գծազրուծիւնը, նրանց մատչելիութիւնը, ձմեռը ծովերի և գետերի սառչիլը, գետերի ընթացքը, նրանց նաւարկելիութիւնը և այլն: Ընդհակառակը, լեռները, անշատելով մարդկանց և խանգարելով նրանց յարաբերութիւնները, դանդաղեցմարդկանց և խանգարելով նրանց յարաբերութիւնները, դանդաղեցնում են աշխատանքի արտադրողականութեան զարգացումը: Ճիշտ նու՛մ են աշխատանքի արտադրողականութեան զարգացումը: Ճիշտ նոյնպիսի դեր էին կատարում նաև ծովերը, քանի դեռ ծովագնացութիւնը չէր զարգացել:

Աւելի ընդհանուր ձևով քննելով բնութեան տաճ անմիջական
արտաքին պայմանների ազդեցութիւնը հասարակական աշխատանքի
արտադրողականութեան վրայ, պէտք է ասել հետեւեալը. որքան բը-
նութիւնը շատ է տալիս մարդկանց, այնքան աւելի թեթեւ ու յաջողակ
է մարդու աշխատանքը։ Սակայն բնութեան ջախագանց անստանձեռ-
նութիւնը հազիւ թէ կուտուրայի բոլոր աստիճանների վրայ օգտակար
է հանդիսանում աշխատանքի արտադրողականութեան զարգացմանը,
շատ դէպքերում նա ևս նոյնպէս է ազդում, ինչպէս բնութեան չափա-
զանց աղքատութիւնը։

Լ. ՔԵՆԵՆԵՆ ԿՈՄԱՆԱՐՈՎ, մարդբ.

զանց աղքատութիւնը։
Ոյժի չնչին ծախսումով ապրուստի միջոցներ ստանալով, մարդը կարելի է ունենամ հասարակական աշխատանքի զարգացմանը, և վերջինս, ի հարկէ, տեղի չի ունենում։ Աֆրիկայի հասարակածային տաք երկրներում աճում է շաքար պարունակող մի բոյս—սորգո։ Միայն հեղացուն հարկաւոր է տարւայ մէջ մի քանի օր միայն գործադրել։ Տեղացուն հարկաւոր է տարւայ մէջ մի քանի օր միայն գործադրել։ Օրինակ՝ 400 ցողուն սորգո տնկել,— և իւր ու ընտանիքի գոյութիւնն ապահովւած է։ Դէպի աշխատանքն եղած այսպիսի թոյլ դրդման դէպքում արտադրութեան յառաջադիմութիւնն անհնարին է։

Չափազանց աղքատ բնութեան մէջ ևս աշխատանքը արտադրողականութիւնը վատ է զարգանում, թէպէտ ուրիշ պատճառով։ Այս-
տեղ մարդ մամբողջ ժամանակն և ամբողջ ոյժը պէտք է կենսական
ամենամահաբաժնու միջոցներ հայթայթելու վրայ ծախսէ։ Տաք բլնա-
կարան շինելն ու տաք հագուստներ պատրաստելը Գրենլանդիայի բը-
նակիչներից ահագին աւելորդ աշխատանք է պահանջում, որից ազատ
են տաք երկրի բնակիչները։ Առաջինին հարկաւոր է և աւելի շատ
կերակուր, այն էլ աւելի սննդադար։ Նա պէտք է բնութիւնից աւելի
շատ վերցնէ քան հարաւացին. մինչդեռ, նոյն քանակութեամբ աշ-
խատանքի ծախսման դէպքում, բնութիւնը նրան անհամեմատ աւելի
քիչ է տալիս։ Հիւսիսացին շարունակ կաշուից դուրս է գալիս, որ գո-
նէ մի բան ձեռք բերէ և մշտական մահաւան սպառնալիքի տակ է
ապրում։ Ոչ նրա միտքը և ոչ մարմինը հնարաւորութիւն չունին
զարգանալու։

Խիստ տոտատաճեան և խիստ ժլատ ընութիւն էլ նոյնպէս է ներ-
գործում մարդկային ամբողջ հասարակութիւններէ վրայ, ինչպէս մի

կողմից առանց աշխատանքի ստացած հարստութիւնը և միւս կողմից անտանելի աղքատութիւնը—առանձին մարդկանց վրայ: Արդեօք բնութիւնն է չափազանց շատ տալիս մարդուն, թէ ուրիշ մարդկանց աշխատանքը, արդեօք բնութեան խստութիւն է մարդու էներգիան մաշում կամ հասցնում հոգեմաշ աղքատութեան—այս բոլոր դէպքերում ոյժերի լիակատար զարգացումն անհնարին է:

Առայժմ յառաջագիծութեան լաւագոյն պայմաններն ամենից բարեխառն գոտու երկրների պայմաններն են. բնութիւնն այնտեղ ոչ չափազանց առատաձեռն է և ոչ էլ չափազանց ժլատ. մարդը պէտք է այնքան էլ քիչ չախառտի, բայց ոչ էլ այնքան շատ, որ աշխատանքը խեղդէ նրան:

Պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ արտադրութեան զարգացման մէջ առաջին խոշոր քայլերը, կուլտուրայի առաջին սաղմերը երեւցել են տաք և բնութեամբ հարուստ երկրներում—Հնդկաստանում, Միջագետքում, Նգիպտոսում և այլն: Պատճառը հասկանալի է.—գիւղացի բնակիչները միշտ ազատ ժամանակ շատ են ունեցել, սրովհետեւ ապրուստի միջոցները գիւրութեամբ էին ձեռք բերում: Սակայն կուլտուրայի այդ սկզբնաւորութիւնները զարգացան մինչև մի որոշ ոչ բարձր սահման, այնուհետև սկսեց անշարժութիւնը: Իսկ բարեխառն գոտու ժողովուրդները իւրացրին տաք երկրների ժողովուրդների կուլտուրան և շատ աւելի զարգացրին: Եւ ներկայումս աշխատանքի արտադրողականութիւնն և առհասարակ ամբողջ կուլտուրան բարեխառն գոտու երկրներում են ամենից բարձր կանգնած—Եւրոպայում և Հիւսիսային Ամերիկայում:

Բնական պայմանները ոչ մի տեղ միշտ միատեսակ չեն մնում: Նրանք փոփոխւում են և նրանց հետ, իհարկէ, փոփոխւում է նաև նրանց ազդեցութիւնը աշխատանքի արտադրողականութեան վրայ:

Արտաքին բնութեան փոփոխութիւններն իրանց ծագումով երկու կարգի կարելի է բաժանել. առաջին, այսպէս ասած, ինքնուրոյն փոփոխութիւններ, որոնք առաջանում են ցեղի արտաքին բնութեան գործողութեամբ. երկրորդ՝ մարդու գործունէութիւնից առաջացած փոփոխութիւններ:

ա) Ինքն ըստ ինքեան բնական պայմանները շատ դանդաղ են փոփոխւում: Ստորերկրեայ ոյժերի գործնէութեան պատճառով երկրի կեղծի մի քանի տեղերը բարձրանում են, մի քանիսը՝ ցածրանում, կազմւում են նոր լեռներ, կղզիներ, ծովերը փոխւում են իրանց գիրքը, խորութիւնը: Բայց սովորաբար այս բոլորը կատարւում է տասնեակ հարիւր, հազար տարիների ընթացքում: Փոփոխութիւններն աւելի արագ կատարւում են գետերի հոսանքների մէջ: Զանազան ոյժերի ազդեցութեան տակ նրանք քանդւում են իրանց հին ափերը և նոր հուններ անցնում: Այսպէս, Միւ-Դարիան, որ այժմ թափւում է միայն Արա-

լեան ծովակը. սրանից մի քանի հազար տարի առաջ նրա մի ճիւղը Կասպից ծովն էր թափւում: Երբեմն գետերը տիղմից ու աւազից ահագին կղզիներ են առաջացնում: Հոլանդիայի մեծ մասը վերջին 2—3 հազար տարիներում Ռէյնի առաջացրած տղմից է կազմւել: Փոփոխւում է և կլիման, թէև շատ դանդաղ: Երկրաբանութիւնից յայտնի է, օրինակ, որ մի ժամանակ, սրանից հազարաւոր տարիներ առաջ, Եւրոպայի կլիման անհամեմատ աւելի ցուրտ էր, քան այժմ, մօտաւորապէս այնպէս, ինչպէս այժմեան Սիբիրի կլիման: Ոսկորների և քարէ գործիքների զանազան ֆանցիոններն նայելով, այն ժամանակ էլ, անկասկած, Եւրոպայում մարդ էր ապրում: Այն ժամանակների դաժան բնութիւնը, հաւանօրէն, զօրեղ արգելք էր աշխատանքի արտադրողականութեան զարգացմանը:

Ընդհանրապէս հասարակական զարգացման այն կարճ շրջաններին համար, որոնք ժամանակակից տնտեսական դիտութեամբ պէտք է ուսումնասիրել, բնական պայմանների այդպիսի դանդաղ փոփոխութիւնները համարեա նշանակութիւն չունեն:

Իբրև բացառութիւն, արտաքին բնութեան մէջ երևում են և արագ, կտրուկ մեծ փոփոխութիւններ: Երբեմն երկրաշարժները, հրաբուխների ժայթքումները, հեղեղները մի քանի ժամայ, նոյն իսկ մի քանի րոպէի մէջ երկրի մակերևոյթի վրայ ահագին փոփոխութիւններ են առաջացնում: Հասարակական աշխատանքի զարգացման համար նմանօրինակ կատաստրոֆները, շնորհիւ իրանց առաջացրած աւերումների, կարող են երբեմն մեծ, բայց բացասական նշանակութիւն ունենալ:

բ) Այն ժամանակակից, երբ հասարակական աշխատանքն իւր զարգացման մէջ սկսեց յաճախակի յաղթանակներ տանել բնութեան դէմ, բնութիւնն սկսեց մարդու գործունէութեան տակ չեղծի, բնութիւնն սկսեց փոփոխւել և փոփոխութեան աստիճանը զնալով նկատելի կերպով փոփոխւել և փոփոխութեան աստիճանը զնալով աւելի սաստկանում էր: Այս գործունէութիւնն երբեմն բնական պայմանների բարելաւման է տանում, երբեմն—վատթարացմանը: Թէ այս և թէ այն տեսակի բազմաթիւ օրինակներ կարելի է բերել:

Երբ մարդիկ անտառներն արմատախիլ են անում, կլիման աւելի չոր և անհաւասար է դառնում, ձմեռայ սառնամանիքն և ամառայ տաքը աւելի սաստկանում են, երաշտներն աւելի յաճախ են լինում, տաքը աւելի սաստկանում են, երաշտներն աւելի յաճախ են լինում, գետերը բարակւում: Երբ մարդիկ ճահիճները չորացնում են, հողը բարելաււում ու աւելի պտղաւետ է դառնում, կլիման էլ է բարելաււում ու աւելի առողջարար դառնում: Երկրի արհեստական և անհիմն մշակումը վատթարացնում է հողը և ուժասպառ դարձնում:

Գետերը խորացնելով և իրար հետ ջրանցքներով միացնելով՝ մարդիկ զգալի չափով բարելաւեցին գետային ճանապարհները: Հազարաւոր վերստերի վրայ երկաթուղիներ անցկացնելով՝ մարդիկ մօտեցրին այնպիսի տեղեր, որոնց մէջ առաջ, շնորհիւ հսկայական տա-

3468 82

Գործիքների և նիւթերի հետ հասարակական տեխնիկայի անբաժանելի էլեմենտ են հանդիսանում իւր իսկ բանւորի օրգանիզմի մէջ եղած մի քանի պայմանները,— արհեստի ճարպիկութիւն, աշխատանքի ու է տեսակին սովորած լինելը— ընդհանրապէս՝ արտադրութեան

միացումով և երկրորդ՝ Նրա բաժանմամբ:
ա. Աշխատանքի միացումը, կամ աւելի լաւ, հասարակ աշխատակցութիւնը (կօօպերացիա) Նրանումն է կայանում, որ մի քանի մարդիկ միասին և միաժամանակ նոյն գործն են կատարում: Նրա ազդեցութիւնը աշխատանքի արտադրողականութեան վրայ հետեւեալն է:
Նախ՝ աշխատակցութիւնը, նոյն իսկ աշխատանքի արտաքին հա-

սարակ միաբանութեան ձեռով, ազդուած է աշխատանքի արտադրողականութեան վրայ աշխատանքի հոգեկան դրուբեան միջոցով: Իւրաքանչիւր բանուոր, ուրիշների հետ միասին բանելով, մի առանձին նեարդային գրգիռ է զգում, աշխոյժ, եռանդուն մի տրամադրութիւն, որ արտացոլում է, գլխաւորապէս, աշխատանքի լարւածութեան վրայ և բարձրացնում նրա արտադրողականութիւնը: Տասը մարդ, իւրաքանչիւրն իւր տարբեր գործն անելով, բայց միասին, մի արհեստանոցում, մէկ օրւայ մէջ աւելի շատ գործ են տեսնում, քան տասն օրւայ մէջ մի մարդ, որ միեւնոյն աշխատանքն անում է իւր փոքր սենեակում:

Երկրորդ՝ միաբան աշխատանքի ժամանակ արտադրութեան միջոցների համար գործադրւած աշխատանքի էներգիան կրճատւում է. արհեստանոցի շինութեան, լուսաւորութեան, վառելիքի համար աւելի քիչ է ծախսւում. աւելի հեշտ է լինում գործին յարմարեցնել նիւթի ֆաբրիկները, քրովհետեւ նրանք աւելի շատ են հաւաքւում և այլն: Օրինակ՝ 20 մարդու ծառայող մի արհեստանոց շինելու համար շատ աւելի քիչ նիւթ և աշխատանք է պահանջւում, քան 2 մարդու ծառայող 10 արհեստանոցի շինութեան համար:

Երրորդ՝ աշխատակցութիւնը շատ անգամ օգտակար և երբեմն անհրաժեշտ է այն պատճառով, որ նա հնարաւորութիւն է տալիս գործը կարճ ժամանակում վերջացնելու: Ենթադրենք հարկաւոր է ցորենը հնձել ու հաւաքել դաշտից. եթէ այդ գործը ձգձգւում է, շատ հատիկներ են ցրւում և աշխատանքի մի մասը կորչում է առանց արտադրելու. իսկ աշխատակցութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս խուսափել դրանից:

Չորրորդ՝ որ յատկապէս կարեւոր է, աշխատակցութիւնը ստեղծում է մասնայի մեքենայական ուժ: Շատ գործեր կան, որ առանձին մարդն երբէք չի կարող կատարել, ինչքան էլ որ նա աշխատելու լինի: Օրինակ՝ եթէ հարկաւոր է մի մեծ զանգակ բարձրացնել զանգակատուն, մի մարդն ուղղակի ոչինչ չի կարող անել. 100 հոգին էլ մէկը միւսից յետոյ աշխատելով՝ դարձեալ ոչինչ չեն կարող անել. բայց 100 հոգին միասին կարող են զանգը բարձրացնել:

Բ. Աշխատանքի բաժանումը ընդհանուր անւան տակ միանում են արտադրութեան հասարակական տարբեր յարաբերութիւնների մի ամբողջ շարք:

Աշխատանքի հասարակական բաժանումը նրանում է կայանում, որ հասարակութեան մէջ արտադրութիւնը բաժանւած է առանձին տնտեսութիւնների և ձեռնարկութիւնների. մի տնտեսութիւն զբաղւում է երկրագործութեամբ, միւսը՝ հագուստներ պատրաստելով, երրորդը՝ մետաղներ ստանալով, չորրորդը՝ գործիքներ շինելով և այլն:

Երբ աշխատանքի այդպիսի բաժանումն չկար, իւրաքանչիւր առան-

ձին տնտեսութիւնն ստիպւած էր արտադրել իւր համար ամեն ինչ. հասկանալի է, որ այդպիսի արտադրութեան քանակութիւնը խիստ չնչին պէտք է լինէր և նրա զարգացումը խիստ դանդաղ պէտք է գնար:

Աշխատանքի հասարակական բաժանման ժամանակ իւրաքանչիւր ձեռնարկութիւն ունի իւր արտադրող աշխատանքի աւելի կամ պակաս նեղ շրջանը: Այդ հնարաւորութիւն է տալիս բանւորներին գործի մէջ աւելի շատ արեւստ ու ճարպիկութիւն ձեռք բերել և իւր արդիւնքը մի քանի անգամ աւելի շատ պատրաստել. քան ինչ որ հարկաւոր է ներկայ դէպքում որ և է տնտեսութեան համար: Օրինակ՝ կօշկակարական գործի արհեստաւորը տարին երկու դոյզ կօշիկից աւելի կարիք չունի, բայց նա 100 դոյզ է կարում. դազադագործն իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում ոչ մի դազադի կարիք չունի, բայց իւր հարկւրաւոր դազադներ է շինում: Ամբողջ աւելւորը արտադրւում է ուրիշների, ֆաբրիկայի հասարակութեան համար: Այս կամ ուրիշ եղանակով բաժանւած ձեռնարկութիւնների բոլոր արդիւնքները բաշխւում են հասարակութեան մէջ, և իւրաքանչիւր տնտեսութիւն, միջին քաղաք, շատ աւելի կարիքի առարկաներ է ունենում, քան եթէ նա ինքն իւր համար արտադրէր բոլորը:

Տեխնիկական բաժանումը առանձին տնտեսութեան, առանձին ձեռնարկութեան սահմաններում աշխատանքի բաժանումն է: Իբրեւ օրինակ կարող են ծառայել մանուֆակտուրները, որոնց մէջ աշխատանքի նիւթը, նախ քան արդիւնքի վերջնական ձեռք արհեստանոցից դուրս գալը, անցնում է մի քանի բանւորների ձեռքով: Այսպէս օրինակ՝ մէկը դարձնում է դանակը, մի ուրիշը յղկում, երրորդը սրում, չորրորդը տաշում է կոթը, հինգերորդը դանակին կոթ գցում և այլն:

Աշխատանքի տեխնիկական բաժանումը բարձրացնում է նրա արտադրողականութիւնը ճիշտ այնպէս, ինչպէս հասարակականը և արտադրողականութեան ամենափայլուն օրինակներ է տալիս: Գնդասեղի մանուֆակտուրայի մէջ 10 աշխատաւոր, տեխնիկորէն բաժանւած աշխատանքի ժամանակ, դիւրութեամբ պատրաստում են օրական 48,000 գնդասեղ, ամեն մէկը—4,800. մինչդեռ ամբողջ աշխատանքը մենակ կատարող բանւորը հազիւ թէ մի քանի հատ շինէր:

Աշխատանքի բաժանման տարբեր տեսակների ազդեցութիւնը նրա յաջողութեան վրայ հետեւալ կերպով է բացատրւում. նախ՝ ուղղակի ահագին ժամանակ է տնտեսւում. երբ մարդ իրար յետեից շատ մանր գործեր է կատարում, մի աշխատանքից միւսին անցնելիս՝ ձեռքը տարբեր գործիքներին վարժեցնելու համար պակաս ժամանակ չի կորցնում:

Երկրորդ՝ աշխատանքի բաժանումն օգնում է բանւորի ճարպիկութեան զարգացմանը: Ով որ շարունակ շատ տարբեր և բարդ գոր-

ծեր է անում, նա չի կարող այդ գործերն այնքան արագ, այնպէս արեւստօրէն, խնամքով կատարել, որքան ամբողջ կեանքում մի քանի հասարակ աշխատանքներով զբաղւած բանւորը:

Վերջապէս, բաժանւած աշխատանքի ժամանակ աւելի հեշտ է գործիքների մէջ գիւտեր ու բարելաւումներ անել: Երկար տարիներ մի գործիքով աշխատելով՝ մարդ աւելի հեշտութեամբ է գտնում, թէ ինչպէս աւելի յարմար է մեքենան յարմարեցնել գործին և ինչպիսի փոփոխութիւններ մտցնել նրա շինւածքի մէջ: Բանւորները սրա շնորհիւ պակաս կատարելագործումներ չարեցին:

3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՕԳՏԱԿԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐԺՈՂՈՒԹԻՒՆ

Արտադրութեան հետեանքը հասարակական արդիւնքն է: «Նիւթական» է նա թէ «ոչ նիւթական», ունի այսպիսի կամ ուրիշ ֆիզիկական, քիմիական յատկութիւններ, այդ տնտեսական գիտութեանը չի վերաբերում: Սա մի հասարակական գիտութիւն է և արդիւնքը նրան հետաքրքրում է այն մտքով, որ նա նախ՝ հարկաւոր է հասարակութեանը և երկրորդ, որ արտադրւած է հասարակութեան աշխատանքով: Ուրեմն տնտեսական գիտութեան համար արդիւնքը երկու էական յատկութիւն ունի.—նրա ընդունակութիւնը հասարակական որոշ կարիքներին բաւարարութիւն տալու կամ նրա հասարակական օգտակարութիւնը, և նրա արտադրութեան համար հասարակական աշխատանքի էներգիայի ծախսումը.—նրա հասարակական արժողութիւնը:

Եւ այսպէս, արդիւնքը հասարակական օգտակարութիւն ունի, եթէ հասարակութիւնը նրան կարիք ունի, և այդ մինչև այն ժամանակ, քանի նրան կարիք ունի: Օրինակ՝ եթէ հասարակութեան հացի կարիքին բաւարարութիւն չի տրւած, հացը հասարակական մեծ օգտակարութիւն ունի, բայց հացն անմիջապէս կորցնում է այդ բանը, եթէ նրա ներկայ քանակութիւնն արտադրւած է այն չափից աւելի, որքան իրօք պահանջւում է հասարակութեան համար:

Հասարակական օգտակարութեան բնաւորութիւնը խիստ զանազանակերպ է լինում, նայելով, թէ արդիւնքն ինչպիսի հասարակական կարիքների պէտք է բաւարարութիւն տայ. հացի օգտակարութիւնը տարբեր է կացնի, գիտական գրքի կամ գրամատիկական ներկայացման օգտակարութիւնից: Օգտակարութեան այս բնաւորութիւնը կախւած է արտադրութեան վրայ գործադրւած աշխատանքի որակից, երկրադրծի, գործարանային բանւորի, ուսուցչի, հեղինակի աշխատանքը, շնորհիւ իւր անմիակերպ որակի, անմիատեսակ օգտակարութիւններ է առաջ բերում, զանազան տեսակի հասարակական կարիքների է բաւարարութիւն տալիս:

Չպէտք է խառնել հասարակական կարիքը հասարակութեան

անդամների անհատական կարիքների գումարի հետ: Առանձին մարդկանց կարիքները յաճախ կարող են խիստ հակասական լինել ընդհանուր հասարակութեան կարիքներին, կարող են հակահասարակական լինել. այդպէս է, օրինակ, հանրօգուտ աշխատանքի սխտեմի մէջ չմտնող, չարտադրող տարբեր փարթամ ապրելու կարիքը: Հասարակական կարիքը բնութեան դէմ մղուող հասարակական կուրի, արտադրութեան կարիք է: Նա միայն այն ժամանակ է մտնում հասարակական կազմի մէջ, երբ, արտադրութիւնը պահպանելու համար, անհատական կարիքներին բաւարարութիւն տալն անհրաժեշտ է: Ոչ ոք անձամբ չի գործածում մեքենաներ, հողի պարարտացումն, երկաթի հանք և արտադրութեան ուրիշ միջոցներ. սակայն նրանք բաւարարութիւն են տալիս հասարակական կարիքին, որովհետև հասարակութեանը արտադրութեան համար պէտք է: Ընդհանրապէս տնտեսական գիտութիւնը չի կարող հետաքրքրւել ու զբաղւել մարդկանց անմիջական-անձնական կարիքներով. եթէ նա ստիպւած է շօշափել երբեմն վերոյիշեալ խնդիրը, այդ միայն այն մտքով, ինչով նա շօշափում է ուրիշ ոչ-տնտեսական երևոյթներ—այսինքն՝ տնտեսականների հետ ունեցած նրանց կապերի և նրանց՝ այս կապերի վրայ ունեցած ազդեցութեան պատճառով:

Հասարակական արժողութիւնը աշխատանքի էներգիայի այն քանակութիւնն է, որ որ և է արդիւնքը նստում է հասարակութեան վրայ: Հետեապէս արժողութիւնը չափւում է այն մարդկանց աշխատանքի տեղութեամբ և լարւածութեամբ, որոնք մասնակցել են արդիւնքի արտադրութեանը: Եթէ մի արդիւնք առաջացնելու համար 30 ժամ հասարակական աշխատանք է պահանջւում և մի ուրիշի համար 300 ժամայ աշխատանք, այն էլ 2 անգամ աւելի լարւած, քան առաջին դէպքում, ուրեմն ակներև է, որ երկրորդ արդիւնքի հասարակական արժողութիւնը, որի մէջ ամփոփւել է աշխատանքի էներգիայի քանակը, 20 անգամ աւելի է առաջինից:

Հասարակական արժողութիւնը կախւած չէ նրանից, թէ այս կամ այն բանւորը մասնաւորապէս որքան աշխատանք կը թափէ արդիւնքն արտադրելու վրայ: Եթէ, շնորհիւ անհմտութեան կամ անհրաժեշտ գործիքների պակասութեան և կամ որ և իցէ պատահական հանգամանքի, բանւորն իր ձեռագործը պատրաստելու համար աւելի շատ աշխատանքի էներգիա է ծախսում, քան որ և է հասարակութեան մէջ սովորաբար ծախսւածը, սրանից՝ արդիւնքի հասարակական արժողութիւնը սովորականից աւելի չի դառնայ: Եւ ընդհակառակը, նա սովորականից աւելի պակաս չի դառնայ, եթէ շարքից դուրս մնացած արեւտը կամ որ և է հասարակութեան մէջ դեռ գործածութեան չմտած ուրիշ գործիքների գործադրութիւնը թոյլ է տալիս բանւորին աշխատանքի սովորականից դուրս քիչ վատնումով մի արդիւնք արտադրել: Հասարակական արժողութիւնը ներկայանում է արդիւնք արտադրելու վրայ քանակութիւնը, որը, որ է հասարակա-

դառնում, բայց տիրապետող խմբի կարիքների չափերի մէջ գտնում է իւր սահմանը:

II. Փոխանակական տնտեսութիւն: Հասարակական արտադրութեան չափերն ու նրա էլեմենտների բազմաութնակութիւնն աճում են: Հասարակութիւնը հանդիսանում է մի բարդ ամբողջութիւն, որ բաղկացած է աշխատանքի անկազմակերպ բաժանմամբ և փոխադարձաբար կապւած առանձին կազմակերպւած խմբերից: Բաշխոյակաւն յարաբերութիւնների մէջ գերազանցողը փոխականութիւնն է: Հասարակութեան զարգացման պրօցեսը արագացած է ներկայանում:

Այս շրջանը զարգացման երկու աստիճանների պէտք է բաժանել:

1) Մանր-բուրժուական կազմ.—ընտրուում է առանձին տնտեսական կազմակերպութիւնների փոքր չափերով. արտադրութեան միջոցները պատկանում են նրան, ով անմիջականապէս գործադրում է նրանց. այստեղից է առջանում շահագործութեան բացակայութիւնը կամ նրա շատ թոյլ զարգացումը:

2) Կապիտալիստական սիստեմ: Արտադրութեան չափերն ու բարդութիւնը, սրա հետ և հասարակական մարդու՝ բնութեան վրայ ունեցած իշխանութիւնն աճում են չտեսնւած չափերով: Մակայն չլսւած չափերի է հասնում և հասարակական յարաբերութիւնների իշխանութիւնը մարդկանց վրայ, յարաբերութիւններ, որոնք անսովոր կերպով զարդանում են: Այս յարաբերութիւնների հիմքը կազմում է ազատ վարձու աշխատանքը: Հասարակական զարգացման պրօցեսը ձգտող բնաւորութիւն է ըստանում:

III. Զարգացման աստիճանին դեռ, չհասած սօցիալապէս կազմակերպւած տնտեսութիւն: Արտադրութեան չափերն ու բարդութիւնն անդադար շարունակում են աճել, բայց նրա էլեմենտների բազմաութնակութիւնն անցում է գործիքներին և աշխատանքի մեթոդին, իսկ իրանք՝ հասարակութեան անդամները միատեսակ են զարգանում: Արտադրութիւնն ու բաշխումը հենց հասարակութեան միջոցով է կազմակերպւած, համաչափ, իբրեւ մի ամբողջական սիստեմ, գերծ բայքայումից, հակասութիւններից և անարխիայից: Զարգացման պրօցեսը շարունակ աւելի արագանում է:

Մինչև մի որոշ աստիճան, ներկայ կուլտուրական հասարակութիւնների զարգացման ընդհանուր աստիճանից առանձին, հարկ կլինի վերցնել կլասիկ աշխարհի կեանքը նրա մի քիչ առանձնայատուկ հոսանքի հետ միասին, որը կըրտանէր դէպի ստրկական աշխատանքի շահագործման աւելի վերջնական ձևերն ու նրան յաջորդող դեգրադացիան:

Իւրաքանչիւր շրջանի հասարակական յարաբերութիւնները վերլուծելիս՝ անհրաժեշտ է պարզել, թէ ինչու և ինչ եղանակով են առաջացել նրանք, ինչու և ինչ կերպով են փոփոխւել՝ նոր յարաբերութիւնների մէջ մտնելով:

Շնորհիւ տնտեսական երևոյթների և իրաւական ու գաղափարական երևոյթների մէջ եղած անքակտելի կապակցութեան, տնտեսա-

կան գիտութիւնը չի կարող կառավարել առանց այն փոխադարձ կապակցութեան հարցի, որի մէջ է գտնւում հասարակական-մարդկային կեանքի այս երեք շրջանների զարգացումը:

Ամենից յաճախ տնտեսական գիտութիւնն այսպիսի մասերի են բաժանւում. քաղաքական տնտեսութիւն, տնտեսական քաղաքագիտութիւն, տնտեսական զարգացման պատմութիւն և տնտեսական հայեացքների պատմութիւն: Տնտեսական հայեացքների պատմութիւնը, իսկապէս, տնտեսական գիտութեանը չի վերաբերում. սա՝ հոգևոր կուլտուրայի մասին եղած գիտութեան ճիւղերից մէկն է և ոչ թէ—արտադրողական յարաբերութիւնների: Այնու-հետև, սխալ է քաղաքական տնտեսութիւնն ու տնտեսական քաղաքագիտութիւնը անջատել տնտեսական զարգացման պատմութիւնից, որովհետև թէ առաջինը և թէ երկրորդը չեն կարող գործ չունենալ պատմականօրէն փոփոխող հասարակական յարաբերութիւնների հետ: Այդպիսով կարելի է միայն ընդունել տնտեսական գիտութեան բաժանւելը քաղաքական տնտեսութեան և տնտեսական քաղաքագիտութեան. և միակ միտքը, որ կարելի է թոյլ տալ, հետևեալն է. քաղաքական տնտեսութիւնը հասարակական յարաբերութիւնների մէջ եղած փոփոխութիւնների պատճառներին վերաբերեալ գիտութիւն է, իսկ տնտեսական քաղաքագիտութիւնը այդ յարաբերութիւնների փոփոխութեան եղանակների, մեթոդների վերաբերեալ գիտութիւն է:

Տնտեսական գիտութեան մեթոդի մասին

Տնտեսական գիտութիւնը հասարակական գիտութիւններից մէկն է, ուստի, նրա մեթոդի մասին հասկացողութիւն տալու համար, ամենից յարմարն է բացատրութեան այսպիսի հետեղականութիւն պահպանել. նախ՝ ընդհանրապէս, գիտութեան ինչպիսի մեթոդներ գոյութիւն ունեն. երկրորդ՝ ինչով են աչքի ընկնում այդ մեթոդների մէջ հասարակական գիտութիւնների մեթոդները. երրորդ՝ ինչպէս են հասարակական գիտութիւնների մեթոդների մասնաւոր յատկութիւնները:

Հիմնական, ընդհանուր գիտական մեթոդներն երկուսն են. ինդուկտիւ («մակածութեան եղանակ») և դեդուկտիւ («արտածութեան եղանակ»):

Ինդուկցիան նրանումն է կայանում, որ մասնաւոր գիտողութիւններից ու փորձերից արւում են եզրակացութիւններ. մի շարք այդպիսի եզրակացութիւններից արւում են աւելի ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող եզրակացութիւններ և այլն, մինչև գիտութեան վերջին, ամենարարձր ընդհանրացումը:

Հետախուզողին պատահել է մի քանի անգամ գիտել, որ կառքի առանցքը շփելուց տաքացել է: Հետևութիւն է ծագում. «շփումից կառքի առանցքը տաքանում է»—մի շարք առանձին ֆակտերից—առաջին եզրակացութիւնը: Այս դրութիւնն ստացւել է «մանրոգիութեան» եղանակով, այսինքն՝ առանձին երևոյթները քննելիս՝ նրանց մէջ եղած նմանը, ընդհանուրը աչքի էր ընկնում գիտակցութեամբ: Եզրակացութիւնն ամրապնդւում և աներկբայ

է դառնում, երբ նրան հաստատում են ուրիշ ճանապարհներով,— «տարբերութեան» եղանակով. շփման ոյժը փոփոխում են, օրինակ՝ առանցքին իւր քսելով՝ շփման ոյժը պակսեցնում են. կամ փոքրացնում են այն անցքը, որի մէջ պտտւում է առանցքը և ոյժն աւելացնում. դուրս է գալիս, որ առաջին դէպքում տաքութիւնը պակասում է, իսկ երկրորդ դէպքում՝ աւելանում: Ուրեմն առանցքի տաքանալու պատճառն իրօք շփումն է:

Ճիշտ այս ձևով առաջանում է նման ընդհանրացումներին մի ամբողջ շարք. մեքենաների ատամնաւոր անիւները տաքանում են միմեանց քսելուց, սղոցը—սղոցելիս փայտին քսելուց. փայտի կտորներն իրար քսելուց վայրենիները կրակ են ստանում: Այստեղից դուրս է գալիս աւելի լայն ընաւորութիւն ունեցող եզրակացութիւն. «մարմինները տաքանում են շփումից»:

Այնուհետև դուրս է գալիս, որ տաքութիւն է առաջանում նաև այն ժամանակ, երբ դադարում է մի որ և է շարժողութիւն. օրինակ՝ հրացանի գնդակը պատին խփելով տաքանում է: Շփման ժամանակ շարժողութիւնն եթէ չի էլ դադարում, գոնէ դանդաղում, թուլանում, մի խօսքով, կորցնում է իւր էներգիայի մի մասը: Այս դէպքերի մէջ ընդհանուրն այն է, որ շարժողութիւնը չքանում է մասամբ կամ ամբողջովին: Բազմաթիւ այսպիսի ընդհանրումներից առաջանում է հետևեալ եզրակացութիւնը. «որտեղ անյայտանում է շարժողութիւնը, այնտեղ զարգանում է տաքութիւնը» կամ «շարժողութիւնը (մեքենայական) փոխւում է տաքութեան»:

Ուրիշ հետազոտութիւններ ցոյց են տւել, որ թէ լոյսը և թէ էլեքտրականութիւնը ընդունակ են փոխելու թէ տաքութեան և թէ մեքենայական շարժողութեան և ընդհանրապէս: Այստեղից դուրս է գալիս հետևեալ օրէնքը. «էներգիայի բոլոր տեսակները (բնութեան մէջ եղող փոփոխութիւնների բոլոր տիպերը) ընդունակ են փոխել մէկը միւսին»:

Այսպէս, ինդուկցիան, հիմնւելով դիտողութեան և փորձի վրայ, իւր եզրակացութիւնների մէջ մասնաւորից ընդհանրիւն է անցնում:

Գեղուկցիան հակառակ ճանապարհով է գնում: Ունենալով ընդհանուր դրութիւններ, նա աւելի մասնաւոր բնոյթ կրող եզրակացութիւններ է անում նրանցից: Այսպէս, եթէ յայտնի է, որ էներգիայի բոլոր տեսակները մէկը միւսին են փոխւում, հետազոտողը, մի նոր և դեռ չուսումնասիրւած էներգիայի հանդիպելիս, եզրակացնում է, որ այդ ևս ընդունակ է էներգիայի միւս ձևերին փոխելու:

Բայց դեղուկցիայի հիմքի մէջ միշտ ինդուկցիա կայ, որովհետև այն ընդհանուրը, որից մասնաւոր եզրակացութիւններ են արւում, ինքը պէտք է հէնց ինդուկտիւ ճանապարհով ստացւի:

Հասարակական գիտութիւնները, ինչպէս և բոլոր միւս գիտութիւնները, նոյն երկու մեթոդներով գործելով, սրանց միջից նրանով են աչքի ընկնում, որ երևոյթները հասարակական տեսակետից են ուսումնասիրում: Սխալ կը լինէր ասել, թէ հասարակական գիտութիւնները միայն հասարակութեամբ են զբաղւում. ոչ, նրանք շատ յաճախ ընդգրկում են հասարակութիւնից

դուրս երևոյթներ, բայց նրանց հետազոտում են միայն հասարակութեան կեանքի տեսակէտից, միայն նրանց՝ հասարակութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան նկատմամբ: Այսպէս, որ և է ժողովրդի կեանքի նկարագրութիւնը համարեա միշտ արտաքին բնական պայմանների նկարագրութիւնից են սկսում, որոնց մէջ նա ապրում է. բայց այս պայմանները ոչ թէ լիովին են պատկերացնում, այլ այն չափով միայն, որ չափով անհրաժեշտ է իմանալու ժողովրդի կեանքի այս կամ այն առանձնայատկութիւնների ծագումը: Աննպատակ է ուսումնասիրել Եգիպտոսի հասարակական կեանքը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու Նեղոսի պարբերական վարարումների փաստի վրայ. սակայն այս ոչ հասարակական փաստը պէտք է ի նկատի ունենալ միայն հասարակական տեսակէտից, այն ազդեցութեան հայեցակէտից, որ ունեցել է եգիպտական հասարակական կեանքի վրայ, ամենեւին չհոգալով, օրինակ, այդ փաստի աստղաբաշխական ծագման մասին:

Սակայն հասարակական գիտութիւնը բարդ է և հասարակական տեսակէտը հասարակութեան և արտաքին բնութեան վերաբերմամբ կարող է դանազան տեսակ գործադրւել: Հասարակական գիտութեան մի մասը—նիւթական կուլտուրայի գիտութիւնը—ուսումնասիրում է բոլոր փաստերը, նրանց՝ հասարակութեանը—ուսումնասիրում է բոլոր փաստերը, նրանց՝ հասարակութեանը ղեկավարած անմիջական կռիւի հետ ունեցած յարաբերութիւնները: Միւս մասը—տնտեսական գիտութիւնը—բոլոր փաստերն ուսումնասիրում է այն յարաբերութիւնների տեսակէտից, տնտեսական գիտութեանը ղեկավարած հեռաւոր կռիւի յաջողութեամբ: Միւս մասը—տնտեսական գիտութիւնը—բոլոր փաստերն ուսումնասիրում է այն յարաբերութիւնների տեսակէտից, որոնք զարգանում են մարդկանց մէջ, նրանց՝ բնութեան ղեկավարած կռւում. եթէ այս գիտութիւնը շօշափում է նիւթական կուլտուրայի հարցերը, այդ միայն պարզելու համար այն, թէ ինչ ազդեցութիւն են ունեցել տեխնիկական պայմանները մարդկանց փոխադարձ յարաբերութիւնների փոփոխութեան վրայ: Վերջապէս, հոգեւոր կուլտուրայի գիտութիւնն ուսումնասիրում է այն բոլորը, ինչ որ վերաբերում է մտածողութեան և ըմբռնողութեան հասարակական եղանակին:

Այսպէս, տնտեսական գիտութեան մեթոդի առանձնայատկութիւնը նրանումն է կայանում, որ նա բոլոր երևոյթների միայն մի կողմովն է հետաքրքրւում, այն է, թէ ինչ նշանակութիւն ունեն նրանք մարդկանց՝ բնութեան ղեկավարած կռւում մէջ սղած յարաբերութիւնների համար: Երևոյթների այս կողմն աչքի է ընկնում գիտակցութեամբ, նրանցից զատւում է ընդհանուր ժանութեամբ:

Իւրաքանչիւր երևոյթի հիմնական, նախնական պատճառներն իրանից դուրս են գտնւում: Այս վերաբերում է նաև էկոնոմիկային: Ահա թէ ինչու, ուսումնասիրելով տնտեսական փաստերը, անհրաժեշտ է պարզել նրանց ծագումը ոչ-տնտեսական փաստերից և ահա թէ ինչու յետագայ բացատրութիւնների մէջ խօսք

պէտք է լինի ոչ թէ բացառապէս մարդկանց արտադրողական յարաբերութիւնների մասին: Հարկ կը լինի խօսել և՛ տեխնիկայի իբրեւ տնտեսական փոփոխութիւնների պատճառի մասին. նաեւ հարկաւոր է խօսել հոգևոր կուլտուրայի մասին, իբրեւ կարևոր, թէև ածանցած, պայմանի, որ դանդաղեցնում կամ արագացնում է տնտեսական փոփոխութիւնների ընթացքը դէպի այս կամ այն կողմը և որոշ չափով որոշում է այդ փոփոխութիւնների հէնց ձևը, թէև նրանց ինքնուրոյն կերպով չի առաջացնում:

Հասարակական երևոյթների ծայրայեղ բարդութիւնը յաճախ սարսափելի դժուարացնում է տնտեսական գիտութեան մէջ ինքուկալ մեթոդի գործադրութիւնը, որով հասարակ, պարզ փաստերի վրայ միայն կարելի է գործողութիւն կատարել: Այդ ժամանակ տնտեսագէտին շատ անգամ օգնութեւ է, այսպէս կոչւած, վերացական մեթոդով դեդուկցիան. հետազոտողն աշխատում է պատկերացնել հասարակական փաստերի որոշ կողմը ամենամաքուր և պարզ տեսքով և ապա, մտաւոր կերպով դանազան նոր ազդեցութիւններ մէջ բերելով, աշխատում է տրամաբանօրէն եզրակացութիւններ անել այն մասին, թէ ինչպիսի փոփոխութիւններ պէտք է տեղի ունենան: Այդպէս, քննելով ժամանակակից հասարակութիւնը, կարելի է սկսել՝ պատկերացնելով նրա սահմանների մէջ ձեռնարկութիւնների լիովին ազատ մըրցումը և պարզել, թէ փոփոխութիւններն ինչ ուղղութեամբ պէտք է տեղի ունենան, իսկ յետոյ պէտք է ի նկատի ունենալ մրցման զանազան ճնշումները և տեսնել, թէ նրանք ինչպէս պէտք է ազդեն այս փոփոխութիւնների ընթացքի վրայ:

Այնուհետեւ, մի քանի խօսք ևս տնտեսական գիտութեան ներկայ զարգացման աստիճանի մասին: Այդ աստիճանը խիստ բարձր է—արեւած են միայն առաջին, թէև, պէտք է կարծել, ամենադժուար քայլերը: Տնտեսական գիտութիւնը շատ երիտասարդ է. նա ծնւել է XVII դարուց ոչ վաղ:

Տնտեսական գիտութեան այդպիսի ուշ և համեմատօրէն աւելի թոյլ զարգացման համար երկու հիմնաւոր պատճառներ են եղել: Առաջին՝ աւելի ընդհանուր պատճառը հասարակական երևոյթների ծանօթութիւնների չափազանց բարդութիւնը և, հետևապէս, չափազանց դժուարութիւնն է:

Երկրորդն աւելի մասնաւոր է. տնտեսական գիտութեան հետաքրքրութիւնն սկսեց վերջերս միայն զարգանալ: Հետազոտող մտքի ուշադրութիւնն ամենից առաջ և մեծ ոյժով գրաւում են կեանքի այն կողմերը, որոնք աչքի են ընկնում արագ շարժողութեամբ, ձևերի լաճախակի փոփոխութեամբ և զարգացման փոթորկոտ ընթացքով: Կապիտալիստականից առաջ եղած հասարակական ձևերն աչքի էին ընկնում, ընդհակառակը, իրենց չափազանց դանդաղ շարժողութեամբ և խիստ աստիճանական դարձարագ ընթացքով շարունակ աւելի խստացող ներքին հակասութիւնների ահագին քանակութեամբ՝ ընդունակ էր ծնել տնտեսական երևոյթներն ուսումնասիրելու խոր և կենդանի հետաքրքրութիւն:

I ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՑԵՂԱԿԱՆ ԿՈՄՄՈՒՆԻՉՄ

Այն փաստերը, որոնց հիման վրայ պէտք է ուսումնասիրել նախնական մարդկանց կեանքը, հարուստ չի կարելի անւանել: Նախնական մարդուն ժամանակակից ոչ մի գրականութիւն չի փնտցել, որովհետեւ այն ժամանակ նա չէր էլ կարող լինել: Այդ շրջանի միակ յիշատակաւորանքները հողի միջից գտնւած ոսկորները, գործիքները և այլն են հանդիսանում:

Կայ և մի կարևոր աղբիւր, որից կարելի է օգտւել նախնական մարդկութեան կեանքն ուսումնասիրելիս, դա—ներկայ վայրենիների կեանքը, յարաբերութիւնները, սովորութիւններն են, մասնաւորապէս վայրենիներին, որոնք զարգացման ամենացածր աստիճանի վրայ են կանգնած:

Սակայն, այդ աղբիւրներին դիմելով, անհրաժեշտ է եզրակացութիւնների մէջ մեծ զգուշութիւն պահպանել: Այժմ արդէն չկան այնպիսի վայրենիներ, որոնք երբեք յարաբերութիւն ունեցած չլինին աւելի զարգացած ժողովուրդների հետ. և շատ հեշտ է լուրջ սխալի մէջ ընկնել, նախնական սովորութիւնների փնտցող համարելով այն, ինչ որ իրօք փոխ է առնւած համեմատաբար ոչ վաղ ժամանակներում:

Հնարաւոր են նաեւ ուրիշ տեսակի սխալներ: Որ և է ցեղ, որ արդէն կուլտուրան որոշ աստիճանի զարգացրել է, շնորհիւ անյաջող դասաւորւած պատմական կեանքի, նորից կուլտուրայի վաստակի մեծ մասը վատնում է: Այդպիսի վայրենացած ցեղը նախնական վայրենի ցեղի տեղ ընդունելով, շատ սխալ եզրակացութիւններ կարելի է անել:

Յստիկայն դէպք, նախնական մարդկանց կեանքի այն պաշարն էլ, ինչ որ կայ ներկայումս, բաւական է պարզելու «նախապատմական» էպոխայի հասարակական յարաբերութիւնների հիմնական դժերը:

1. ՄԱՐԴՈՒ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախնական մարդը ընտելեան դէմ կուելիս վերին աստիճանի վատ է զինւած, նոյն իսկ շատ զաղաններից վատ: Նրա բնական գործիքները—ձեռները, ոտները, ատամները—շատ աւելի թոյլ են, քան մեծ գիշատիչ կենդանիներին: Իսկ այն արհեստական գործիքները, որոնք այժմ մարդուն վճռական գերակշռութիւն են տալիս կենդանի և մեռած ընտելեան վրայ, այն ժամանակ վատ, կոպիտ էին և շատ քիչ քանակութեամբ՝ մարդու տրամադրութեան տակ, այնպէս, որ նրանք չէին կարող մարդու համար թեթեւացնել գոյութեան կոիւր:

Այդ ծանր կուլ մէջ հազիւ թէ մարդը ընտելեան թաղաւոր է հանդիսանում: Բոլորովին հակառակը, մարդկութեան կեանքի առաջին շրջանը ճնշման, մարդու ստրկութեան շրջան է: Ոչ թէ մարդն է հաւստահարող և տէր հանդիսանում, այլ միայն ընտելեան:

Անկասկած, առաջին գործիքները քարերն ու մահակներն էին: Ուղղակի բնութիւնից վերցրած այդ գործիքները, ըստ երևոյթին, կարելի է գտնել նոյն իսկ բարձր ցեղի կապիկների մօտ:

Բայց այժմ արդէն ոչ մի տեղ չեն մնացել այնպիսի վայրերին, որ չճանաչեն ուրիշ գործիքներ:

Նախնական մարդու ուղեղը թոյլ է, անզարգացած: Մտաւոր աշխատանքի համար նրան ժամանակ չի մնում այդ յարատե ու քայքայելի կուրի մէջ, ուր ոչ մի բոլոր մահաւան վտանգը չի կտրուում:

Այնուամենայնիւ մարդը զարգանում է: Բնութեան բուծ, հարըստահարւած ստրուկը կեանքի միջոցներ ձեռք բերելով և իւր գոյութեան համար կուեկով, ծանօթանում է բնութեան իրերի և ոյժերի հետ, սերնդից սերունդ է աւանդում, հաւաքում է փորձառութիւն ու բարելաւում գործիքները:

Սարսափելի դանդաղութեամբ, մի քանի հազար տարիների ընթացքում, մէկը միւսի յետեից հնարումներ ու գիւտեր են արւում: Հնարում են այն բոլոր իրերը, որոնք մեր ժամանակի մարդուն չափազանց հասարակ են երևում: Սակայն այդ գործիքները նախնական մարդը խիստ թանգ ձեռք բերեց:

Բայն ու փայտը միացնելու, նրանց մշակելու և դանազան նըպատակների յարմարեցնելու միջոցով այդ նախնական գործիքներից առաջացան շատ ուրիշները—քարէ կայքիներ, մուրճեր, դանակներ, նիզակներ և այլն:

Մօտաւորապէս նոյն այդ քարէ գործիքների էպոխայում գտնւեցին կրակի օգտաւէտ յատկութիւնները:

Ձկների ոսկրներից շինած ձկնորսական կարթը և լաստը, որ յետոյ զարգացաւ ու նաւակի փոխւեց, աւելի ուշ երևան եկան: Վերջապէս, նետ ու աղեղի գիւտը մարդուն ամենաուժեղ կենդանիների հետ մի մակարդակի վրայ դրեց:

Մարկութեան կեանքի այդ վաղ շրջանում այդպէս դանդաղ էր ընթանում արտադրողական աշխատանքի յառաջադիմութիւնը:

Արդիւնաբերութեան հետեանքն եղան ծառերից պտուղներ ձեռք բերելը, մանր գազաններ որսալը, ձկնորսութիւնը, քարից, փայտից և ոսկորից կոպիտ գործիքներ պատրաստելն և մորթից կոպիտ շորեր շինելը: Արտադրութեան այդ տիպը կարելի է նկատել իբրև որսորդական, որսորդութեան տակ հասկանալով արտաքին բնութեան կողմից անմիջապէս ապրուստի միջոցներ ձեռք բերելը, լինեն դրանք անտառի գազաններ, ջրերի ձկներ, թէ վայրենի բոյսերի, ծառերի պտուղներ: Այդպիսի արտադրութեան գլխաւոր գիծը նրանումն է կայանում, որ նա երբեք լիովին չի ապահովում մարդկային կեանքը: Պտուղներ հաւաքելը, որսորդութիւնը, ձկնորսութիւնը, բոլորն էլ այնպիսի զբաղմունքներ են, որոց մէջ խիստ մեծ դեր է կատարում պատահակա-

նութիւնը: Դեռ չկան արտադրութեան այն ճիւղերը, որոնք մարդուն հաւաստութիւն են տալիս վաղաւան օրւայ համար.—չկան երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնը:

Մարդու բոլոր ոյժերը կեանքի անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերելու վրայ են ծախսւում: Մարդու օրական աշխատանքը հաղիւ բաւական է իրան կերակրելու: Մարդու ամբողջ բանւորական ժամանակը կուլ է գնում կեանքի կուրին. չի մնում աւելորդ (յաւելեալ) բանւորական ժամանակ, որը նա կարողանար գործածել ուրիշի համար աշխատելու՝ կամ իւր կեանքի պայմանները բարելաւելու համար: Աշխատանքը չի ստեղծում աւելորդը, այսինքն՝ կեանքի համար անհրաժեշտ եղած արդիւնքից աւելին:

Եթէ այսօր վայրենի-որսորդն աւելի էլ ձեռք բերեց, քան ինչ որ այսօրւան օրը հարկաւոր է նրան, վաղը, կարող է պատահել, որ նա ոչինչ չի գտնի ու թերեւս կոչնչանայ որ և է գազանի հետ անհաւասար կուրի մէջ:

Այդպիսի պայմաններում, ակներև է, որ շահագործելն անհնարին է, այսինքն՝ ուրիշի յաւելեալ աշխատանքի պտուղներն անհնարին է իւրացնել, որովհետեւ հէնց յաւելեալ աշխատանք չկայ: Այստեղ միայն հնարաւոր է ուրիշ մարդուց օգուտ քողելու ամենակոպիտ, նախնական ձևը—այդ նրան ուտելն է:

2. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՑԵՂԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ՄԷՋ

Ժամանակակից գիտութիւնը ոչ ներկայումս և ոչ էլ անցեալում չի ճանաչում այնպիսի մարդկանց, որոնք չապրէին հասարակութեան մէջ: Նախնական էպոխայում մարդկանց մէջ արդէն կապեր կային, թէև աւելի պակաս լայն, քան այժմ: Այն ժամանակների մարդու համար գոյութեան կուրում առանց ուրիշ մարդկանց օգնութեան կառամար վարւելը նոյնպէս անհնարին էր, ինչպէս ներկայ մարդու համար: Առանձին մարդը, երես առ երես թշնամի բնութեան դէմ կանգնած, շուտափոյթ և անխուսափելի կորստեան դատապարտւած կը լինէր:

Բայց և հասարակական միութիւնների ոյժն էլ խիստ չնչին էր: Սրա հիմնական պատճառը, ինչպէս արդէն պարզւած է, տեխնիկայի շատ թոյլ զարգացման մէջ է կայանում. իսկ զարգացումն իր կողմից առաջացրել է ուրիշ պատճառ—հասարակական կապերի չափազանց նեղութիւն, առանձին հասարակութիւնների չափերի աննշանութիւն:

Ինչքան ցածր է տեխնիկան, ինչքան պակաս կատարեալ են գոյութեան կուրի եղանակները, այնքան իւրաքանչիւր մարդու համար հողի մեծ տարածութիւն, «շահագործելու հրապարակ» է պահանջւում պարուստի միջոցներ ձեռք բերելու: Նախնական որսորդութիւնն այնքան սակաւ արտադրող զբաղմունք է, որ մի քառակուսի մղոն հողի

վրայ, բարեխառն գոտու միջակ բնական պայմաններում, 20 հոգուց աւելի չեն կարող կերակրուել: Մարդկանց քիչ թէ շատ մի մեծ խումբ պէտք է տարածւէր այնպիսի մի հսկայական տարածութեան վրայ, որ հասարակական կապի պահպանելը վերին աստիճանի դժւարին գործ լինէր. իսկ եթէ ուշադրութեան առնենք մարդկանց հաղորդակցութեան նախնական տեխնիկան—բացակայութիւն որ և է ճանապարհի, վարժեցրած կենդանիների, որոնցով կարելի կլինէր ճանապարհորդել ամենաշնչին ճանապարհորդութեան հետ կապւած ահագին վտանգները,—այդ դէպքում պարզ կլինի, որ հասարակական միութիւնների չափերն այն ժամանակ, ամենաշատը, մի քանի տասնեակ մարդկանց էին հասնում:

Կեանքի միաբան կուրի համար այն ժամանակները հնարաւոր կլինէր միանալ այն մարդկանց միայն, որոնց հէնց ինքը բնութիւնը կապել է ծագման միութեամբ, ազգակցական յարաբերութիւններով:

Արիւնով իրար օտար մարդիկ չէին մտնում ազատ միութիւնների մէջ՝ արտադրողական գործնէութիւն ունենալու: Նախնական մարդու գործը չէր հնարել այնպիսի բարդ իրեր, ինչպիսին է դաշնագիրը. իսկ գըլխաւորը—գոյութեան կուրի սոսկալի խստութիւնը սովորեցրեց նրան թշնամաբար վերաբերել դէպի այն բոլոր մարդիկ, որոնց հետ չէին կապում նրան ցեղն ու միաբան կեանքը:

Այդ պատճառով նախնական շրջանի հասարակական կազմակերպութիւնը ցեղական միութեան կամ ցեղի ձև ունէր: Եւ այդ ձևի սահմաններով էլ սահմանափակւում էին տնտեսական յարաբերութիւնները:

Յեղական խմբի արտադրական հիմնական յարաբերութիւնը հասարակ աշխատակցութիւնն է: Հասարակական աշխատանքի գործնէութիւնն այնպէս սահմանափակ ու պարզ է, որ ամեն ոք կարող է անել այն բոլորն, ինչ որ ուրիշները և ամենքն էլ, առանձին վերցրած, մօտաւորապէս նման աշխատանք են կատարում: Սա աշխատակցական կապի ամենաթոյլ ձևն է: Որոշ դէպքերում հանդէս է գալիս աւելի մաքնական բնաւորութիւն ունեցող կապ—հաւաքական կատարումն այն գործերի, որոնք առանձին մարդու համար խիստ դժւարին են. օրինակ՝ միաբան պահպանութիւն որ և է ուժեղ գաղանից, նրանց որսալը և այլն:

Այնուհետև ցեղական խմբի մէջ խիստ վաղ արդէն երևաց աշխատանքի բաժանում: Սկզբնապէս նա հիմնւում է սեռի և հասակի ֆիզիոլոգիական զանազանութիւնների վրայ: Որսորդութիւնը հասակաւոր տղամարդկանց զբաղմունք էր հանդիսանում, պտուղներ հաւաքելը—կանանց ու երեխաների և այլն:

Աշխատանքն անհատների մէջ բաշխելը նրանց անձնական քմահաճոյքի գործը չէր կարող լինել. բնութեան դէմ վարած ծանր կռիւը

չէր թոյլ տալիս այդ. անհրաժեշտ էր աշխատաւորների գործողութիւնները խստօրէն համաձայնեցնել, որպէսզի ոյժերի ապարդիւն վատնումն չլինի: Աշխատանքը կազմակերպւած էր ցեղական խմբի ընդհանուր կամքով, համաձայն նրա ընդհանուր շահերին:

Նախնական ցեղական միութեան զարգացումի ընթացքը ներկայումս մօտաւորապէս կարելի է վերականգնել և ամենաընդհանուր դրծերով:

Ցեղական խումբն իւր նախնական ձևով, հաւանօրէն, բաղկացած էր կլին—մօրից և նրա երեխաներից, որոնց, փոքր հասակում, անհրաժեշտ է մօր օգնութիւնը: Ժամանակի ընթացքում աշխատակցութեան օգուտներն այդպիսի ընտանիքի կապն աւելի ամրացրին: Երեխաներն արթունքի հասնելուց յետոյ էլ չէին հեռանում մօրից: Միատեղ ապրելու սովորութիւնը զարգացաւ. մարդիկ շարունակ աւելի ձգտում էին միատեղ մնալ: Ցեղական խմբերն աճեցին, ի հարկէ, մինչև այն սահմանները միայն, որոնք տեխնիկայի զարգացումն են տալիս. Իւր չափերի մէջ այդ սահմաններից անցնելով՝ ցեղն անխուսափել արէն քայքայւում էր:

3. ԲԱՇԽՄԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՁԵՒԵՐԸ

Նախնական ցեղական խմբի բաշխման ձևերը լիովին համապատասխանում էին նրա արտադրական յարաբերութիւններին:

Եթէ արտադրութեան մէջ աշխատանքի բաշխումը կախւած էր ոչ թէ անհատական, այլ հաւաքական կամքից, ուրեմն այդ աշխատանքի արդիւնքի բաշխումն էլ ամբողջ խմբի գործը պէտք է լինէր: Խումբը իւրաքանչիւրին տալիս էր իւր կարիքների համաձայն: Խմբի համար անդամներից մէկն ու մէկին անհրաժեշտից պակաս տալն անհնար էր, որովհետև այդ կերպ գործնէութիւնը կորստի կըմատնէր ցեղի անդամներին և կըթուլացնէր խումբը. իսկ որ և մէկին անհրաժեշտից աւելի բաժին հանելը հնարաւոր էր գուցէ շատ հազազիւս դէպքերում միայն, իսկ առհասարակ այդ թոյլ չէին տալիս արտադրութեան ջնջին զարգացումն ու յաւելիալ աշխատանքի բացակայութիւնը, (այսինքն՝ ապրուստի համար անհրաժեշտ միջոցներից աւելի արտադրող աշխատանքի):

Հետևապէս նախնական բաշխումը կազմակերպւած կոմմունիստական բնաւորութիւն ունէր: Մասնաւոր անհատական սեփականութեան հետքն իսկ չկար: Ինչ որ ընդհանուր ոյժով արտադրւում էր, ընդհանուրի մէջ էլ բաշխւում էր և յետոյ իսկոյն գործածւում: Կուտակումն չկար:

4. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ

Ցեղական խմբի մէջ անհատի դրութիւնը շատ անգամ պատկերացւել է խիստ զբաւիչ տեսքով՝ տէրերի և ստրուկների բացակայութիւն, բաշխման մէջ հաւասարութիւն, բոլոր փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ եղբայրութիւն: Կթւար, թէ անհա մարդկային ոյժերի արագ զարգացման, հասարակութեան կեանքի բոլոր ճիւղերի յառաջադիմութեան բոլոր պայմաններն արդէն գոյութիւն ունեն: Սակայն իրականութեան մէջ բոլորովին այդպէս չէր. գիտութեանը ծանօթ ոչ մի հասարակութիւն աչքի չէր ընկնում այդպիսի լճացումով, կեանքի ձևերի այդպիսի անշարժութեամբ, որքան նախնական կոմունիստականը:

Ցեղական հասարակութիւնը չէր ճանաչում տէրեր և ստրուկներ: Բայց նա չգիտէր և ազատութիւնը: Մարդը գտնւում էր ամենաձանր ստրկութեան մէջ, որպիսին, ընդհանրապէս, հնարւոր է: Նրան հարստահարում էր բնութեան դաժան իշխանութիւնը, որի առաջ նա անպաշտպան էր և որին նա չէր սովորել յաղթել: Արտաքին աշխարհի տարերային ոյժերը ծաղրում էին նրա ջանքերը, իւրաքանչիւր քայլափոխում խաղում էին նրա բաղդի հետ: Նրանց կոյր քրմահաճոյքն աւելի դաժան էր, քան յետագայում երբ և իցէ մարդու գիտակցական քմահաճոյքը:

Բաշխման մէջ տիրապետում էր հաւասարութիւն: Բայց ի՞նչ կար բաշխելու: Հասարակական աշխատանքի արդիւնքներն այնքան չնչին էին, որ ամենախղճուկ, անզարգացած կարիքների դէպքում հազիւ կարող էր խումբը պահել իւր գոյութիւնը: Նախնական մարդկանց նիւթական դրութիւնն այնպէս էր, որ ժամանակակից չքաւորութիւնը նրա հետ համեմատած—հարստութիւն է:

Նախնական եղբայրութիւնը, փոխադարձ օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը նախնական մարդկանց մէջ իրօք բաւական են սերտ ու ամուր կապ էին հանդիսանում: Սակայն այդպիսի յարաբերութիւնները ցեղական խմբի նեղ սահմանից դուրս չէին գալիս: Որ և է ցեղին չպատկանող մարդն այդ փոքրիկ հասարակութեան անդամների կողմից ոչ մի օգնութեան վրայ չէր կարող յոյս դնել: Ընդհակառակը, աւելի շուտ նրան թշնամի էին համարում և շատ անգամ որսում էին նրան, որպէս զազանի:

Բնութեան իշխանութիւնը սարսափելի դժարացնում էր զարգացումը, ստիպում էր մարդկանց՝ վատնել բոլոր ոյժերը կեանքի կոպիտ և անմիջական կուր համար: Հաւասարաչափ բաշխումը, ցածր տեխնիկայի արդիւնքը և յաւելեալ աշխատանքի բացակայութիւնը թոյլ չէին տալիս, որ գոնէ աւանձին անհատներ ընդարձակէին իրանց

կարիքները և այդպիսով, մեծացնելով իրանց անհատական էներգիան, զարգանալու ընդունակութիւնը, կարողանային զարկ տալ հասարակական յառաջադիմութեանը: Յեղի անդամների սերտ փոխադարձ կապը և նրանց միջի հոգեկան տարբերութիւնների կատարեալ բացակայութիւնն այնտեղ հասցրեց, որ անհատը բոլորովին անընդունակ էր առանձնաւ իւր խմբից և նայել իւր վրայ, իբրև մի առանձին միատերի: Մարդը չունէր իր սեփական կամքը: Գոյութիւն ունէր ցնդի կամքը. դա ոչ թէ միայն կենդանի եղածների կամքն էր, այլ և դեռ աւելին—մեռածների կամքը: Հարելաւոր և հազարաւոր տարիներ շարունակ, համարիա անփոփոխ, մէկ սերնդից միւսին են փոխանցւել կեանքի կուր գործողութեան նախնական եղանակները, փոխադարձ յարաբերութիւնների ձևերը, մտածողութեան եղանակները: Անշարժ սովորութեան մէջ մարմնացած անցեալը թագաւորում էր ներկայի վրայ: Իսկ կեանքի այն մանր-մունր մասնաւորութիւնների մէջ, որոնք չէին մտնում սովորոյթի շրջանակը, անհատն ընդունակ չէր անկախ հանդէս գալու և ամբողջովին ենթարկւում էր խմբին:

Հազարաւոր սերունդների մէջ սովորոյթների անդրդուլիութիւնը քարացման աստիճանի է հասնում: Բոլոր նորութիւնները, կեանքի և գիտակցութեան սովորոյթի ձևերին հակասող ամեն ինչ երկիւղ է ներշնչում և տանջանք պատճառում: Նախնական մարդկութեան հոգեբանութիւնն ամեն մի զարգացման ամենամեծ խոչընդոտ է հանդիսանում:

Բայց այս դեռ քիչ է: Զարգանալու համար անհրաժեշտ է նիւթը: Որքան խղճուկ է մարդկային հոգեկանը, որքան պակաս գիտակցական է մարդկանց յարաբերութիւնը դէպի իրանց շրջապատը, այնքան քիչ է յառաջադիմութեան հնարաւորութիւնը. գիտակցութիւնը յառաջադիմութեան գլխաւոր գործիքն է, իսկ նախնական մարդու մէջ գիտակցութիւնը սաղմնային դրութեան մէջ էր:

Այն ժամանակների մարդու ամբողջ հոգեկան պաշարն անկապ գործնական ծանօթութիւնների մի չնչին քանակութիւն էր՝ աշխարհի մասին բազմաթիւ, կատարեալ ֆանտաստիկական երևակայութիւններ մի թանձր զանգւածի մէջ խճողւած: Հոգեկան ապարատի անկատարութիւնն այն հետեանքն է ունենում, որ գիտողութիւններից արած անճիշտ եզրակացութիւնները տիրապետում են ճիշտերի, իսկ ֆանտաստիկայի պտուղները—գիտակցութեան դրական արդիւնքների վրայ:

Բնութեան իշխանութեան տակ գտնւելով, մարդը ոչ միայն ոյժ չունէր թափանցելու նրա զաղտնիքների մէջ, այլ նոյն իսկ զրկւած էր այն հարցասիրութիւնից, որը կստիպէր մարդուն այդ բանին ձգտել: Նա չէր տարբերում արտաքին աշխարհում կենդանին ու մեռածը և հէնց իւր մէջ—անգիտակցական ու գիտակցական: Բնութեան բոլոր առարկաներն ու բոլոր երևոյթները նրան միակերպ էին երևում:

արևը, որ նրան տաքացնում էր, քարը, որին խփելով վիրաւորում էր իւր ոտքը, գազանը, որ նրա վրայ էր յարձակւում, մարդը, որի հետ նա ընդհարւում էր, այս բոլոր փաստերի մէջ նա տեսնում էր միայն գործողութիւն, միայն ոյժ, որը նրան կամ օգտակար է կամ վնասակար: Իրերի յարաբերութիւններն ու մարդկանց յարաբերութիւնները նրան բոլորովին միասնասակ էին երևում: Հետևապէս, գիտակցութեան ծայրայեղ անբաւարարութիւնից բղխեց ընտելեան մասին այնպիսի հայեացք, որ իւր արտաքին ձևով ժամանակակից գիտական դատողութիւնն է յիշեցնում: Վայրենու համար ամեն ինչ բնական էր, որովհետև նրա թոյլ մտածողութիւնը գերբնականի մասին եղած մտքից աւելի ցածր էր:

Բթամտութիւն, նեղ հայեացքներ, անյաղթելի զգաւոր գէպի ամեն մի նոր բան, գիտակցութեան ծայրայեղ խեղճութիւն—այսպէս են նախնական հոգեբանութեան հիմնական գծերը, որոնք, առաջին հայեացքից, նիւթական և հոգևոր կեանքի զարգացման ամեն մի հնարաւորութիւն ոչնչացնող են երևում: Սակայն, թէև ահագին դանդաղութեամբ, այնուամենայնիւ, զարգացումը կատարւում էր: Ամեն մի յառաջագիծութեան առաջն եղած տարերային ընդլիմադրութիւնը, որ ներկայացնում էր նախնական հոգեբանութիւնը, տարրերային ոյժերը միայն վերացնել կարողացան:

5. ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՅԺԵՐԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

Ցեղական խմբի չափերը, ինչպէս արդէն պարզւած է, խիստ սահմանափակւում են աշխատանքի արտադրողականութեան մակերևոյթով: Արտադրութեան որ և է եղանակների ղեկընդ խումբն անհրաժեշտորէն պէտք է քայքայել, հէնց որ աճեցողութեան ոյժը կը շատացնէ խմբի անդամների թիւը որոշ սահմանից աւելի: Մի խմբի փոխարէն հանդէս կը գան երկուսը և սրանցից իւրաքանչիւրը, շահագործութեան առանձին հրապարակ գրաւելով, կարող է դարձեալ աճել, բազմանալ մինչև նախկին սահմանը, որպէսզի նորից երկուսի բաժանել և այլն: Այդպիսով, աճեցողութիւնը ձգտում է որ և է երկրի բնակիչների թիւն անվերջ շատացնել, Բայց երկրի հրապարակը սահմանափակւած է և որոշ արտադրութեան եղանակների ժամանակ որոշ քանակի մարդկանց միայն կարող է ապրուստի միջոցներ մատակարարել: Երբ երկրի որսորդ բնակիչների խտութիւնը հասնում է, օրինակ՝ իւրաքանչիւր քառակուսի մղոնի վրայ 20 մարդու, յետագայ աճեցողութիւնն արդէն չափազանց է լինում և աճող բնակչութեան մէջ կենսական միջոցների պակասութիւն է առաջանում: Այդ, այսպէս ասած, բացարձակ գերաբնակչութիւն է (абсолютное перенаселение):

Բացարձակ գերաբնակչութիւնն առաջացնում է սով, հիւանդութիւններ, սաստիկ մահացութիւն—ահագին տանջանքներ: Տանջանքի

ոյժը կամաց-կամաց յաղթում է սովորոյթի բուծ անշարժութեանը և տեխնիկայի յառաջագիծութիւնը հնարաւոր է դառնում: Սովը ստիպում է դէն ձգել ամեն մի նորութեան դէմ եղած զգաւորը և սկսում են զարգանալ կեանքի կուր նոր եղանակների սաղմերը, ինչպէս նրանք, որոնք աւելի առաջ արդէն յայտնի էին, բայց ընդհանուրի կողմից չէին գործադրւում, այնպէս և նրանք, որոնք դեռ նոր են յայտնագործւում:

Չարգացման մի կարևոր արգելքը վերացած է երևում: Մնում է միւս արգելքը—հոգեբանութեան աղքատութիւնը, ծանօթութիւնների թերութիւնը և ընտելեան դէմ կուեւու համար գիտակցօրէն նոր եղանակներ փնտռելու անընդունակութիւնը: Սրա շնորհիւ զարգացումը գնում է անգիտակցօրէն, տարերային կերպով, այնպիսի դանդաղութեամբ, որպիսին ժամանակակից մարդը դժարութեամբ կարող է երևակայել:

Տեխնիկայի բարելաւումը սմանակաւորապէս է թեթեւացնում միայն այն տանջանքները, որոնք առաջ են գալիս բացարձակ գերաբնակչութիւնից: Հասարակական աշխատանքի նոր եղանակներն էլ իրանց հերթին թերի են երևում, երբ բնակչութիւնն աւելի ևս շատանում է, և սովի ոյժը նորից ստիպում է մարդկանց մի քայլ ևս անել զարգացման ճիւղաւորին:

Այդպէս են նախնական հասարակութեան զարգացման պատճառները: Արտադրութեան ձևերի անշարժութիւնը, վաղ թէ ուշ, անխուսափելիօրէն տանում է բացարձակ գերաբնակչութեան և սա իւր հերթին քանդում է այդ անշարժութեան հիմքերը: Նախնական հասարակական հոգեբանութեան սոսկալի պահպանողականութեան (консерватизм) ժամանակ տեխնիկայի յառաջագիծութիւնը, ազգաբնակչութեան համեմատ, համարեա միշտ զօրեղ կերպով յետ էր մնում և կենսական միջոցների պակասութիւնը, այսպէս ասած, խրոնիկական է հանդիսանում:

Բացարձակ գերաբնակչութեան առաջին հետևանքներից մէկը հանդիսանում է, սովորաբար, ցեղական հասարակութիւնների փոխադարձ խիստ կռիւն ու ամբողջ ցեղերի՝ դէպի նոր երկիրներ գաղթելը: Այդպիսի գաղթականութիւնը նախնական մարդկանց բուծ հոգեկանի համար այնքան դժւար գործ է, որքան տեխնիկայի իւրաքանչիւր փոփոխութիւնը:

II. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ-ՅԵՂԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

1. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՆԱՄՆԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Բացարձակ գերաբնակչութեան ոյժը ստիպում էր նախնական մարդկանց սակաւ առ սակաւ կատարելագործել գործիքներն ու նախնական-որսորդական արտադրութեան գործողութեան միջոցները. և հէնց այդ ոյժը ժամանակի ընթացքում ստիպեց նրանց դուրս գալ այդ արտադրութեան սահմաններից և անցնել կեանքի կռիւնոր միջոցներին, որոնք, այդպիսով, զգալի կերպով հեռացնում են մարդկային գոյութեան կախումը արտաքին բնութեան տարերային քմահաճոյքներից:

Երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն առաջացան զանազան երկրներում, ըստ երեւոյթին, անկախ և, սկզբում, մէկը միւսից առանձին, ենթարկւած տեղական բնական պայմաններին:

Երկրագործութեան գիւտը, ամենայն հաւանականութեամբ, կա-
րելի է ենթադրել իբրև մի ամբողջ շարք «պատահական» փաստերի
արդիւնք, որոնք անհրաժեշտօրէն պէտք է ժամանակ առ ժամանակ
կրկնէին: Իբրև պաշար հաւաքած վայրենի հացարդոսերի հատիկները
չգիտութեամբ ցրւելով, մարդ, մի քանի ամսից յետոյ, նոյն տեղում
աճած հասկեր է գտնում: Պէտք է, որ այս երևոյթը հազար անգամ
անհասկանալի ֆնացած լինէր. սակայն, վաղ թէ ուշ, երկու երևոյթ-
ների կապը կարգաւորեց վայրենու խելքի մէջ և անհրաժեշտութիւնն
այդ կապից օգտւելու միտք յղացաւ: Գիւտն ամբողջովին կարող էր
կանանց միջոցով եղած լինել, որոնք երեխաների պատճառով աւելի
պակաս թափառական կեանք էին վարում, քան որսորդ տղամարդը,
և աւելի զբաղւում էին պտուղներ ու հատիկներ հաւաքելով:

Նախնական երկրագործութիւնը, իւր կոպտութեամբ ու գործողութեան միջոցների յուսալիութեամբ, շատ քիչ նմանութիւն ունէր ներկայ երկրագործութեան հետ: Օրինակ՝ խոփը բաւականին ուշ ժամանակի հնարք է. համեմատաբար դեռ ոչ վաղ ժամանակներում վարելու գործողութիւնը ճիւղերը կտրատած ծառի բունով էր կատարւում, միայն փայտի ծայրը սրացրած էր, որն և, գետնի վրայով քաշելիս, ակոս էր փորում. իսկ երկրագործութեան ամենավաղ գործիքը ծայրը սրած մահակն էր, որի օգնութեամբ հատիկների համար փոսիկներ էին փորում: «Ներկայ» նահապետական երկրագործութիւնը նոյնիսկ առանց այդպիսի յարմարութիւնների էր կառավարւում: Ինչ վերաբերում է առանցքի օգնութեանը, ապա այն արդէն իսկ իր ժամանակը կորցրել է:

Ինչ վերաբերում է անասնապահության, ամենայն հստակա-
նութեամբ, նա առաջացաւ զազաններին զարմութեան համար ընտե-
լացնելուց: Դեռ այժմ էլ շատ վայրենիներ, թափառական որոսորդներ,

որոնք զարգացման ամենացածր աստիճանի վրայ են կանգնած և ներկայ անառնապահույթեան մասին ոչ մի գաղափար չունեն, սովորեցնուած են շատ վայրենի կենդանիների, որոնցից ոչ մի նիւթական օգուտ չեն քաղում և որոնք նրանց համար, աւելի շուտ, նոյնիսկ ծանրութիւն են:

Երկրագործության նման՝ անանապահությունն էլ գոյություն ունի ապահովումն ունեց մարդկանց և, ազատելով մարդկային ուժերի մի մասը, թիթևացրեց, դիւրացրեց յետագայ զարգացումը:

Երկրագործութեան և անասնապահութեան նախնական ձևերը, նոյնիսկ առանձին՝ վերցրած, 3—4 անգամ աճեցրին երկրի բնակչութեան սահմանային մեծութիւնը (բարեխառն դոտու միջին պայմաններում մէկ քառակուսի մղոնի վրայ մինչև 70 մաղո):

Երկրագործութիւնն իւր զարգացման առաջին ժամանակներում վայրերի ցեղերի կեանքի թափառական եղանակը քիչ է փոփոխում— նա որսորդութիւնը լրացնող դեր է կատարում, և ցեղական խումբը, որսորդութեան պահանջներին ենթարկելով, սովորաբար շարունակում է մի տեղից միւսն անցնել, մնալով իւրաքանչիւր տեղում այնքան, որքան կարևոր է ցանքսի, ցորենի հասնելու և հունձի համար։ Ինչ վերաբերում է անասնապահութեանը, նա սկզբում, նոյնիսկ անհրաժեշտօրէն, տանում է գէպի թափառաշրջիկ կեանքը. անասունի համար հարկաւոր է արօտ և երբ արօտն ուժասպառ է լինում, մարդիկ պէտք է տեղերը փոխեն։

Ժամանակի ընթացքում բնակչությունն աճում է մարդկանց միացնել իրար հետ երկրագործությունն ու անասնապահությունը և անցնել նստակեաց կեանքի: Սա հնարաւորութիւն է տալիս կատարելագործել երկրագործական գործիքները և երկրագործութեան գործադրել կենդանիների ոյժը: Աշխատանքի արտադրողականութեան աճեցողութիւնը մի երեք տնգամ էլ բարձրացնում է բնակչութեան ամենամեծ խտութիւնը (միջակ կլիմայում մի քառակուսի մղոնի վրայ մինչև 200 մարդ): Այդ ժամանակահատից մարդու գոյութիւնը համեմատաբար աւելի ապահոված է հանդիսանում և յաւելեալ աշխատանքը մշտական երևոյթ է դառնում:

2. ՅԵՂԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱ-
ՅՈՒՄԸ

Հասարակական աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացումը հնարաւոր դարձրեց ցեղական խմբի զգալի աճեցողութիւնը։ Իսկ անասնապահութիւնը, մասնաւորապէս ստեղծելով տեղափոխութեան աւելի կատարեալ եղանակներ (ուղտերի, ձիերի և եղջերուների վրայ նստելով գնալ) և, հետեւապէս, հասարակութեան կապերն աւելի

մեծ տարածութիւնների վրայ պահպանելով, աւելի ևս նպաստեց ցեղի սահմանների ընդարձակմանը: Այդպիսով, հասարակութեան քանակն սկսեց չափւել յաճախ արդէն ոչ թէ տանեակ, այլ հարիւրաւոր մարդկանցով և, օրինակ՝ Արրահամ նահապետն իւր թափառական խմբի մէջ 417 զէնք կրելու ընդունակ մարդ կարող էր հաշւել:

Արտադրութեան քանիցս անգամ աճող ընդարձակութիւնն ու բարդութիւնը աշխատանքի բաժանման նոր ձևեր առաջացրեց: Սրանցից մէկն ապագայ զարգացման համար ամենամեծ նշանակութիւն ունի. դա աշխատանքի բաժանումն է, որ կազմակերպում է արտադրութիւնը:

Երբ խմբական արտադրութիւնը չնչին քանակութեամբ էր, վերին աստիճանի պարզ և միմիայն ամենամօտիկ ապագայի անմիջական կարիքների համեմատ հաշււած, այն ժամանակ կազմակերպչական աշխատանքը դեռ կարող էր ընդհանուրի գործը լինել, դեռ կարող էր կատարողական տշխատանքի հետ միասին կատարւել, որովհետև նա խմբի անդամների միջակ հասկացողութեան չափին չէր գերազանցում: Բայց երբ հարցը գալիս է նրան, որ հարիւրաւոր տարբեր աշխատանքներ նպատակայարմար կերպով պէտք է բաշխել առանձին աշխատաւորներին մէջ, առաջուց հաշւել խմբի մի քանի ամուսնայ կարիքները, նրանց հետ հոգատարութեամբ համաչափ դարձնել հասարակական-աշխատանքի էներգիայի վատնումը, ուշադրութեամբ վերահսկել այդ վատնումների վրայ, այն ժամանակ կազմակերպչական գործնէութիւնն անհրաժեշտօրէն բաժանում է կատարողական աշխատանքից, իւրաքանչիւր առանձին անհատի համար վերոյիշեալ երկուսի միատեղ կատարելն անհնարին է դառնում. սա այն ժամանակաւ մարդկանց մտաւոր ոյժի միջակ չափին բաւականին գերազանցում է. կազմակերպչական աշխատանքը դառնում է ամենափորձառու, ամենազիտուն մարդկանց մասնագիտութիւն: Ամեն մի առանձին խմբի մէջ նա, վերջապէս, կենտրոնանում է մի մարդու, սովորաբար, ցեղի գլխաւորի, նահապետի ձեռքը:

Կազմակերպողին հնազանդում են, մի բան, որ նրա դերի հէնց էութիւնից է բխում: Այդպիսով, արտադրութեան շրջանում առաջանում են անհատական իշխանութիւնն ու հպատակութիւնը—աշխատանքի բաժանման մի առանձին ձև, որ հասարակութեան ապագայ զարգացման համար անագին նշանակութիւն ունի:

Առանձին խմբերի հայեցակէտով, պատերազմի վրայ պէտք է նայել, որպէս արտադրութեան՝ արտաքին ընութեան դէմ վարած հասարակական-աշխատանքի կուռ մի առանձին ճիւղի, որովհետև թշնամի մարդիկ հասարակութեան համար արտաքին ընութեան տարրերն են հանդիսանում ճիշտ այնպէս, ինչպէս գայլերը կամ վագրերը: Նահապետական-ցեղական էպոխայում արտադրութեան այդ ճիւղը կարեւոր նը-

շանակութիւն է ստանում, որովհետև ընակչութեան առաջանից աւելի մեծ խտութիւնը մարդկանց ընդհարումներն աւելի յաճախակի դարձրեց. մանաւանդ թափառական-անասնապահներն արեւի համար շարունակ իրար հետ կռւում են: Պատերազմները խիստ օժանդակում են կազմակերպողի իշխանութեան զօրեղանալուն ու ամրապնդւելուն. կատերազմները պահանջում են համախմբւած կազմակերպութիւն, խիստ կարգապահութիւն. կուռ ժամանակ առաջնորդին անպայման հնազանդւելիւ կամաց-կամաց փոխանցւում է նաև խաղաղ ժամանակը: Շատ հաւանական է, որ հէնց պատերազմների ու որսորդութիւնների շրջանում առաջացաւ նախնական կազմակերպչական իշխանութիւնը, որը յետոյ աստիճանաբար տարածեց արտադրութեան միւս ճիւղերի վրայ: Կազմակերպչական չափով, ինչ չափով որ աճում էր արտադրութիւնը: Կազմակերպչական իշխանութեան շրջանի այդպիսի ընդարձակմանը պէտք է որ օժանդակւած լինի, մանաւանդ, այն փաստը, որ այս կամ այն ցեղի ձեռնարկութիւնից ստացւած աւարի բաժանումը պատերազմներն ու որսորդութիւնները կազմակերպողից էր կախւած. իսկ սա, ինքն ըստ ինքեան, զօրեղ տնտեսական ոյժ և խմբի մէջ հեղինակութիւն էր տալիս նրան:

Ըստ երևոյթին, կազմակերպչական աշխատանքը ներկայանում է, ընդհանրապէս, բարդ (ըստ որակի) աշխատանքի պատմականապէս ամենավաղ ձևը: Նախնական-կոմունիստական խմբի մէջ, ուր իւրաքանչիւրը կարող էր անել ամեն գործ, ինչ որ ուրիշները, իւրաքանչիւրի աշխատանքին կարելի է նայել, որպէս ներկայ հասարակ աշխատանք. ճիշտ այդպէս էլ նահապետական-ցեղական խմբի մէջ ներկայանում է մեծամասնութեան կատարողական աշխատանքը: Միայն կազմակերպչի դերը չի կարող կատարել անխտիր այս կամ այն անձնաւորութիւնը. նա տարբեր, թերևս մասամբ ոչ բոլորովին սովորական, փորձառութիւն է պահանջում:

Կազմակերպչը, գոնէ սկզբում, իւր գործնէութեան մէջ ամբողջովին ցեղի ընդհանուր շահերով է առաջնորդւում: Հիմնւելով՝ մի կողմից խմբի կարիքների ընհանուր գումարի և միւս կողմից խմբի կոմունիստական տակ գտնւած աշխատանքի ընդհանուր գումարի վերայ, նա բաշխում է գործերը, կարգադրում է աշխատակցութեան ձեւերն ու աշխատանքի բաժանումը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդ ամբողջ բարդ գործնէութիւնը մեծամասնութեամբ նա բոլորովին տարերային կերպով է կատարում, հետեւելով հաստատւած սովորութեանը, նախնիների օրինակին. միայն արտադրութեան համեմատաբար աւելի մանր մասնաւորութիւնների մէջ, որոնց նկատմամբ սովորութիւնն ուղիղ ցուցմունքներ չի տալիս, կազմակերպչին ստիպւած է գործել անկախ, սեփական հասկացողութեամբ:

Կազմակերպչական գործնէութեան ողջ բարդութիւնը ժամա-

Ի շարս այդպիսի կազմակերպւած աշխատակցութեան, քիչ-քիչ

Այդ բոլոր ձևերը շատ դանդաղ են դասաւորւում և նրանց լրիւ զարգացումը հանդէս է գալիս միայն հաստատարեալ կեանքի էպոխայում, որ հիմնւած է երկրագործութեան և անասնապահութեան միացման վրայ: Այնտեղ, ուր այդպիսի կապակցութիւն չկայ, այդ գծերն աւելի աղօտ են հանդէս գալիս: Մասամբ թափառաշրջիկ-անասնապահները կեանքի նոր ձևերն աւելի արագ են զարգացնում, քան երկրագործները. այս երևոյթը կախւած է նախ՝ անասնապահութեան աւելի շատ արտադրողականութիւնից, համեմատած նախնական երկրագործութեան հետ. երկրորդ՝ թափառականների աւելի շարժական կեանքից, որ առաջ է բերում մարդկանց մէջ յաճախակի ընդհարումներ ու յարաբերութիւններ:

3. ԲԱՇԽՄԱՆ ՁԵՒԵՐԸ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ-ՑԵՂԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ա. Կազմակերպւած բաշխումն

Ինչ չափով որ արտադրութեան մէջ կազմակերպչական գործունէութիւնը խմբից անցաւ իւր ամբողջութեամբ առանձին անձի—նա—հապետին, նոյնքան էլ, անհրաժեշտաբար, նրա ձեռքն անցաւ բաշխումը կազմակերպող իշխանութիւնը: Միայն կազմակերպիչն էր ընդունակ անսխալ և ընդհանուր շահերին համաձայն վճռել հետեւեալ հարցերը. հասարակական աշխատանքի զոր մասը կարելի է անմիջապէս գործածել, զոր ծախսել ապագայ արտադրութեան վրայ և զոր պահել ապագայի համար իբրև պահեստ. միայն նա, ի նկատի ունենալով խմբի առանձին անդամների դերը ընդհանուր արտադրութեան մէջ, կարող էր մաս հանել իւրաքանչիւրին իսկապէս այնքան, որքան անհրաժեշտ էր այդ դերը յաջող կատարելու համար:

Գեղական խմբի մեծամասնութիւնը որքան աւելի էր ձեռք վերցնում կազմակերպչական գործնէութեան մէջ մասնակցութիւն ունեւորուց և բաշխման վերահսկողութիւնից, այնքան նահապետի՝ յաւելեալ արդիւնքը տնօրինելու իրաւունքն աւելի անպայման էր դառնում: Որքան յաւելեալ աշխատանքի ընդհանուր գումարն աճում էր, այնքան աւելի նկատելի էր դառնում արդիւնքի այն բաժինը, որ կազմակերպիչն էր գործածում իր անձնական գործածութեան համար—հետեւապէս աճում էր նաև վերջինիս և խմբի մնացած անդամների մէջ բաշխման անհաւասարութիւնը: Այդ արդէն շահագործութեան սաղմն է, բայց միայն սաղմը. կազմակերպչական աշխատանքի պէս ծանր գործ կատարող մարդու վրայ էապէս շատ աւելի ծանր աշխատանք էր դրւած, քան որ և է ուրիշ մէկի և, անհրաժեշտօրէն, նա զարգացրեց աւելի լայն կարիքներ: Շահագործութեան չափերն արդէն խիստ սահմանափակւած էին՝ շնորհիւ ընդհանուր աննշան արտադրութեան և արդիւնքների պակաս զանազանատեսակութեան: Ինքը կազմակերպիչը պէտք է բաւականանար սպառման նոյնախիսի միջոցներով, ինչպէս ուրիշները. իսկ եթէ նա արտադրութեան միջից իւր համար լաւն էր ջոկում, յամենայն դէպս, չէր կարող խմբի որ և է անդամից տաան անգամ շատ միս կամ հաց ուտել: Ծշմարիտ է, նա կարող էր ընդհանուր յաւելեալ արդիւնքի մի մասը ուրիշ խմբի հետ փոխել սպառման որ և է ուրիշ միջոցներով, բայց սա, շնորհիւ փոխանակութեան չնչին զարգացման, համեմատաբար աւելի քիչ էր պատահում:

Այնուհետև, այն դէպքերում, երբ առանձին ցեղական խմբերը միանում էին մի ընդհանուր ցեղական կազմակերպութեան մէջ՝ ուրիշ զանազան ընդարձակ ձեռնարկութիւնների համար, ընդհանուր աշխատանքի արդիւնքը (ընդհանուր որսորդութիւններ և պատերազմական աւար) բաշխւում է այն անձերի ձեռքով, որոնք կազմակերպել են այդ

իսկ ձեռնարկութիւնները—սովորաբար՝ մեծաւորների խորհրդի միջոցով: Խմբերի մէջ, այն ժամանակ, բաշխումը իւրաքանչիւր խմբի՝ ընդհանուր աշխատանքի մէջ մասնակցելու աստիճանի համապատասխան էր կատարւում:

Ընդհանրապէս բաշխման կազմակերպւած ձևերը այս էպոխայում տարբերւում էին աւելի նախնական ձևերից ոչ այնքան բաշխման և շահագործութեան անհաւասարաչափութեամբ, որքան բաշխումը կազմակերպող գործնէութեան առանձին մարդկանց ձեռքն անցնելով:

բ) Անկազմակերպ բաշխումն—փոխանակութեան զարգացումը

Երբ ցեղական խմբի մէջ աւելորդի արտադրութիւնը սովորական երևոյթ դարձաւ, այն ժամանակ երկու ցեղական համայնքների մէջ այդ աւելորդների աճեցողութեան համար բաւական եղաւ հետեւեալ երկու պայմանների գոյութիւնը. տարբերութիւն նրանց արտադրած արդիւնքների մէջ և նրանց միջև բարեկամական յարաբերութիւններ (հասարակական կապ): Առաջին պայմանը սկզբում իրագործւում էր գլխաւորապէս արտադրութեան միջոցների տարբերութեան շնորհիւ. այդ միջոցները տրւում էին զանազան համայնքներին արտաքին բնութիւնից: Երկրագործական համայնքը, որի հողը ցորեն լաւ էր արտադրում, իսկ վուշ՝ վատ, փոխանակութեան էր մտնում ուրիշ համայնքի հետ, որի հողը վուշ ցանելու համար աւելի յարմար էր, իսկ ցորենի համար՝ անպտղաբեր. թափառական-անասնապահ խումբը միս էր տալիս երկրագործների հացի փոխարէն և այլն: Երկրորդ պայմանն իրագործւում էր տարբեր համայնքների ցեղական տոհմական կապի մէջ, կապ, որ պահպանւում էր նրանց հաւաքական ձեռնարկութիւններով: Վերջերս, երբ փոխանակութիւնն աւելի զարգացաւ, արտադրութեան տարբերութիւններն սկսեցին հետզհետէ աւելի խիստ որոշւել ոչ միայն անմիջապէս տրւած բնական պայմաններով, այլ և արդէն կազմւած տեխնիկական ունակութեան անմիատեսակութեամբ. իսկ բարեկամական յարաբերութիւնները շատ անգամ կապւում էին և առանց տոհմական ցեղակցութեան գիտութեանը:

Փոխանակութիւնը իւր պատմական զարգացման մէջ երեք փազեր է անցնում, երեք տարբեր ձևեր է ընդունում:

Փոխանակութեան առաջին կամ հասարակ ձևը վերաբերում է այն շրջանին, երբ փոխանակութիւնը դեռ խիստ հազաւագիւտ երևոյթ էր, գուցէ և հէնց նախնական կոմունիզմի էպոխային: Պատահաբար իրար են հանդիպում երկու մարդիկ, սովորաբար, երկու ցեղական համայնքների ներկայացուցիչներ. նրանցից իւրաքանչիւրը փոխանակութեան համար ունի արդիւնք, որը, պատահաբար, հարկաւոր է լինում միւսին: Հրապարակի վրայ ընդամենը երկու արդիւնք կայ, օրինակ՝ կացին և ցորեն: Այդպիսի փոխանակութիւնը կարելի է հետեւեալ կերպով պատկերացնել:

Մէկ կացինը հաւասար է երկու չափ հացահատիկի. կամ ուրիշ կերպ:

Մէկ կացնի փոխանակական արժէքը 2 չափ ցորեն է (մի արդիւնքի փոխանակական արժէք է կոչւում սովորաբար միւս արդիւնքի այն քանակութիւնը, որ տալիս են նրա փոխարէն):

Առաջին անգամ այստեղ արդիւնքներն ապրանք են դառնում, այսինքն՝ փոխանակութեան առարկաներ: Բայց այս էպոխայում նրանց ապրանքային դերը պատահաբար է երևան գալիս և արտադրողը, փոխանակութեան մէջ մտնելով, դեռ ընտրութիւն չի անում զանազան առարկաների միջև, որոնք կարող էր ձեռք բերել:

Փոխանակութեան երկրորդ, բարգաւաճ ձևը վերաբերում է յաջորդ շրջանին, երբ փոխանակութիւնը աւելի սովորական երևոյթ էր դարձել և մարդկանց միջի կապերը ընդարձակել էին: Միաժամանակ հանդիպում են ոչ թէ երկու, այլ աւելի շատ ապրանքներ: Վաճառողը գալիս է կացինով. նրան մի կողմից առաջարկում են երկու չափ հացահատիկ, միւս կողմից մի ոչխար, երրորդ կողմից 8 նետ և այլն: Նա կարող է ընտրութիւն անել զանազան ապրանքների մէջ. նրա առաջը շուկան է: Փոխանակութեան ձևն արդէն այսպէս է.

Մի կացինը հաւասար է 2 չափ հացահատիկի

կամ 1 ոչխարի

կամ 8 նետի և այլն:

Փոխանակութեան երկրորդ ձևը ընդունակ չէ երկար ապրելու կեանքի մէջ և շուտով անցնում է երրորդ—գարգացած կամ փողային ձևին:

Կացին արտադրողը գնում է շուկայ և ուզում է իւր կացինը նետի փոխել: Սակայն շատ քիչ անգամ է այնպիսի զուգահեռութիւն լինում, որ նետ ծախողին պէտք լինի հէնց կացինը, նոյնիսկ կարող է պատահել, որ այդ ժամանակ շուկայում նետ ամենեւին չի լինի:

Կացին ծախողին ամեն կողմից առաջարկում են այնպիսի ապրանքներ, որ նրան հարկաւոր չեն. այստեղ 2 դանակ, այստեղ 1 ոչխար, մի ուրիշ տեղ 2 սպանած նապաստակ և այլն: Ի՞նչ անէ: Մտածում է, մտածում և առնում է ոչխարը: Նրա դատողութիւնը մօտաւորապէս այսպէս է. «Թէև առայժմ բաւականին միս ունեմ, բայց ոչխարը կարող է ինձ մօտ մնալ մինչև այն ժամանակ, երբ պաշարս կվերջանայ. իսկ եթէ հանդիպեմ նետ ծախող մարդու, նա իւր նետերն աւելի շուտ ոչխարի հետ կփոխէ, քան կացնի. շատ հաւանական է, որ կացինը նրան հարկաւոր չի լինի, մինչդեռ ոչխարն ամեն մէկին պէտք է գալիս և առհասարակ տաւարը շուկայում ամենքն էլ մեծ ուրախութեամբ կառնեն»: Հաշիւն արգարանում է. նետ ծախողն էլ, թերևս ճիշտ նոյնպիսի նկատումով, տալիս է նետերը ոչխարի փոխարէն: Որովհետև տաւարը ընդհանուրի կողմից խիստ պահանջուում է,

ուստի կամաց-կամաց շուկայում սովորութիւն է լինում տաւարի հետ փոխել ամեն տեսակ ապրանք, եթէ չի պատահում այն իսկ ապրանքը, որ հարկաւոր է գնողին: Նոյն իսկ սովորութիւն է լինում առիթ որոնել ուղղակի իւր ապրանքը տաւարի հետ փոխել և արդէն տաւարով գնել հարկաւոր արդիւնքը:

Տաւար-ապրանքը կատարեալ մի առանձին ապրանք է հանդիսանում, որը բոլորն էլ մեծ ուրախութեամբ են առնում և բոլորն էլ ձգտում են նրան: Ուղղակի փոխանակութիւնը չքանում է: Եթէ ամեն մի ապրանք պէտք է նախ տաւարի հետ փոխած լինի, որպէսզի յետոյ տաւարով կարելի լինի ուրիշ հարկաւոր ապրանք գնել, ուրեմն ակնհայտ է, որ այդ ուրոյն ապրանքը—տաւարը—փոխանակութեան գործիք, ապրանքների շրջանառութեան գործիք է հանդիսանում:

Փոխանակութեան երրորդ ձևն ստացւում է այսպէս.

1 կացին	}	հաւասար են մէկ ոչխարի:
կամ 2 դանակ		
կամ 8 նետ		
կամ 2 չափ ցորեն		

Այդպիսի ուրոյն ապրանքը, որ փոխանակութեան գործիքն է հանդիսանում, կոչւում է փող: Ապրանքի փոխանակական փողային արժէքը գին տերմինով է նշանակւում:

Փողի գործածութիւնը չափազանց հեշտացնում է փոխանակութեան ապագայ զարգացումը: Փողը խմբերի մէջ փոխանակական կապերի մշտական բնաւորութիւն է հաստատում:

Յամենայն դէպս, մեր ուսումնասիրած շրջանը—նահապետական-ցեղական կազմակերպութեան էպոխան—բնորոշւում է փոխանակութեան համեմատաբար աւելի թույլ զարգացմամբ և տնտեսութեան սխառեմի մէջ՝ նրա աննշան դերով: Առանձին ցեղական խմբի արդիւնքների չնչին մասն է միայն շուկայ գնում և նրա կարիքների չնչին մասն է բաւարարութիւն ստանում, այն էլ ոչ իւր սեփական արտադրութեամբ: Այս ամեններն չի հակասում նրան, որ յիշեալ շրջանի դեռ վաղ ժամանակներում շուկայի ընդհանուր զարգացումը բաւական էր փոխանակութեան փողային ձև ստեղծելու համար:

Փոխանակութեան փողային ձևի պատմութիւնը փողի դեր կատարող զանազան ապրանքների յաջորդական փոխարինումն է հանդիսանում:

Սկզբում ամեն տեղ ձեռք էր բերում այդ դերը այն ապրանքը, որ, այս կամ այն պատճառով, տարածւած է. լինի դա կաշի, աղ, բակլա, կակաօ, զանազան խեցիներ և այլն: Ներկայումս էլ զանազան վայրերի ցեղերի մէջ շատ յաճախ տեսնում ենք իբրև փող գործածելիս այն ապրանքները, որոնք որ և է տեղում ներմուծման կամ արտահանութեան ամենամշտական առարկաներն են հանդիսանում, ուստի

շատ անգամ երկու հարևան դիւղերի մէջ տարբեր փողային ապրանքներ են երևան գալիս: Թափառաշրջիկ կենցաղի երկրներում ամենից յաճախ տաւարն էր փող: Հարաւային Եւրոպայում, Քրիստոսի Ծնունդից 10 դար առաջ դեռ այդպէս էր. Հոմերոսի յոյն ժողովրդական պոէմաներում կարելի է գտնել պղնձէ եռոտանու զնահատութիւնը՝ 12 եզով, ոսկեայ սպառազինութեանը—100 եզ և այլն:

Բայց տակաւ առ տակաւ փող-տաւարը ամեն տեղ հալածուած էր մետաղեայ փողերից: Սկզբում հրապարակ դուրս եկան երկաթեայ և պղնձեայ փողերը: Ակներե է, որ այդ մետաղները պակաս ուրախութեամբ չէին զննում, քան տաւարը, որովհետեւ մետաղեայ գործիքներն ու զէնքը իւրաքանչիւր տնտեսութեան մէջ առաջնակարգ անհրաժեշտ առարակներ էին հանդիսանում: Միւնոյն ժամանակ մետաղները շատ առաւելութիւններ ունէին, որոնց շնորհիւ նրանք փողի դերը կատարելու համար աւելի պէտքական էին, նախ՝ նրանք աւելի հեշտութեամբ են փոքր արժողութեան կտորների բաժանում, քան տաւարը, որ առանց մօրթելու չի կարելի մասերի բաժանել. երկրորդ՝ մետաղների նիւթը միատեսակ է և նրա առանձին կտորները միեւնոյն յատկութիւններն ունեն. մինչդեռ միւս ապրանքները, ի թիււըս որոց և տաւարը, չունին այս արժանաւորութիւնը. մի ոչխար չի կարող բոլորովին հաւասար լինել մի ուրիշին. երրորդ՝ մետաղներն աւելի լաւ են մնում, —նոյնիսկ պղինձն ու երկաթը, որոնք օդի ու խոնաւութեան ներգործութեան տակ սակաւ առ սակաւ են փչանում. չորրորդ՝ մետաղները, ուրիշ ապրանքների հետ միատեսակ փոխանակական արժէքի ժամանակ, քիչ ծաւալ և կշիռ են ունենում (վերջինս, ինչպէս յետոյ կը պարզւի, մետաղների՝ համեմատաբար աւելի սեծ աշխատանքային արժողութիւնից է կախած):

Վերջերը երկաթն ու պղինձը փոխարինւում են արծաթով ու ոսկով։ Ազնիւ մետաղների մէջ վերոյիշեալ բոլոր տեխնիկական առաւելութիւններն աւելի զօրեղ են։ Առաջին հայեացքից դժարութիւն է ներկայացնում այն հարցը, թէ ինչ կերպով այդ՝ արտադրութեան մէջ համարեա անօգուտ մետաղները կարող էին այնպէս ուրախութեամբ դնել, ինչպէս տաւարը, երկաթը և այլն։ Խնդիրն այսպէս է պարզւում. արծաթն ու ոսկին գլխաւորապէս զարդերի համար են գործածւում. նոյնիսկ ներկայ ժամանակներումս էլ զարդերը դիւրութեամբ են ծախւում. անզարգացած մարդիկ, մանաւանդ սակաւակիր լիանայք, յաճախ պատրաստ են զրկւել կարևորից, որպէսզի որ և է դատարկ բան կախեն իրանց վրայ։ Իսկ անկիրթ ու կիսակիրթ ժողովուրդները յատկապէս սիրում են զարդարանքները և թանկ են գնահատում. և երկաթի վաճառականները մի շարան ուլունքով վայրենիներից մեծ արժէք ունեցող ապրանքներ էին գնում. օրինակ՝ ահագին քանակութեամբ ձկնեղէն, որսենի, պտուղներ և այլն։ Այդպիսով, զարդարանք-

Ների պահանջը հնարաւորութիւն ստեղծեց երկաթէ ու պղնձէ փողերից՝ անցնել արծաթէ և ոսկէ փողերին:

Սկզբում փողը քաշով էր զննհատում. առևտուրի ժամանակ հաշիւները մետաղները կշռելով էին անում:

Փոխանակութեան հետ սերտ կապւած է բաշխման միւս հասարակական ձևը—կրեդիտը:

Երբ փոխանակութիւնն ընդարձակոււմ է, պէտք է յաճախակի դառնան այն դէպքերը, որ փոխանակական գործողութիւնը, շնորհիւ գնողի միջոցների ժամանակաւոր կարօտութեան, դժւարութիւնների է հանդիպում: Անյապաղ հարկաւոր է ուրիշ ապրանք, իսկ անյապաղ վճարման համար փող չկայ կամ չի բաւականանում, թէև հաստատապէս յայտնի է, որ մի քանի ժամանակից յետոյ գնողը վճարելու փող կունենայ: Այդպիսի հանգամանքներում ծախողը շատ անգամ համաձայնոււմ է ապրանքը պարտքով—կրեդիտով տալ: «Կրեդիտ» խօսքը «վստահութիւն» է ցոյց տալիս, ակներև է, որ կրեդիտային գործողութիւնը վստահութիւն է ենթադրում նախ՝ պարտապանի ազնւութեան և երկրորդ՝ նրա կարողութեան վրայ:

Որոշած ժամանակամիջոցում պարտապանը տալիս է փողը, որն ալյստեղ հոր դեր—վճարման միջոցի դեր է կատարում:

Սովորաբար ձրի վստահներին ցոյց տալիս՝ պարտքը արևում է արող լաւելումով—տոկոսով, շահով:

Ձուտ ապրանքային կրեդիտի հետ սերտ կապակցություններ և նրա հետ մոտաւորապէս միաժամանակ զարգանում է կրեդիտի միւս ձեւը, որ սովորաբար վաշխառութիւն տեւմինով են նշանակում, այսինքն՝ տոկոսով փող պարտք տալ:

Վերացականօրէն դատելով, դժուար չէր լինի երեակայեւ կրեղիտի երևան գալը՝ փոխանակութիւնից անկախ և նրանից աւելի ևս առաջ. օրինակ՝ մի համայնք միւսին ժամանակաւորապէս փոխ է տալիս զանազան գործիքներ, որոնք վերջինս չունի: Սակայն եթէ նման դէպքեր էլ եղել են, նրանց մէջ դեռ «կրեղիտ» չի կարելի տեսնել. ժամանակաւորապէս օգտուելու համար վերցրած գործիքները վերադարձում են իրանց տէրերին և ոչ թէ նրանց գինն է «վճարւում»: Կրեղիտը ոչ միայն փոխանակութեան, այլ և փողի գոյութիւն է առաջադրում:

4. ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ-ՅԵՂԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒ-
ԹԷԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ

Կազմակերպչի՝ ցեղական խմբի արտադրութեան բաժանելը աս-
տիճանաբար փոփոխում է մարդու վերաբերմունքը ղեպի խումբը և
ղեպի նրա հոգեբանութիւնը:

Եթէ բնութեան իշխանութիւնը մարդու վրայ պահասեց, զրա
փոխարէն նոր իշխանութիւն ծագեց—մի մարդու իշխանութիւնը միւս-

Ներքի վրայ: Դա, էսպէս, խմբի նախկին իշխանութիւնն էր իւր առանձին անդամների վրայ, միայն տեղափոխւած մի առանձին անձնաւորութեան—նահապետի մէջ:

Բաշխման մէջ հաւասարութիւնը վերացաւ, յաւելեալ աշխատանքի ամբողջ արդիւնքը կազմակերպչի տրամադրութեան տակ է ընկնում: Սակայն անհաւասարութիւնը դեռ խիստ բնաւորութիւն չունի. կազմակերպիչը շարունակում է, ինչպէս առաջ խումբն էր անում, մաս հանել իւրաքանչիւրին անհրաժեշտ միջոցներ նրա կեանքի պահպանութեան և արտադրութեան մէջ ունեցած դերի կատարման համար: Ինքը կազմակերպիչը իւր կարիքների զարգացման մէջ խմբի միւս անդամներից հեռու չգնաց:

Փոխադարձ օգնություն կապը, արտաքին աշխարհի դեմ վարած կռւի մէջ համախմբւած լինելը, նախընթաց շրջանի հետ համեմատած, դեռ աճում է: Նախ՝ աշխատակցութեան և խմբի ներսում աշխատանքի բաժանման աւելի կատարեալ ձեւերը աւելի սերտ են մօտեցնում իրար խմբի անդամներին, քան առաջ, երբ ամեն մէկն էլ, անկախ ուրիշից, կարող էր կատարել սովորական գործերի ամհնամեծ մասը, երբ գերակշռում էր հասարակ «աշխատանքի միաբանութիւնը». երկրորդ՝ ցեղի միութիւնը շահւում է մասամբ այն շնորհիւ, որ, յանձին նահապետի, ինքը մի թանձրացեալ, կենդանի մարմնացումն է դառնում:

Միևնոյն ժամանակ, նոյն պայմանների շնորհիւ, ցեղական խմբի մէջ յայտնուում են անհատականութեան սաղմերը, որի էութիւնը կաշանում է նրանում, որ մարդը իւր գիտակցութեան մէջ իրան ու իրենը անջատում է խմբից, որ երևան են գալիս անձնական շահեր, մինչդեռ առաջ գոյութիւն ունէին միայն համայնական շահերը:

Կազմակերպչի ղեկը արտադրութեան մէջ մի առանձին ղեկ էր և նրան էր միայն պատկանում. այսպէս է այն հիմնական պատճառը, որ նրա հոգեկանի մէջ անհատական զգացմունքներ ու պատկերացումներ է ծնեցրել: Այս հիմնական պատճառներից բղխեցին ուրիշները, որոնք նոյն ուղղութեամբ էին գործում:

Կազմակերպվին էր կարգադրում բոլոր հասարակական պահեստները, յաւելեալ արդիւնքի անբողջ գումարը, մի բան, որ նրան հընարաւորութիւն էր տալիս ընդարձակել իւր կարիքները և դրանով աւելի ևս աչքի ընկնել իւր խմբի մէջ: Փոխանակութեան ժամանակ նա հանդէս եկաւ իբրեւ իւր համայնքի ամբողջ կարողութեան իսկական տէրը և, այս դէպքում, գործ ունենալով ուրիշ նոյնպիսի կազմակերպչի հետ, նա սովորեց նայել այս վերջինիս, իսկ յետոյ հէնց իւր վրայ, իբրեւ փոխանակող ապրանքների սեփականատիրոջ վրայ: Այդպէս աստիճանաբար զարգանում էր մասնաւոր սեփականութիւնը. սկզբում այն խմբերի մէջ եղած փոխանակութիւնը, որտեղ նրանք հանդէս են գալիս իբրեւ իրանց ապրանքների տէրեր, սէտք է ծնէր գեղական մաս-

նաւոր սեփականութեան գաղափարը, իսկ յետոյ, կազմակերպիչներէ՝ փոխանակութեան մէջ ունեցած առանձին դերը շարունակելով մարդ-կանց հոգեկանը կերպարանափոխել, անհատական մասնաւոր սեփակա-նութեան գաղափարն է ծնում:

Սակայն կազմակերպչի գլխում անհատական մասնաւոր սեփական-
նութեան գաղափարը քիչ թէ շատ հաստատապէս այն ժամանակ կա-
րող եղաւ ամբանալ միայն, երբ նրա դերը ժառանգական դարձաւ,
երբ խումբը դադարեց ընտրել իւր նահապետին, երբ, հետեւապէս, կո-
րան այն հետքերը, որոնք ցոյց էին տալիս, որ նրա իշխանութիւնը
ցեղի ընդհանուր կամքից է ծագում: Կազմակերպչի գլխում շարունակ
աւելի ևս հաստատուում էր իւր վերաբերմունքը դէպի ցեղական ունեց-
ւածքը, իրըն իւր անհատական սեփականութիւնը և գնալով աւելի նը-
ւազում էր հին մտապատկերը, երբ նա այդ ունեցւածքի՝ հասարակա-
կան վերահսկողութեան ենթարկւած կարգադրիչն էր միայն: Սրա հետ
միասին ինչքան անհետանում էին խմբի բոլոր փաստացի վերահսկո-
ղութիւններն իւր գլխաւորի կազմակերպչական գործնէութեան վրայ,
այնքան այս վերջինս անպայման հնազանդութիւն էր պահանջում և
խեղճան լինում այն մտքին, թէ ինքն անպայման անմատական իշ-
խանութիւն ունի ցեղականների վրայ: Այս հայեացքներն իրանց զար-
գացման ընթացքում չէին կարող հակասութեան չհանդիպել խմբի միւս
անդամների կողմից, հաւանօրէն, ցեղական համայնքները շատ անգամ
են ծանր ներքին կռիւներ անցկացրել. սակայն, վաղ թէ ուշ, կազմա-
կերպչի ձգտումները յաղթեցին, որովհետև նրանք համապատասխանում
էին իրական յարաբերութիւններին. կազմակերպիչն ունեցաւ իրական
իշխանութիւն արդիւնքների ու մարդկանց վրայ և այդ իշխանութիւնն
անհրաժեշտ էր խմբի համար: Այսպէս, նահապետն իր խմբի միակ
սեփականատէրն ու լիակատար տէրը դարձաւ:

[illegible]

Մեր ժողով անխմբի շարժումների աղբյուրներից է անհատական շահերի պաշտպանումը, որից պետք է առաջնություն անխմբի շարժումը: Մակայն նա լրիվ է նա չի բացատրում մեզ նախ թե ինչու փաստերի հենց այդ շարժում էր զանազան մարդկանց աշխարհայեցողություն հիմքի մեջ, մինչդեռ կենսաբան կուլում նա համեմատաբար չնչին դեր է կատարում: Երկրորդ՝ թե ինչու այդ աշխարհայեցողությունը զարգացման որոշ աստիճանի վրայ ընդհանուր է հանդիսանում, ինչու նա չի ներկայացնում ամենից ցածր կանգնած ցեղերի մեջ, որոնք, անկասկած, զիտողությունների միևնույն նիւթը պատրաստ ունեն: Ինչ թույլ է, թե այս հարցերին այն դեպքում միայն հնարաւոր կլինի պատասխանել, եթե ընդունենք, որ աշխարհայեցողություն հիմնական տիպը հասարակական կազմակերպություն հիմնական տիպով է որոշում: Այն ժամանակ պարզ կլինի, որ հենց հասարակություն կազմի խորը երկուսինը միայն կարող էր ստեղծել դատողություն այդ ինքնուրույն ձևը, որ ձգտում է աշխարհային կենսաբան ամեն մի երեւոյթի մեջ երկուսինը գտնել:

Հասկացողութեան այգւախի թուլութեան և անբոյանդակութեան

Մարդկութեան՝ բնութեան վրայ իսկական յաղթանակ տոնելը աբտայայտուում է պատճառականութեան անվերջ զարգացող ըմբռն-
աբտայայտուում է պատճառականութեան անվերջ զարգացող ըմբռն-
մամբ։ Ընդհակառակը, բնութեան ֆետիշիստական հասկացողութիւնը
դեռ բնութեան՝ մարդու, վրայ ունեցած անօրապիեյի իշխանութիւնն է
ցոյց տալիս։ Զգմարիտ է, նա միայն այն ժամանակ է երևան գալիս,
որ անհատը իշխանութիւնը թուլանում, թեթևանում է, բայց միայն այն
պատճառով, որ բնութեան աւելի վաղ, նախնական անպայման իշխա-
նութիւնը ոչ մի փորձի տեղ չէր տալիս բնութիւնը հասկանալու համար։

5. ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՅԺԵՐՆ ՈՒ ԿԵԱՆՔԻ ՆՈՐ ԶԵԽԵՐԸ ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ.

ՅԵՂԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Փոխանակութեան յառաջադիմութիւնը, այսինքն՝ աւելի ճիշտ, աշխատանքի հասարակական բաժանման յառաջադիմութիւնը, կատարուելով տեխնիկայի զարգացման հոլի վրայ, ինքը զարգացման հօր մղիչ է ներկայանում բոլոր յաջորդ պատմական փօրմացիւնների համար, վերջացնելով ներկայ կապիտալիստականով:

Մեր ուսումնասիրած հարցերից մեկը այն է՝
արդեւնքը ստրուկների երևան գալն է։
Շնորհիւ յաւելեալ աշխատանքի առաջանալուն, ցեղական խմբի
կազմակերպչի համար շատ դէպքերում խմբի անդամների թիւը շա-
տացնելը օգտաւէ էր լինում. այս դէպքում աճում էր յաւելեալ ար-
դեւների քանակը, որ կազմակերպչի տրամադրութեան տակն էր։ Ուս-
տի նահապետական հասարակութիւնների մէջ յաճախակի են դառնում
այնպիսի դէպքերը, երբ պատերազմում յաղթած թշնամուն չէին ըս-
պանում, այլ միացնում էին որ և է խմբի և ստիպում մասնակցե-
լու։

Նահապետական շրջանի ստրուկներին Հպեաք է պատկերացնել այնպիսի մարդիկ, որոնք իջել են առարկաների դրութեանը: Նրանք համարեա հաւասար իրաւունքներ ունեցող անդամներ էին այն ցեղական համայնքի, որ նրանց միացրեց իւր հետ. աշխատանքի ընհանուր լինելը նրանց սերտ կերպով կապում էր մնացածների հետ և նախկին կուրի յիշողութիւնն աստիճանաբար չքացնում: Կազմակերպիչը հազիւ թէ նրանց աւելի էր «շահագործում», քան իւր արիւնակիցներին—նրանք աշխատում էին միւսների հման: Նրանց չէին ծախում և, ընդհանրապէս, նրանց հետ համարեա այնպէս էին վարւում, ինչպէս ամերիկական հնդիկները՝ որդեգրած գերիներէ հետ:

Փոխանակութեան առաջանալն ու ստրկութեան երևան գալը— առաջին հայեացքով՝ երկու խիստ տարբեր տեսակի փաստեր— պարզու- նակում են իրանց մէջ մի շատ կարևոր ընդհանուր գիծ. թէ՛ այս և թէ՛ այն ներկայանում են իբրև խախտումն հին սխտեմի, որ բացա- ռապէս հիմնւած էր արիւնակցական ցեղականութեան և սրանից բըղ- խած՝ անձերի հոգեկանի ահագին նմանութեան վրայ: Արիւնակցական ցեղականութեան կապերը, անհրաժեշտօրէն, լեցւած են ծայրայեղ բա- ցառիկութեան և անհամբերատարութեան հոգով այն բոլորի վերաբեր- մամբ, ինչ որ իրանց սահմանից դուրս է գտնուում. կեանքի նոր ձևերը մի քիչ հակասում էին այս անհամբերատարութեանը, սահմանափակում էին նրան: Իսկ սրանից առաջացաւ դարձեալ հասարակական փաստերի մի ամբողջ շարք:

Զուտ ցեղական կապերի տիրապետութիւնը սովորութեան լիա-
կատար, անպայման տիրապետութիւն էր: Կեանքի ձևերը կարգաւորող
սովորոյթի ոյժն այնքան մեծ էր, անձնական ինքնագիտակցութիւնն
այնքան թոյլ, որ առանձին մարդն ուղղակի ջեք կարող հակառակ գնալ
սովորոյթին, քանդել նրան. այդ բանը նա երեակայել անգամ չէր կարող:
Յանցագործութիւններ չկային: Եթէ սովորութեան հակառակ մի բան
էր պատահում, այդ բանի հետ այնպէս չէին վարում, ինչպէս ժամա-
նակակից մարդը վարում է ոճրագործութեան կամ յանցանքի հետ,
այլ՝ ինչպէս մի այլանդակութեան հետ: Երբ երկու զխանի երեխայ
էր ծնւում, նրան սպանում էին՝ որպէս մի հրէշի, երբ սովորութիւնը
խախտւում էր, նոյն ձևով էին վարում և խախտողի հետ,—սպանում
էին նրան կամ հալածում. այս երկուսն այն ժամանակները խտրութիւն

Յեղակցութեան վրայ չհիմնւած նոր հասարակական կապերի զարգացման հետ խնդիրն էլ փոխուում է։ Սովորութեան խախտումները դադարում են բացառիկ պատահականութիւններ լինելուց։ Նախ, ընդհանրապէս, ընդհարել են սկսում տաբեր սովորութիւնները. իսկ շատ անգամ մի խմբի սովորութիւնների կատարելը միևսի սովորութիւնների խախտումն է դուրս գալիս։ Այսպէս, եկտոր-միացող գերթիւթիւնների խախտումն է դուրս գալիս։ Այսպէս, եկտոր-միացող գերթիւթիւնների խախտումն է դուրս գալիս։ Այսպէս, եկտոր-միացող գերթիւթիւնների խախտումն է դուրս գալիս։

[illegible]

Իրաւական կեանքի շրջանը սովորաբար խիստ տարբեր-
ւում է տնտեսական կեանքի շրջանից. բայց ժամանակակից գի-
տութեան համար այդ բաժանումն արդէն պայմանական է ներ-
կայանում: Շեղող անձնաւորութիւնները դէմ հասարակութեան
կոիւր իւր էութեամբ չի զանազանւում արտաքին բնութեան
դէմ վարած կռիւ ձեւերից. յանցանքը արտաքոյ-հասարակութեան
դէմ է, հասարակութեան կեանքին թշնամի, ինչպէս ցուրտի կամ
ոյժ է, հասարակութեան կեանքին թշնամի, ինչպէս ցուրտի կամ

գիրչատիչ գազանի ոյժը: Այսպիսով իրաւական կեանքը բնութեան դէմ վարած հասարակական կռիւ մի որոշ շրջանն է. կռիւ այս առանձին ձեւը պէտք է ուսումնասիրել թէ՛ նրա տեխնիկական կողմից (յանցաւորի՝ իբրեւ արտաքին բնութեան տալրի վերայ ներգործելու եղանակները), թէ՛ տնտեսական կողմից (ներգործութեան այս պրօցեսսների մէջ հասարակութեան անդամների միջի փոխադարձ յարաբերութիւնները) և թէ՛ իդէօլօգիական կողմից (մարդկանց հայեացքները, իրաւունքի և նրա խախտման վրայ): Այսպիսով, իրաւական շրջանը արտադրութեան շրջանի մեօն է և ոչ նրանից դուրս:

Արտադրական յարաբերութիւնների մասին եղած գլխում
արդէն նշանակւած էր իրար ազգական խմբերի մէջ կազմակերպւած
արտադրական յարաբերութիւնների առաջնաւիճակը—միասին արած մեծ
տրստորութիւնները, պատերազմի ցեղական կազմակերպութիւնը։ Ժամա-
նակի ընթացքում այսօրինակ հաւաքական ձեռնարկութիւնները երբեմն ի
մի են կապում նոյնպէս ոչ ազգական, սակայն փոխանակութեամբ և ընդ-
հանրապէս իրար հետ խաղաղ յարաբերութիւններով կապւած խմբերին։
Սովորաբար այդպիսի միութիւնների գլուխ է կանգնում աւագ-կազմակեր-
պիչների խորհուրդը կամ սրանցից ընտրւած առաջնորդը։ Այս միութե-
թիւնների մէջ պէտք է տեսնել պետական, քաղաքական կազմակեր-
պութիւնների սպիտակը, որոնց մէջ նրանք մտնում են այն չափով,
ինչ չափով որ սրանք ժամանակաւոր լինելուց դադարում, հետզհետեւ
մշտական են դառնում. իսկ ինքը հասարակութիւնը բաժանւում է
տիրապետող և հպատակւող դասակարգերի։

Ընդհանրապես իւրաքանչիւր քաղաքական կազմակերպութիւն իւր էութեամբ անստեասկան կազմակերպութիւն է, քիչ թէ շատ հաւաքական կեանքի միահամուռ կռիւ կազմակերպութիւն: Իսկ մասնաւորապէս՝ պետութիւնը ղասակարգային տիրապետութեան, միջանի ղասակարգերի՝ միւսներին տիրապետելու կազմակերպութիւնն է:

ՀԻՆ ՍՏՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մի քանի նկատումներով ինքնայատուկ է հանդիսանում հասարակական զարգացման այն տիպը, որ ստեղծել է հին աշխարհի կուլտուրան և հիմնած է արտադրող բանուորին արտադրութեան գործիք դարձնելու վրայ:

1. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊՈ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ստրկութեան սիստեմը զարգացաւ նահապետական-ցեղա-
կան յարաբերութիւններից՝ շնորհիւ երկու հիմնական սլայման-
ների կապակցելուն։—յաւելեալ աշխատանքի անընդհատ աճեց-
ման և զարգացման զանազան աստիճանների վրայ կանգնած
մարդկային հասարակութիւնների մէջ եղած կուրի։

Հաստատարնակ կեանքում երկրագործութեան և անասնա-
պահութեան միանալն արդէն յաւելեալ աշխատանքը մշտական
երևոյթ էր դարձրել: Համայնքների մէջ աստիճանաբար զարգա-
ցող աշխատանքի բաժանումը քանի զնում շատացնում էր աշ-
խատանքի արտադրողականութիւնը: Փոխանակական կապերը
թոյլ էին տալիս առանձին խմբերին զադարեցնել արտադրու-
թիւնը սրա այն ճիւղերում, որտեղ աշխատանքն աւելի քիչ
արտադրող էր, և ընդարձակել այն ճիւղերում, ուր նա աւելի
շատ արտադրող էր: Մետաղների, գործիքների և զէնքերի
կատարելութիւնը կատարելագործւում և ընդարձակւում էր. ար-
դիւնաբերական աշխատանքի նոր ու նոր ճիւղեր էին առաջ գա-
լիս: Արտադրական համայնքների սովորական չափը մի քանի
հարիւր մարդու էր հասնում. երբեմն մի նահապետ-կազմա-
կերպչի իշխանութեան տակ հազարաւոր մարդիկ էին միանում:
Սրա համապատասխան համայնքի ձեռք բերած յաւելեալ արդիւն-
քի գումարն ահագին էր:

[illegible]

Ժամանակի ընթացքում, սուրկատիրական տնտեսութիւնների աճելով, ինքը կազմակերպչական գործողութիւնն էլ նրանց մէջ լատանման է ենթարկւում. տէրերը սկսում են քիչ-քիչ յանձնել նրան ուրիշներին, սովորաբար—փորձած և ամենաընդունակ ստրուկներին: Սկզբում այդպիսի փոփոխութիւնները կատարւում են շնորհիւ այն երեւոյթի, որ փաստօրէն անհնար է

[illegible]

Մի քանի զէպքում ընդարձակ քաղաքական ամբողջութիւնը գլխաւորապէս պատեւրազմների միջոցով էր կազմուում: Մասնիկ էր ունենում երկու պայմանների ժամանակ. նախ ընդարձակ հասարակական կազմակերպութեան կարիք, օր. երբ կանոնադրելուց էր կարւած (նեղոսի, Տիգրիսի, Տեի-րատի և այլ պողաւէտ հովիտները առաջին բռնապետական միապետութիւնների կազմելու տեղերն էին) կամ երբ անհրաժեշտ էր միանալ զօրեղ թշնամի ցեղերի մշտական յարձակումների դէմ կուելու համար. երկրորդ՝ եթէ փոխանակական կապերը դեռ

Շնորհիւ հին աշխարհի անգլիական քաղաքներն այնքան էլ հաստատ-
 անքերի, երկրորդ տիպի կազմակերպութիւններն այնքան էլ հաստատ-
 անքերն չէին դուրս գալիս և ստեպ փոխաւում էին առաջին տիպի

կազմակերպութեան. պատերազմը պահանջում է իշխանութեան խիստ մէկ լինելը, որին հասնելն արխատկրատական հասարարակապետութիւնների մէջ խիստ դժուար էր: Այդպիսով բազմական Հոգովը կեսարների Հոգով դարձաւ: Բացի այդ, շնորհիւ հասարակապետութիւնների մէջ եղած ներքին կռիւններին, շատ անգամ տնտեսական շահերի ներքին կռիւններին, շատ յոյն ձևին էր յանգում. շատ յունական հասարակապետութիւններ բռնակալութեան էին փոխւում. երբ մանր ստրկատէրերը, գիւղացիք, արհեստավորներն ու վաճառականներն միաւորւած խոշոր-ստրկատիրական արխատկրատայի դէմ էին դուրս գալիս, նրանք գլխավորապէս կայսեր կամ բռնակալի դրօշակի տակ էին կանգնում, որովհետեւ ոյժերի խիստ կենդրոնացումը միայն կարող էր նրանց յայթանակ տալ:

Ընդհանուր առմամբ, հին աշխարհի պետությունը բարդևողտնտեսական-յարաբերությունների արտաքին և ներքին պաշտպանության կազմակերպություն, ստրկատիրական շահերի կազմակերպություն էր հանդիսանում:

3. Հի՛ն ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱ-
ԿԱՆ ԳԾԵՐԸ

ա) Անձի դրուժխոնքը խմբի եւ հասարակութեան մէջ

Նահապետի՝ աստիճանաբար ստրկատէր և ստրկատիրոջ՝ արտադրութեան կազմակերպչից—պարագիտ դասնալը արտադրողի և արտադրական աշխատանքի մասին եղած հայեացքներէ մէջ համապատասխան փոփոխութիւններ մտցրեց իւր հետ։ Արտադրական աշխատանքի վերաբերմամբ յարգանքն ու շահը անյայտանում և փոխարէնը հակադիր յարաբերութիւններ էին հաստատուում։ Այստեղ յարմար կլինի բնորոշել հասարակական մտածողութեան այս կողմը՝ նրա լիակատար զարգացման, ստրկատիրական սիստեմի ծաղկած էպոխայի մէջ։

Այդ ժամանակներն արտադրութեան գործիքների այսպիսի դասաւորումն էր կազմւել. 1) instrumenta mut.—համր, անկեն-
դան գործիքներ. օրինակ՝ կացին, դազգահ. 2) instrumenta semi-
vocalia—կենդանի գործիքներ, բայց այնպիսիներ, որոնք կիսով
չափ, այսինքն՝ ձայնով շատ անկատար են արտայայտում իրանց
զգացումները—սրանք ընտանի կենդանիներն են. և 3) instrumen-
ta vocalia—խօսելու ընդունակ գործիքներ, այսինքն՝ մարդիկ—
ստրուկներ:

Այդպիսի հայեացքն անխուսափելիորեն կապւում էր այն ժամանակւայ հին հասարակական-տնտեսական կազմի մաքր հետ- արտադրութեան սխտեմը հիմնւում էր մարդու ղէպի մարդը, իբրև ուղղակի գործիքը, ունեցած փաստացի յարաբերութեան վրայ, ուրիշի բանւորական ոյժից օգտւելու նպատակով նրա անձնաւորութիւնը իւրացնելու վրայ:

Հանրը, ուրիշ հասարակական կազմի մասին գաղափար չու-
նենալով, ստրկութիւնը բնութեան բնական եւ անփոփոխ օրէնք
էին համարում. Այդպիսի հայեացքից անընդունակ էին հեռու
մնալ և ամենախնամիրգեանոնները, նոյն իսկ այն ժամանակները

հանճարաւոր մարդիկ: «Բնութիւնը ումանց աղատութեան համար է ստեղծում, իսկ ումանց—ստրկութեան» (Արիստոտէլ, «Քաղաքականութիւն»): Պղատոնը, հին ժամանակների ամենաազնիւ մտաւորը, իւր գաղափարապէս-կատարեալ պետութեան ծրագիրը կազմելիս, հնարաւորութիւն չէր գտնում առանց ստրուկների կառավարել: (Վերջինս, նրանով աւելի հասկանալի է, որ Պղատոնի «Հասարակապետութիւն»-ի իւր էութեամբ սպարտական հասարակութեան զաղափարի կանացում էր ներկայացնում միայն):

Եթե ստրուկների հետ ամեն ժամանակ դաժան չէին վար-
ւում, դոնէ նրանց ընդհանրապէս մարդ չէին համարում կամ
չէին կարողանում համարել: Ասենք դաժանութիւնն էլ յառա-
ջագիմում էր աշն չափով, ինչ չափով որ փոխանակութեան վար-
դացումը նրանից բոլորած շահի ծախսով գրգռւմ էր շարունակ
աւելի ևս սաստիկ շահագործել ստրուկներին:

Ստորուկների փոխադարձ յարաբերությունները մեջ համա-
սարություն էր տիրապետում, — ի հարկէ, իրաւագրկութեան հա-
ւասարություն: Սակայն, ինչքան որ տէրերն իրանց կազմակերպ-
չական գործնէութեան մի մասը յաճնում էին վստահելի ըս-
տրուկներին, ստորուկների իշխանություն էլ այնքան աճում էր
ստորուկների վրայ:

Սարգիսյանների զբառը
Սարգիսյանների ընտանեկան կապերը տէրերին հաշվի համա-
ձայն էին ստեղծում և քոհելում։

ձայն է/ն ստեղծում և քոնզուում:
Տէրերի շահն էր որոշում նոյնպէս կենսական միջոցները
այն քանակութիւնը, որ պէտք է ստորուկին բաժին հասնէր: Ըս-
տրուկները սխտեմատիկական վաճառման լայն զարգացմամբ
շահաւէտ եղաւ չնոգալ ստորուկի հիմնական կարիքներին լիովին
բաւարարութիւն տալու մասին, այլ հոգ տանել զլիւսւորապէս
նրա աշխատանքի լարւածութեան վրայ: Այդպիսով ստորուկը
շուտով «մաշուած էր» և փոխանակւում մի ուրիշ թարմով, որը
համեմատաբար աւելի էժան արժէր: Հետեւապէս, տիրական հաշ-
ւով էր կանոնաւորւում ստորուկների կեանքի երկարատեւութիւնը,
ինչպէս և նրանց քաղաքանալը: Ընդհանրապէս խոնարհութիւն—ահա

ինչպէս և նրանց րազմանալը:
Նւստտացումն, ճնշւածութիւն, անմիտ խոնարհութիւն—ահա
ստորկական հոգեկրանութեան զլիսուոր զծերը, որ ըզխում են նման
յարարերութիւններէր: Չկար զարգացման հնարաւորութիւն, բա-
ցակայում էր կուռի զաղափարը: Միայն բացառիկ ղէպքերում էին
սեղի ունենում երբեմն ստրուկներին խռովութիւններ, այս՝ սո-
վորարար այն ղէպքերում էր լինում, ուր հէնց զբաղմունքի ընտ-
ւորութիւնն էր ստեղծում կամ ստրուկների մասսայի անսովոր
սերտ կապակցութիւն (Սիկիլիայի երկրագործ ստրուկները մի
քանի հարիւրներով շղթայած աշխատում էին մի դաշտի վրայ), և
կամ անսովոր եռանդ ու պատերազմական ոգի (Հոովմի պլադիա-
տորները: Սակայն այստեղ նշանակութիւն ունէր և այն փաստը,
որ զլադիատորները զլիսուորապէս առաջին սերունդի ստրուկներ
էին և ոչ թէ ստրուկների յաջորդներ, որոնք ազատութիւնն ամե-
նեին չէին հասկանում): Այդպիսի խռովութիւնները ճնշւում էին
անխնայ դաժանութեամբ, աշխատելով, որքան կարելի է, շատ
ապստամբներ ջնջել: Բայց ստրուկների յաջողութեան ղէպքում
էլ յարաբերութիւնների սխառումը չէր կարող փոխել—ստրուկնե-

Գեղեցիկ արւեստների զարգացումը հին աշխարհի հոգեկան

[illegible]

պահանջել, առանց մտածելու լիովին վերականգնել նրանց քամ-
ւած ոյժերը հանգստով, անուշադով և առհասարակ նրանց կա-
րիքներին բաւական չափով բաւարութիւն տալով: Ճշմարիտ է,
կենդանի գործիքը շուտ էր մաշւում, բայց նրանից դուրս քաշած
շահն այդպիսի մի նոր գործիք գնելու ծախսերը լի ու լի ծած-
կում էր:

Հետեանքն այն էր լինում, որ ստրուկներն անհրաժեշտօրէն
անժառանգ էին լինում, նրանց թիւը փոքրանում էր և մահա-
ցութիւնը գերիշխում էր անեցողութեան վրայ: Բայց շատ դա-
րերի ընթացքում այս անժառանգ լինելը լի ու լի ծածկւում էր
նոր գերիների հոսանքով, որոնք ձեռք էին բերւում կուլտուրա-
կան ստրկատիրական հասարակութեան հարեան վայրենիների
հետ պատերազմներ մղելով: Քանի դեռ ստրուկների աղբիւրը չէր
կտրւել, ստրկատիրական հասարակութիւնը գոնէ դեպքադացիա-
չէր անում, այլ մի մակերևոյթի վրայ էր կանգնած. արտադրու-
թեան չափերը չէին պակասում, որովհետև բաւականաչափ բան-
ւորական ոյժ կար:

Սակայն իրերի այդպիսի դրութիւնն անվերջ շարունակւել
չէր կարող: Եկաւ ժամանակը, երբ վայրենիների հետ պատերազմ-
ների յաջողութիւնն սկսեց արագ կերպով իջնել և ստրուկներ ձեռք
բերելը բաւականաչափ դժւարացաւ, իսկ յետոյ—նոյն իսկ բոլո-
րովին անհնար դարձաւ: Վայրենիների վրայ տարած յաղթանակ-
ները փոխանակւում էին պարտութիւնների մի ամբողջ շարքով,
պատերազմները յարձակողականից սկսեցին պաշտպանողական
դառնալ, բանւորական ոյժի աղբիւրը կտրւեց: Այդ պատճառները
պատերազմական բաղդն այդպէս շուտ տւին:

Այդ պատճառները ստրկատիրական հասարակութեան պա-
տերազմական ոյժի արագ անկմանն են յանգում:

Պատերազմը ստրուկների արտադրութիւնը—մնաց արտա-
դրութեան միակ ճիւղը, որ ոչ մի կերպ չէր կարելի յանձնել
ստրուկներին, և որը, այդ պատճառով, ազատ մարդկանց գործը
մնաց: Զօրքը կարող էր բաղկանալ միայն ազատ դասի մարդկան-
ցից, ուստի և այս դասի անկումը նշանակում էր զօրքի անկում,
ստրուկներ արտադրելու անկում, ստրկատիրական տնտեսութեան
դեպքադացիա: Մինչդեռ հին աշխարհի ներքին տնտեսական պայ-
մանները արմատից քանդում էին ազատ դասի ոյժը:

Ազատ դասը կազմւած էր նախ՝ տփայիկական բոլոր ստըր-
կատերերից, որոնք փոքրամասնութիւն էին կազմում, և երկրորդ՝
մանր սեփականատէրերից, որոնց տնտեսութիւնը յաճախ զուտ
ընտանեկան բնաւորութիւն ունէր, այսինքն առանց ստրուկների
էր կառավարւում և միշտ կալածատէրերի ու նրանց ընտանիքների
մասնաւոր աշխատանքի առաւելութեամբ էր պահպանւում. այդ-
պիսի տնտեսութիւնների ամենամեծ մասը կազմում էին երկրա-
գործականները, իսկ ամենաքիչը—արհեստաւորականները:

Այդպիսով, հին աշխարհի պատերազմական ոյժի հիմնական
մասը մանր սեփականատէր-երկրագործներն էին կազմում, ուրիշ
կերպ ասած,—գիւղացիութիւնը: Հոռմը, որ իւր իշխանութեան տակ
միացրել էր բոլոր հին հասարակութիւնները, իւր աշխարհակա-
լական քաղաքականութեան ծաղկած շրջանում առաւելապէս գիւ-

ղացիական պետութիւն էր հանդիսանում: Քանի դեռ պահ-
պանւում էր ուժեղ, բազմանդամ, ազատ գիւղացիութիւնը, հին
աշխարհը, օգտւելով իւր բարձր պատերազմական տեխնիկայից,
առանց դժւարութեան կարող էր յաղթանակներ տանել քաջ, միա-
բանւած, բայց պատերազմական արեւստին քիչ ծանօթ բարբա-
րոս ցեղերի վրայ:

Գիւղացիութիւնն ամբողջ պատերազմի ծանրութիւնը իւր
վրայ էր կրում ոչ թէ միայն այն մտքով, որ զոհում էր նրան
իւր արիւնը, այլ նաև այն մտքով, որ նրա վրայ էին դրւած հա-
մարեա բոլոր պետական հարկերն ու տուրքերը, ի հաշիւ զոց,
մղւում էին այդ պատերազմները: Բարձր դասակարգերը—խոշոր
ստրկատէրերը—կարող էին դէն ձգել իրանցից այդ ծանրութիւնը,
որովհետև հարստութեան հետ նրանց էր պատկանում նաև քա-
ղաքական ոյժը: Ընդհակառակը, պատերազմների օգուտից գիւ-
ղացիութիւնը չնչին չափով էր օգտւում միայն—ամենամեծ մասը
դարձեալ հասնում էր հարուստ ստրկատէրերին և հէնց այդ պատ-
ճառով էլ նրանք էին բռնում զօրքի մէջ բոլոր կարեւոր և ազդե-
ցիկ պաշտօնները, նրանք էին տնօրինում աւարի բաժանումը
(գլխաւորապէս հողի, ու ստրուկների), նրանք էին դառնում տի-
րապետած նահանգների կառավարիչներն և այլն:

Պատերազմին ահագին ժամանակ ու միջոցներ տալով, մանր
ազատ-երկրագործները քիչ-քիչ բարձ ի թողի էին անում և խան-
գարում էին իրանց տնտեսութիւնները:

Վաշխառութիւնը, որին այդպիսի պարագաներում դիմում
էր երկրագործը, թեթեւացնում ու շատ անգամ լրացնում էր նրա
տնտեսութիւնը. ահագին տոկոսների օգնութեամբ վաշխառուն—
սովորաբար հարուստ ստրկատէր, արխատոկրատ—շուտով գիւղա-
ցուն լիակատար քայքայման էր հասցնում:

Գիւղացիութեան քայքայումը կանխում էր, վերջապէս, խո-
շոր գիւղատնտեսութեան զարգացմամբ: Միկիլիայի կամ հարա-
ւային Խտալիայի խոշոր ստրկատէր-կալւածատէրը երկրագործու-
թեան համար հարկւաւոր ստրուկներ գործադրելով ահագին բա-
նակութեամբ էժան հաց էր շուկայ ուղարկում. շատ անգամ յաղ-
թւած ժողովուրդները, իբրև պատերազմական տուգանք, ահագին
քանակութեամբ հացահատիկ էին ուղարկում Հռոմ բոլորովին ձրի:
Մանր երկրագործի համար ծախու հացահատիկի արտադրութիւնն
ուղղակի անշահաւէտ գործ դարձաւ:

Այդպիսով ամեն ինչ միացաւ մանր երկրագործի դէմ.—
ահագին հարկերի և մշտական պատերազմների ծանրութիւնը, և
վաշխառական կապիտալի ու խոշոր ստրկատիրական երկրագոր-
ծութեան մրցման ոյժը իւր աւելի բարձր տեխնիկայով: Գիւղա-
ցիութեան քայքայումը արագ էր ընթանում. մանր երկրագործը
կորցնում էր իւր հողը պարտքերի պատճառով, իսկ շատ անգամ
նոյն իսկ ինքն էր թողնում հողը, իբրև մի անշահաբեր տնտե-
սութիւն: Նրա հողաժառան անցնում էր խոշոր երկրագործին: Այս-
պէս, հողային սեփականութիւնը հարուստների ձեռքերում էր
կենդրոնանում: Արդէն Քրիստոսի ծննդեան մօտերը Խտալիան
փոքրաթիւ ահագին կալւածքներ—լատիֆունդիաներ էր ներկա-
յացնում:

Մանր սեփականատերերը քնալով «պրօլետարներ» — այսինքն՝ արտադրութեան միջոցներից զրկւած ազատ մարդիկ էին դառնում: Գիւղում, ուր հարուստներն էին տիրապետում և արտադրութիւնը ստրուկների աշխատանքով էր լինում, պրօլետարներն անելու բան չէր մնում: Նա վաղում էր քաղաք ապրուստի միջոցներ փնտրելու: Բաղաքներում դիզուում էին հարիւր հազարաւոր այգօրինակ անտուն մարդիկ, որոնց համար այնտեղ էլ արտադրողական ղրադմունքներ չէին լինում: Պետութիւնը պէտք է պահպանէր նրանց: Բաղաքական կուսակցութիւններն ռզտում էին նրանցից, իբրև իրար դէմ կռիւ մղելու միջոցներ: Պրօլետարների համար գոյութեան հիմնական միջոցներ էին հանդիսանում հարուստների կողմից շնորհածները, պետական օժանդակութիւնը և քաղաքական կուսակցութիւններին իրանց ձայները ծախելը: Այս յատկապէս վերաբերում է այն պրօլետարներին, որոնք Հոկտեմբերին ապրում: Նրանք միշտ ծառայում էին նրան, ով աւելի շատ էր տալիս նրանց: Այդ՝ կատարեալ «պարագիտների պրօլետարիատն» էր, որ գերիշխող քաղաքական ոյժի և առանձին, անտեսապէս զօրեղ, անձերի ծառաների ու շողոքորթների գերի մէջ էին հանդէս գալիս: Նա լըցւում էր նաև ազատ-թողնուածներով — այն ստրուկներով, որոնց առանձին ծառայութեան կամ տւած փրկանքի համար տէրերը ազատ էին թողնում: Պրօլետարիատի այս ցածր տարրերը փութացնում էին նրա բարոյական քայքայումը, միացնելով այն ժամանակայ ազատ մարդկանց մոլութիւններին ստրկական հոգեբանութեան ամբողջ ստոր դիրքը:

Եւ այդպէս, գիւղացիութիւնը քայքայւում, կորցնում էր նախկին հասարակական դերը և անբարոյականանում՝ պրօլետարիատ պարագիտներ դառնալով: Սրա հետ միասին հալւում, մաշւում էր ստրկատիրական հասարակութեան ոյժը. պարագիտ պրօլետարը ընդունակ չէ գինւորութեան մէջ եռանդուն, առնական գիւղացուն փոխարինել. պարագիտը չի կարող տանել պատերազմի ծանր գործերը, նրա խիստ կարգապահութիւնը, նա ոչ մի տեղ չի ուզում գուրս գալ քաղաքից, ուր առանց աշխատելու ձեռք է բերում ապրուստի միջոցներ: Այս նկատմամբ հին աշխարհի պրօլետարը իւր հակադրութեամբ բոլորովին նման է քնքշացած խոշոր ստրկատէրերին:

Իսկ ցեղական կապերով ամուր յապւած, ազատ ու հպարտ վայրենիներն անխոնջ շարունակում էին իրանց կռիւը ստրկատիրական աշխարհի, նրա գինւորական կազմակերպութեան — ինքնուրույն պատերազմ վայրենիների մակընթացութեան նոր և նոր ալիքների գրոհի տակ քիչ-քիչ սկսում է անձնատար լինել: Հոռմի կայսրութեան համար պատերազմը յարձակողականից պաշտպանողական է դառնում, յաղթանակները փոխարինւում են պարտութիւններով: Ստրկական բանւորական ոյժի գինւորական արտադրութիւնը չափազանց պակասում, նւազում է և միևնոյն ժամանակ փորւում, քանդում է հին քաղաքակրթութեան հիմքը:

Սկսւում է արտադրութեան ընդհանուր անկում — բանւորական ոյժի պակասութեան արդիւնքը: Առաջինը տուժում է ագ-

գարնակչութիւնը: Առաջ լատիֆունդիաներում նկատւում է երկրագործութեան փոխարինումն անասնապահութեամբ, որն աւելի քիչ բանւոր ձեւքեր է պահանջում. բայց սրա վրայ գործը կանգ չի առնում. գիւղը դատարկւում է և առաջայ արտերի տեղ երեւան եկած արօտավայրերը իրանց կարգին ամայանում են: Գիւղաանտեսութեան թուլութիւնն ինք ըստ ինքեան տակից քանդում է արդիւնաբերութեան միւս շրջանները, որոնց համար գիւղը մասամբ հում նիւթի և կենսական միջոցների արիւր և մասամբ շուկայ էր: Սակայն, բացի այդ, անմիջականապէս արդիւնագործութեան անկման է տանում նոյն թարմ ստրուկների պակասութիւնը, որն և քայքայեց գիւղատնտեսութիւնը: Հին աշխարհը քայլ առ քայլ շարժւում էր դէպի լիակատար խորտակում: Բայց նա դեռ կուում էր իւր կեանքի ու քաղաքակրթութեան համար, յարմարւել էր ջանում փոխւած պայմաններին:

Արտադրութեան հիմնական ճիւղերի — պատերազմական և գիւղական տնտեսութեան մէջ բանւորական ոյժի պակասութիւնը Հոռմի կայսրութիւնն աշխատում էր ազատ վայրենիներով լրացնել:

Հոռմիէական լէգէօնների կազմը փոփոխւում է. այնտեղ հետզհետեւ աւելի շատ գալլերին ու գերմանացիներին են հաւաքում. ժամանակի ընթացքում սահմանների պահպանութեան համար սկսում են վարձել նոյն իսկ ամբողջ բարբարոսական ռազմիկ խմբեր: Սրա շնորհիւ Հոռմը դեռ կարողացաւ մի քանի ժամանակ յետ պահել բարբարոսներին, հակադրելով նրանց՝ վայրենիներին. բայց հոռմիէական զօրաբանակն իւր կազմով դադարեց հոռմիէական լինելուց և նոյն իսկ հոռմիէացի-գնդապետները քիչ-քիչ դուրս էին քշւում գերմանացիներից — գերմանական ռազմիկների ռաջնորդներից: Եւ երբ 476 թւին բարբարոս Օթօակըրը հոռմիէական կայսր Բոմբուլ-Ալգուստուլին տապալեց — այս՝ հոռմիէական զօրքի՝ արդէն գերմանականի փոխւած լինելու արտաքին արտայայտութիւնն էր:

Նման երեւոյթ էր կատարւում և գիւղատնտեսութեան մէջ. կայսրութեան կառավարութիւնն աշխատում էր ամայացած հողերի վրայ գաղթականներ հրաւիրել, գիշանելով նրանց հողամասեր արտօնաւոր պայմաններով և որոշ հարկ կամ տուրք առնելով: Այդպիսի եղանակով էին վարւում և մասնաւոր երկրային գործները, կապալով տալով հողը ցանկացողներին որոշ հողային հարկերով: Այդպէս առաջ եկաւ ազատ կոլոնատը — մանր հողահարկերով: Այդպէս առաջ եկաւ ազատ կոլոնատը — մանր հողատէրերի դասը, որոնք իրանց անկախ տնտեսութիւնն առաջ էին տանում թագաւորական կամ տիրական հողերում, որոշւած չափով տուրք վճարելով: Ազատ գաղութների մեծ մասը կազմում էին Հոռմի կայսրութիւնը գաղթած բարբարոսները, որոնցից հետեւապէս ծնւեց նոր գիւղացիութեան հիմնական միջուկը:

Խոշոր երկրագործութեան անկումն ազատ կոլոնատի հետ միաժամանակ ստեղծեց և անազատ կոլոնատը. շատ դէպքերում ստրուկները կապալաւորւեցին բարբարոսներ էին դառնում. երբ հողի շուկայի պայմաններն զգալի կերպով վատթարացան, լատիֆունդիաներում նախկին մասնային արտադրութիւնը չէր կարողանում շարունակել, շնորհիւ վատ վաճառքի նոյն իսկ այնտեղ, ուր ըստրուկների պակասութիւնն չկար, իսկ փոքր չափերով արտադրու-

2) Ստրկատիրական խումբը նահապետական ցեղից հետե-

3) Ստորկութեան հասարակական յարաբերութիւնները սիւստեմը վերացնում էր ստորուկ դասակարգի զարգանալու ամեն մի հնարաւորութիւնը: Տէրերի դատակարգի համար պայմաններն արեւելեան-բռնապետական և արեւմտեան-բռնապետական հասարակութիւնների մէջ միատեսակ չէին. նախ բիւրոկրատական մեխանիզմի հարստահարութիւնը ջլատում էր ամեն մի զարգացում և հէնց ստորկատներին մէջ ստեղծում է լիովին բնացած ան-

տարբեր ու ճակատագրական հոգեբանություններ, Հասարակություններն ենք երկրորդ խմբում գոյություն ունեին ազատ մարդկանց դասակարգի զարգացման բոլոր պայմանները:

Բայց կլասիկ աշխարհի հասարակությունների մեջ բարձր դասակարգի հոգեկանի զարգացումը դեպի տեխնիկական ու տնտեսական յառաջդիմություն կողմն էր դիմում մինչև այն ժամանակ միայն, քանի դեռ տեղերը փաստացի կերպով ծախել մի կողմ չէին դրել իրանց արտադրական դերը. իսկ երբ այդ տեղի ունեցավ, նրանց հոգեբանությունն սկսեց զարգանալ ոչ թե արտադրական, այլ սպառողական, պարադիտային ուղղություններ: Այդ ժամանակահատվածից տեխնիկական յառաջդիմությունը համարեալ զարգացել է միայն գեղարվեստներն էին զարգանում, որոնք գիտությունների ու փիլիսոփայությունների մեջ ամենավերացականներն են:

4) Հին աշխարհի արտադրական կեանքի հիմքը կազմում էր պատերազմը—ստրուկների արտադրությունը: Իսկ սարկատիրական հասարակության պատերազմական ոյժը ոչ թե խոշոր ստրուկատերերի, այլ մանր սեփականատեր երկրագործների մեջ էր կայանում: Երբ պատերազմները, վաշխառությունը և ընդարձակ կալածների խոշոր արտադրության մրցումը քանդեցին գիւղացիությանը և նրան, մեծամասնություններ, պարագիտ պրոլետարներ դարձրին, այն ժամանակ ստրկատիրական հասարակության պատադրությունը, ընկավ: Ուժասպառ եղած ու դառամած կլասիկ աշխարհն այն ժամանակ փուլ եկավ իրան շրջապատող բարբարոս աշխարհում, որ կոլտուրայով աւելի ստոր, բայց առողջ և ուժալից էր յետագայ զարգացման համար:

5) Կլասիկ հասարակությունը միջին դարերի գերման-ռոմանական աշխարհին ժառանգություն թողեց ահագին քանակությամբ բարձր կատարելության հասած իդիոլոգիական նիւթ.—հուլմեական իրաւունքը, յունական գեղարվեստը, գեղեցիկ զրականությունը, գիտությունն ու փիլիսոփայությունը: Գերման-ռոմանական աշխարհն այս պատրաստի նիւթից այն ժամանակ օգտւեց միայն, երբ զարգացման համապատասխան աստիճանին հասավ, երբ հին իդիոլոգիական ձևերը յարմար դուրս եկան նրա նոր յարաբերություններին:

III. ՖԷՕԴԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊԻ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ նահապետական-ցեղական հասարակությունը կազմւեց արտադրության մարդկային կեանքն ապահովող նոր եղանակների երեւան գալու ազդեցութեամբ, ֆեոդալական հասարակության հիմքը այս միջոցների յետագայ զարգացումն էր:

Երկրագործության գեղակշռող նշանակություն արտադրության մեջ, որի միջոցին հպատակի դերն անասնապահությունն է կատարում, և

լիակատար հաստատարական կեանք սահմանափակ հողային ասպարիզում—այսպէս են ահա ֆեոդալական աշխարհի տեխնիկական պայմանները:

Երբ անասնապահների թափառական ցեղերն սկսում են երկրագործութեամբ պարապել, սկզբում այդ նրանց մեջ արտադրության ստորադրւած, օժանդակ մի ճիւղ է հանդիսանում. նա յարմարւում է անասնապահության պայմաններին, այնպէս որ ցանքսի տեղերը շատ յաճախ փոխւում են: Սակայն, ինչքան որ աղգաբնակչություններն խտություն աւելանում է, հողային տարածությունը փոքրանում և թափառական կեանքի ճիւղը սեղմւում, ինչքան որ, արօտատեղիների պառական կեանքի ճիւղը սեղմւում, ինչքան որ, արօտատեղիների պառական կեանքի ճիւղը սեղմւում, անասնապահության զարգացումը սահմանափակւում է, այնքան էլ երկրագործությունը հետզհետէ կեանքի կուլի փակւում է, այնքան էլ երկրագործությունը հետզհետէ կեանքի կուլի փակւում է, այնքան էլ դառնում: Լիովին հաստատարական գոյություն ժակարկող տարրն է դառնում: Լիովին հաստատարական գոյություն ժամանակ արդէն երկրագործությունը կեանքի կուլի հիմնաւոր շրջաններէ մէկն է հանդիսանում, իսկ անասնապահությունը, թափառական կեանքի հետ ունեցած կապը կորցնելով, յարմարւում է երկրագործության հետ պայմաններին և դառնում, մի տեսակ, նրա ճիւղը: Ինչ վերաբերում է ամենասկզբից հէնց զուտ երկրագործական ու հաստատարական ցեղերին, նրանց բանը հետզհետէ երկրագործության աստիճանական զարգացմանն է յանգում. իսկ երկրագործությունը քիչ-քիչ ամփոփւում է իւր մեջ հաստատարական անասնապահությունը:

Ֆեոդալական շրջանում արդիւնաբերությունների միւս ճիւղերը (որսորդություն, լեռնային աշխատանք) և արդիւնագործությունը խիստ անզարգացած և մասամբ սաղմնային դրութեան մեջ են գտնւում: Իւրաքանչիւր հասարակության կեանքի մեջ պատերազմը, իբրև ամբողջ րաքանչիւր հասարակության կեանքի մեջ պատերազմը, իբրև ամբողջ արտադրության պահպանության անհրաժեշտ եղանակ և հասարակության տեղիտարրիւն ընդարձակելու միակ միջոց, պակաս նշանակություն չունի:

Ընդհանուր առմամբ՝ արդիւնների զանազանակերպությունը դեռ աննշան է (մի պայման, որ փոխանակության զարգացման համար այնքան նպաստաւոր չէ), բայց յաւելեալ աշխատանքը համեմատաբար արդէն արտադրության քիչ մասը չի ներկայացնում (մի պայման, որ շահագործության աճման համար բարենպաստ է:

2. ՖԷՕԴԱԼԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՇԽՈՂԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Աշխատանքի արտադրողականության բարձրանալը հասարակական կազմակերպության չափերն այնպիսի աճման հասցրեց, որ միջնադարեան համայնքը շատ անգամ չափւում էր արդէն ոչ թէ հարկաւոր, այլ հազարաւոր մարդկանցով: Միևնոյն ժամանակ երկրագործական տեխնիկայի պայմաններն այդպիսի խմբի սահմաններում մի քիչ արտադրության բաժանում յառաջ բերին:

Համայնքի քանակութեան աճումը և ընտանեկան խմբերի զգալի առանձնատալի աճն առաջ է տանում, որ քիչ-քիչ չքացաւ ու մոռացւեց առանձին տնտեսութիւններէ մէջ եղած նախնական կապերի ցեղական բնաւորութիւնը. զուտ արտադրական կապը և սրանից բխած քաղաքական կապը արդէն համայնական ամբողջութիւնն ամրապնդող հիմնական ցեմենտն է հանդիսանում:

Այդպիսով տնտեսական միաւորները անհաւասարութիւնը զնա-
ւով աճում էր և բիշ-բիշ քանդում համայնքի նախկին միատեսակու-

Ֆեոդալի համար էլ սա սկզբում բացառութիւն էր — այնքան թոյլ էր այն ժամանակ փոխանակութեան զարգացումը. սենեօրը իրան անհրաժեշտ եղող բաների մեծամասնութիւնը իւր գիւղաղիններից էր ստանում:

Ինչքան որ ֆէօդալի տնտեսութիւնը բնական, սպաւողական էր մնում, այնքան էլ ճորտական աշխատանքի ու հողային տուրքի մեծութիւնը սահմանափակւում էր ֆէօդալի կարիքների չափերով: Այս պատճառով սկզբում հորատակ բնակչութեան բնուր համեմատաբար այնքան էլ մեծ չէր. նրանք, բնականօրէն, աճում էին փոխանակութեան լաւաշաղիմութեան հետ, որի շնորհիւ և զարգանում էին ֆէօդալների կարիքները:

Ֆէօդալների ու նրա իշխանութեան ենթակայ մարդկանց մէջ եւ
շած յարաբերութիւնները բոլորովին միատեսակ չէին. գիւղացիների
մի մասը աւելի մեծ տնտեսական կախման մէջ էր գտնուում, աւելի
մեծ ծանրութիւններ էր կրում և համապատասխան սրան՝ իրուաբա-
նօրէն աւելի մեծ չափով էր ենթարկուում ֆէօդալին. միւս մասը հա-
մեմատաբար աւելի շահաւէտ պայմանների մէջ էր գտնուում. սովորու-
թիւնը պահպանում էր այդ տարբերութիւնները և սերնդէ սերունդ
անցնում գիւղացիների յետնորդներին:

Այդպիսի տարբերութիւնները մասամբ կախած էին հէնց տուրք
քերի բնաւորութիւնից. որ և է դարբին, որ իւր տիրոջը որոշ տուրք
էր տալիս և համարեա նրա հետ ուրիշ գործ չունէր, բնականօրէն, իւր
սոստեսական և իրաւական կեանքում աւելի քիչ էր ճնշւած, քան մի
երկրագործ, որ ճորտական աշխատանք էր կատարում և, հետեապէս,
որոշ ժամանակամիջոցներում ստրուկի դրութեան մէջ էր ընկնում:
Մասամբ տուրքերի միջի տարբերութիւնը պատմականօրէն բարդւած
յարաբերութիւններով էր որոշուած. ամենաօլերջին գաղթականները, որոնց
Ֆէօդալներն իրանք էին հրաւիրում իրանց մօտ առանձնաշնորհեալ
պայմաններով, մեծամասնութեամբ աւելի քիչ չափով էին ճորտացած,
քան համայնքի հին անդամները:

Ֆէօդալի հպատակներից մի քանիսը տիրոջ տան մէջ էին ապ-
ստանալով անձնական ծառայութիւնների համար, գլխաւորապէս, առանց
ապարապելու արտադրական աշխատանքով. նրանց ենթարկւած լինելն
էր հասել, որովհետեւ նրանք բացառապէս տի-
րոջ ողորմութիւնով էին ապրում. սրանք տանու ստրուկներն էին:
Միայն Ֆէօդալին ամենատեղեւոր էին:

Միայն Ֆէօդալին ամենախիստ կերպով ենթարկւածներն էին՝ զրկւած տեղափոխելու ազատութիւնից, իրաւունք չունէին հեռանալ նրա իշխանութեան տակից, միւսնորը, եթէ ուզենային, կարող էին անել այդ։ Բայց այն ժամանակ նրանք զրկուում էին իրանց հողերից և ամբողջ անշարժ կալուածից։ Ուրպէսդի այդպիսի յարաբերութիւնները

արամաբանութիւնը հասկանալի դառնայ, պէտք է ուշադրութեան առ-
նել հետեւեալը:—

Ազգաբնակչութեան՝ ֆէօդալից տնտեսական կախումն ունենալու ամենաընդհանուր դրութիւնը նրանով էր արտայայտուում, որ ֆէօդալը համարուում էր կալաւածատեր այն ամբողջ ճողի, որի վրայ ապրում էին նրա հպատակները: Երբ երկագործութիւնը հասարակութեան արտադրական կեանքի մէջ այդպիսի հսկայական դեր էր կատարում, շատ բնական է, որ ֆէօդալը ձգտում էր իրան սեփականել հողի բարձագոյն տիրապետութիւնը, որ միևնոյն է, թէ մարդկանց վրայ գերեշխանութիւն ունենալը: Իսկ ֆէօդալի տնտեսական ոյժի գէպքում այդ ձգտումները չէին կարող լիակատար յաջողութեամբ չգտակել: Այդ անհանգիստ ժամանակներում ստեպ լինում էր, որ ազատ գիւղացի-սեփականատէրն ինքն էր տալիս իւր հողը հարևան ֆէօդալին, որպէսզի վայելէ նրա հովանաւորութիւնը. իսկ յետոյ անմիջապէս նոյն հողը ստանում էր նրանից իբրև աւատական իշխանութիւն (дворян), կախում ունեցող տիրապետութիւն: Առհասարակ հողի բարձրագոյն սեփականատիրութեան կոչումը դեռ չէր նշանակում այդ գիւղացի-սեփականատիրութիւն ֆէօդալը. իւր գործողութիւնների մէջ փաստացի կերպով ենթարկուում էր սովորութեանը:

մէջ փաստացի կերպով ենթարկուած հրապարակմանը։
Եւ այդպէս, Ֆէօդալական խումբը բնական տիպի տնտեսութիւն
ունեցող կալուածքի բնաւորութիւն ունէր։ Ամբողջ ազգաբնակչութեան
հաւաքական ձեռնարկութիւնների մէջ կազմակերպչական դերը սեփա-
կանատիրոջն էր պատկանում. կալածքի առանձին տնտեսութեան
մէջ այդ դերը ընտանիքի գլուխն էր կատարում, իսկ այն գործերում,
որոնք վերաբերում են միայն գիւղացիական տնտեսութիւններին,
միասին առած, կազմակերպչական գործունէութիւնը թողնւած էր
համայնական խորհրդին կամ ժողովին ու նրա ընտրած ամա-
ւորութիւններին։ Սրանց համապատասխան կազմում էին բաշխող-
ական և իրաւական յարաբերութիւնները. սովորութեամբ որոշւած ձևերի
կան և իրաւական յարաբերութիւնները. սովորութեամբ որոշւած ձևերի
մէջ տէրը իւր հպատակներից ստանում էր ճորտական աշխատանք և
հողային տուրք և կալածքի բարձրագոյն դատաւորն ու նրա օրէն-
դիրն էր. Ֆէօդալին չվերաբերող հարցերում, օրինակ՝ հողը գիւղացիա-
կան տնտեսութիւնների մէջ բաժանելու, համայնքների մէջ պատահող
յաճախակի ընդհարումների վերաբերմամբ, վճիռը կախւած էր սովո-
րաբար ամբողջ համայնքից, իսկ գործադիրներ հանդիսանում էին նրա
քաբար ամբողջ համայնքից, իսկ գործադիրներ հանդիսանում էին նրա
քիսպօրները։

Ֆիսկոօրհները:
Ֆէօդալական կազմի ծագումը շատ անգամ բացատրւում էր իբրեւ
մի ցեղի՝ միւսին տիրելու արդիւնք: Ուրիշ դէպքերում, իրօք, ֆէօդալի
զեր էին կատարում յաղթողները, իսկ հպատակող ազգաբնակչութեան
դերը—յաղթականները. և շատ հասկանալի է, որ այդպիսի պայմաններում
ժրկու դասերի կտրուկ անջրպիտումը հեշտութեամբ էր լինում. բայց,

Միջնադարեան աշխարհում եկեղեցու հասարակական դերը շա-
րունակում էր ամբողջ մի շարք դարերի ընթացքում մեծանալ: Իրե-
րի զօրութեամբ կաթողիկ եկեղեցին հարկադրւած էր իւր վրայ վեր-
ցնել կազմակերպչական դերը, բաւարարութիւն տալու ֆէօդալական
աշխարհի այն ընհանուր պահանջներին, որոնց մասին ոչ մի հոգացող
չկար: Միջին դարերում եկեղեցին շարունակում էր իրագործել մասամբ
իր նախկին հասարակական-տնտեսական խնդիրները—նրանք, որ Հռո-
մէական կայսրութեան էպոխայում իւր վրայ էր վերցրել, եկեղեցին և
մասամբ կեանքի նոր պայմանների առաջ բերած նոր խնդիրները: Այս

Բնականաբար, եկեղեցու իրավորժած կազմակերպչական աշխատանքն անադին ըածին աւեց նրան հասարակական ըաշխման մէջ:

Արդէն միջին դարերի սկզբում եկեղեցին ահագին հարստութիւններ ունէր, որոնք կայանում էին, ամենից առաջ, հողային սեփականութեան մէջ. եկեղեցին այն ժամանակաւ ամենախոշոր ու ամենահաստատ ֆէօդալն էր հանդիսանում— ֆէօդալ, որի տիրապետութիւնը տարածած էր ամեն տեղ, բայց կենդրոնացած վարչութեամբ միացած: Սրանով ստեղծւում էին հզօրականութեան ընդհանուր կազմակերպչական գործունէութեան ապագայ ընդարձակման բոլոր պայմանները:

Եկեղեցական կալածքներից անհամեմատ աւելի մեծ արդիւնք էր ստացւում այն քանակութիւնից, ինչքան որ կարող էր ծախսել ինքը հոգեւորականութիւնը: Բնական տնտեսութեան տիրապետութեան ժամանակ ահազին աւելորդները չէր կարելի փողի վերածել և այդ ձևով պահել: Կաթոլիկ եկեղեցու համար ամենից շահաւէտն էր ծախսել այդ փողերը աղքատների, հիւանդների ու ծերերի ամենաընդարձակ օգնութեան համար, այսինքն՝ շարունակել այն, ինչ որ նա անում էր կայսրութեան շրջանում, միայն աւելի մեծ չափերով:

Այնուհետև, եկեղեցին պէտք է կուէր տնտեսական կեանքի այն խոր անկման դէմ, որ առաջ բերին անցողական շրջանի խառնակութիւններն ու յուզմունքները: Այդտեղ էլ բարբարոսներն սկզբում այնպէս անզօր դուրս եկան, ինչպէս պետական կարգաւորման գործի մէջ. արտադրական աշխատանքի զարգացմամբ նրանք անչափ ցածր էին հռովմայեցիներին: Վաճառքն սկսում են նրանց երկրագործութիւն և արհեստներ սովորեցնել, տեխնիկական գիտութիւնների և նիւթական կուլտուրայի ուսումնարաններ դառնալ:

Ֆէօդալական աշխարհի մէջ անվերջ կռիւները, եկեղեցու տեսա-
կէտից, մեծ անշահաւէտութիւն էին ներկայացնում, դեռ չխօսելով այն
մասին, որ եկեղեցու կալաձքներն ու գանձերը շատ անգամ ուղղիկա-
տուժում էին պատերազմական թալանից ու կողոպուտից: Ֆէօդալների
պատերազմները, թէև կողմնակի կերպով, աւելի խիստ էին դիպչում
եկեղեցու շահերին, քանդելով ժողովրդի բարեկեցութիւնն, ու թուլաց-
նելով եկեղեցու եկամուտների աղբւրը. մինչդեռ Ֆէօդալական աշ-
խարհի լնդհանուր կազմակերպութեան յատկութեամբ եկեղեցին կա-
րող էր գերիվերոյ լինել առանձին Ֆէօդալների նեղ հայեցակէտներից
և հասարակական կարգի գործը պահպանել նոյնիսկ այնտեղ, ուր ան-
միջականապէս նրա շահերին ձեռք էլ չէր տրուում: Ուստի եկեղեցին
իւր ամբողջ ազդեցութիւնը գործ էր դնում այն բանի համար, որ գո-
նէ միքանի սահմաններ դնէ Ֆէօդալների սանձարձակ պատերազմասի-
րութեանը: Զանազան ներքին երկպառակութիւնների ժամանակ եկե-
ղեցին շատ անգամ միջնորդի դերի մէջ էր հանդէս գալիս և այդ դերը,
մեծ մասամբ, նոյնիսկ ուղղակի նիւթական օգուտ էր բերում իրան,
որովհետև ընդհարումները վերացնելու ծառայութեան համար եկեղեցին

առանց վարձատրութեան չէր մնում: Այնուհետև, եկեղեցին սահմանել էր «Աստուծոյ աշխարհի» օրերը, որոնք ընդհանրապէս վատ էին պահւում, բայց յամենայն դէպս որոշ չափով պահւում էին և գոնէ համեմատական հանգիստ էին տալիս տանջւած ազգաբնակչութեանը, եկեղեցին հասաւ և եկեղեցիների, վանքերի ու վանքական կալւածների ձևական և գործնական անձեռնմխելիութեանը: Այդ բոլորը ոչ միայն պակասեցնում էին ֆեոդալական ներքին երկպառակութիւնների սարսափները, այլ և ֆեոդալական աշխարհում գոնէ մի որ և է պաշտպանութիւն էին ստեղծում փոխանակական յարաբերութիւնների համար. վանքերը դարձան փոխանակութեան կենդրոններ, «Աստուծոյ աշխարհի» օրերը—առևտուրի օրեր:

Եկեղեցու հասարակական-տնտեսական դերը իւր համար չտեսնելու ած մի իշխանութիւն ստեղծեց ժողովրդական մասսաների մտքերի վրայ: Այդ իշխանութիւնն իւր կողմից եկեղեցու ոյժերի ու հարստութեան յետադայ աւելացման մի միջոց էր: Հոգևորականութիւնը իւր օգուտին երկրագործութեան վրայ ընդհանուր հարկ—«եկեղեցական տասանորդ» սահմանեց: Նա կազմակերպեց ամեն տեսակ տուրքերի ընդարձակ սխտեմ բարեպաշտ նպատակների համար—տուրքեր, որոնք ժամանակի ընթացքում գնալով շարունակ բազմանում էին: Տուրքերը ահագին քանակութեամբ հաւաքւում էին հոգևորականութեան ձեռքը, նրանցից ամենակարևորները հողային նւիրատուութիւններն էին, որոնք միջին դարերի վերջում կենդրոնացան հոգևորականութեան ձեռքերում, ոչ պակաս, քան ամբողջ երկրի երրորդ մասը. և դա իւրոտ երրորդ մասն էր:

Միայն եկեղեցին, ամրապնդելով իւր հեղինակութիւնը բազմա-
շարեան գործունէութեամբ, կարող էր միացնել ամբողջ ֆէոդալական
աշխարհը՝ կուեւում ընդհանուր թշնամու — Արևելքի ժողովուրդներին դէմ
(խաչակրաց արշաւանքները)։ Ընդհանրապէս, բոլոր զէպքերում, երբ
անհրաժեշտութիւն էր առաջ գալիս կօօպերացիա կազմակերպելու այն-
պիսի տեղերում, ուր աշխարհական ֆէոդալները չէին կարող կատա-
պիսի տեղերում, ուր աշխարհական ֆէոդալները չէին կարող կատա-
պիսի տեղերում, ուր աշխարհական ֆէոդալները չէին կարող կատա-

[illegible]

Յամենայն դէպս, ներքին պատերազմները ֆէօդալական աշխարհի համար ամենապակաս շահաւէտ միջոցն էին ներկայանում՝ ազատելու առատ ազգաբնակչութիւնից, որովհետեւ, քանդելով ֆէօդալական հասարակութեան արտադրողական ոյժերը, նրանք դրանով, եթէ ոչ յաղթողներէ, ապա յաղթւածների շրջանում նոր առատ ազգաբնակչութիւն էին առաջ բերում: Այդ պատճառով, ֆէօդալական հասարակութեան՝ կաթոլիկ կազմակերպութեան հետ միանալուց անմիջապէս յետոյ սկսւում են արտաքին պատերազմները, որոնց մէջ ֆէօդալական ոյժերը կաթոլիկական դրօշակի տակ հանդէս են գալիս ոչ-կաթոլիկ հարեանների դէմ: Խաչակրաց արշաւանքներն արտայայտում էին ձրգտումն՝ ընդարձակելու ֆէօդալական տերրիտորիան և այս միջոցով հեռացնելու հողային նեղւածքը—գիւղատնտեսական գերաբնակչութիւնը: Տիրապետած հողերի վրայ ֆէօդալական թագաւորութիւններ էին հիմնւում:

Այսպէս, արաբներինք փոխ էին առնում չորս լիւր շաբաթ, ներ երկրագործական տեխնիկայի ճիւղի մէջ. այդեգործութեան, բանջարապահութեան, դաշտերն արհեստական կերպով ոռոգելու մէջ և այլն. այնուհետեւ, բաւական բան—ճարտարապետական ար-

«եստի ձեռքում, միքանի կարևոր տեղեկություններ—տեխնիկական քիմիայից (արտադրութեան համար օգտակար թթուներ պատրաստել), յետոյ ծովային հաղորդակցութիւնների տեխնիկայի մէջ և այլն:

Արհեստի տեխնիկայի զարգացումը, կապւած լինելով արհեստի երկրագործութիւնից աստիճանաբար ջնկելու և արհեստի մասնագիտական բնաւորութիւն ստանալու հետ, փոխանակութեան զարգացում է ցոյց տալիս արդէն շնորհիւ այն փաստի, որ ոչ մի արհեստաւոր չի կարող ապրել անմիջականապէս իւր արհեստի արդիւնքներով և այդ արդիւնքները իրան հարկաւոր եղածից միքանի անդամ աւելի շատ արտադրելով պիտի ծախէ, որպէսզի սպաւուման անհրաժեշտ միջոցներ գնէ:

Ֆէօդալական աշխարհի բնական տնտեսութիւնն աստիճանաբար անցնում էր փոխանակականի:

Արեւմտեան Եւրոպայում ֆէօդալական յարաբերութիւնները զարգանում էին մօտաւորապէս V դարուց մինչև IX դարը, հոռվմէական կայսրութեան վերջնալու էպոխայի վերջից մինչև կարլ Մեծի կայսրութեան բաժանուիլը: Ֆէօդալական սիստեմի ծաղկման ժամանակը հանդիսանում են X, XI դարերը: Այնուհետև, զարգացող փոխանակութեան ազդեցութեան տակ սկսւում է ֆէօդալական սիստեմի քայքայումը:

ԱՆՅԵԱԼԻ ԲՆԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՅԹԱԳԻՐԸ

1) Արտադրական տեխնիկայի շրջանում անցեալի բնական հասարակութիւնները բնորոշւում են արտաքին բնութեան՝ մարդու վրայ ունեցած զգալի իշխանութեամբ և, ընդհակառակը, մարդկանց՝ արտաքին բնութեան վրայ ունեցած փոքրիկ իշխանութեամբ: Այս ամենն աւելի չափով վերաբերում է նախնական-կոմմունիստական հասարակութեանը և ամենափոքր չափով—ֆէօդալականին:

2) Արտադրական յարաբերութիւնների շրջանում այս հասարակութիւնները բնորոշւում են. նախ՝ համեմատական նեղութեամբ, երկրորդ՝ արտադրական կապերի կազմակերպւած բնաւորութեամբ: Սակայն նրանց մէջ դեռ անյիշելի ժամանակներից գոյութիւն ունէին նաև անկազմակերպ արտադրական յարաբերութիւններ, որոնք առանձնացած կազմակերպութիւնների մէջ որոշ կապ էին ստեղծում: Իւ այս մտքով ծայրայեղութիւններ են հանդիսանում.—նախնական հասարակութիւնը, համարեա բոլորովին առանձնացած և մի քանի տասնեակ մարդկանցից բաղկացած վերին աստիճանի համախմբւած մի խումբ՝ որի մէջ անկազմակերպ (փոխանակական) կապերը համարեա բացա-

կայում են, և ֆէօդալական հասարակութիւնը, որ շատ աւելի թոյլ էր համախմբւած, բայց դրա փոխարէն ընդգրկում էր իւր մէջ ամբողջ տասնեակ հազարներով, նոյն իսկ միլիոններով մարդիկ, որոնք միացել էին ոչ միայն կազմակերպւած, այլև մասամբ կեանքի կուր մէջ անկազմակերպ յարաբերութիւններով:

3) Բաշխման շրջանում բնորոշ են ներկայանում նախ՝ բաշխման կազմակերպւած ձևերի տիրապետութիւնը. երկրորդ՝ ծայրայեղութիւնները—հարստութեան և չքաւորութեան—բացակայութիւնը: Եւ այս նկատմամբ լիովին տիպիկական է միայն նախնական հասարակութիւնը, իսկ ֆէօդալական արդէն կանգնած է կեանքի նոր ձևերի սահմանի վրայ:

4) Անցեալի բնական հասարակութիւնների հոգեբանութիւնը որոշւում է տարերային պահպանողականութեամբ (սովորութեան տիրապետութիւնը) և ճանաչողական նիւթի աղքատութեամբ: Համարեա ճիշտ կը լինէր նախնական շրջանը ոչ մի աշխարհայեցողութիւն չունեցող շրջան ընդունել. հետեւեալ երկուսը բնորոշւում են գլխաւորապէս բնական ֆետիշիզմով, որն արտացոլում է բնութեան իշխանութիւնը հասարակութեան վրայ, բայց արդէն խախտւած և ոչ անպայման ճշգրտ իշխանութիւն:

5) Համաձայն հասարակական հոգեբանութեան այդպիսի բնաւորութեան, զարգացման ոյժերն այդ հասարակութիւնների մէջ տարերային են: Բացարձակ գերաբնակչութիւնը ներկայանում է հասարակական զարգացման հիմնական շարժիչը:

IV ՄԱՆՐ-ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԲԸ ԴԷՊԻ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ֆէօդալական հասարակութիւնը արտադրական ոյժերն աւելի արագ զարգացրեց, քան ցեղականը. այդ պատճառով էլ առաջինի գոյութիւնը աւելի քիչ տևողական եղաւ: Ֆէօդալական յարաբերութիւնների կերպաւոր քիչ տևողական եղաւ: Ֆէօդալական յարաբերութիւնների կերպաւոր քիչ տևողական եղաւ: Ֆէօդալական յարաբերութիւնների կերպաւոր քիչ տևողական եղաւ:

Արտադրութեան ընդհանուր չափերը բազմապատիկ աճեցին. նախ՝ ծայրատանքն աւելի արտադրող դարձաւ. երկրորդ՝ հասարակական աշխատանքի քանակութիւնը չափազանց մեծացաւ, որովհետև հասարակական ընդհանուր չափազանց մեծացաւ: Հասարակական արդիւնքների կուտակումն աւելի ընդարձակ դարձաւ: Հասարակական արդիւնքների կուտակումն աւելի ընդարձակ դարձաւ: Հասարակական արդիւնքների կուտակումն աւելի ընդարձակ դարձաւ: Հասարակական արդիւնքների կուտակումն աւելի ընդարձակ դարձաւ:

Հասարակական արտադրութեան հասկերի ու բազմատեսակութեան աճման, փոխադրական արդիւնաբերութեան զարգացման և մարդկանց միջի յարաբերութիւններ/տեխնիկայի բարելաւման հետ ընտելեան իշխանութիւնն էլ հասարակական մարդու վրայ գնալով թուլանում էր։ Մարդկանց հասարակական կեանքի նիւթական միջավայրը դադարում էր ամբողջապէս կախում ունենալ ուր և է տեղի նեղ բնական սլայմաներէնք. եթէ մի երկրի ընտելիւնն իրան յաղթելու համար բաւական միջոցներ չէր տալիս մարդուն, այն ժամանակ այդ միջոցներն ուրիշ մարդկանց միջնորդութեամբ կարող էր տալ նրան մի ուրիշ երկրի ընտելիւն և ընդհակառակը։ Բնութեան դէմ կուռում ամեն մի նոր տիրապետութիւն հասարակական միջավայրի մէջ շատ աւելի ընդարձակութէն էր տարածուում, քան առաջ և արտաքին աշխարհի տարերային ոյժերի տիրապետութիւնը քանդում ամեն տեղ, ուր տարածուել էր մարդկանց փոխադարձ յարաբերութիւնների հասարակական-տնտեսական կապը։ Ընդարձակող հասարակական միութեան առաջ, որը թէպէտ այս շրջանում ամուր, սերտ համախմբւած չէ, քիչ-քիչ տեղի էր տալիս ընտելեան կոպիտ իշխանութիւնը։

ա) Անկազմակերպ կապեր տնտեսությանն էրի միջև.

Տնտեսութիւնների մէջ փոխանական յարաբերութիւններ, ինչպէս պարզւած է, բնական հասարակութեան կեանքի բաւականին վաղ շրջաններում արդէն դրսևորուին ունէին: Բայց տիրապետող դերն այն ժամանակ փոխանական կապերին չէր պատկանում. նրանք արտադրութեան աննշան մասն էին միայն ընդգրկում, — գլխաւորապէս աւե-

Աշխատանքի հասարակական բաժանման զարգանալու չափով խմբի նիւթական անկախութիւնն էլ ծախսուում է. փոխանակութեան շրջանում ներս է մտնում արտադրութեան աւելորդները յետևից և նրա հիմնական մասը. խումբը կամաց-կամաց դադարում է բոլոր անհրաժեշտ բաներն իւր համար անմիջականապէս արտադրելուց և սկսում է իւր ամենաէական կարիքներին իսկ փոխանակութեան օգնութեամբ իւր ամենաէական կարիքներին իսկ փոխանակութեան օգնութեամբ քաւարարութիւն տալ: Առանձին տնտեսութիւնը զնալով աւելի մեծ չափով դադարում է յատկապէս իւր համար արտադրելուց: Արհեստաւորը, երկրագործութեան հետ նախկին կապը կտրելով, իւր աշխատանքի արդիւնքների միայն ամենաչնչին մասն է կարողանում յատկացնել իւր ընտանիքին. օրինակ կօշկակարը — մի հարիւրերորդական մասը. իսկ մետաքսագործը — բոլորովին ոչինչ: Ընդունալով այդպէս էլ փոխանակական կեանքի մէջ ընկած ֆէօդալական տնտեսութիւնը զնալով աւելի մասն է ծախսում այն հացի, մսի և այլն, որոնք նրա մէջ են արտադրւած:

[illegible]

շրջաններում՝ բաւականաչափ պարզութեամբ սկսեցին հանդէս գալ. բայց որովհետեւ այդ ժամանակ այս գծերը բարդութեամբ ու ձևափոխում են դա- նազան նոր ազդեցութիւններից, ապա, վերլուծութեան պարզութեան համար, նրանք պէտք է մանր-բուրժուական հասարակութեան էկոնոմի- կայի հետ ուսումնասիրեն: Այդպիսով, մի քանի դէպքերում մենք պէտք է մանր բուրժուական հասարակութիւնների յարաբերութիւնները շատ վերացական, այսպէս ասած, իդէալացրած նկարագրութեանը դի- մենք, որպէսզի նրանից աստիճանաբար անցնենք պատմական իրակա- նութեանը, ինչպիսին նա եղել է:

Եւ այսպէս, փոխանակական հասարակութեան մէջ արտադրութիւնը բաժանւած է բազմաթիւ տնտեսութիւնների մէջ և չկայ մի կազմակերպող կամք, որը կարողանար հասարակական աշխատանքը նպատակայարմար կերպով բաշխել արտադրութեան տարբեր ճիւղերի վրայ: Տնտեսութիւնների մէջ կապն արտայայտւում է արդիւնքների և արտադրութեան միջոցների՝ մի տնտեսութիւնից մի ուրիշի մէջ անցնելով. այդ անցումը կատարւում է փոխանակութեան, այսինքն՝ հանրօգուտ իրերի անկազմակերպ բաշխման միջոցով:

Միայն կազմակերպւած արտագրութեան մէջ է հնարաւոր աշխատանքի լիովին նպատակայարմար բաժանումը. միայն կազմակերպւած արտագրութեան մէջ կարող է աշխատանքը ճշտութեամբ բաւարարութիւն տալ հասարակութեան պահանջներին. եթէ մի անգամ լաւ յայտնի են այս պահանջների ու աշխատանքի քանակութեան չափերը, որոնք հասարակութիւնը տնօրինում է նրանց բաւարարութիւն տալու համար, կազմակերպող կամքը կարող է աշխատանքը պահանջների համապատասխան բաժանել: Փոխանակական յարաբերութիւնների ժամանակ իւրաքանչիւր տնտեսութեան կարիքներին բաւարարութիւն է տրուում այն աշխատանքով, որը ոչ թէ նա է կազմակերպել, այլ նրա կազմակերպւած աշխատանքն է իբրեւ բաւարարութիւն ծառայում միւս տնտեսութիւնների պահանջներին, որոնք այս տնտեսութեան մէջ աշխատանքի կազմակերպութեան վրայ ուղղակի ազդեցութիւն չունեն:

Փոխանակական տնտեսութեան ամենավաղ շրջանում միայն, երբ պատւէրով արտադրութիւնն է տիրապետում, արտադրողը կարողանում է մօտաւորապէս պատկերացնել այն հասարակական կարիքների մեծութիւնը, որին պէտք է բաւարարութիւն տայ նրա տնտեսութիւնը: Ինչ չափով որ զարգանում է աշխատանքի հասարակական բաժանումը և ընդարձակում են փոխանակական կապերի շրջանակները, այնքան էլ պատւէրով աշխատանքը շուկայի համար աշխատանքի է փոխւում. ուրիշ խօսքով, փոխանակ նեղ, որոշւած և արտադրողին առջուց յայտնի զնորոնքի շրջանի, հանդէս է գալիս հետզհետէ շուկայի աւելի լայն, բայց և աւելի անորոշ, փոփոխական, անկերպարան պահանջ: Արտա-

դրողը հնարաւորութիւն չի ունենում դատել, թէ իւր արդիւնքներն ինչ չափով կ'հարկաւորեն հասարակութեանը: Սրանից կարեւոր հետեանքներ են առաջանում: Որպէսզի այդ հետեանքները պարզ պատկերացնենք, կօգտուենք հետեւալ խոշոր օրինակից:

Որ և է հասարակութեան հազար կօշկակարներ արտադրեցին 200,000 զոյգ կօշիկ. իսկ շուկայի պահանջը, որ հասարակութեան պահանջն է արտայայտում, հասնում է 150,000 զոյգի. 250 կօշկակարներ շխատանքը ոչ մի հասարակական կարիքի բաւարարութիւն չի տալիս. նա ոչ-հանրօգուտ դուրս եկաւ: Ընդհակառակը, 50,000 հողագործներ արտադրեցին տասը միլիոն փութ ցորեն. մինչդեռ հասարակական պահանջը հասնում է մինչև 10¹/₂ միլիոն փութի և նրան լիովին բաւարարութիւն տալու համար դեռ 2,500 հողագործի աշխատանք էլ կը կարկաւորէր: Հասարակական-աշխատանքային էներգիայի մի մասը ցրւեց անօգուտ, որովհետեւ աւելորդ ծախսւած դուրս եկաւ. միւս մասը անօգուտ եղաւ, որովհետեւ աշխատողների կարիքներին լիովին բաւարարութիւն չէր տրւած: Եւ այս բոլորի հիմնական պատճառն այն է, որ ամեն մէկը միւսից անկախ էր աշխատում, որ չկար մի կազմակերպող կամբ—անձնական կամ խմբական, այդ միևնոյնն է,—որ աշխատաւորներին նպատակայարմար կարգաւորէր, քչացներ արհեստների մէջ աշխատանքի քանակութիւնը և փոխադրէր նրա մի մասը հողագործութեան մէջ.—մի խօսքով, որը կազմակերպէր տնտեսութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնները:

Արհեստաւորների աշխատանքի մի մասը ոչ-հանրօգուտ դուրս եկաւ. այդ աշխատանքի համար նրանք հասարակութիւնից, այսինքն շուկայից, ոչինչ չեն ստանում: Այդ պատճառով նրանց կարիքները լիովին բաւարարուծիւն չեն ստանում. այստեղից բղխում է տանջանքների վիւր լաւարարութիւն մէջ բաւականաչափ աշխատանք մի ամբողջ շարք: Երկրագործութեան մէջ բաւականացաւ—այստեղից էլ առաջա- չծախսուեց, ցորենը բոլորին չբաւականացաւ—այստեղից էլ առաջա- նում են տանջանքներ: Մարդիկ սեփական փոխադարձ յարաբերու- թիւններին յարմարեցւած դուրս չեկան, ինչպէս նախնական մարդը շատ անգամ արտաքին բնութեան յարաբերութիւններին յարմարեց- ւած չէր:

Լաճ չէր։
Իրականութեան մէջ վերոյիշեալ օրինակի նման խիստ անյարմարեցում հազիւ թէ երբ և իցէ մանր-բուրժուական հասարակութիւնների պատմական կեանքի մէջ նկատուած լինի. նա իւր սահմաններն ունի, որոնք հասարակական յարաբերութիւններից են կախած։ Ներս ունի, որոնք հասարակական յարաբերութիւններից են կախած։ Որպէսզի պարզենք, թէ որտեղ են այդ սահմանները, պէտք է անցնենք շուկայի և մրցման հարցին։

Արտադրողը փոխանակում է իւր արդիւնքը---իւր ապրանքը---ուրիշ ապրանքների հետ սկզբում փողի, յետոյ այդ փողերն ուրիշ արդիւնքների հետ, որոնք իրան հարկաւոր են. բայց փողն էլ նոյնպէս ապ-

8

րանք է և առայժմ նրա ժառանգական իրավունքները չկայ: Իսկ արտադրողն ինչ քանակությամբ ուրիշ ապրանքներ է ստանում իւր ապրանքների փոխարէն: Ուրիշ խօսքով, որքան է մեծ դուրս գալիս նրա ապրանքների փոխանակական արժէքը:

Ենթադրենք, որ հասարակութիւնը բոլորովին միակերպ է, որ տարբեր տնտեսութիւններ իրար նման են կարիքի մեծութեամբ և աշխատանքի էներգիայի քանակով, որը նրանցից իւրաքանչիւրի մէջ էլ ծախսւում է արտադրութեան վրայ: Եթէ մի միլիոն այդպիսի տնտեսութիւններ կան, այն ժամանակ նրանցից իւրաքանչիւրի կարիքները կազմում են հասարակութեան կարիքների մի միլիոներորդականը և նրանցից իւրաքանչիւրի աշխատանքը կազմում է աշխատանքի էներգիայի հասարակական ծախսման մի միլիոներորդականը: Եթէ այս դէպքում ամբողջ հասարակական արտադրութիւնը լիովին բաւարարութիւն է տալիս հասարակական կարիքների ամբողջ գումարին, ուրեմն ամեն մի տնտեսութեան, իւր կարիքների լիակատար բաւարարացման համար, անհրաժեշտ է ստանալ իւր ապրանքների փոխարէն ամբողջ հասարակական արդիւնքի մի միլիոներորդական մասը: Եթէ առանձին տնտեսութիւնները սրանից պակաս ստանան, նրանք կըսկսեն թուլանալ ու քանգել և ոյժ չեն ունենայ կատարելու առաջւայ հասարակական դերը և մատակարարելու հասարակութեանը բնութեան դէմ կուր ամբողջ աշխատանքի էներգիայի մի միլիոներորդական բաժինը: Եթէ միքանի տնտեսութիւններ հասարակական աշխատանքի ամբողջ արդիւնքի մի միլիոներորդականից աւելի ստանան, այն ժամանակ կ'իջասուին և կսկսեն թուլացնել այն տնտեսութիւնները, որոնց աւելի պակաս կ'ստանան:

Աշխատանքի էներգիայի այն քանակութիւնը, որը անհրաժեշտ է հասարակութեանը՝ որոշ արդիւնք արտադրելու համար, կոչւում է հասարակական արժողութիւն կամ ուղղակի այդ արդիւնքի արժողութիւնը: Օգտւելով այս տերմինից, նախընթաց գաղափարները այս ձևով կարելի է տրամաբանացնել:

Որպէսզի աշխատանքի բաժանումն ունեցող միատեսակ հասարակութեան մէջ արտադրական կեանքը լիովին նախկին ձևով պահպանւի, անհրաժեշտ է, որ իւրաքանչիւր տնտեսութիւն փոխանակութեան ժամանակ իւր ապրանքների փոխարէն իւր բոլոր գործածութեան համար ստանար այդ արդիւնքներից իւր ապրանքներից հաւասար արժողութիւն ունեցող մի քանակութիւն: Յիշեալ օրինակի մէջ որ և է տնտեսութեան ապրանքների արժողութիւնը հաւասար է հասարակական արդիւնքի ամբողջ արժողութեան մի միլիոներորդականին և տնտեսութեան համար գործածութեան անհրաժեշտ առարկաների արժողութիւնը հաւասար է ամբողջ հասարակական-աշխատանքային էներգիայի նոյնպէս մի միլիոներորդական մասին:

Ինչպէս ներածութեան մէջ ցոյց է տրւած, իբրև հասարակական-աշխատանքային էներգիայի չափելու միաւոր պէտք է ընդունել միջին լարւածութեամբ մի ժամւայ հասարակ աշխատանքը: Եթէ ապրանքը 12 այդպիսի «ժամ» արժէ, ուրեմն նա պէտք է փոխանակւի նոյնպէս 12 «ժամ» արժող մի ուրիշ ապրանքի հետ, օրինակ՝ փողի մետաղի համապատասխան քանակութեան հետ: Իսկ եթէ փոխանակութիւնն ուրիշ կերպ է կատարւում, ուրեմն մի քանի տնտեսութիւններ պէտք է լուծւին և կործանւին: Շուկայում պէտք է հաստատւին ապրանքների գները, որոնք, ընդհանուր առմամբ, միջին կերպով համապատասխան են նրանց արժողութեանը, հակառակ դէպքում ամբողջ հասարակութեան գոյութիւնը խիստ խախտւում կգաւնայ:

Սակայն, այնուամենայնիւ, իսկական փոխանակական հասարակութիւնը քիչ թէ շատ հաստատուն լինելուց զուրկ չէ: Ապրանքների գները շարունակ, մեծ կամ փոքր չափով, շեղւում են իրանց արժողութիւնից, որովհետեւ ոչ մի կազմակերպող կամք չի կառավարում փոխանակութիւնը. բայց հէնց հասարակութեան կազմի մէջ կայ մի ինքնօրինակ մեխանիզմ, որի գործունէութիւնը վարում է արժէքների տատանմունքներն այն ձևով, որ մի կողմի շեղումները փոխարինւում են միւս կողմի շեղումներով և միջին հաշուով հաւասարակընդունւում են: Այս մեխանիզմը հսկայական, կոպիտ, տարերային ոյժ ունի. նա կոչւում է շուկայի մրցումն (конкуренция):

Եթէ արտադրողը համաձայնւում է իւր ապրանքը արժէքից պակաս ծախել, նրա տնտեսութիւնը քայքայւում է. եթէ ուրիշ արտադրողներ նրա ապրանքը արժողութիւնից թանկ են գնում, նրանց սիւթական գրութիւնը վատանում է: Առաջ է գալիս ծախողի ու գնողի շահերի կռիւ. այդ կռիւ հետևանքն այն է լինում, որ նրանցից իւրաքանչիւրը սովորւում է իւր արդիւնքը արժողութիւնից ոչ մի կերպ պակաս չծախել և ուրիշի արդիւնքին արժողութիւնից աւելի չտալ. այդպիսով հասարակութեան մէջ ապրանքների այնպիսի «արժէք» մասին պահպանւում է կազմւում, որն իրականութեան մէջ համապատասխանում է (մօտաւորապէս) նրանց արժողութեանը:

Բայց ամեն անգամ արտադրողին չի յաջողւում իւր ապրանքն իր արժէքով ծախել. երբեմն նա ստիպւած է ապրանքն աւելի արժան տալ: Առաջւայ օրինակում, երբ 1000 կոշկակար շուկայ հանեցին 200,000 զոյգ կոշիկ, իսկ հասարակութիւնը միայն 150,000 զոյգ կարող էր գնել, կոշկակարները խիստ դժւար գրութեան մէջ են լինում: Նրանց ապրանքի առաջարկութիւնը նրա պահանջին գերազանցում է. ամբողջ ապրանքը չի կարող ծախւած լինել և վաճառողներից ամեն մէկը ապրանքը չի կարող ծախւած լինել և վաճառողներից ամեն մէկը չի կարող ծախւած լինել և վաճառողներից ամեն մէկը չի կարող ծախւած լինել: Նրանցից իւրաքանչիւրը պատուողների մէջ անողոք կռիւ է սկսւում. նրանցից իւրաքանչիւրը պատուողների մէջ անողոք կռիւ է սկսւում. նրանցից իւրաքանչիւրը պատուողների մէջ անողոք կռիւ է սկսւում. նրանցից իւրաքանչիւրը պատուողների մէջ անողոք կռիւ է սկսւում:

Վերջապէս, ուրիշ դէպքերում, յաճախ քիչ առաջ մատնացոյց առ-
բած պայմանների հետ կապւած, մանաւանդ վերջինի հետ, հանդէս է գալիս
մենավաճառութիւնը (монополья): Մենավաճառութիւն է կոչւում ոչ թէ
մրցման հասարակ պակասութիւնը, այլ նրա լիովին բացակայութիւնը:
Եթէ որոշ հասարակական անհրաժեշտ արդիւնքի արտադրութեամբ
միայն մի ձեռնարկութիւն կամ ձեռնարկութիւնների միութեան մէջ
փոքր թւով գործողներ են զբաղւում, այն ժամանակ գնողները

Դրոշ գումար: Այնուհետև, բոլոր կրեդիտային գործողութիւններում, որոնք փոխանակական հասարակութեան մէջ սովորական են դառնում, փողը

կարծի է, օրինակ, այն փաստով դատել, որ դեռ 1589 թին Միւնխէնի քաղաքացիք, բաւարական հերցոգի խօսքերով, առանց վարեւահողերի ու արօտավայրերի չէին կարող գոյութիւն ունենալ:

Բարձրանալով մարդկանց միջև կազմակերպւած փոխանակական յարաբերութիւնների հողի վրայ, քաղաքը, ինքն ըստ ինքեան, արդէն մի քիչ կազմակերպւած կապ է ցոյց տալիս նրանց մէջ: Նա իւր բընակիչներին համար ընդհանուր գինւորական պաշտպանութեան կազմակերպութիւն և իրաւական կեանքի ընդհանուր կազմակերպութիւն է առաջադրում: Միայն այս պայմաններում է նա ընդունակ արհեստի ու փոխանակութեան իսկական կենդրոն հանդիսանալ:

Շնորհիւ տնտեսութեան հակասութիւնների թոյլ զարգացման և հարստութեան անհաւասարութեան, քաղաքացիների հասարակական գործերի կազմակերպութիւնը կազմուած էր հասարակապետական տիպով, որ մօտենում է նոր ժամանակային հասարակապետութեան կազմութեանը: Ասենք, արխիտոկրատական ներութիւնը—մի քանի ամենաշնաւոր և հարուստ ընտանիքների հարստութեան գերազանցութիւնը—հէնց ամենակրօնքից արդէն նկատուած է բոլոր քաղաքային հասարակապետութիւնների մէջ: Այդ նորութիւնն այնքան զօրեղ է, որքան աւելի շատ է զարգացած փաստացի անհաւասարութիւնը—հարստութիւնն ու աղքատութիւնը. իսկ անհաւասարութիւնը, ինչպէս յետոյ ցոյց կտրւի, տնտեսական զարգացման ընթացքի հետ աստիճանաբար զօրեղանում էր, այնպէս որ այս մտքով Իտալիայի ամենաառաջնակարգ հանրապետութիւնները միևնոյն ժամանակ ամենաարիստոկրատն էին:

Քաղաքային բնակչութեան նիւթական ոյժի աճելու չափով թուլանում է քաղաքի փաստացի կախումը ֆէօդալական սենեօրից, որի հողի վրայ է նա դառնում: Մասամբ փողով գնելով, մասամբ ուղղակի կուլի միջոցով քաղաքացիք ներքին գործերի մէջ գնալով աւելի մեծ անկախութիւն ձեռք բերին: Ֆէօդալների միջև մշտական ընդհարումները թուլացնելով նրանց կարողութիւնը, յաճախ յարմար գէպքեր էին տալիս քաղաքացիներին՝ կարգի գնելու իրանց գործերը. քաղաքը, յենւելով իւր գինւորական ոյժի և ամուր պարիսպների վրայ, շատ գէպքերում վճռողական դեր կարող էր խաղալ կուլի մէջ և, ի հարկէ, իւր աջակցութիւնը ձրի չէր տալիս, այլ որ և է նոր կանոնի ու մենաշնորհումների համար: Ունակիրաց արշաւանքների էպոխայում, երբ ահագին քանակութեամբ ֆէօդալներ զրամական մեծ դժւարութիւնների մէջ ընկան, շատ քաղաքներ յաջողեցան յետ գնել սենեօրներից իրանց հողն ու ինքնուրոյնութիւնը, վերջնականապէս ազատելով ամեն տեսակ ճորտական աշխատանքներից, տուրքերից և սինեօրի՝ ներքին քաղաքական գործերի մէջ միջամտելուց:

Քաղաքների կոիւր ֆէօդալական սենեօրների գէմ, որոնք ցանկանում էին պահել նրանց վրայ իրանց իրաւունքները, շարունակուած

է միջին դարերի ամբողջ երկրորդ կիսի ընթացքում: Իրեն քաղաքացիների առաջապահ խումբ, այս կուլի մէջ հանդէս է դուրս գալիս ըսկզբում առևտրականների դասակարգը, որոնց զբաղմունքը հէնց այն ժամանակները մեծ եռանդ, պատերազմական ոգի և կազմակերպչական ընդունակութիւն էր զարգացնում: Աւելի ունեւոր քաղաքացիք համախմբելով ամենահին, հարուստ և կարողութեան տէր վաճառականական ընտանիքների շուրջը, կազմակերպուած էին, այսպէս կոչւած, գիրլիաների—ընկերութիւնների, որոնք, ըստ ձևի, սովորաբար կրօնական բընաւորութիւն ունէին, իսկ ըստ էութեան՝ ընդհանուր տնտեսական շահաւորութիւն ունէին, իսկ ըստ էութեան՝ ընդհանուր ժամանակ քաղաքների ինքնուրոյնութեան կոիւր մղում էր գիրլիանների զբաղմունքների տակ: Գիրլիանների կազմի մէջ նրանց գլուխն անցած հարուստ ընտանիքների և կազմակերպութեան մնացած անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնները դեռ բաւական զօրեղ կերպով յիշեցնում էին սենեօրների յարաբերութիւնները գէպի իրանց վասսալները:

Ժամանակի ընթացքում արհեստի յետագայ զարգացումն ու արհեստաւորների դասակարգի ոյժի աճումը տանում է քաղաքական դասի ուրիշ համախմբման—համքարակալ կազմակերպութիւնների առաջացման:

Համքարական կազմակերպութիւններն իրանց էութեամբ ներկայացնում են այն նահապետական յարաբերութիւնների, անձի ու առանձին տնտեսութեան վրայ եղած այն համայնական ինամակալութեան մնացորդը, որպիսին գոյութիւն ունէր, օրինակ՝ ֆէօդալական ժամանակների երկրագործական համայնքում: Սակայն ինչպիսի պատճառների զօրութեամբ առաջւայ յարաբերութիւնների այդպիսի մնացորդը պահպանւեց նոր հասարակական ձևակերպութեան մէջ:

Մանր արհեստաւորական արտադրութեան գէպքում արտադրողների փոխադարձ օգնութիւնն ու աջակցութիւնը անպայման անհրաժեշտ են նրա համար, որպէս զի նրանց զրութիւնն ամուր ու աղաթեղում են նրա համար, որպէս զի նրանց զրութեան մանր արտադրողը, իւր հով դառնար: Առանց այդպիսի օգնութեան մանր արտադրողը է ենթարկւում ամեն տնտեսական թուլութեամբ, շարունակ վտանգի է ենթարկւում ամեն ինչ կորցնելու առաջին իսկ անբարեխաջող պատահականութիւնից.— ժամանակաւորապէս ապրանքների գների ընկնելուց, գործիքների կորուսելուց, հրդեհից, գողութիւնից և այլն:

Արհեստաւորների զրութիւնը անհաստատ է դառնում մանաւանդ նրանց միջև ազատ մրցման ժամանակ: Կուլին անխուսափելիօրէն կոչւած բաւարը է աւելի թոյլ արտադրողների համար, այսինքն՝ իսկապէս մեծամասնութեան համար: Մրցումը վերացնելու համար անհրաժեշտ է, որ միևնոյն մասնագիտութեան արտադրողները միանան:

Շատ հաւանական է, որ համքարական կազմակերպութիւնների սկիզբը պէտք է ֆէօդալ-երկրագործական աշխարհի համայնական յարաբերութիւնների մէջ փնտռել: Իսկ համքարութիւնների երևան գա-

Նիւթական շահերի ոյժը զարգացող մտածողութեանն ուղղել էր կաթոլիկականութեան դէմ:

Միջկին դարերի ամբողջ երկրորդ կեսում հերետիկոսներն ընթա-
նում են անընդհատ շարքերով և պապականութիւնը կատաղի կոիւ է
մղում նրանց դէմ, սպառնելով իւր գլխաւոր ոյժը — ժողովրդական մաս-
սաների համակրութիւնը:

Քաղաքային հասարակապետություններն անընդունակ դուրս եկան բաւարար քաղաքական կազմակերպությունների ելակէտը լինելու: Ճըշմարիտ է, մի քանի քաղաքներ ջանում էին փոխանակութեան պաշտպանութեան և սեփականութեան փոխադարձ պահպանութեան այդպիսի կազմակերպություններ ստեղծել (առևտրական քաղաքների միութիւններ, օրինակ, Հայգէնեսանները), սակայն ժամանակի ընթացքում իրանց մէջ ոյժի ու հաստատականութեան պակասութիւն, ներքին միութեան պակասութիւն էր երևան գալիս: Առանձին քաղաքներն անկարող էին բարձրանալ իրանց տեղական շահերից և ձգտում էին շահագործել դաշնակիցներին, իսկ սրանք, բնականաբար, պաշտպանում էին իրանց տնտեսական և քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը: Քաղաքային կազմակերպությունների կազմն անբարեյաջող էր կատարելու այնպիսի գործեր, ինչպիսին է «հող հաւաքելը» նրանց մէջ իշխանութիւնն անբաւարար չափով էր կենդրոնացրած, ուստի և այնքան ուժեղ չէր, որքան անհրաժեշտ կլինէր յիշեալ նպատակի համար:

Այդպիսով, իրերի ընթացքը զինուորական-ֆեոդալական սիստեմին «պատմական միասիա» յանձնեց իրանից նոր ոչ զարգացնելու, որն ընդունակ լինէր կարգ հաստատել «մեծ և բերրի» հողերի վրայ: Եւ այնտեղ գտնւեցան յարմար տարրեր:

Մանր ֆեոդալների և սրանց ու քաղաքների վեճերն ու երկպառակույթի լնները խոշոր ֆեոդալների—իշխանների և մանաւանդ թագաւորների ձեռքին էր: Նրանք սկսեցին կամաց-կամաց «հողը ժողովել» իրանց ձեռքերը, յաղթելով մանր ֆեոդալներին և կցելով նրանց հողերը իրանց հողերին:

Ֆէօդալները եռանդով կուռում էին իրանց բարձր գերիշխաններին յափշտակութիւններէ դէմ: Բայց այս վերջինները, յանձին ֆէօդալներին թշնամի քաղաքային դասերի, իրանց համար եռանդուն և վստահելի դաշնակից գտան: Քաղաքներէ հետ ունեցած դաշնակցութիւնը թագաւորին այնպիսի նիւթական միջոցներ էր մատակարարում, որ պիտիք չէին կարող ունենալ նրանց հակառակորդները: Թագաւորները կազմակերպում էին մշտական զօրքեր, որոնք հնարաւորութիւն էին տալիս նրանց ամեն ժամանակ կռիւ սկսել, մի բան, որ անկարող էին անել ֆէօդալները:

Զինուորական կազմակերպության յառաջադիմութիւնն այս դէպ-
քում մեծ ծառայութիւններ արեց թագաւորների գործին, փութացնե-

լով նրանց յաղթութիւնն անհնազանդների վրայ. վառօդը կռւի ժամանակ ֆէօդալների համար անօդուտ դարձրեց իրանց առաջւայ անառիկ բերդերն ու երկաթէ գինաւառութիւնը: Երբ ֆէօդալը դադարեց հասարակական-անհրաժեշտ լինելուց, դադարեց և անպարտելի լինելուց: Յաղթւած ֆէօդալները ծառայութեան էին մտնում թագաւորների մօտ կամ հասարակ կալածաձառէրեր դառնում:

կաթոլիկ եկեղեցին, միևս ֆէօդալների նման, շատ տհաճ կերպով և եռանդուն կուռով զիջեց նոր ոյժին իւր կազմակերպչական առաջնութեան դերը հասարակական կեանքում: Երբեմն հոգևորականներն յաջողում էին նորնիսկ լուրջ յաղթանակներ տանել միապետների վրայ:

Միջին դարերի վախճանին կոիւր վերջացաւ թագաւորների յաղթութեամբ: Այսպէս կազմուեցին հետզհետէ ընդարձակ բացարձակ միապետական կազմակերպութիւններ, որոնք ընդունակ էին միառժամանակ ապահովել զարգացող փոխանակական կեանքի խաղաղ ընթացքը:

3. ԾԱՆՈԹՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՍՍՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ

Անհատի զարգացման համար մանր-բուրժուական հասարակու-
թիւնը շատ աւելի լայն ասպարէզ է ներկայացնում, քան ընական հա-
սարակութիւններից որ և է մէկը: Սակայն զարգացման պայմաններն
այս հասարակութեան տարբեր դասակարգերի համար միատեսակ չեն—
ոմանց համար աւելի բարեկաջող են, ուրիշների համար՝ պակաս:
Ոմանց համար աւելի բարեկաջող են, ուրիշների համար՝ պակաս:

Երկրագործական աշխարհում, որտեղ փոխանակված էին
թիւնը ֆէօդալական քողի տակ հանդէս եկաւ, զարգացումն ամենանեղ
շրջանակների մէջ էր դրւած: Փոխանակական ֆէօդալականութեան
ձորտական ձևը, որ շատ բանում նման է զուտ «ստրկութեան», խիստ
հարստահարում էր արտադրողին և, մինչև ծայրը քամելով նրա կեն-
սական եռանդը, զարգացման համար ազատ ոյժ չէր թողնում: Ինչ
վերաբերում է ֆէօդալներին, որոնք այդպիսի հարստահարութեան տակ
չէին գտնւում, նրանց համար զարգացման հնարաւորութիւնն ուրիշ
պատճառի ազդեցութեան տակ էր: Ինչ չափով որ նրանք ծախսում
էին իրանց նախկին հասարակական-արտադրողական դերը և կենդրո-
նացնում իրանց գործունէութիւնը «բաշխման» և սպառման վրայ, նը-
նացնում իրանց գործունէութիւնը և սրան համապատասխան, ոչ-արտադրողա-
նանց զարգացողութիւնն էլ, սրան համապատասխան:

Նրա հանդեպ գալ իբրև աշխատակիցի համար կազմա-
նալ հարմարություններ, որ մանր-բուրժուական կազմա-
նալ հարմարությունները վերանորոգել:

Վերադառնալու համար յարաբերությունները վերադառնալու համար
Քաղաքների արդիւնաբերական ազատ գաղափարները շատ աւելի
բարեկապով պայմանների մէջ էին գտնուում: Արտաքին հարստացա-

բութեան բացակայութիւնը, հասարակական արտադրութեան մէջ խիստ-օգտակար դերը ապահովեցնում էին նրանց զարգացման հընարաւորութիւնը: Բայց այստեղ ևս պէտք է տարբերել երկու միատեսակ դրութիւնների մէջ գտնուող խմբեր—խակապէս արհեստաւորներինը և առեւտրականներինը:

Համքարութեան պատկանող մանր արհեստաւորի համար գործունէութեան շրջանը ինքն րստ ինքեան նեղ է և դեռ աւելի սեղմւում է շնորհիւ համքարական ճնշումներին: Նա նեղ է, որովհետեւ յանգում է մի մասնաւոր արհեստի մասնագիտութեան և մանր տնային տնտեսութեան. համքարական յարաբերութիւնները սահմանափակում են նրան այն մտքով, որ փակում են նրան մի քաղաքի սահմաններում, ուր մենավաճառութիւնը որ և է համքարութեան է պատկանում, և արտադրական տեխնիկայի զարգացումը ճնշում են անագին որոշումներով, որոնք ուղղւած են ազատ մրցման դէմ և արգելք են հանդիսանում անձին՝ իւր արտադրական դերի ընդարձակման մէջ: Համքարական արհեստաւորն ամեն տեղ կապւած է համքարական կանոնադրութիւններով. նա պէտք է արտադրէ այնպէս, ինչպէս ուրիշները և հետեւապէս—ապրի այնպէս, ինչպէս ուրիշները. նա չի համարձակւում զգալի կերպով բարձրանալ իւր միջավայրի ընդհանուր մակերևոյթից. նա չի համարձակւում մտցնել իւր գործի մէջ որչափ և իցէ կարևոր կատարելագործումներ, նա չի համարձակւում ընդարձակել իւր արտադրութեան չափերը և այլն:

Ուրիշ պայմանների մէջ է ապրում ու գործում առեւտրականը: Նրա մասնագիտութիւնը զանազան արդիւնքների արտադրութեան այն վերջին գործողութիւնն է, որ կայանում է նրանց տեղափոխելու, նըրանց ուղարկելու մէջ այնտեղ, որտեղ նրանք կարող են սպառւել: Այս մասնագիտութիւնն ինքն ըստ ինքեան համեմատաբար գործունէութեան լայն շրջան է գծում, մասնակցել է տալիս վաճառականին կեանքի զանազանակերպ ձևերին և ստիպում է նրան յարմարել տարբեր միջավայրերին: Միևնոյն ժամանակ վաճառականի գործունէութիւնը, էութեամբ, աւելի քիչ է ենթարկւում արտաքին ճնշումներին. նրա տեխնիկան նոյն իսկ չի կարող այնպէս խիստ կանոնադրւել, ինչպէս որ և է ուրիշ արհեստի տեխնիկան: Ոյնուհետեւ, վաճառականը ուրիշ որ և է մէկից աւելի շատ գործ ունի փողի հետ. իսկ փողը, ինչպէս պարզեցաւ, անսահման կուտակելու ձգտումն է զարգացնում, վաճառականի համար էլ, հետեւապէս,—իւր գործունէութեան անսահման ընդարձակելու ձգտում: Վաճառականին—կուտակելու ներկայացուցչին—հակադրւած արհեստաւորի գլխաւոր հոգսը յանգում է կեանքը որ և է մակերևոյթի վրայ պահելուն: Շնորհիւ այս բոլորի, վաճառականը մանր-բութական յարաբերութիւնների ընդհանուր պառաջադրումութեան մէջ արհեստաւորից առաջ է անցնում և այդ պատճառով էլ, ինչպէս կ'տեսնենք, նա մանր-

բութական սխտեմի իսկական վերանորոգչի դերումն է հանդէս գալիս:

Մանր-բութական շրջանում աշխարհայեցողութեան հասարակական ձևերն անցողական բնաւորութիւն ունեն: Մի կողմից բաւականին զգալի չափով պահպանւում է դեռ նախկին ֆեոդալիզմը, միւս կողմից մի առանձին նոր—ապրանքային ֆեոդալիզմ է կազմւում:

Բնական ֆեոդալիզմը պահպանւում է մասամբ բնազանցութեան և մասամբ ուրիշ ձևով: Նա դեռ չի կարող չընաւել, որովհետեւ մանր-բութական հասարակութիւնն այն չէ, որ վերջնականապէս յաղթում է բնութեանը, վերջնականապէս ազատւում է մարդուն նրա իշխանութեան տակից. մանր արտադրութիւնն անկարող է այդ բանն անել:

Ամբողջ եւանդուն և կարող հասարակական դասակարգը հոգատարութեամբ պահպանւում էր բնական ֆեոդալիզմի միացորդները: Երբ կաթոլիկ հոգևորականութեան շահագործող դերը սկսեց գերակշռել նրա հասարակական կազմակերպչական դերին, այն ժամանակ կաթոլիկութիւնն սկսեց փոխել դէպի բնութիւնն ունեցած իւր վերաբերմունքը: Հոգևորական ֆէօդալները, կամենալով իրանց ձեռքում պահել իրանց համար այնքան շահաւէտ անբաժանելի իշխանութիւնը մտքերի վրայ, հետզհետէ ամեն մի ճշգրիտ գիտութեան, իրականութեան իւրաքանհատական ուսումնասիրութեանը թշնամի են դառնում: Այն ժաշիւր դիտական ուսումնասիրութեան մէջ թուլանում է հին դասական գիտմանակ հոգևորականութեան մէջ թուլանում է հին դասական գիտութիւնների միացորդները ու փրկիսփայլութեան հետաքրքրութիւնը, թիւնների միացորդները ու փրկիսփայլութեան հետաքրքրութիւնը, թիւնների միացորդները կրօնի ժամանակ բոլորովին անպէտք են յայտարարւում, «ինչպէս արեւի պայծառ լոյսի ժամանակ աղօտ լապտերը»: Կաթոլիկականութիւնը փոխւում է կողիտ սնահաւատութիւնների սխտեմի: Նա սարսափներով վախեցնում է մութ ու թոյլ մտքերը և այդպիսով պահում նրանց իւր իշխանութեան տակ: Վհուկների ու կախարհների անմիտ ու դաժան հալածանքը խիստ բնորոշիչ է կաթոլիկ եկեղեցու կեանքի այս շրջանի համար:

Այդպիսի պայմաններում, բնական է, որ բնական ֆեոդալիզմը խիստ գանգաղութեամբ միայն տեղի կտար երևոյթների պատճառների թէ՛ որքան ամուր էին մնացել նախկին ֆեոդալիզմի մնացորդները, այդ երևում է, օրինակ, այն փաստից, որ այն ժամանակ գոյութիւն ունէին և ծաղկում էին այնպիսի ֆեոդալիստական գիտութիւններ, որպիսիք են աստղաբաշխութիւնն ու ալքիմիան:

Ինչ վերաբերում է փոխանակական ֆեոդալիզմին, նա նոր իշխանութեան արտայայտութիւնն է հանդիսանում, իշխանութիւն, որ իրան է ենթարկւում փոխանակական հասարակութեան միջի մարդուն, այսպէս ասած, հասարակական յարաբերութիւնների իշխանութիւն:

Փոխանակութեան մէջ արտայայտւում է աշխատանքի բաժանու-

մը մարդկանց միջև: Բայց այս աշխատանքի անկազմակերպ բաժանումըն է: Հէնց նրա բնաւորութիւնից բխում է արտադրողներէ յարմարեցած չլինելը նրանց փոխադարձ յարաբերութիւններին, որին իբրեւ այս յարաբերութիւնների «իշխանութիւն» են մատնացոյց անում: Ապրանքների գներն, ինչպէս պարզեցան է, ենթարկուած են արժողութեան օրէնքին, այսինքն՝ իրանց մշտական տատանումների մէջ արժողութեանը համապատասխան լինելուն են ձգտում: Սակայն իւրաքանչիւր որ և է մոմէնտում նրանք շեղուած են իրանց նորմայից, որովհետեւ արժողութեան օրէնքը ոչ թէ գիտակից, կազմակերպիչ կամքով է կեանքի մէջ մտցուած, այլ մրցումի տարերային մեխանիզմով: Իւրաքանչիւր որ և է մոմէնտում ապրանք արտադրողը բխկ է անում չարմարեցած լինել շուկայի պայմաններին, նրա աշխատանքի եռանդը, մասամբ կամ լիովին, անօգուտ է ծախսուած, հասարակական բաշխման մէջ ունեցած մասնակցութիւնը պակասում և նրա սպառումը նւազում է:

Այս բոլորի շնորհիւ շուկան արտադրողի համար հանդիսանում է մի արտաքին ոյժ, որին նա պէտք է յարմարի. բայց թէ կյաջողութիւնը նրանից չի կախած. արտաքին բնութիւնն էլ իւր հազարաւոր անսպասելի վտանգներով ճիշտ այդպէս է հանդիսանում վայրենու գիտակցութեան առաջ: Այստեղից են առաջանում ֆեոդալիզմի երկու տարբեր տեսակները:

Շուկան իւր մրցումով, իւր յաճախ կատարի կուով արտադրողի աչքից ծածկում է հասարակական միութեան՝ բնութեան դէմ կուած հասարակական միաբանութեան փաստը: Գնողն ու վաճառողը, որոնք իրականութեան մէջ աշխատել են հասարակութեան համար, շուկայում հանդիպում են ոչ իբրեւ մի հասարակական միութեան երկու անդամներ, այլ իբրեւ երկու հակառակորդներ: Արտադրողը հնարաւորութիւն չունի հասկանալու, որ իւր, ինչպէս և միւս արտադրողների աշխատանքը հասարակական աշխատանքի էներգիայի ծախսումն է:

Արտադրողն ապրանքների հասարակական արժողութեան մասին ոչինչ չի կարող իմանալ, որովհետեւ նա սովոր չէ նայել ապրանքի վերայ, իբրեւ հասարակական արդիւնքի: Դիտելով փոխանակութեան շատ գէպքեր, նա արժողութեան, այսինքն՝ իսկապէս ապրանքների սովորական գնի մասին գաղափար է կազմում իւր համար. բայց արժէքը նրա համար անբացատրելի երևոյթ է: Նմանեցնել արժէքը հասարակական աշխատանքի եռանդի ծախսումին՝ նրա համար անհնարին է նախ այն պատճառով, որ նա գաղափար չունի աշխատանքի հասարակական բնաւորութեան մասին, որով արտադրեցած է արդիւնքը, և յետոյ այն պատճառով, որ արժէքը անպայման նրան ներկայանում է իբրեւ փողի և ոչ թէ իբրեւ աշխատանքի որոշ քանակութիւն: Սակայն եթէ ապրանք արտադրողի գիտակցութիւնն անկարող է կապել արժէքը

մարդկանց հասարակական աշխատանքի յարաբերութիւնների հետ, նա կարող է կապել այն միմիայն ապրանքի հետ: Եւ թուեցիկ հայեացքի համար այս բոլորովին բնական է. ապրանքն ում մօտ էլ որ գտնւի, նրան արտադրողի, թէ մի ուրիշ մարդու մօտ, միևնոյն է, ապրանքը ծախսում է իրան յատուկ արժէքով: Այստեղից կարելի է շատ դիւժախում է իրան յատուկ արժէքը—փողի որոշ գումարութեամբ անել այն եղբակացութիւնը, որ արժէքը—փողի որոշ գումարով ծախսելու բնորոշակութիւնը—ապրանքի իրան յատկութիւնն է, մարով ծախսելու բնորոշակութիւնը կամ հասարակութիւնից յատկութիւն, որ կախում չունի մարդկանցից կամ հասարակութիւնից—ընդհանրապէս՝ ապրանքի բնական յատկութիւնն է: Որտեղից է վերցնում այդ յատկութիւնը, ինչով են որոշուած նրա սահմանները, ապաւում այդ յատկութիւնը, ինչով են որոշուած նրա համար կացնի փոխաբանքն արտադրողն այս չի հետադառնում: Նրա համար կացնի փոխաբանքն արժէքը երկու բուլլի է և այսքանը միայն. արժէքը ոչ մի բանից կախում չունի. նա ինքն իրան գոյութիւն ունի կացնի մէջ, ինչպէս որ բնական ֆեոդալիզմի համար կացնի հոգին միայն կացնի հոգի է և ուրիշ ոչինչ: Սրա մէջ էլ կայանում է ապրանքային ֆէոդալիզմի էութիւնը: Ապրանքային ֆէոդալիզմը, հնարաւորութիւն չունեալով հասկանալ, որ փոխանակութեան մէջ արտայայտուած է մարդնալով հասկանալ, որ փոխանակութեան մէջ աշխատանքային համեմատեալանք՝ բնութեան դէմ ունեցած կուած աշխատանքային համեմատեալանքը, այսինքն՝ մարդկանց հասարակական յարաբերութիւնը, ապրանքների փոխանակելու բնորոշակութիւնը համարում է հէնց ապրանքների ներքին, բնական յատկութիւնը: Այդպիսով, այն, ինչ որ իրականութեան մէջ ներկայանում է մարդկանց յարաբերութիւն, նրան առարկաների յարաբերութիւն է երևում: Հետեալէս, փոխանակական առարկաների յարաբերութիւն է հանդիսանում, որը ֆեոդալիզմը բնական ֆեոդալիզմի հակառակն է հանդիսանում, որը առարկաների յարաբերութիւնները պատկերացնում էր իբրեւ մարդկանց յարաբերութիւններ:

Փոխանակական ֆեոդալիզմի մէջ մարդկանց վրայ իրանց սեփական յարաբերութիւնների տիրապետութիւն է արտայայտուած, մինչև բնական ֆեոդալիզմի մէջ—արտաքին բնութեան տիրապետութիւնը: Որտեղ հասարակական մարդը ընդարհում է տարերային ոյժի հետ, որին նա անկարող է իրան հպատակեցնել և որին չի կարող յարմարել իւր գիտակցութեան օգնութեամբ, այնտեղ էլ նա իւր համար անխուսափելիօրէն ֆեոդալիզմ է ստեղծում:

Բայց սրանից ի՞նչ է դուրս գալիս: Ֆեոդալիզմը ոչ միայն արտայայտութիւն է ճանաչողական ընդունակութեան թուլութեանը, այլ տալիս է միևնոյն ժամանակ նրա՝ յետագայ կուից հրաժարելուն: Ֆեոդալիզմ և միևնոյն ժամանակ նրա՝ յետագայ կուից հրաժարելուն: Ուստի մարդկային յարահանդէպ ճանաչողութիւնը կանգ է առնում: Եւ արտաքին կատարել այն բերութիւնների զարգացումը չի կարող գիտակցօրէն կատարել այնտեղ, որտեղ այս յարաբերութիւնները ֆեոդալիստական են ճանաչում. տեղ, որտեղ այս յարաբերութիւնները ֆեոդալիստական են ճանաչում, ինչպէս ճանաչողութիւնը միայն տարերապէս չի կարող առաջ գնալ, ինչպէս ճանաչողութիւնը միայն տարերապէս չի կարող ընդունալ բնական ֆեոդալիզմի տիրապետութեան ժա-

մէջ ներս խուժելը շահաւէտ է լինում արտադրողի համար. մեծաքանակ գնողը, որ հարկադրւած է տեղացի գնողների հետ մրցել, արտադրողին բաւականին լաւ գին է տալիս և, որ գլխաւորն է, մեծ պատէշներ է տալիս հեռաւոր շուկաների համար: Սակայն, որքան արտադրողը նիւթակաշի կողմից ենթարկւում է մեծաքանակ գնողին, այնքան էլ գործը փոխւում է: Առևտրական կապիտալի լուծը սկսում է հետզհետէ աւելի աճող և յաճախ անհնարին ծանրութիւններ ձնել արտադրողին: Տնտեսութեան բարեկեցութիւնը հետզհետէ այն ցածրագոյն սահմանին է հասնում, որից այն կողմ առևտրական կապիտալին արդէն օգտւելու ոչինչ չի մնում: Մանր արտադրողը կաշուց դուրս է գալիս վերականգնելու իւր հախկին վիճակը կամ գոնէ մի մակերևոյթի վրայ կանգնելու: Այս ջանքերի մէջ նա վատնում է իւր եռանդը և ոչ միայն իւրը, այլ և տնտեսութեան մնացած անդամներին: Նա հարկադրւում է խիստ աշխատել իւր կնոջն ու որդոցը: Երեխայքը դժւարին աշխատանքի մէջ են ընկնում այնպիսի վաղ հասակում, որն առաջ նրանց համար անարգել զարգացման ժամանակ էր: Ընտանիքի կանացի տարրերն արդէն չեն սահմանափակւում դուռ տնային տնտեսութեամբ, ինչպէս մեծ մասամբ առաջ էր, այլ գործունեայ մասնակցութիւն են ունենում շուկայի արտադրութեան մէջ այն սահմաններում, որպիսիք միայն թոյլ է տալիս արտադրութեան տեխնիկան: Մանր տնտեսութեան գլխաւորը իւր ընտանիքի շահագործողն է դառնում այն չափով, ինչ չափով որ հէնց նրան շահագործում է առևտրական կապիտալը:

Այս երևոյթներն առանձնապէս պարզօրէն հանդէս են գալիս, այսպէս կոչւած, տնայնագործների, գիւղական արհեստաւորների տնտեսութեան մէջ, որոնք արհեստի հետ միացնում են օժանդակող երկրագործութիւնը: Նրանք իրանց պաշտպանութեան համար չունեն այնպիսի ամուր կազմակերպութիւններ, ինչպէս քաղաքային արհեստաւորների համաբարութիւնը. այդ պատճառով էլ աւելի հեշտ են առևտրական կապիտալի իշխանութեան տակ ընկնում: Տնայնագործական արդիւնքների գները որոշելիս մեծաքանակ գնողն ուշադրութեամբ է առնում այն օժանդակութիւնը, որ նա ստանում է երկրագործութիւնից և գները մինչ այն աստիճանի է ցածրացնում, որ տնայնագործի ամբողջ երկու տնտեսութիւնը հազիւ է նրան ապրուստի անհրաժեշտ միջոցներ տալիս: Այս դէպքում տնայնագործի ընտանիքի բանւորական ոյժերի շահագործումը հասնում է աշխատողների այլասերումը պայմանաւորող աստիճանին:

Այսպէս է և օժանդակող տնային արհեստագործութիւն ունեցող երկրագործական տնտեսութիւնների և առհասարակ գիւղացիական տնտեսութիւնների վիճակը:

Չի կարելի չնկատել, որ կապիտալն արդէն իւր զարգացման վաղ շրջանում, առևտրական կապիտալի ձևի մէջ, ձգտում էր

հօր անպայման իշխանութիւնն ունեցող ընտանիքի նահապետական կազմը քայքայել: Կինը շուկայի համար արտադրութեանը մասնակցելով և դուրս գալով դուռ տնային տնտեսութեան շրջանակից, ընտանիքի կեանքում տնտեսական մեծ նշանակութիւն է ձեռք բերում. սրանով քանդւում է կնոջ ենթարկման նիւթական հիմքը: Բայց անցած սովորութիւնների ամբողջիւնն այնքան մեծ է, որ նախ քան առևտրական կապիտալի այս ազդեցութեան պարզ երևան գալը, շատ ժամանակ է անցնում:

Քաղաքային արհեստաւորների տնտեսութիւնը, շնորհիւ համաքարական կազմակերպութիւնների ոյժին, աւելի յամառ ու աւելի երկար էր դիմադրել առևտրական կապիտալի կարողութեանը. սակայն, այնուամենայնիւ, հետզհետէ աւելի մեծ չափով էր ենթարկւում նրա ազդեցութեանը: Այս դէպքում ընտանիքի ներքին յարաբերութիւնները, ի հարկէ, փոխւում էին միեւնոյն ուղղութեամբ, ինչ որ գիւղական աւելի թոյլ տնտեսութիւնները, միայն աւելի քիչ չափով. բայց, դրա վրէժն, տիրոջ յարաբերութիւնները խիստ փոխւում էին դէպի իւր արձու բանւորները — քարգահները և աշկերտները:

Տիրոջ և նրա բանւորների շահերի այն հակասութիւնը, որ առաջ էր գալիս և մթագնում աշխատանքի ընդհանրութեամբ, յարաբերութիւնների ընտանեկան-ընկերական բնաւորութեամբ, այժմ հետզհետէ աւելի պարզ և աւելի կտրուկ է հանդէս գալիս: Կապիտալի իշխանութիւնից հարստահարւած վարպետը, որպէսզի քիչ թէ շատ պահպանէ իւր տատանող դրութիւնը, հարկադրւում է ձնել քարգահներին ու իւր տատանող դրութիւնը, հարկադրւում է նրանցից աւելի երկարատև և աւելի աշկերտներին, հարկադրւում է նրանցից աւելի պակաս վճարել ու աւելի վատ լարւած աշխատանք պահանջել, աւելի պակաս վճարել ու աւելի վատ պահել նրանց: Քարգահներն ու աշկերտներն էլ իրանց կողմից բոլոր պահանջները հակառակւում են այդպիսի փոփոխութիւններին: Արհեստաւորայօժով հակառակւում են այդպիսի փոփոխութիւններին անյայտանում է և փոխրական տնտեսութեան ներքին ամբողջութիւնն անյայտանում է և կուրծքի յարաբերութիւններին:

Մէկ խօսքով, կարելի է ասել, որ առևտրական կապիտալի ոյժը կերպարանափոխւում է մանր-բուրժուական տնտեսութիւնների ներքին յարաբերութիւնները, մոցնելով նրանց մէջ շահագործութեան ոգին. յարաբերութիւնները, միայն աւելի միայն անդամների շահագործողն է հանրապետական փոփոխութիւնները, իւր վարձու բանւորների շահագործողը:

գ) Կապիտալի պատճառ յարաբերութիւններ տնտեսութիւնների մէջ

Համաքարական վարպետի ու իւր հպատակեալների յարաբերութեան փոփոխւելու համապատասխան, փոխւում էր և հէնց համաքարական կազմակերպութիւնների բնաւորութիւնը. նրանք հետզհետէ աւելի մեծ չափով դառնում էին այն կուրծքի կազմակերպութիւնը, որ մղում էին վարպետները մի կողմից առևտրական կապիտալի և միւս կողմից քարգահների դէմ:

Գիւղացիների ազատութեան ժամանակ հասարակական ոյժերի փաստացի յարաբերութիւնն այն հանգամանքի մէջ երևաց, որ գիւղացիները երբեմն զրկուում էին ամբողջ հողից, որից նրանք օգտուում էին,

Յիզ չափերի հաստատ:
Այս բոլոր հսկայական ջանքերը միայն առժամանակ կարող էին
պահել յաղթական ընթացքը: Առաջին վերանորոգիչ-

Այնուհետև, պրօլետարիատի ազդիւր հանդիսացաւ, ինչպէս բացատրեց, հոգևորականութեան և արհեստաւորական ընկերութիւնները ռանցեւածքի յարքունիս զրաւելլ թագաւորների և իշխանների կողմից, անխնամ թողնելով ահագին թւով աղքատների, որոնք առաջ այս հիմնարկութիւնների հաշուով էին կերակրուում: Նոյն նշանակութիւնն ունէր նաև Ֆէօդալների՝ իրանց բազմաթիւ ծառաների արձակելը: Դա անխուսափելի հետևանք էր ֆէօդալների հոգեբանութեան մէջ տեղի ռանցած այն փոփոխութիւնների, որոնց արդիւնքն եղաւ ընդհանրապէս զրամական տնտեսութեան՝ և մանաւանդ առևտրական կապիտալի զարգացումը: Առաջ ֆէօդալի գլխաւոր ոյժը նրա ստորազրեալ մարդկանց բազմութիւնն էր և նրա համար խիստ բնական միտում էր՝ շըրջապատել իրան ահագին շքախմբով, մանաւանդ, որ բնական տնտեսութեան ժամանակ ի՞նչ պիտի անէր ֆէօդալական տնտեսութեան արդիւնքների աւելորդը, եթէ ոչ ուտեցնել ծառաներին ու միւս պնակալէզներին (օրինակ, «թագաւորներ նշանակող» Վարվիկ կոմսը, որ ապրում էր Անգլիայում XV դարու վերջը, իւր հաշւին օրական 30,000

Փոխանակական յարաբերությունների ժամանակակյա հասա-
րակական զարգացման տարերային բնաւորութիւնն երեւան եկաւ,
ի միջի այլոց և այն փաստի մէջ, որ «վարձու բանւորական ոյժի
ի սկզբնական կուտակումը» արդիւնաբերական կապիտալի պա-
հանջներին համապատասխանող քանակութեամբ չէր կատարում,
այլ, սովորաբար, նրանց գերազանցող քանակեցան հարիւր հազա-
Անգլիայում, XVI—XVII դարում, յայտնեցան կլանել արդիւնաբերու-
թաւոր մարդիկ, որոնց չէր կարողանում կլանել արդիւնաբերու-
թիւնը: Հարկադրւած լինելով թափառողիկ, պնակալէզ կեանք
անց կանցնել, նրանք հասարակական հանգստութեանը լուրջ ըս-
պանդալովք էին ներկայացնում: Նրանց դէմ ամենաեռանդուն մի-
պանդալովք էին ներկայացնում: Խարանում էին նրանց, մտրակով ծե-
ղոցներ էին ձեռք առնում, խարանում էին նրանց, մտրակով ծե-
ղում, ականջները կտրում, վերջապէս, առանձին յամառութեան
համար կախում էին նրանց, սակայն այս բոլորը բաւականաչափ
չէր օգնում: Էապէս այս միջոցներն այն նշանակութիւնն էին ու-
նենում, որ զարգացող կապիտալի պահանջների համար կարգա-
պահ էին դարձնում անանկ պրօլետարիատը, դաստիարակում
էին հասարակութեան անտնտես տարրերին այն ուղղութեամբ, որը
համապատասխանում էր նոր կազմակերպչական դասակարգերի
միտումներին: Ասենք, գործն ամեն անգամ նորգործութեան այդ-
պիսի եղանակներին չէր յանդում: XVI դարու վերջում անգլիա-
կան կառավարութիւնը բարձրագոյն դասակարգերի վրայ հարկ
դրեց յօգրւտ աղքատների. և այս արեւցաւ նրա համար, որպէս-

զի օրինաւոր պնակալիզութեան միջոցով հողատիրութիւնը և կապիտալը քիչ թէ շատ ապահովեցնէ ապօրինի պնակալիզութեան կոպիտ ձեերի, թալանի, դողութեան և այլն վտանգից, և նոյնպէս նրա համար, որ բանւորների մահացութեան առաջն առնէ, որոնք միշտ կարող են պէտք գալ կապիտալին:

Այն սակաւաթիւ երկրներում, որտեղ ճորտական իրաւունքը խիստ երկար ժամանակ պահւեց, արդիւնաբերական կապիտալն իր առաջնալու ժամանակ, ընդհակառակը, ազատ բանւորական ոյժի պակասութիւն էր կրում: Պայմաններին յարմարելով, արդիւնաբերական կապիտալն այնտեղ ճորտական աշխատանքով մանուֆակտուրաներ կազմակերպեց. բայց այս դէպքում ճորտական աշխատանքի պակասութիւնն այնքան աչքի ընկնող դուրս եկաւ, նրա արտադրողականութիւնն՝ այնքան թոյլ, որ իրանք կապիտալիստները հարկադրւած էին լինում պետիցիաներով դիմել պետութեանը՝ ազատելու իրանց գիւղացիներին:

Պատրաստւած կազմակերպիչների ներկայութիւն, կապիտալների և վարձու բանւորական ոյժի սկզբնական կուտակումն — ահա այն պայմանների ամբողջութիւնը, որոնցով հնարաւոր է արդիւնաբերական կապիտալիզմը:

բ) Արդիւնաբերական-կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների ծագումը եւ նրանց ներքին յարաբերութիւնները

Տնային կապիտալիստական արտադրութիւնը մի բնական անցումն էր ներկայացնում անկախ մանր արտադրութիւնից դէպի արդիւնաբերական կապիտալիզմը: Իւր անկախութեան մեծ մասն արդէն կորցրած, արդէն առևտրական կապիտալի կազմակերպչական կոնտրոլին փաստօրէն ենթարկւած և արդէն այս վերջինից շահագործւած արհեստաւորը կամ գիւղացին աւելի դիւրութեամբ է կորցնում իւր անկախութեան մնացորդները և ուղղակի կատարող բանւոր է դառնում արդիւնաբերական-կապիտալիստական ձեռնարկութեան մէջ:

Առևտրական կապիտալիստը իւր ձեռքին է պահում բազմաթիւ մանր տնտեսութիւնների բաղադր, որոնց նա հում նիւթեր է մատակարարում (երբեմն նոյնիսկ գործիքներ, իսկ նրանց արդիւնքները գրնում: Նրանից է կախւած վերջնականապէս ոչնչացնել այս տնտեսութիւնների արտաքին անկախութիւնը, եթէ այդ կրպահանջն նրա շահերը: Իր արդիւնքների պահանջը ծաւալւում է, առևտրական կապիտալիստը կըցանկանար համապատասխանօրէն լայնացնել և արտադրութիւնը. բայց նրան ենթարկւած ձեռնարկութիւնների մանր բընաւորութիւնը այս բանը թոյլ չի տալիս, մանաւանդ նրանց արտաքին անկախութիւնը, որի շնորհիւ կապիտալիստը, գլխաւորապէս կողմնակի կերպով — նիւթերի և արդիւնքների գները փոխելով — ազդում է նրանց արտադրութեան ընթացքի վրայ: Այն ժամանակ կապիտալիստը դադարում է բաւականանալ առաջնայ սխտեմով:

Կապիտալիստին ենթարկւած արտադրողները համախմբւում են նրան պատկանող մի արհեստանոցում. այնտեղ նրանք աշխատում են նրա սեփականութիւնը կազմող արտադրութեան գործիքներով, աշխատում են իրեն հասարակ կատարողներ, ամբողջովին ենթարկւելով նրա կազմակերպչական իշխանութեանը: Այսպէս են արդիւնաբերական-կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների հիմնական գծերը, որոնք ամենից առաջ մանուֆակտուրաների ձևով երևան եկան: Զննելով այս գծերը՝ դժւար է նկատել, որ նրանք երևում էին դեռ միջին դարերի համընթացական արհեստաւորի տնտեսութեան մէջ, ուր քարգահներն ու աշկերտները վարպետի հետ այնպիսի յարաբերութեան մէջ էին, ինչպէս ամենավերջին վարձու բանւորները՝ կապիտալիստի հետ. զըլխաւոր տարբերութիւնը ձեռնարկութեան չափերի և այն բանի մէջն է, որ արհեստաւորական վարպետը, չսահմանափակւելով կազմակերպչական աշխատանքով, հարկադրւած է պարապել նաև կատարողական աշխատանքով. մինչդեռ կապիտալիստը բացառապէս միշտ կազմակերպիչ է:

Նոր սխտեմին անցնելը կապիտալիստի համար շահաւէտ է ոչ միայն այն մտքով, որ նրան արտադրութեան իրաւագոր, անմիջական կազմակերպող է դարձնում — այլ և այն մտքով, որ արտադրութեան ծախսերը — արհեստանոցի, նրան լուսաւորելու, վառելիքի և գործիքների համար արած ծախսերը զգալի կերպով քչանում են: 20 բանւորանոց մի մեծ արհեստանոցը շատ աւելի պակաս է նստում, քան 20 մի բանւորանոց փոքրիկ արհեստանոցները. և եթէ նոյնիսկ նրա մէջ աշխատանքի տեխնիկական բաժանումը դեռ չի էլ կազմակերպւած, յամենայն դէպս իւրաքանչիւրի համար գործիքների լիակատար կազմ չի պահանջւում, ինչպէս առանձին արհեստանոցներում աշխատելիս, — աշխատանքի ժամանակը հեշտութեամբ այնպէս է բաշխւում, որ երբ մի բանւոր աշխատում է մի գործիքով, միւսը մի ուրիշով է աշխատում, իսկ յետոյ ընդհակառակը, և գործիքներն անգործ չեն մնում: Նիւթերի մէջ էլ շահ կայ. — նրանց մեծ քանակութեամբ արհեստանոց ուղարկելու աւելի պակաս արժողութիւնը, մեծ քանակութեամբ կուտակւած գործիքներն ու կտորտանքը հեշտութեամբ և օգուտով գործածելը կային:

Մանուֆակտուրաների առաջնալուծն ծանր արդելը էին հանդիսանում արհեստաւորական համընթացութիւնների առանձնաշնորհութիւնները: Ինչպէս ցոյց տրւեց, համընթացութիւններին էր պատկանում քաղաքներում արտադրութեան մենապաճառութիւնը. իսկ համընթացային զաքներում արտադրութեան առանձին ձեռնարկութեան մէջ վարձու բանւորներին — քարգահների և աշկերտների թիւը սովորաբար խիստ սահմանափակւում էին և ծայրայեղ չափով բանւորների շատ փոքր քանակութիւն էին սահմանում: Բայց արդիւնաբերական կապիտալը կարողացաւ մասամբ յարմարել այս արգելքի հետ և մասամբ ուղարկութիւն չդարձնել նրա վրայ:

Նախ՝ մանուֆակտուրաներն ամենից շատ հաստատուում էին այնպիսի տեղերում, որտեղ համաքարութիւնների առանձնաշնորհութիւններ գոյութիւն չունէին, այսինքն՝ գիւղերում, նաև նոր հիմնած քաղաքներում, որոնց մէջ մտցրած էր համաքարական կազմը, և հին քաղաքների արւարձաններում, որոնց վրայ համաքարական կանոնների ազդեցութիւնը չէր տարածուում:

Այնուհետև, համաքարութիւնների առանձնաշնորհութիւնները սակաւ առ սակաւ մտան և համաքարական քաղաքները: Առևտրական և արդիւնաբերական կապիտալի թշնամութիւնը գէպի համաքարութիւնները արտացոլեց պետութեան քաղաքականութեան վրայ: Թագաւորները, մանուֆակտուրաների մէջ պետական եկամուտների հարուստ աղբիւր տեսնելով, հովանաւորում էին նրանց: Ուստի նրանք ստէպ թոյլ էին տալիս մանուֆակտուրաներ հիմնել նաև համաքարային քաղաքներում, խլելով համաքարութիւններից, այդպիսով, նրանց արտադրութեան մենավաճառը:

Վերջապէս, մանուֆակտուրաների զարգացման հետ հէնց համաքարական վարպետների մէջ արհեստաւորական արհեստանոցը մանուֆակտուրայի կերպարանափոխելու ձգտումն է նկատուում: Համաքարական վարպետներն արդիւնաբերական կապիտալի հետ ունեցած դժարին մրցման մէջ ամենից խիստ շղթայւած էին իրանց կանոնադրութիւնների այն յօդաձևերով, որոնք սահմանափակում էին քարգահների և աշկերտների թիւը: Աւելի հարուստ արհեստաւորները գնալով աւելի մեծ ջանքեր էին գործ դնում անուշադիր թողնելու կամ նոյն իսկ վերացնելու այդ կանոնադրութիւնները: Երբ ջանքերը յաջողութեամբ էին պսակւում և վարձու բանւորների թիւն առանձին արհեստանոցներում խիստ աճում էր, այն ժամանակ արհեստի անցումը մանուֆակտուրայի՝ չափազանց թեթև ու բնական էր լինում:

Էութեամբ ճիշտ արդիւնագործութեան մէջ կատարւած արտադրութեան ձևերի վերակազմութեան նման վերակազմութիւն է կատարւում գիւղատնտեսութեան մէջ այն ժամանակ, երբ կապիտալիստը, փոխանակ գիւղացիութեանը շահագործելու, իբրև մեծաքանակ գնողի կամ վաշխաւի, սկսում է ինքը՝ վարձու բանւորների օգնութեամբ՝ իւր հողի կամ կապալով վերցրած հողի վրայ երկրագործական խոշոր ձեռնարկութիւն առաջ տանել: Այս վերակազմութիւնը միայն երկրագործութեան մէջ է, շնորհիւ առանձին պայմանների, աւելի ուշ և դանդաղ կատարւում, իսկ աշխատանքի բաժանման՝ մանուֆակտուրային բնորոշ ձևը խիստ թոյլ չափով է միայն զարգանում. այդ պատճառով կապիտալիստական երկրագործութեան մասին առանձին պէտք է խօսել:

Մանուֆակտուրայի առաջին աստիճանի վրայ կապիտալիստի բոլոր բանւորներն առաջւան պէս իսկական արհեստաւորներ էին հան-

դիսանում. իւրաքանչիւրն ի կատար էր ածում ամբողջապէս այն միևնոյն գործը, ինչ որ առաջ անկախ մանր արտադրողն էր կատարում: Բայց իւր յետագայ զարգացման մէջ մանուֆակտուրան ձեռքի աշխատանքի տեխնիկայի ուրիշ, բարձրագոյն և ամենակատարեալ ձևի է հասնում—աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանմանը: Տարբեր դէպքերում այս բաժանումը երկու տարբեր եղանակներով էր զարգանում:

Կապիտալիստի՝ միևնոյն աշխատանքը կատարող բանւորներից մէկին ամենից լաւ այդ աշխատանքի մի մասն է յաջողւում, միւսին—միւս մասը և այլն: Վաղ թէ ուշ, ձեռնարկողը գալիս է այն մտքին, որ աւելի շահաւէտ է իւրաքանչիւր բանւորին յանձնել աշխատանքի՝ այն մասը, որի մէջ նա առանձնապէս հմուտ է: Սկզբում առանձին բանւորն այնուամենայնիւ աշխատանքային գործողութիւնների մի բաւականաչափ բարդ շարք է կատարում, բայց յետոյ, բանւորների թիւն աւելացնելով, հնարաւոր եղաւ իւրաքանչիւրին աւելի ու աւելի պարզ, մանր աշխատանք տալ: Այսպէս, աշխատանքի բաժանումը հասնում է մինչև այն աստիճանին, ինչպիսին կարելի է տեսնել օրինակ՝ ասեղի մանուֆակտուրայի մէջ, ուր իւրաքանչիւր ասեղ 72 բանւորի ձեռքով է անցնում:

Այստեղ աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումը հանգէս է գալիս իբրև աշխատանքի հասարակական բաժանման շարունակութիւն, իբրև այն աշխատանքների յետագայ զարգացում, որոնք առաջ հասարակութեան մէջ առանձին արհեստաւորների վրայ էին բաժանւած:

Ուրիշ դէպքերում աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումն ուրիշ ընթացքով էր գնում: Կան արտադրութիւններ, որոնք հէնց սկզբից միջանի տարբեր արհեստաւորների մասնակցութիւն են պահանջում: Այդպէս է օրինակ՝ կոբրի գործը: Միևնոյն կոբը շինելուն մասնակցում են ատաղձագործը, հիւսնը, դարբինը, փականագործը, կաշեայ մասերը շինողը, պաստառողը, ապակեգործը և այլն: Կոբի վարպետն աշխատանքի զանազան մասերը պէտք է պատւիրէր այս արհեստաւորներին, իսկ ինքը զբաղէր մասերի փոխադարձ յարմարեցումով և ամբողջութեան վերջնական պատրաստութեամբ: Այդպիսի գործը վարելու համար համեմատաբար աւելի մեծ միջոցներ էին պահանջւում: Ուստի համար համեմատաբար աւելի մեծ աշխատանքի գնող վարպետները ժաւաբանալի չէ, որ այդպիսի մեծաքանակ գնող վարպետները ժամանակի ընթացքում, մտնելով առևտրական կապիտալիստների դերի մէջ, իրանց են ենթարկում մնացած վարպետներին. իսկ յետոյ, արդէն արդիւնաբերական կապիտալիստներ դառնալով, նրանց ժողովում են իրանց մանուֆակտուրայի մէջ, իբրև վարձու բանւորներ:

Այստեղ, հետեապէս, կապիտալիստը իւր մանուֆակտուրայի մէջ է տեղափոխում աշխատանքի պատրաստի հասարակական բաժանումը, միացնելով մի արհեստանոցում նրա զատւած տարրերը. այս դէպքում

իւրաքանչիւր բանւորի գործունէութեան շրջանը նեղանում է. փականա-
գործը, դարբինը, հիւսնը հարկադրւում են սահմանափակել իրանց
արհեստի այն գործողութիւններով, որոնք առնչութիւն ունեն կառքի
գործի հետ, և հրաժարել այն միւս արհեստաւորական աշխատանքնե-
րից, որոնցով առաջ պարապում էին:

Այսպէս է առաջ գալիս կատարողական աշխատանքի բաժանումը:
Իսկ ինչ վերաբերում է աշխատանքի այն բաժանմանը, որ գոյութիւն
ունի կազմակերպողի և կատարողների մէջ—մինչև «մտաւոր» աշխա-
տանքի և «ֆիզիկական» աշխատանքի բաժանումը—նա էլ նոյնպէս
ներկայացնում է մանուֆակտուրայի մէջ իւր առանձնայատկութիւն-
ները և ունի իւր զարգացման պատմութիւնը:

Ձեռնարկողը վարձու է բանւորներ, այսինքն՝ որոշ ժամանակով
և որոշ պայմաններով գնում է նրանց բանւորական ոյժը: Նա նրանց
տալիս է արտադրութեան միջոցներ և նրանք աշխատում են, հալա-
տակելով նրա—հարգադրութիւններին: Այդպիսով բանւոր կատարող-
ների ենթարկումն այստեղ սահմանափակւած է այն պայմանադրու-
թեան սահմաններով, որ կապւած է վարձելիս:

Ձեռնարկողն աշխատանքի բաժանումն ու աշխատակցութիւնն
այնպիսի ձևով և այնպիսի չափերով է կազմակերպում, որ նրան
ամենից շահաւէտ է ներկայանում: Այս դէպքում նա լիովին սահմա-
նափակւում է կազմակերպչի դերով, չաշխատելով արհեստանոցում²
ինչպէս բանւոր: Բացի այդ, կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների յե-
տագայ զարգացման հետ կազմակերպչական գործունէութիւնն էլ կամաց-
կամաց առանձին վարձու բանւորներին է անցնում: Սկզբում կապի-
տալիստին այս բանը հարկադրւում է հէնց նրա ձեռնարկութիւնների
աճումը, որ այնպիսի չափերի է հասնում, որ մի անձի համար չափա-
զանց դժուարին, իսկ յետոյ նոյն իսկ անհնարին են լինում ի կատար
ածել կազմակերպողի բոլոր պարտականութիւնները: Կապիտալիստը
կարիքի չափով աշխատանքի վրայ հսկողներ է վարձում—գրասենեա-
կում ծառայողներ, հաշւապահներ, վերատեսուչներ և այլն: Ժա-
մանակի ընթացքում կապիտալիստին միայն վարձու կազմակերպչնե-
րի գործունէութեան վրայ բարձրագոյն կոնտրոլն է մնում և նոյն
իսկ, ինչպէս յետոյ ցոյց կտրւի, սրա վրայ էլ գործը կանգ չի առնում:

Եւ այսպէս, մանուֆակտուրայի մէջ կազմակերպչական աշխա-
տանքը, կատարողականի նման, գնալով հետզհետէ աւելի մեծ չափով
տեխնիկայէս բաժանւած է դուրս գալիս:

Աշխատանքի տեխնիկական բաժանումը՝ կապակցւած բանւորնե-
րի միջև եղած հասարակ աշխատակցութեան հետ, զարգացած մանու-
ֆակտուրայի մէջ ձուլւում է մի առանձին ձևի, որին կարելի է ան-
ւանել «մանուֆակտուրային խումբ»:

Դանակների մանուֆակտուրային արտադրութեան մէջ զանազան

տեսակ բանւորներ են մասնակցում.—ձուլողներ, դարբիններ, յղկիչ-
ներ, սրողներ և այլն: Թէ քանի հոգու վարձել առաջիններից, երկ-
րորդներից կամ երրորդներից, ակներև է, որ կապիտալիստի համար
միևնոյն բանը չէ: Եթէ նա խիստ շատ վարձէ միևնոյն տեսակի բան-
ւորներ, նրանք հարկադրւած կլինեն բաւական ժամանակ անգործ մը-
նալ, այսպէս, միևնոյնը չեն հասցնի իրանց տրւած նիւթը մշակել:

Կապիտալիստը փորձի միջոցով հասնում է զանազան տեսակի
բանւորների թւի միջև որոշ նորմալ առնչութեան: Դուրս է գալիս,
օրինակ՝ որ 2 ձուլողի համար հարկաւոր է ունենալ 1 դարբին, 3
յղկիչների համար մի սրող, այնուհետև, գուցէ մի վերակացու և այլն:
Եթէ ձեռնարկողը մտադիր է մի քիչ ընդարձակել իւր ձեռնարկու-
թիւնը, նրա համար միտք չունի 2—3 առանձին բանւորներ վարձել.
տեղ չէր լինիլ նրանց համար: Նա պէտք է միանգամից մի ամբողջ
խումբ վարձէ, այսինքն՝ մեր օրինակով—2 ձուլող, մի դարբին, 3
յղկիչ և այլն:

Միևնոյն ձեռնարկութեան առանձին մանուֆակտուրային խմբե-
րի մէջ գոյութիւն ունի միայն պարզ աշխատակցութիւն:

գ) Կապիտալիստական ձեռնարկութեան էութիւնը.

(բանւորական ոյժն իբրեւ ապրանք)

Կապիտալիստական տնտեսութեան հիմնական առանձնայատկու-
թիւնը նրանումն է կայանում, որ նա վարձու աշխատանքով է կատար-
ւում, որ բանւորը ծախում է իւր բանւորական ոյժը և որ բանւորական
ոյժը ապրանք է հանդիսանում:

Այս առաջանում է, ինչպէս ցոյց տրւեց, շնորհիւ երկու պայման-
ների. առաջինը նրանումն է կայանում, որ բանւորն ազատ է—նա
ստրուկ չէ, ճորտ չէ և իւր բանւորական ոյժը ունի և որքանով ուզե-
նայ՝ կարող է ծախել. երկրորդը—նրանում, որ նա «ազատ» է նաև ար-
տադրութեան միջոցներից, ուստի և ապրուստի միջոցներ չունի և
հարկադրւած է ծախել իւր բանւորական ոյժը:

Բանւորական ոյժի գնողը կապիտալիստն է հանդիսանում, այ-
սինքն՝ այն անձը, որ կապիտալի տէր է: Իսկ կապիտալ է կոչւում իւ-
րաքանչիւր կարողութիւն, որի միջոցով ուրիշի աշխատանքից օգուտ
են դուրս բերում, այն է՝ գործիքներ, արտադրութեան նիւթեր, փող:
(Այս որոշումը հաւասարապէս վերաբերում է և՛ առևտրական, և՛ վաշ-
խառական, և՛ արդիւնաբերական կապիտալին. տարբերութիւնը միայն
ձեռնարկութիւնների ձևի մէջ է.—առևտրականը միայն այն չափով
է կապիտալիստ հանդիսանում, ինչ չափով որ նրա կարողութիւնը
մասն արտադրողների աշխատանքը շահագործելու միջոց է դառնում,

ինչպէս այդ նկատուում է մանաւանդ կապիտալիստական արտադրութեան տնային եղանակի մէջ):

Ապրանք դարձած բանորակային ոյժը որոշեալ գնով է ծախուում. իսկ ապրանքի գինը որոշուում է նրա արժողութեամբ: Հետեւապէս, կապիտալիստը պէտք է բանւորական ոյժը, ընդհանրապէս, իւր արժողութեամբ գնէ: Իսկ ի՞նչ է այս արժողութիւնը: Համաձայն ընդհանուր որոշման, որ տրւեց առաջ, արժողութիւնը հասարակական-աշխատանքային եռանդի այն քանակութիւնն է, որ անհրաժեշտ է բանւորական ոյժի արտադրութեան համար: Իսկ հասարակական աշխատանքային եռանդի ի՞նչ քանակութիւն է ծախսուում բանւորական ոյժի արտադրութեան համար:

Բանւորական ոյժը աշխատանքի հնարաւորութիւնն է, մարդու աշխատելու ընդունակութիւնը: Իսկ մարդն աշխատանքի ընդունակ է լինում միայն այն դէպքում, երբ նրա կենսական պահանջները բաւարարութիւն են ստանում: Եթէ մարդն ուտելու, խմելու, հագնւելու հնարաւորութիւն չունի, նա չի էլ կարող աշխատել, այսինքն՝ չի ունենայ բանւորական ոյժ: Եթէ պահանջներին լիովին բաւարարութիւն չեն տրւում, բանւորական ոյժը պակասում է:

Հետեւապէս, բանւորական ոյժը ստեղծւում, արտադրւում է բանւորի կենսական, անհրաժեշտ կարիքներին բաւարարութիւն տրւելու դէպքում: Բանւորական ոյժի արժողութիւնը այս պահանջներին բաւարարութիւն տալու արժողութիւնն է, այսինքն, ակնբեր է, որ այն կենսական անհրաժեշտ միջոցների արժողութիւնը, որոնցով նրանք բաւարարութիւն են ստանում:

Բանւորն օրական ուտում է որոշ չափով հաց, որոշ չափով միս, մաշում է որոշ չափով շոր և այլն: Աշխատանքային եռանդի այն քանակութիւնը, որ հասարակութիւնը՝ նրան այս բոլորը տալու համար ծախսում է, հէնց նրա բանւորական ոյժի հասարակական արժողութիւնն է: Աշխատանքային եռանդի միաւոր է ընդունւում, ինչպէս ցոյց տրւեց, միջին լարւածութեան «հասարակ» աշխատանքի մի ժամը: Եթէ բանւորի 24 ժամայ համար անհրաժեշտ կենսական կարիքների արժողութիւնը հաւասար է 5 այդպիսի «ժամերի», ուրեմն բանւորական ոյժի արժողութիւնը 5 «ժամ» է: Բանւորական ոյժի գինը ընդհանուր առմամբ և միջին հաշուով, այս արժողութեանը պէտք է համապատասխանէ, այսինքն՝ բանւորը պէտք է իւրեւ աշխատանքի վարձ ստանայ փողի մի այնպիսի գումար, որի արտադրութիւնը նոյնպէս միջին լարւածութեան հասարակ աշխատանքի 5 ժամ է նստում: Ենթադրենք, այդ գումարը հաւասար է 50 կոպէկի. այն ժամանակ բանւորական ոյժի գինը իւր փոփոխութիւնների մէջ այս նորմայի— 50 կոպէկի— մօտերը պէտք է տարուբերւի:

«Կենսական պահանջների» տակ, որոնցով որոշուում է բանւորա-

կան ոյժի արժողութիւնը, պէտք է հասկանալ ոչ միայն բնական, հիմնական պահանջները, այլ և այնպիսի արհեստական պահանջներ, որոնք բանւորի համար սովորական են դարձել և առանց նրանց բաւարարութիւն տալու չի կարող կառավարւել: Եթէ բանւորները սովորել են ծխել, լրագրի կարդալ, թատրոն գնալ, այն ժամանակ ծխախոտից, լրագրներից ու թատրոնից օգտւելու արժողութիւնները մտնում են բանւորական ոյժի ընդհանուր արժողութեան մէջ,— որովհետեւ, եթէ այս պահանջներին բաւարարութիւն չի տրւում, բանւորական ոյժն իր նորմալ չափերին չի հասնում:

Բանւորի սերունդը շարունակելու պահանջը նրա հիմնական էական կարիքների շարքին է պատկանում: Ուստի և բանւորի ընտանիքի պահեն էլ մտնում է բանւորական ոյժի արժողութեան մէջ:

Բանւորական ոյժի շուկայի փաստացի գինը, սովորաբար, լիովին չի համապատասխանում նրա արժողութեանը. երբեմն նրանից բարձր է լինում, երբեմն՝ ցածր: Բայց այստեղ էլ, ինչպէս ուրիշ իւրաքանչիւր ապրանքի համար, մրցումը ձգտում է գինը հասարակական արժողութեանը համապատասխանեցնել: Եթէ գինը նորմայից իջնում է, բանւորները, որոնց պահանջները լրիւ բաւարարութիւն չեն ստանում, սովորականից աւելի վատ և պակաս են աշխատում. երբեմն աշխատելուց բոլորովին հրաժարւում են, այնպէս, որ այս կամ այն պատճառով բանւորական ոյժի առաջարկութիւնն իջնում է պահանջի համեմատութեամբ և նրա գինը բարձրանում է: Ընդհանրապէս կապիտալիստի համար սովորական պայմաններում, ի սէր լաւ աշխատութեան և գործերի խաղաղ ընթացքի, բանւորական ոյժին իւր արժողութիւնից պակաս չվճարելն ուղղակի աւելի շահաւէտ է: Մրանից աւելի վճարելը նրան շահաւէտ չէ. բայց, սովորաբար, նա լիակատար հնարաւորութիւն ունի և աւելի չվճարելու, որովհետեւ նա շուկայում ընդհանրապէս աւելի բարենպաստ պայմանների մէջ է գտնւում, քան բանւորական ոյժ ծախողը: Այս վերջինը գնում է իւր բանւորական ոյժը ծախելու այն ժամանակ, երբ նա ապրուստի ոչ մի միջոց չունի. իսկ ձեռնարկողը, ըստ մեծի մասին, ոչ մի ծայրայեղ հարկ չունի վարձելու յիշեալ անձին—մի բանւորի տեղը հեշտութեամբ է գտնւում մի ուրիշը. իսկ քիչ թէ շատ զարգացած կապիտալիստական կազմի մէջ բանւորական ոյժը շուկայում ձեռնարկողների պահանջից համապատասխան է (Առաջ ընկնելով՝ պէտք է նկատել, որ հէնց կապիտալիստական յարաբերութիւնների ոյժով ստեղծւում է վարձու բանւորական ոյժի մշտական աւելորդը, այսպէս կոչւած, «արդիւնաբերութեան պահեստի բանակը»: Ասենք, Եւրոպայում վարձու բանւորական ոյժի սկզբնական կուտակումը հէնց մանուֆակտուրային շրջանի սկզբին արդէն կարողացաւ առաջացնել բանւորական ոյժի աչքի ընկնող չափով աւելորդը):

Եթէ աշխատավարձը բանւորին տալիս էլ է ասորուստի միջոց՝ կապիտալիստը յատկապէս այս մասին չի մտածում, այլ մտածում է այն մասին, որ վարձւած բանւորի աշխատանքից շահ ստանայ: Որպէսզի այս շահի գոյանալը հասկանանք, անհրաժեշտ է պարզել, թէ ինչքան մեծ է բանւորի արտադրած ապրանքի արժողութիւնը և ինչ մասերից է նա կազմւում. և որովհետև ապրանքի արժողութիւնը նրա աշխատանքային արժողութեամբ է որոշւում, ուստի պէտք է հէնց արժողութիւնից սկսել:

Արդիւնքի հասարակական արժողութիւնը հասարակական-աշխատանքային եռանդի այն ամբողջ գումարն է, որ ծախսւում է նրա արտադրութեան վրայ: Ակնհերև է, որ աւարտւած արդիւնքի արժողութեան մէջ պարունակւում է աշխատանքի եռանդի ծախսումների մի ամբողջ շարք, սկսելով ամենասկզբնական հում նիւթերի արտաքին բնութիւնից անմիջականապէս ձեռք բերելուց և վերջացնելով պատրաստի արդիւնքի՝ արտադրութեան տեղից սպառման տեղը տեղափոխելով: Ամենից յարմարն է այս բանը մի կոնկրետ դէպքի մէջ տեսնել, ըստ որում աշխատանքային եռանդի միաւորը կնշանակենք «ժամ» խօսքով, հասկանալով սրա տակ միջին լարւածութեան հասարակ աշխատանքի մի ժամը:

Բանւորը հրացան է շինում: Պարզ է, որ հրացանի արժողութեան մէջ է մտնում ամենից առաջ այն նիւթերի արժողութիւնը, որոնք նրա համար են գործածւում.— երկաթ, փայտ, լաք և այլն, թող այս բոլորը ընդհանուր գումարի մէջ 100 ժամ կազմէ: Այնուհետև, հրացանը շինւում է գործիքների— զանազան յարմարութիւններով դադգահի, մուրճերի, սղոցների, խարտոցների և այլն օգնութեամբ: Բայց սրանց արժողութիւնն ամբողջապէս չի մտնում հրացանի արժողութեան մէջ. իւրաքանչիւր գործիք բաւական է ոչ թէ մի, այլ մի քանի հրացանների համար և, հետևապէս, իւրաքանչիւր հրացանի արժողութեան մէջ գործիքի արժողութեան մի որոշ մասն է մտնում միայն. եթէ գործիքը բաւական է 100 հրացանի համար, ուրեմն $\frac{1}{100}$ -երրորդը, եթէ 10-ի համար, ուրեմն $\frac{1}{10}$ -ը, — ընդհանրապէս, իւրաքանչիւր հրացանը շինելիս գործիքի մատչելի մեծութեան համապատասխանող մասը: Եթէ դադգահն արժէ 50,000 ժամ և բաւական է 5,000 հրացանի համար, ուրեմն նրա արժողութիւնից 10 ժամ է մտնում հրացանի արժողութեան մէջ. եթէ արհեստանոցն արժէ 1,000,000 ժամ և բաւական է 200,000 հրացանի համար, ուրեմն նրա արժողութիւնից իւրաքանչիւր հրացանին ընկնում է 5 ժամ և այլն: Թող գործիքների մաշւած մասի արժողութիւնը հաւասար լինի 400 ժամի. նախընթացի հետ այս անում է 500 ժամ:

Այնուհետև, ինքը վարպետն աշխատում է հրացանի վրայ և այս «կենդանի» աշխատանքը (այսպէս է կոչւում՝ զանազանելու «մեռածից»,

որ արդէն առաջ մարմնացել է գործիքների ու նիւթերի մէջ), պարզ է, որ արդիւնքի հասարակական արժողութեան մէջ է մտնում: Ինչպէս յայտնի է, հրացանի արտադրութիւնը միայն վարպետը չէ ի կատար ածում, այլ բազմաթիւ բանւորներ, որոնց միջև բաժանւում է աշխատանքը. այս՝ գործը չի փոխում, հարկաւոր է միայն հաշւել կենդանի աշխատանքի ամբողջ գումարը: Թող այդ գումարը հաւասար լինի աշխատանքային եռանդի 250 միաւորի, 250 «ժամի». հրացանի արժողութեան գումարը կլինի 750 ժամ:

Փոխանակութեան օրէնքի համաձայն՝ այդպիսի հրացանի գինը համապատասխանում է փողի այնպիսի բանակութեան, որն ինքը 750 ժամ «արժէ», ենթանդրենք— 75 ըուբլու: Շատ դէպքերում կապիտալիստն աւելի թանկ կամ աւելի արժան է ծախում, բայց շուկայի գինը, այնուամենայնիւ, ձգտում է արժողութեան մակերևոյթին և միջին հաշուով նրան մօտ է լինում: Ընդհանրապէս հաշիւների հաստատութեան համար յետագայում ամենուրեք պիտի ընդունւի, որ բանւորների աշխատանքը հասարակ է, միջակ լարւածութիւն ունի և որ այս աշխատանքի մի ժամը համապատասխանում է 10 կոպէկի— մի կամաւոր թիւ:

Կապիտալիստը բանւորական ոյժն օրական 50 կոպէկով է գրնում, համաձայն նրա արժողութեան, որ հաւասար է 5 «ժամի»: Եթէ բանւորի աշխատանքային եռանդի օրական ծախսումն էլ ընդամենը 5 ժամ կազմէր, ինչ արդիւնք կըստացւէր կապիտալիստի համար:

Հրացանի վրայ նրա արած ծախսերն են. նիւթերի և գործիքների համար— 50 ըուբլի (համապատասխան 500 ժամի), բանւորական ոյժի համար, որ նա պէտք է գնէ 50 օր շարունակ (հաշւելով կենդանի աշխատանքի 250 ժամ, — օրական 5 ժամ)— 25 ըուբլի: Ընհանուր գումարը 75 է: Բայց հրացանն էլ ծախւում է 75 ըուբլով, որովհետև նրա արժողութիւնը 750 ժամ է. կապիտալիստը ոչ օգտւում է և ոչ վնասւում. ձեռնարկութիւնն այսպէս վարել անհնար է:

Պատճառը նրանումն է կայանում, որ բանւորն օրական հէնց «այնքան աշխատանքային եռանդ է ծախսում, ինչքան բանւորական ոյժի արտադրութիւնն է նստում», — 5 ժամ. այսպիսով նա կապիտալիստից ստանում է 50 կոպէկ և արդիւնքի արժէքի մէջ մտցնում է 50 կոպ: Այսպիսի պայմաններում բանւորի կենդանի աշխատանքն օգուտ չի տալիս, իսկ մեռած աշխատանքից սպասել էլ պէտք չէ. այն 500 ժամը, որ ծախսւած է գործիքների ու նիւթերի վրայ, նոյն 500 ժամն էլ մնում է. նրանց արտադրութեան նախկին աշխատանքային եռանդը միայն մտնում է արդիւնքի արժողութեան մէջ, բայց ինքն անփոփոխ է մնում և արդիւնքի արժէքի մէջ մտցնում է այն 50 ըուբլին, որ կապիտալիստը ծախսել էր արտադրութեան միջոցների վրայ: Բայց կապիտալիստը զնեյ է բանւորական ոյժը և իրաւունք ունի

նրան տնօրինել. նրան հարկաւոր է դուրս քաշել այդ ոյժից ամբողջ-
հնարաւոր օգուտը: Բանւորական ոյժը մի օրում բաւում է ոչ միայն
5, այլև 10, 12, երբեմն և 15 ժամի համար: Եւ կապիտալիստը ստի-
պում է բանւորին օրական ծախսել ոչ թէ 5, այլ, ենթադրենք, 10 ժա-
մի աշխատանք: Բանւորը ենթարկւում է, որովհետև նա ծախել է իւր
բանւորական ոյժը և օրէնքով նրան գործադրում է նա, ով որ գնել է:
Այն ժամանակ մի հրացան շինելու համար կգնայ արդէն ոչ թէ 50,
այլ 25 բանւորական օր (250:10):

Կապիտալիստի ծախսերն են. 50 բուրլի—արտադրութեան միջոց-
ները, 50 կոպ. $\times$ 25, այսինքն՝ 12 $\frac{1}{2}$ բուրլի—բանւորական ոյժի գու-
մարն է 62 $\frac{1}{2}$ բուրլի: Հրացանի արժողութիւնը հաւասար է 750 ժա-
մի, իսկ արժէքը հաւասար է 75 բուրլու. հետևանքը լինում է 12 $\frac{1}{2}$
բուրլի շահ:

Շահի աղբիւրն այսպէս է. մի օրւայ բանւորական ոյժի արտա-
դրութիւնը արժէ 5 ժամ, նրա արժողութիւնը 5 ժամ է, իսկ վարձու
բանւորի օրական աշխատանքը—10 ժամ. նա օրական ստանում է 50
կոպ., իսկ նրա աշխատանքը արդիւնքի արժէքի մէջ մտցնում է մի
ամբողջ բուրլի: Այն 10 $\frac{1}{2}$ բուրլին, որ կապիտալիստը գործածել է
բանւորական ոյժ գնելու, ներկայացնում է 125 ժամ, իսկ 25 օրւայ
մէջ ծախսած կենդանի աշխատանքի գումարը—250 ժամ: Բանւորը
ոչ միայն աշխատեց պրծաւ այն, ինչ որ նստում է նրա ապրուստը,
այլ և նոր արժողութեան 125 ժամ առաջացրեց, օրական 5 ժամ: Այս
նոր արժողութիւնը կոչւում է «յաւելեալ արժէք», հէնց սա է կապի-
տալիստի օգուտի պատճառը:

Բանւորի եռանդի ամենօրեայ ծախսման առաջին 5 ժամերը, այս-
պէս կոչւած, անհրաժեշտ բանւորական ժամանակ են ներկայացնում—
ժամանակ, երբ բանւորն աշխատում վերջացնում է իւր բանւորական
ոյժի արժողութիւնը: Մնացած ժամերը յաւելեալ բանւորական ժամա-
նակ—յաւելեալ աշխատանքի ժամանակ են ներկայացնում:

Եւ այսպէս, թէպէտ բանւորական ոյժն ապրանք է, սակայն բո-
լորովին առանձին յատկութիւն ունի. նրա սպառումը իւր արժողութիւնից
աւելի մեծ արժողութիւն է առաջ բերում: Կապիտալիստի համար ար-
տադրութեան ամբողջ նպատակն ու միտքը նրանումն է կայանում, որ
վարձած բանւորների բանւորական ոյժի ծախսումները կցելով նրան
պատկանող որ և է արժողութեան հետ, որ մարմնացած է արտադրութեան
միջոցների մէջ, արտադրէ իւր օգուտն յաւելեալ արժէք, որը, արդիւնք-
ները ծախելիս, շահի փողային ձև է ստանում: Կապիտալիստի համար
իւր կապիտալն «ինքն իրան աճող մի արժէք» է:

Բերւած օրինակում կապիտալիստի իւր ձեռնարկութեան մէջ
դրած կապիտալը—հրացան շինելը—փողի ձևով 62 $\frac{1}{2}$ բուրլի է կազ-
մում, որ համապատասխանում է «մեռած աշխատանքի» 625 ժամին:

Սրանից այն 500 ժամը, որ մարմնացել է նիւթերի և արտադրութեան
գործիքների մէջ, անփոփոխ մտաւ միայն արդիւնքի ընդհանուր ար-
ժողութեան մէջ, միայն արտադրութեան պրոցեսսի մէջ «պահանջ»,
իսկ յաւելեալ արժէք ստեղծելու մէջ ոչ մի մասնացկութիւն չունեցաւ:
Սա, այսպէս կոչւած, «կապիտալի մշտական մասը», կամ աւելի կարճ—
մշտական կապիտալն է: Մնացած 125 ժամը, որ կապիտալիստի ձեռք
բերած բանւորական ոյժի արժողութիւնն է ներկայացնում, ուրիշ յատ-
կութիւններ ունի. նա ոչ միայն «պահպանում է» աշխատանքի պրո-
ցեսսի, բանւորական ոյժի սպառման պրոցեսսի մէջ, այլ և արդիւնքի
ընդհանուր արժողութեան մէջ փոխարինւում է «կենդանի» աշխա-
տանքի ամբողջ 250 ժամով, հետևապէս, յաւելեալ արժէքի 125 ժամով
աւելանալով, քանակական փոփոխութիւն է կրում: Սա «կապիտալի
փոխող մասն» է կամ փոփոխական կապիտալը:

Եւ այսպէս, միայն փոփոխական կապիտալը, որով ձեռք է բեր-
նում բանւորական ոյժ, իրօք ստեղծում է յաւելեալ արժէք. մշտական
կապիտալը—արտադրութեան միջոցների արժողութիւնը—գուրկ է այս
ընդունակութիւնից:

Յաւելեալ արժէքի յարաբերութիւնը փոփոխական կապիտալի հետ
կամ, որ միևնոյնն է—յաւելեալ բանւորական ժամանակի յարաբերու-
թիւնը անհրաժեշտ ժամանակի հետ—կոչւում է յաւելեալ արժէքի նոր-
մաս, Բերւած օրինակում փոփոխական կապիտալի օրական 50 կոպ.
ծախսին պէտք է դալիս 5 ժամ յաւելեալ աշխատանք, որ համապատաս-
խանում է նոյնպէս 50 կոպէկի, իսկ յաւելեալ արժէքի նորման—100 %:
Ահնար է, որ յաւելեալ արժէքի նորման կարող է իրրեւ չափ ծառայել
այն օգուտին, որ կապիտալիստները դուրս են քաշում գնած բանւո-
րական ոյժից:

Իւրաքանչիւր կապիտալիստական հասարակութեան համար յաւե-
լեալ արժէքի նորմաներն արտադրութեան զանազան ձևերում և զա-
պան ձեռնարկութիւնների մէջ ձգտում են մի միջին մակերևոյթի:
Պատճառը մրցման հաւասարեցնող գործողութիւնն է: Եթէ ձեռնար-
կութիւնների որ և է խմբի մէջ յաւելեալ արժէքի նորման աւելի բարձր
է լինում, քան միւսների մէջ, այն ժամանակ բանւորներն ահազին
քանակութեամբ դուրս են գալիս այդ ձևից և մտնում ուրիշ այնպի-
սի ձեռնարկութիւնների մէջ, ուր շահագործումն աւելի պակաս է: Բայց
այն ժամանակ ձեռնարկութիւնների ահազին խմբի համար պահանջի և
բանւորական ոյժի առաջարկութեան յարաբերութիւնը փոխւում է բան-
ւորներին բարենպաստ կերպով և այս խմբի ձեռնարկողներն հարկա-
դրւած են լինում բարձրացնել վարձը կամ պակասեցնել բանւորական
ժամանակը, ընդհանրապէս—իջեցնել յաւելեալ արժէքի նորման: Ընդ-
հակառակը, միւս ձեռնարկութիւնների մէջ, շնորհիւ բանւոր ձեռքերի
սաստիկ առատութեան, ոյժերի յարաբերութիւնը փոխւում է յօգուտ

ձեռնարկողների և յաւելեալ արժէքի նորման մի քիչ բարձրանում է: Հետեանքն այն է լինում, որ նորմայի բարձրութեան մէջ եղած տարբերութիւնները հարթւում են:

Եւ այսպէս, կապիտալիստական արտադրութեան էութիւնը նրանում է կայանում, որ ապրանք դարձած բանտրական ոյժը, որ կապիտալիստը ձեռք է բերում փոփոխական կապիտալով, արտադրութեան մէջ սպառում է, ընդ նմին վերադարձուելով իւր արժողութիւնը և դեռ ստեղծում է յաւելեալ արժէք, որն և կապիտալիստ դասակարգի «շահի» աղբիւրն է ծառայում:

Տնտեսագէտների մէջ գոյութիւն ունէր մի կարծիք, թէ կապիտալիստ դասակարգի շահն արտադրութեան մէջ չի ստեղծւում, այլ փոխանակութեան մէջ—իրբն թէ այդ շահը պայմանաւորւում է նրանով, որ կապիտալիստը ապրանքն իւր արժողութիւնից բարձր է ծախում: Օրինակ՝ մի ապրանք, որի արժողութիւնը 100 ժամ է և արժողութեան համապատասխանող գինը 10 ռուբլի, փոխանակում է մի ուրիշ ապրանքով, որի արժողութիւնը 110 ժամ է, գինը 11 ռուբլի. օգուտ է ստացւում 1 ռուբլի: Բայց իրականութեան մէջ այդպիսի եղանակով կարող են հարստանալ միայն առանձին մարդիկ. կապիտալիստ դասակարգի օգուտն այդպէս բացատրել չի կարելի: Եթէ առաջին կապիտալիստը 10 ռուբլի գին ունեցող ապրանքի տեղ ստանում է 11 ռուբլանոց ապրանք, երկրորդը, ընդհակառակը, 11 ռուբլու տեղ՝ 10 ռ. է ստանում, այսինքն 1 ռուբլի վնաս: Նրանք երկուսը միասին ոչ օգուտ են ստանում, ոչ վնաս. նախ քան փոխանակելը, նրանք՝ ընդհանուր գումարով 21 ռուբլու ապրանք ունէին, փոխանակելուց յետոյ էլ նոյն քան մնաց, միայն, ում մօտ որ շատ կար – սակաւաց և ընդհակառակը: Եթէ նոյն իսկ ենթադրենք, որ իւրաքանչիւր առևտրական անպայման գնողին խաբում է յօգուտ իւր, չէ՞ որ նա էլ հարկադրւած է գնող լինել և, ուրեմն, նա էլ պիտի խաբւի:

Ընդհանրապէս, եթէ փոխանակութիւնից բացի, օգուտ ուրիշ աղբիւր չլինէր, կապիտալիստների դասակարգը չէր կարող գոյութիւն ունենալ:

դ) Զարգացող կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների աղղեցութիւնը արտադրութեան յետամնաց մեքերի վրայ:

Մանուֆակտուրաներն առաջանում և զարգանում էին զանազանակերպ տնտեսական ձևերի բարդ զուգակցման մէջ: Քաղաքային արդիւնաբերութեան մէջ կապիտալիստական արտադրութեան տրանսիին ձևն էր տիրապետում, բայց և զգալի չափով պահւած էին մանր-բուրժուական արհեստաւորական կազմի մնացորդները նրան յատուկ կօրպօրատիւ կազմակերպութիւններով: Դիւզում քանակապէս գերակշռում էին բնական արտադրութեան բեկորները—մանր երկրա-

գործական տնտեսութիւնները զանազան օժանդակ արհեստների հետ. առևտրական կապիտալը ձգտում էր տարածել նրանց վրայ իւր կազմակերպչական – շահագործող գործունէութիւնը. այս բանը նրան բաւականաչափ յաջողւում էր, բայց ոչ լիովին, որովհետեւ, աչքի առաջ ունենալով ֆէօդալական յարաբերութիւնների շատ տեղերում դեռ շարունակելով, քիչ արգելքների չէր հանդիպում: Յետամնաց ձևերի քայքայումն ու վերացումը, որ սկսւել էր առևտրական կապիտալի ոյժով, արդիւնաբերական կապիտալի աղղեցութեան տակ շատ աւելի արագ առաջ գնաց, բաց անելով իւր համար նախկիններից բացի՝ և նոր ճանապարհներ:

Արտադրութեան մանր արհեստաւորական ձևի հետ մրցման մէջ մտնելով՝ խոշոր մանուֆակտուրային ձևն աւելի ուժեղ է դուրս գալիս և ճնշում առաջինին: Մանուֆակտուրաների մէջ տեխնիկապէս-բաժանւած աշխատանքի մեծ արտադրողականութիւնը արժողութեան և, հետեապէս, արդիւնքների գների այնպիսի ցածրացումն առաջացրեց, որին արհեստանակարող էր դիմանալ: Այս պատճառով արհեստն աւելի անկման էր դիմում արդիւնագործութեան այն ճիւղերում, որոնց յափշտակում էր մանուֆակտուրան. իսկ այդպիսի ճիւղերի թիւն անընդհատ աճում էր:

Որպէսզի անհաստատ մրցման մէջ գոնէ ժամանակաւորապէս պահպանւեն, համբարական վարպետները հարկադրւում էին մի կերպ մեծացնել աշխատանքի արտադրողականութիւնը կամ գոնէ՝ զօրեղացնել նրա շահագործութիւնը: Շնորհիւ այս բանի, մանուֆակտուրայի շրջանում մի առանձին ոյժով են երևան գալիս հին արհեստաւորական կազմակերպութիւնների քայքայման այն բոլոր նշանները, որոնք փոքր չափով դեռ նախընթաց շրջանում էին երևացել.—վարպետների մէջ բացառիկութեան ոգու զարգացումը, քարգահների՝ անկախ վարպետների դառնալուն ամեն կերպ արգելք լինելու նրանց ձգտումը, վարպետների՝ քարգահների հետ ունեցած նախկին անմիջական կապի քայքայումը, առաջինների և երկրորդների կազմակերպութիւնների մէջ եղած կատարի գասակարգային կոիւր, վերջապէս, հէնց համբարութիւնների ներքին կապերի սերտութեան նւազելը, որ արաւայտւում էր այն ձգտման մէջ, որով առանձին վարպետները բարձի թողի էին անում համբարութիւնների կողմից արւած՝ իրանց վերաբերմամբ անշահաւէտ որոշումները և առևտրական կապիտալի եղանակներով շահագործում էին իրանց ընկեր՝ միւս վարպետներին: Համբարութիւնների կենսունակութիւնն արագութեամբ ընկնում էր:

Ենթադրելով բոլոր՝ իրանց դարն անցկացրած ձևերի ընդհանուր օրէնքին, համբարական կազմակերպութիւններն այդ դէպքում ոչ միայն կորցնում էին իրանց հասարակական օգտակարութիւնը, այլև նոյնիսկ վնասակար էին դառնում, իրեն յետագայ զարգացման խոչընդոտ: Համ-

քարութիւններն իրանց ձեռքին ունենալով արտադրութեան և մասամբ քաղաքների մեծամասնութեան շուկաների մենավաճառութիւնը, չափազանց ճնշում էին մանուֆակտուրայի զարգացումը: Մինչդեռ «բազմացած բնակչութեան» մասսան մարդ էր փնտռում ծախելու իւր բանտրական ոյժը և գոյութիւն ունեցող ձեռնարկութիւնները չէին կարողանում նրան ամբողջապէս կլանել: Հասարակութեան մեծամասնութեան շահերը մանուֆակտուրայի յետագայ զարգացումն էին պահանջում. իսկ դրա համար անհրաժեշտ էին կապիտալի ազատութիւն և համքարական ճնշումների ու առանձնաշնորհումների վերացումն:

Պաշտպանելով իրանց նեղ շահերը, համքարութիւններն անհաշտ թշնամութեամբ էին վերաբերում տեխնիկական յառաջդիմութեանը, որը կորուստ էր սպաւնում մանր արտադրողներին: Համքարութիւնները, օգտւելով իրանց հասարակական նշանակութիւնից և պետութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնից, բոլոր ոյժերով արգելք էին լինում հասարակական տեխնիկայի մէջ նոր հնարումներ մտցնելու և այս դէպքում յաճախ այն տեղն էին հասցնում, որ այս գիւտերը խորտակւում էին նրանց գտնողների հետ միասին: Այսպիսի փաստերի մէջ հին կազմակերպութիւնների յետադիմական գերն առանձին պարզութեամբ էր երևան գալիս:

Այսպիսով, արդիւնաբերական աճող դասակարգերի, ինչպէս բուրժուազիայի, այնպէս և պրօլետարների գիտակցութեան մէջ համքարական կարգերը ոչնչացնելու անհրաժեշտութեան միտքն աստիճանաբար տարածւում և արմատանում էր: Պետութեան գործունէութիւնը հետզհետէ աւելի մեծ չափով էր ուղղւում իրանց դարն անցրած կազմակերպութիւնների դէմ:

Կորցնելով իրանց հասարակական նշանակութիւնը, համքարութիւններն սկսում էին ձեւականօրէն էլ քայքայւիլ: Ամենից առաջ նրանք զրկւեցին իրանց նախկին անկախութիւնից: Թագաւորական իշխանութիւնը իւրացրեց վարպետի կոչում տալու իրաւունքը և եռանդով օգտւում էր այս իրաւունքից՝ գանձարանի եկամուտները մեծացնելու համար: Վարպետի կոչման արտօնագրեր տալու մէջ լայն տապարէջ էր բացւում կամայականութեանը. մի թագաւորի տւած արտօնագրերը միւսն անվաւեր էր յայտարարում այն պատճառով, որ իրան էլ փող էր պէտք: Յաճախ այդպիսի արտօնագրերի փոխանակ, ինչպէս ցոյց տրւեց, համքարական սահմանափակումների հսկողութեան առանձնաշնորհումներ էին ծախւում. աւելի յաճախ միաժամանակ լինում էին և՛ այս, և՛ այն:

Պետութեան՝ դէպի համքարութիւնները բռնած այդպիսի դիրքը արագացրեց սրանց խորտակումը Անգլիայում, որտեղ նրանք աւելի առաջ անյայտացան, քան ուրիշ երկրներում: Գերմանիայում նրանք գոյութիւն ունէին մինչև ներկայ դարու սկիզբը: Ֆրանսիայում համ-

քարական կարգի վերացումը միանգամից կատարւեց 1789 թւին, յեղափոխական ճանապարհով: Բայց այնտեղ էլ նրանք այդ ժամանակ, ճնշւած մանուֆակտուրայի և տնային կապիտալիստական արտադրութեան մրցումից, հազիւ էին իրանց պահում:

Ճորտական իրաւունքի ժամանակ և կապիտալիզմի շրջանի ըսկզբում գիւղացի բնակչութեան մէջ ամեն տեղ դեռ տարածւած էին օժանդակ արհեստները: Նրանց մէջ յատկապէս կարևոր դեր էր խաղում հագուստի արտադրութիւնը, — մանած, ոստայնակութիւն, կար, իսկ յետոյ՝ տնտեսութեան մէջ շատ անհրաժեշտ գործիքների արտադրութիւնը:

Օժանդակ արհեստների արդիւնքները մասամբ արտադրողների սեփական տնտեսութիւնների մէջ էին սպառւում և մասամբ՝ ծախւելու գնում: Դրամական յարաբերութիւնների զարգանալու, գիւղացիական տուրքերի ու հարկերի՝ բնականից դրամականի փոխելու և մանաւանդ առևտրական կապիտալի հանդէս գալու հետ ծախու արտադրութիւնը օժանդակ արհեստների մէջ վճռականօրէն գերակշռում է սպառման արտադրութեանը: Այս դէպքում օժանդակ արհեստների կազմակերպութիւնը, շուկային ենթարկւելով, տնային կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ձև է ստանում:

Յիշեալ շրջանում դէպի մանուֆակտուրան անցնելը խիստ աստիճանաբար էր կատարւում: Հէնց մանուֆակտուրան գիւղում մեծ մասամբ երկար ժամանակ պահում է այն արհեստների «օժանդակ» բընաւորութեան հետքերը, որոնցից ինքն առաջ եկաւ. նրա բանւորները բացառապէս նրանը չեն հանդիսանում — ամառը նրանք գնում են իրանց գիւղատնտեսական աշխատանքներին, իսկ մանուֆակտուրան լիովին կամ մասամբ անգործ է մնում: Յաճախ գիւղի ընդհանուր տնտեսական յետամնացութիւնն այն հետևանքն է ունենում, որ մանուֆակտուրան քայքայւում է. ձեռնարկողն աւելի շահաւէտ է գտնում, նուֆակտուրան քայքայւում է. ձեռնարկողն աւելի շահաւէտ է գտնում, որ գիւղացիք աշխատանքն իրանց տներում կատարեն, իբրև օժանդակ արհեստ: Բանը նրանումն է, որ գիւղացու պահանջների ցածր մակերևոյթի և նրա համար, իբրև երկրագործի, օժանդակ աշխատանքի երկրորդական նշանակութեան դէպքում տնային արտադրութեան արդիւնքները, չնայած յետամնաց տեխնիկային, շատ արժան կարող են ծախւել:

Սակայն մանուֆակտուրայի այսպիսի քայքայումը, նրա ցրւելը տարածութեան մէջ, արդիւնաբերական կապիտալի վերստին առևտրականի անցնելը, յամենայն դէպս, անցողական երևոյթ է, որ վերանում է տեխնիկայի յետագայ առաջադիմութեամբ: Աշխատանքի մեծ արտադրողականութիւն ունեցող խոշոր ձեռնարկութիւնների զարգացումը կարող էր նրանց անհաղթելու համար զրկել, որ նրանք դադարում են գիւղացիներն այն աստիճան ցած է գցում, որ նրանք դադարում են գիւղացու և նրա ընտանիքի աշխատանքը վարձատրել: Այնուհետև կրճատւում է նաև անմիջական սպառման արտադրութիւնը: Մանուֆակտու-

քան հում նիւթերի զօրեղ պահանջ է ստեղծում և գիւղացին գտնում է, որ աւելի շահաւէտ է նիւթերը ծախել, քան մշակել: Մանաւանդ, որ խոշոր-կապիտալիստական ձեռնարկութեան արտադրութիւնների մեծ նրբութիւնը և աչքի ընկնող արժանութիւնը յաճախ ստիպում է գիւղացիներին գերադասել նրանց սեփական աշխատանքի արտադրութիւններին:

Այսպէս, խոշոր արտադրութեան տեխնիկայի յառաջադիմութեան հետ կատարւում է աշխատանքի հասարակական բաժանման զարգացումը. երկրագործութիւնը զատւում է արդիւնագործութիւնից, գիւղացին կամ մանուֆակտուրայի է գնում, կամ սահմանափակւում է երկրագործական աշխատանքով:

Այս դէպքում մանր երկրագործական արտադրութիւնը, զրկւելով օժանդակ արհեստների մէջ ունեցած յենարանից, իւր կայունութեան մի մասը կորցնում է և նրա ոյժը թուլանում է նորից զարգացող տնտեսական ձեւերին ընդդիմադրելու:

Այսպէս է արդիւնաբերական կապիտալի զարգացման հիմնական միտումը: Մանուֆակտուրայի շրջանում, արդիւնաբերական կապիտալի դիմի զարգացման առաջին աստիճանում, նա համեմատաբար թոյլ չափով է երևան գալիս, մասամբ նոյն իսկ մանուֆակտուրաների հետ կապւած մի քանի նոր և զարգացմամբ մի քանի նախկին օժանդակ արհեստների առաջանալով բոլորովին քօղարկւում է. մանուֆակտուրայի համար նիւթեր մատակարարելը շահաւէտ գործ է դառնում և գիւղացիները, մասամբ ինքնուրոյն, մասամբ ձեռնարկող-կապիտալիստների օգնութեամբ, իրանց վրայ են առնում այս նիւթերի արտադրութիւնը, եթէ միայն գործի տեխնիկան թոյլ է տալիս:

Երկրագործութեան մէջ կապիտալիզմը, ընդհանրապէս, այնպէս արագ և յաջողակ չի զարգանում, ինչպէս արդիւնագործութեան մէջ:

Գիւղական տնտեսութեան տեխնիկան աշխատանքի այնպիսի ընդարձակ բաժանումն թոյլ չի տալիս, ինչպիսին կարելի է տեսնել մանուֆակտուրաների մէջ: Միթէ հնարաւոր է, օրինակ, բազկացուցիչ մասերի բաժանել այնպիսի մի գործողութիւն, ինչպիսին հողը վարելն է: Մանաւանդ որ տարբեր երկրագործական աշխատանքներ տարբեր ժամանակներում են կատարւում, որն և աշխատանքի տեխնիկական բաժանման նշանակութիւնն յիշեալ ձեւով աւելի ևս փոքրացնում է:

Այս պատճառով խոշոր-կապիտալիստական և մանր երկրագործական արտադրութիւնները, նոյնիսկ մանուֆակտուրայի շրջանում, աշխատանքի արտադրողականութեան նկատմամբ քիչ են տարբերւում, այնպէս, որ վերջինս մրցման մէջ յաջողակ է դուրս գալիս:

Ասեմք, խոշոր երկրագործական ձեռնարկութիւններն արդէն ըսկզբից որոշ տեխնիկական առաւելութիւններ ունին, մանաւանդ շուկայից արտադրութեան միջոցներ մատակարարելու և պատրաստի

արդիւնքները շուկայ ուղարկելու շրջանում: Բնական է, որ խոշոր ձեռնարկութիւնների տեխնիկան էլ աւելի արագ է զարգանում: Եւ այնուամենայնիւ, մանր տնտեսութիւնը դեռ երկար շարունակւում է խոշոր տնտեսութիւնների հետ ունեցած մրցման մէջ դիմանալ: Տեխնիկայի պակասութիւնները վարձատրւում են մանր երկրագործի աշխատութեան չափազանց բարձր լաւածութեամբ: Սրա մէջն է այդպիսի տնտեսութեան էական պակասութիւնը: Միայն աշխատանքային եռանդի ահագին ծախսւմն է մանր երկրագործին հնարաւորութիւն տալիս մրցմանը դիմանալու, այնպէս որ, ընդհանուր առմամբ, աշխատանքը վատ է վարձատրւում:

Մանր գիւղացիական տնտեսութեան «կենսունակութեան» սահմանը մանուֆակտուրայի շրջանի սահմաններից այն կողմն է, բայց այն ժամանակ նրա «կենսունակութիւնն» արդէն անընդհատ ցածրանում է: (Կապիտալիստական երկրագործութեան պատմութիւնը հողային բնատայի մասին եղած գլխում միքիչ աւելի մանրամասն պէտք է քննենք):

Ե. Առեւտրական եւ արդիւնաբերական կապիտալ

Ինչ չափով որ առեւտրական կապիտալից բաժանւում է արդիւնաբերականը, այնքան էլ հէնց առեւտրական կապիտալի հասարակական դերի շրջանը նեղանում է: Նա կորցնում է իւր անմիջական կազմակերպչական նշանակութիւնը արտադրութեան մէջ, որովհետեւ նրա այդ ֆունկցիան արդիւնաբերական կապիտալին է անցնում:

Առեւտրական կապիտալն արդիւնաբերական կապիտալի համար էլ է արտադրութեան միջոցները գնելու և ապրանքը ծախելու գործի մէջ միջնորդ հանդիսանում, բայց սրանից, ընդհանրապէս ասած, չի մէջ միջնորդ հանդիսանում, քանի որ մանր ձեռնարկութիւնների համար նկատւում է տնային-կապիտալիստական սիստեմի մէջ: Ոյժերի յարաբերութիւնն այն չէ. եթէ առեւտրական կապիտալիստը փորձ է անում դուրս գալ միջնորդի ծառայութեան դերից և առանձնաշնորհեալ դիրք բռնել, այսինքն, ապրանքների գները չափից դուրս իջեցնելով, շահագործել արդիւնաբերական կապիտալիստին, այս վերջինս գերադասում է առանց նրա ծառայութիւններին կառավարել և շուկայի հետ անմիջական յարաբերութիւններ է հաստատում:

Սակայն առեւտրական կապիտալի ֆունկցիաների այս կրճատումը կատարւում է այն չափով միայն, ինչ չափով որ զարգանում է մանուֆակտուրան. իսկ սա իւր ընդարձակութեան կողմից դեռ երկար ժամանակ—Անգլիայում՝ մինչև XVIII դարու սկիզբը, Գերմանիայում՝ դեռ աւելի ուշ—տնային-կապիտալիստական արտադրութեան կից բաւականին համեստ տեղ է բռնում:

Բացի այդ, մանուֆակտուրայի զարգացումը շատ դէպքերում

տնային կապիտալիստական սխտեմի համար ճանապարհ է բաց անում մանուֆակտուրայի մրցումը, ուժասպառ անելով ինքնուրույն մանր արտադրողին, ուղղակի նրան առևտրական և վաշխառական կապիտալի ձեռքն է տալիս:

Այնուհետև, մանուֆակտուրայի ձեռնարկողը յաճախ ինքը մեծաքանակ գնող է հանդիսանում մանր արտադրողների նկատմամբ, որոնք նրան արտադրութեան նիւթեր են մատակարարում: Շատ անգամ հէնց մանուֆակտուրայի մէջ արտադրութեան բոլոր գործողութիւնները չեն կատարւում, այլ նրանցից միքանիսը տրւում են մանր արտադրողներին, որոնք տանն են աշխատում—գարձեալ կապիտալիստական արտադրութեան տնային սխտեմ:

Ընհանրապէս, կապիտալիզմի բարձրագոյն ձևերի հետքով և ներանց ազդեցութեան տակ սովորաբար զարգանում են ստորինները, որոնք իրանց յետագայ զարգացման մէջ պէտք է բարձրագոյն ձևերին անցնեն:

Ինչ վերաբերում է կապիտալի ձևերի աստիճանաբար մասնագիտական բնաւորութիւն ստանալուն—արդիւնաբերական կապիտալի զատւելուն—դա կապիտալիստական հասարակութեան մէջ աշխատանքի՝ ձեռնարկութիւնների միջև զարգացող բաժանման մի մասնաւոր դէպքն է ներկայացնում:

3. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԲԱՇԽՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ՄԱՆՈՒՖԱԿՏՈՒՐԱՅԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Կապիտալիստական հասարակութեան համար բաշխման հիմնական, համարեա ընդհանուր եղանակը փոխանակութիւնն է, անկազմակերպ, շուկայի բաշխումը: Փոխանակութեան պրոցեսսի մէջ իւրաքանչիւր հասարակական դասակարգ և դասակարգի իւրաքանչիւր առանձին անդամ ստանում է հասարակական արդիւնքի իւր բաժինը: Անմիջական բաշխումը սովորաբար ընտանեկան տնտեսութեան մէջ է պահպանւում միայն:

Փոխանակութեան զգալի զարգացմանը համապատասխանում է դրամական շրջանառութեան յառաջագիմութիւնը: Կապիտալիստական արտադրութեան մէջ փողն անհրաժեշտ շարժիչ ոյժ է. առանց փողի նա միտք չունի: Փողով է կապիտալիստն արտադրութեան միջոցներ և բանւորական ոյժ ձեռք բերում: Երբ արտադրութեան այս տարրերի փոխադրեցութեան միջոցով ստացւում է արդիւնք, նա դարձեալ պէտք է փողով ծախի: Ստացւած փողերով կամ նրանց մի մասով նորից բանւորական ոյժ, գործիքներ ու նիւթեր են գնւում, նորից ապրանքը ծախւում է և այլն: Յետոյ ապրանքը ձեռքից-ձեռք անցնելով՝ դարձեալ փողի միջոցով է հասնում սպառողին:

Այսպիսով, կապիտալիստական կեանքի նորմալ ընթացքի համար

խիստ կարևոր է, որ դրամական շրջանառութիւնը ճիշտ և անարգել կատարւի, որ փողի առաջարկութիւնը միշտ համապատասխան է պահանջին: Ի՞նչպէս է այս ստացւում:

Ինչպէս ցոյց տրւեց, փողն արժողութեան այնպիսի ձև է ներկայացնում, որը թոյլատրում է խնայել անորոշ ժամանակով և կուտակել անսահման քանակութեամբ: Ինչպէս ցոյց տրւեց, փողը անսահման կուտակման և խնայողութեան ձգտումն էլ է առաջացնում: Հետևանքն այն է, որ փոխանակական տնտեսութիւն ունեցող երկրում փողի ընդհանուր գումարը համարեա միշտ անցնում է այն քանակութիւնից, ինչ որ շրջանառութեան համար անմիջապէս անհրաժեշտ է: Ամբողջ աւելորդը շրջանառութեան շրջանից դուրս է գտնւում,—կալւածատէրերի գրպաններում, սնդուկներում և նկուղներում—և դրամական գանձի դեր է խաղում:

Հէնց շնորհիւ գանձի գոյութեան, դրամական շուկայում առաջարկութիւնը սովորական պայմաններում կարող է հեշտ և արագ կերպով յարմարւել պահանջին:

Փողի պահանջը որոշւում է փոխանակութեան և կրեդիտի պայմանների ամբողջութեամբ: Ժամանակի որոշ շրջանի համար այս պահանջի մեծութիւնը, ինչպէս պարզեց, հետևեալ կերպով է իմացւում. պատրաստի ծախող ապրանքների գների գումարի վրայ աւելացւում է որոշ շրջանում հարկաւոր եղող պայմանաժամով վճարումների գումարը—հանած սրանցից նրանք, որոնք փոխադարձաբար ոչնչանում են և արդիւնքը բաժանւում է փողի շրջանառութեան միջին թւի վրայ: Հետևապէս, փողի պահանջի տատանումը կախած է կամ ապրանքների քանակութեան և գների փոփոխութիւններից, կամ կրեդիտային գործիչների ու տեխնիկայի փոփոխութիւններից և կամ փողի շրջանառութեան արագութեան փոփոխութիւններից:

Ենթադրենք, թէ շուկայում մի շաքաթւայ ժամանակամիջոցում ծախւած առձեռն ապրանքների գների ընդհանուր գումարը մի միլիոն ռուբլի է կազմում, պայմանաժամով վճարումների գումարը, առանց ռուբլի է կազմում, պայմանաժամով վճարումների գումարը, առանց միլիոն ռուբլի, փողի շրջանառութեան միջին թիւն է 1. այն ժամանակ փողի պահանջը հաւասար կլինի 1,500,000 ռուբլու: Հետևեալ շաքաթը, շնորհիւ ապրանքների քանակութեան աճելուն կամ գների բարձրացմանը, ապրանքների գների ընդհանուր գումարը $1\frac{1}{2}$ միլիոն ռուբլի է, առանց միւս պայմանները փոփոխելու: Այս կէս միլիոն աւելին ապրանք գնողները ստիպւած են հանել իրանց սնդուկներից և վճարել վաճառողներին—ուրիշ միջոցով չի կարելի ապրանք ձեռք բերել: Փողի առաջարկութիւնը, այսինքն՝ շրջանառութեան մէջ գտնւած փողի քանակութիւնը $\frac{1}{2}$ միլիոնով աւելացած է լինում, իսկ գանձը—նոյն քանակութեամբ պակասած: Ընդհակառակը, եթէ ապրանքների

գնեցի գումարը չմեծանար, այլ փոքրանար, այն ժամանակ փողի մի մասը, փոխանակ ապրանքի վճարին գնալու, տէրերի գրպաններում կմնար և զբամական գանձը կաւելացնէր:

Գործը ճիշտ այդպէս է և՛ պայմանաժամով վճարների գումարի աւելանալու կամ իջնելու ժամանակ: Այս դէպքում կրեդիտի տեխնիկան մեծ նշանակութիւն ունի. եթէ չկան կրեդիտային հիմնարկութիւններ, որտեղ հակադրւում և փոխադրւում են՝ զանազան ձեռնարկութիւնների պարտքերը, այն ժամանակ կրեդիտային շուկայի համար աւելի շատ փող է պահանջւում. հարկ է լինում փող վճարել և մասամբ այնպիսի պարտքերին, որոնք, եթէ միաժամանակ պարգէլին ու փոխադարձաբար հակադրւէին, իրար կոչնչացնէին. այսպիսի պարտքերի գումարները, փոխանակ գանձի վրայ աւելանալու, մեծացնում են շրջանառութեան փողի քանակութիւնը:

Այժմ ենթադրենք, որ ապրանքների գների անփոփոխ գումարը 1 միլիոն և պայմանաժամով վճարումների անփոփոխ գումարը $1\frac{1}{2}$ միլիոն լինելիս, փողի շրջանառութիւնների միջին թիւը 1-ից բարձրանում է մինչև 2. ապրանքներն ու փողն աւելի արագ են շրջանառութիւն գործում: Այն ժամանակ շուկան կարողանում է միևնոյն գումարից՝ մէկի փոխարէն երկու անգամ օգտուել. օրինակ, կապիտալիստը կարողանում է իւր 1000 բուրլով արտադրութեան միջոցներ գնել, յետոյ վերադարձնել այդ փողը իւր ապրանքները վաճառելով և նորից նրանով արտադրութեան միջոցներ գնել, այսինքն՝ փոխանակ 2,000-ի, կառավարել հազար բուրլով: Հետևապէս, ամբողջ զրամական շուկան, փոխանակ առաջւայ 1,500,000 բուրլու, 750,000 է պահանջում միայն. աւելորդ 750,000 բուրլին մնում է տէրերի գրպաններում և շատացնում գանձը: Ապրանք-զրամի շրջանառութեան արագութիւնը պակսեցնելու դէպքում հակադիր երևոյթներ են կատարւում և գանձի մի մասն անցնում է շրջանառութեան մէջ:

Այսպիսով, իրերի նորմալ, սովորական ընթացքում համապատասխանութիւն է հաստատւում փողի պահանջի և առաջարկութեան մէջ: Գանձը խաղում է պահեստի դեր, որտեղից, կարիքի դէպքում, փողն անցնում է շրջանառութեան մէջ և որտեղ, հակառակ դէպքում, հաւաքւում է նրանց աւելորդը:

Կապիտալիստական հասարակութեան զարգացման հետ շուկայում շրջանառութիւն կատարող գումարն աւելի արագ էր աճում, քան գանձը. բայց գանձն էլ պէտք է բազմանար, որովհետեւ, հակառակ դէպքում, նա, ժամանակի ընթացքում, անկարող կլինէր կարգաւորել հսկայական զրամական շուկան իւր տատանումներով: Փողի արտադրութիւնը անհրաժեշտօրէն պէտք է աճէր: Եւ իրօք, կապիտալիզմի ամենաառաջին քայլերը եւրոպայում նոր բացւած երկրներէից, մասնաւոր Ամերիկայից՝ չտեսնւած քանակութեամբ ազնիւ մե-

տաղներ կրելով յաւերժացան: Ասենք, փողի այս առատութեան նըշանակութիւնը մինչև որոշ աստիճանի թուականում էր այն փաստով, որ փողի արժողութիւնը, ուրեմն և նրա գնող ոյժը, համեմատած միջնադարեան աշխարհի հետ, ցածրացաւ: Իսկ սա կախած էր փողի մետաղներ ձեռք բերելու առաջւանից աւելի մեծ դիւրութիւնից, որի շնորհիւ փողի որ և է գումարի մէջ մարմնացած հասարակական-աշխատանքային եռանդի քանակութիւնն զգալի կերպով պակասած էր երևում:

Գործը նրանով չսահմանափակեց, որ ահագին քանակութեամբ ազնիւ մետաղներ շրջանառութեան մէջ նետուեցին: Փողի պահանջը հսկայական արագութեամբ ընդարձակեց և բացի մետաղէ դրամներէից, ժամանակի ընթացքում առաջ բերեց և քղադրամի գործածութիւնը:

Թղթագրամի ծագումը հիմնական գծերով այսպէս է: Փոխանակական գործերի մէջ փողի մշտական կշռելը դադարեց անհրաժեշտ լինելուց, հէնց որ պետութիւնը զրամական շրջանառութեան կոնտրոլը իւր վրայ առաւ: Պետութիւնը զրամական մետաղներից պատրաստում էր որոշ քաշի, ձևի և արժողութեան ձուլածքներ—դրամներ: Դրամներն ընդունւում էին առանց կշռելու, որովհետեւ պետութիւնը երաշխաւորում էր նրանց քաշը և միշտ պատրաստ էր նրանց վրայ նշանակւած արժողութեամբ ընդունել:

Մետաղէ դրամները մաշւում են շրջանառութիւնից, անհամար ձեռքերի միջով անցնելով կորցնում են իրանց կշիռը, բայց այնուամենայնիւ, պահում են այն միևնոյն գնող ոյժը, ինչ որ նրանց վրայ նշանակւած է, որովհետեւ պետութիւնը չի հրաժարւում մաշւած դրամը լիակշիռ փոխարինելուց: Երբ մարդ հաւատացած է, որ կառավարութիւնը փոխանակում է լիակշիռ դրամով այն մաշւածը, որ նրան առաջարկւում են, նա միշտ վերցնում է, թէկուզ նա համարեա քաշ չունենայ: Այստեղից մինչև թղթագրամը մի քայլ է:

Պետութիւնը բաց է թողնում թղթէ նշաններ, որոնց համար նա երաշխաւորում է և որոնք, շնորհիւ պետութեան վերայ ունեցած վստահութեան, բոլորն ընդունւում են իբրեւ դրամ: Թղթէ նշանը, այսպէս առանց, մինչ այն աստիճանի մաշւած դրամ է, որ նրանից միայն առնուն է մնացել:

Սկզբնապէս պետութիւնը միայն փոխանակելու թղթագրամ է բաց թողնում, այսինքն՝ այնպիսի թղթագրամ, որը նա առաջին իսկ պահանջին պարտաւորւում է նրանց վրայ նշանակւած արժողութեան համաձայն ազնիւ մետաղների փոխարինել: Փոխանակելու փողերը միշտ մետաղէ փողերին համահաւասար են անցնում: Ինքն ըստ ինքեան համարեա ոչ մի արժողութիւն չունենալով, նրանք փոխանակութեան մէջ արժէքաւոր են, ներկայացնելով մի տեսակ վկայական՝ իրացնելու

դրամական մետաղների մէջ մարմնացած հասարակական-աշխատանքային եռանդի որոշ քանակութիւնը:

Սակայն փոխանակելի թղթադրամներ բաց թողնելով, պետութիւնը սովորաբար ոչ թէ շրջանառութեան պահանջներն ի նկատի ունի, այլ իւր սեփական պահանջները: Թղթադրամները պետութեան համար անտոկոս փոխառութեան ամենայարմար ձևն են ներկայացնում: Գողերը տպուած են և նրանցով վճարուած պետական գնումները, պետական ծառայութիւնները և այլն: Եւ որովհետեւ պետութեան պահանջները տնտեսական զարգացման ընթացքի հետ աճում են, ուստի և զարմանալի չէ, որ հետզհետէ թղթերն այնպիսի քանակութեամբ են բաց թողնուում, որ զգալի կերպով գերակշռում են դրամական շուկայի պահանջին: Այն ժամանակ թղթերն սկսում են ահագին քանակութեամբ ներկայացել՝ ոսկով փոխանակելու: Իբրեւ «գանձ», ոսկէ դրամներն աւելի վստահելի են հանդիսանում, քան թղթադրամները, որոնք պետութեան սնանկանալու ժամանակ կարող են կորցնել իրանց արժէքը: Սկզբում պետական գանձարանները փոխանակում են թղթերը, բայց յետոյ, երբ կառավարութեան համար այդպիսով պարզուում է, որ անտոկոս փոխառութիւնն իրան չի յաջողում, նա դադարեցնում է ազատ փոխանակութիւնը—փոխանակելի թղթադրամները դառնում են անփոխանակելի:

Պետութիւնը օրէնքի ոյժով ստիպում է քաղաքացիներին ընդունել անփոխանակելի թղթադրամները և ինքն էլ է ընդունում հարկերի տուրքերի և այլն վճարման ժամանակ:

Անփոխանակելի թղթադրամների հետ միաժամանակ ոսկին էլ շրջանառութեան մէջ չի պահուում, կամ գանձ է դառնում, կամ արտասահման է գնում ներմուծւած ապրանքներին վճարելու: Ներքին շրջանառութեան շրջանում մնում են միայն թղթադրամները, բայց սրանք սովորաբար խիստ շատ են լինում—պահանջից աւելի: Հեռանալ շրջանառութիւնից՝ նրանց համար շատ դժար է. արտասահմանում նրանք չեն ընդունուում, իսկ իբրեւ գանձ՝ բաւականին կասկածաւոր և անվստահելի են: Ուրեմն ի՞նչ է դուրս գալիս:

Ենթադրենք, մի որևէ պետութեան մէջ՝ դրամական շուկայում իսկական պահանջը 800 միլիոն ռուբլի է, իսկ թղթադրամը—մինչև 1,200 միլիոն: Այն ժամանակ, ակներև է, որ 1,200 միլիոն թղթադրամը փոխարինում է 800 միլիոն ոսկուն և շրջանառութեան մէջ միևնույն արժէքն է ներկայացնում, ինչ որ 800 միլիոն ոսկի ռուբլին: Հետևապէս,

մի թղթադրամ ռուբլու արժէքը հաւասար կլինի $\frac{800 \text{ միլիոն}}{1,200 \text{ միլիոն}}$ կամ $\frac{2}{3}$

ռուբլու՝ ոսկով, կամ $66\frac{2}{3}\%$ կոպէկի՝ ոսկով: Այս արտայայտում են այսպէս. «Թղթադրամների կուրսը— $66\frac{2}{3}\%$ կոպէկը՝ ոսկով՝ մի ռուբլու փոխարէն»:

Թղթադրամի կուրսի ընկնելը Ռուսաստանում հասաւ մի ռուբլու փոխարէն մինչև 23 կոպէկի: Իսկ ընդհանրապէս այդ անկումը կարող է անվերջ գնալ: Ֆրանսիայում առաջին հասարակապետութեան ժամանակները չափազանց շատ թղթադրամներ բաց թողնելը իշեցրեց սրբանց արժէքը մինչև $2\frac{1}{2}\%$ նոմինալ արժողութեան, այսինքն՝ 40 ֆրանկ թղթադրամը հաւասար էր 1 ֆրանկ ոսկու:

Անփոխանակելի թղթադրամների արժէքի տատանումները զանազան տեսակ զուտ տնտեսական և, այսպէս կոչւած, քաղաքական պատճառներից կարող են տեղի ունենալ: Օրինակ պատերազմի, յեղափոխութեան և այլն ժամանակ պետութեան քաղաքականապէս անվստահելի դրութիւնը միանգամից կուրսն իջնեցնում է. կորչում է դէպի պետութիւնն եղած վստահութիւնը և նրա թղթադրամների պահանջը միանգամից պակասում է:

Բնականաբար, կուրսի ընկնելը երկրի ներսը ամեն բանի գինը բարձրացնում է, իսկ կուրսի բարձրանալը, ընդհակառակը,—ամեն բանի գինն իջեցնում է: Բայց գների տատանումները կուրսի փոփոխութիւններին անմիջապէս չեն յաջորդում: Կուրսին ամենից շուտ յարմարում են այն ապրանքների գները, որոնք, զլինաւորապէս, արտահանութեան համար են արտադրուում և որոնք արտասահմանից են ներմուծւում. այս իսկապէս այն պատճառով է, որ թղթադրամների կուրսն ամենից առաջ արտասահմանեան շուկայում է որոշւում. ներքին դրամական շուկայում նա չի կարող ուղղակի ճշտութեամբ որոշւել, որովհետեւ այնտեղ մետաղեայ փողերը, որոնց համեմատ է սահմանւում թղթադրամների կուրսը, համարեա շրջանառութիւն չեն գործում: Աւելի դանդաղ են փոխուում այն ապրանքների գները, որոնք մասամբ են միայն ներմուծւում կամ արտահանւում, այլ զլինաւորապէս, արտադրուում ու երկրի ներսում են սպառւում: Ամենից ուշ կուրսի բարձրութեանը համապատասխանում են այն ապրանքների գները, որոնք երկրի մէջ են արտադրւում և երկրի մէջ էլ սպառւում: Այսպիսի ապրանքների թւին է պատկանում և բանւորական ոյժը: Ուստի կուրսի ընկնելը բանւոր դասակարգի համար ընդհանրապէս ձեռնտու չէ. ապրուստի անհրաժեշտ միջոցների գներն աւելի արագ են բարձրանում, քան աշխատավարձը. կապիտալիստն երբէք չի շտապում ապրուստի միջոցների գների բարձրացման համաձայն՝ բարձրացնել աշխատանքի վարձը:

Կատարւող փոխանակական գործերի ընդհանուր թւի մէջ պարտքով առ ու ծախք հետգետէ աւելի սովորական երեոյթ է դառնում: Ճիշտ նոյնպէս էլ մեր ուսումնասիրած շրջանում հսկայական չափերով տարածւում է վաշխառութիւնը:

Պետութիւնը, փոխանակական տնտեսութեան ամենավաղ ժամանակներից սկսած, կրեդիտային համաձայնութիւնների կոնտրոլը իւր վրայ է վերցնում: Կարիքի դէպքում նա օգնում է կրեդիտին պարտքը

ստանալու, բայց միայն այն պայմանով, որ պարտքի գրառոր ապացույցները, այսպէս կոչւած, կրեղիտային վաւերագրերը գոյութիւն ունենան:

Կրեղիտային վաւերագրի ամենապարզ ձեւ՝ պարտքը առևտրական գրքերի մէջ գիտեղելն է: Առևտրական մարդիկ սահմանւած կարգով պահում են այնպիսի առևտրական գրքեր, որոնց մէջ նշանակում են թէ իրանք ունենալիքն ու ստացանքն ու իրանց ու ստացանքն է պարտական: Երբ վճարելու ժամանակը հասնում է, նրանք իրար մէջ ստուգում են առևտրական գրքերը և միայն փոխադարձ պարտքի տարբերութիւնն են փողով վճարում:

Կրեղիտային վաւերագրի ամենակարեւոր ձեւ մուրհակն է—պարտքի անգործագիրը, որ կազմւած է որոշ օրէնքների կանոնները պահպանելով: Միջազգային առևտրի մէջ սա միակ կրեղիտային վաւերագիրն է: Նա մասամբ և փողի է փոխարինւում և ահա թէ ինչ կերպ:

Ենթադրենք, որ ունի Ա. առևտրականը որոշ քանակութեամբ ցորեն ուղարկեց անգլիացի Գ. վաճառականին: Անգլիացի Գ. գործարանատէրը մեքենաներ ծախեց ունի Բ.-ին: Այն ժամանակ Բ. գնում է Ա.-ից Գ. Անգլիացու վրայ գրւած մուրհակը և ուղարկում է անգլիացի Գ.-ին, որ և այս մուրհակով ստանում է Գ.-ից: Փող ուղարկելու կարիք ամենին չեղաւ և իւրաքանչիւրն իւրը ստացաւ. ծախսերից ու կրկնական ուղարկման ընկերից խուսափեցին:

Կրեղիտի զարգացման հետ հանդէս եկան այնպիսի հիմնարկութիւններ, որոնք բացառապէս կրեղիտային գործերով են զբաղւում. մի կողմից կրեղիտ են ստանում նրանցից, որոնց տրամադրութեան տակ ազատ կապիտալ կայ, միւս կողմից—կրեղիտ են տալիս կարիք ունեցող կապիտալիստներին, այսինքն՝ շրջանառութեան մէջ են բաց թողնում իրանց և ուրիշներից փոխ վերցրած փողերը: Այդ հիմնարկութիւնները կոչւում են բանկեր:

Կրեղիտի ձևերն ու ժողովրդական տնտեսութեան ընդհանուր սխաւտեմի մէջ ունեցած նրա նշանակութիւնը աւելի մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու կարիք այն ժամանակ կլինի, երբ խօսք կլինի ոչ թէ սկզբնաւորող (մանուֆակտուրային), այլ զարգացած արդիւնաբերական կապիտալի մասին: Յամենայն դէպս, արդէն մեր ուսումնասիրած շրջանում կրեղիտը զօրեղ ազդեցութիւն ունի փոխանակութեան և սրա միջոցով նաև արտադրութեան վրայ: Ընդհանուր առմամբ, այս ազդեցութիւնն այնպէս է, որ կրեղիտը նպաստում է խոշոր արտադրութեան զարգացմանը, որովհետեւ բազմաթիւ անձերի միջոցները ժամանակաորապէս կենդրոնացնում է մի քանի ձեռքերի մէջ:

4. ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԻ ԲԱՇԽՈՒՄԸ ՉԱՆԱՉԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՍՏԱԿԱՆԱՐԳԵՐԻ ՄԻՋԵՒ

ա) Օգուտ.

Այն ժամանակահատիկ, երբ առաջ եկաւ առևտրականների հասարակական դասակարգը, մի յատուկ արտայայտութիւն սահմանեց—«օգուտ»—ցոյց տալու այդ դասակարգի՝ հասարակական արդիւնքի մէջ ունեցած բաժինը. մինչդեռ արհեստաւորի բաժինն, օրինակ՝ նշանակեցին «վաստակ» խօսքով: Այս տերմինների տարբերութիւնը պարզօրէն ցոյց է տալիս այն, թէ հասարակութեան մէջ տիրապետող հայեացքի համաձայն, արհեստաւորի եկամուտը իւր աշխատանքի ուղղակի արդիւնքն է, մինչդեռ առևտրականի եկամուտը իւր աշխատանքից այդպիսի կախում չունի: Ընդունւած է կարծել, թէ առևտրականը ոչինչ չի արտադրում, որովհետեւ արդիւնքը նրա ձեռքից դուրս է գալիս այն միևնոյն ձևով, ինչպէս որ նա ձեռք էր բերել. արհեստաւորի աշխատանքը, ընդհակառակը, նիւթի մէջ ակներև փոփոխութիւններ է առաջացնում, նոր արդիւնք է ստեղծում:

Այս հայեացքը երևոյթների մի ակնբերութեան վրայ է հիմնւում և սխալ դատողութիւնից է բխում: Արդիւնքը դեռ չի կարելի աւարտւած համարել, եթէ նա չի կարողանում սպառել այնտեղ, որտեղ արտադրւում է. արդիւնքի մի տեղից մի ուրիշը կամ մի տնտեսութիւնից մի ուրիշը տեղափոխելն «արտադրութեան» վերջնական անհրաժեշտ գործողութիւնն է: Այս մտքով, առևտրականի աշխատանքը ոչ չնչով չի տարբերւում արհեստաւորական աշխատանքից և որքան որ շահը առևտրականի կողմից աշխատանքային եռանդի հանրօգուտ ծախսւում է, որոշւում, այնքան նա իսկական վաստակ է:

Բայց հէնց բանն էլ նրանումն է, որ վաճառականի եկամուտն ամենին չի յանգում, ընդհանրապէս ասած, միայն առևտրական վաստակին: Ամենից առաջ վաճառականն առևտրական կապիտալիստի դերի մէջ է հանդէս գալիս: Նա մանր ձեռնարկութիւններն իրան է ենթարկում և նրանցից դուրս հանած օգուտը ոչ թէ նրանց կատարած հանրօգուտ աշխատանքի քանակութիւնից է կախւած, այլ նրա կապիտալի չափից և արտադրողների վրայ ունեցած իշխանութիւնից: Այսպիսով, շահը, մեծ մասամբ, վաստակ չէ. և գնալով իսկական առևտրական վաստակն աւելի մեծ չափով է հաւուր առևտրական «օգուտի» մէջ և սրա համեմատութեամբ չնչին երևում:

Միևնոյնը վերաբերում է և արդիւնաբերական կապիտալիստին. նրա ստացած օգուտը ոչ մի համապատասխանութիւն չունի աշխատանքային եռանդի այն ծախսումների մեծութեան հետ, որոնց համապատասխանում են նրա համար իւր կազմակերպչական գործունէութիւնը: Ընդհակառակը, ձեռնարկութեան ընդարձակելու հետ զուգըն-

է ծախում, նա այս դէպքում պէտք է ստանայ այն բոլոր ծախսի փողը, ինչ որ նստել է յիշեալ 1000 արշինի արտադրութեան վրայ ծախսւած նիւթերն ու բանւորական ոյժը (ի հարկէ, բացի դրանից, նա պէտք է շահ էլ ստանայ. բայց առաջիկայ դէպքերի է մի կողմ թողնել):

Միևնոյնը չի կատարւում այն կապիտալի հետ, որ գործիքների վրայ է ծախսւում—արհեստանոցի, դաշտահանի, գործիքների և այլն: Կապիտալի այս մասը ապրանքի իւրաքանչիւր վաճառման ժամանակի միանգամից չի վերադառնում: 1000 արշին չիթ ծախելով, կապիտալիստը միւս փողերի թւում չի ստանում այն գումարը, որ նա ծախսել է արհեստանոցի վրայ,—օրինակ՝ 100,000 ռուբլի: Եւ սա բոլորովին բնական է. արհեստանոցը չունի անհատ, նա իւր տեղումն է, նա գուցէ դեռ շատ տարիներ կծառայէ արտադրութեան համար: Ենթադրենք, թէ արհեստանոցը միլիոն աշին չիթի արտադրութեան կը դիմանայ, այն ժամանակ իւրաքանչիւր արշինի արժողութեան մէջ մտնում է արհեստանոցի արժողութեան մէկ միլիոներորդական մասը և 100 արշին ծախելիս պէտք է արհեստանոցի վրայ ծախսւած կապիտալի միայն $\frac{1}{1000}$ -ը վերադառնայ:

Միևնոյնը բանը վերաբերում է և գործիքներին. չիթը վաճառելիս իւրաքանչիւր անգամ վերադառնում է կապիտալիստին ապրանքի արտադրութեանն օգնող դազգահի, մաքոքի վրայ արած ծախսի մի մասը միայն: Եթէ դազգահը 100,000 արշինի է դիմանում, ուրեմն 1000 արշին վաճառելիս կապիտալիստը փողային ձևով դազգահի արժողութեան $\frac{1}{100}$ մասն է վերադարձնում և այլն: Մի գործիքն աւելի երկար է դիմանում, քան միւսը. օրինակ՝ արհեստանոցը—50 տարի, դազգահը—5 տարի: Կապիտալի այն բաժինը, որ արհեստանոցի վրայ է ծախսւած, մանր մասերով է վերադառնում, իսկ ամբողջը—միայն 50 տարուց յետոյ, ուրիշ խօսքով, նրա շրջանառութեան տևողութիւնը 50 տարի է: Դազգահի վրայ ծախսւած կապիտալի համար շրջանառութիւնը ընդամենը 5 տարումն է կատարւում: Նիւթերի և բանւորական ոյժի վրայ ծախսւած կապիտալը աւելի արագ է գործում շրջանառութիւնը, օրինակ՝ մի ամսում:

Կապիտալիստի համար նրա կապիտալի երկու բաժինների մէջ նկատւած տարբերութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի. մէկը—նիւթի և բանւորական ոյժի վրայ ծախսւածը—ապրանքի իւրաքանչիւր վաճառման ժամանակ միանգամից վերադառնում է ձեռնարկողին. սա, այսպէս կոչւած, շրջանառական կապիտալն է. միւսը—գործիքների վրայ ծախսւածը—մաս-մաս է վերադառնում կապիտալիստին. սա հիմնական կապիտալն է: Հիմնական կապիտալը համեմատաբար մեծ քանակութեամբ միանգամից ծախսւում է ձեռնարկութեան սկզբում. իսկ գործն առաջ տանելու համար այնքան շրջանառական կապիտալ է հարկաւոր միայն, որ

ապրանքի մի վաճառումից մինչև միւսը բաւականանայ: Զեռն րկողի հաշիւների համար այդպիսի տարբերութիւնը խիստ կարեւոր է:

Հիմնական և շրջանառական կապիտալի մէջ տարբերութեան ուրիշ դէպք էլ կան: Հիմնական կապիտալի իւր գործադրութեան ամբողջ ժամանակամիջոցում, մինչև որ անպէտք չի դառնում, ձեռքը չի փոխւում արհեստանոցը մնում է արհեստանոց, կացինը—կացին: Շրջանառական կապիտալը արտադրութեան ժամանակ իւր ձեռք փոխւում է. մասնաժը դառնում է գործւածք, ածուխն այրւում է—թէ այս և թէ այն այլևս նախկին ձևով գոյութիւն չունեն. բանւորական ոյժն էլ, քանի որ միանգամ ծախսւած է, դադարւում է կապիտալ լինելուց, նա այլևս կապիտալիստին չի պատկանում և կակապիտալիստը յետագայ արտադրութեան համար հարկադրւում է նորից բանւորական ոյժ գնել: Պէտք է խուսափել շրջանառական կապիտալը փոփոխականի և հիմնականը—մշտականի հետ խառնելուց: Կապիտալի մի բաժանումը մասերի ձեռնարկողի հայեցակէտով է արւում, միւսը—բանւոր-կատարողի տեսակէտով: Փոփոխական կապիտալը—բանւորական ոյժի արժողութիւնը—շրջանառական կապիտալի մի մասն է միայն, արժողութիւնը—շրջանառականի մէջ նիւթերի արժողութիւնն էլ է պարունակւում. իսկ մշտական կապիտալը հիմնականից աւելի շատ է, որովհետև հէնց նիւթերի արժողութեան այս գումարն է պարունակւում իւր մէջ:

Արտադրութեան մէջ.

Մշտական կապիտալ.

Փոփոխական կապիտալ

Գործիքներ.	Արտադր. նիւթեր.	Բանւորա. ոյժ
------------	-----------------	--------------

Շրջանառութ. մէջ. |

Հիմնական կապիտալ

Շրջանառական կապիտալ.

Իմանալով կապիտալի առանձին մասերի շրջանառութեան ժամանակը, կարելի է դուրս բերել ամբողջ կապիտալի շրջանառութեան միջին տևողութիւնը, այսինքն՝ պարզել, թէ մաս-մաս դրւած կապիտալի ամբողջ գումարը, առանձին վաճառումների դէպքում, որքան ժամանակումն է իրրե փող հասնում կապիտալիստի ձեռքը:

Դժուար չէ հասկանալ, որ շրջանառութեան այս միջին ժամանակը կապիտալիստի հաշիւների մէջ ինչ դեր է խաղում. եթէ իւրաքանչիւր շրջանառութեան ժամանակ 2% շահ է ստացւում, ուրեմն, երեք շրջանառութեան ժամանակ շահի տոկոսը կը լինի 6, իսկ հինգինը— 10% :

Շահի տարեկան տոկոսի հարցի համար յատուկ նշանակութիւն ունի փոփոխական կապիտալի շրջանառութեան ժամանակը: Թող այդ ժամանակը հաւասար լինի մի ամսի, այնպէս, որ փոփոխական

կապիտալը մի տարւայ մէջ 12 անգամ վերադառայ ձեռնարկողին: Եթէ յաւելեալ արժէքի նորման 100 % է, այսինքն՝ մի բուրլի փոփոխական կապիտալը իւրաքանչիւր անգամ մի բուրլի յաւելեալ արժէք է բերում, այն ժամանակ միևնոյն մի բուրլի փոփոխական կապիտալը ամբողջ տարւայ մէջ 12 անգամից կը բերէ 12 բուրլի, այսինքն՝ 120 % յաւելեալ արժէք: Եւ այսպէս, յաւելեալ արժէքի տարեկան նորման յիշեալ դէպքում ոչ թէ 100 % է, այլ 120 %: Ինչքան փոփոխական կապիտալի շրջանառութիւնն արագ է կատարւում, այնքան յաւելեալ արժէքի տարեկան նորման բարձր է լինում:

Բանւոր դասակարգի համար յաւելեալ արժէքի հասարակ նորման, այսինքն՝ իւրաքանչիւր առանձին շրջանառութեան նորման միայն նշանակութիւն ունի, որովհետեւ նա ցոյց է տալիս յաւելեալ աշխատանքի յարաբերութիւնը անհրաժեշտ աշխատանքի հետ, ցոյց է տալիս, թէ բանւորի համար որքան անօգտակար է ծախել իւր բանւորական ոյժը: Իսկ կապիտալիստի համար յաւելեալ արժէքի տարեկան նորման է կարեւոր, որովհետեւ նրա նպատակն է, որքան կարելի է, իւր փողին մեծ տարեկան տոկոս ստանալ. և յաւելեալ արժէքի տարեկան նորման ցոյց է տալիս, թէ նրա համար որքան շահաւէտ է բանւորական ոյժ գնելը:

Ինչպէս պարզեց, առանձին շրջանառութեան համար եղած յաւելեալ արժէքի նորման հասարակական արտադրութեան բոլոր ճիւղերում հաւասարութեան է ձգտում: Մինչդեռ զանազան արտադրութիւնների մէջ կապիտալի միջին շրջանառութիւնը խիստ տարբեր է, ուստի և յաւելեալ արժէքի տարեկան նորման միատեսակ չէ: Այսպէս, եթէ մանելու գործի մէջ փոփոխական կապիտալի շրջանառութեան միջին տևողութիւնը 1 ամիս է, իսկ կաշու գործի մէջ՝ 2 ամիս, այն ժամանակ յաւելեալ արժէքի 100 % նորմայի դէպքում սա մանելու գործի համար 1200 % տարեկան նորմա է կազմում, իսկ կաշու գործի համար՝ 600 %:

Նախընթացի մէջ ցոյց է տրւած, որ, նոյնիսկ յաւելեալ արժէքի միատեսակ նորմայի դէպքում, շահի նորման միատեսակ չէ, եթէ կապիտալի կազմը, նրա մշտական և փոփոխական մասերի յարաբերութիւնը տարբեր է: Այժմ սրան պէտք է աւելացնել, որ յաւելեալ արժէքի տարեկան նորման էլ միատեսակ չի լինում, եթէ փոփոխական կապիտալի շրջանառութեան ժամանակը զանազան է: Այստեղից կթւար, թէ այսպիսի եզրակացութիւն դուրս կգայ, որ շահի տարեկան նորման զանազան ձեռնարկութիւնների մէջ պէտք է տարբեր լինի:

Սա կարելի է մասնաւոր օրինակների վրայ հետեւալ կերպով բացատրել: Տւած է երկու կապիտալիստական ձեռնարկութիւններ— շաքարի և բամբակի:

Ձեռնարկութիւնների №	Մշտական կապիտալ	Փոփոխական կապիտալ	Յաւելեալ արժէքի նորման	Փոփոխական կապիտալի շրջանառութեան թիւը	Յաւելեալ արժէքի տարեկան նորման	Յաւելեալ արժէքի տարեկան քանակութիւնը	Շահի տարեկան նորման
1	900 բուր.	100 բուր.	100 %	3 շրջանառ.	300 %	300 բուր.	30 %
2	950 »	50 »	100 %	2 » »	200 %	100 »	10 %

Արդեօք իրականութեան մէջ իրերի այսպիսի դրութիւնը թոյլատրելի է: Ո՛չ. որովհետեւ նա հակասում է կապիտալիստական հասարակութեան մէջ՝ տիրապետող մրցման օրէնքներին: Երբ իրականութեան մէջ արտադրութեան մի ճիւղի ձեռնարկութիւններն աւելի շահաւէտ են դուրս գալիս, քան միւսի ձեռնարկութիւնները, այն ժամանակ կապիտալները՝ երկրորդից առաջինին անցում են կատարւում. առաջինի մէջ արտադրութեան ընդարձակումն է կատարւում և շուկայում նրա արդիւնքների առաջարկութիւնն աճում է. երկրորդի մէջ արտադրութեան կրճատումն է կատարւում և նրա արդիւնքների առաջարկութիւնն իջնում է. այն ժամանակ արտադրութեան առաջին ճիւղի մէջ գնեքն իջնում են, երկրորդի մէջ՝ բարձրանում. իսկ զրա հետ միասին թէ՛ այս և թէ՛ այն ձեռնարկութիւնների շահաւէտութիւնը, նրանց շահի նորման փոխւում է: Հետեւապէս, մրցման ոյժով գնեքի տեղափոխութիւնն այնպիսի ուղղութեամբ է կատարւում, որ աւելի շահաւէտ ձեռնարկութիւնների համար շահաւէտութիւնը ցածրանայ: Այսպիսով՝ շահի տարեկան տոկոսը ձգտում է հասասարել: Այդպէս է ազդում նրա վրայ կապիտալների մրցումը: Ընդհանրապէս շուկան անհասարակութիւն չի տանում. կապիտալիստական հասարակութեան մէջ նա ընդհանուր, տարեւային հաւասարչի դեր է կատարում:

Եւ այսպէս, մրցման օրէնքներով, կապիտալի վրայ եկած շահի տարեկան տոկոսը որ և է հասարակութեան մէջ ձգտում է հաւասարութեան և տատանւում է մի միջին մեծութեան շուրջը:

Դժուար չէ համոզել, որ այդպիսի օրէնքի գորութեամբ ապրանքներից մի քանիսը իրանց արժողութիւնից շարունակ մի քիչ բարձր են ծախւում, մի քանիսը— նրանից ցածր: Սա յարմար կլինի քննել նախկին օրինակի մէջ, պարզութեան համար ենթադրելով, որ ամբողջ հասարակութեան մէջ միայն երկու կապիտալիստներ կան (իբրեւ օրինակ, քանի կապիտալիստ էլ որ վերցնենք, խնդիրը չի կարող փոփոխւել):

Ձևն արկղի մեջ նշվող թիվը	Մշտական կապի- տալ	Փոփոխական կա- պիտալ	Ցուցանիշ արժեքի տարեկան նորման	Ցուցանիշ արժեքի տարեկան գումարը	Մի տարեկան արժե- քը ամբողջ առ- հավելյալ գինը հա- մադրականության է արժեքը	Ամբողջ արժեքի շուկայի գինը	Շահի տարեկան %-ը	
1	900 ռ.	100 ռ.	3000%	300 ռ.	1300 ռ.	1200 ռ.	20 ⁰ / ₀	Ապրանքի գինը արժողութիւնից 100 բուրլով ցածր է:
2	950 »	50 »	2000%	100 »	1100 »	1200 »	20 ⁰ / ₀	Ապրանքի գինը արժողութիւնից 100 բուրլով բարձր է:

Եւ այսպէս, ապրանքը ծախուում է, միջին հաշուով, ոչ թէ աշխա-
տանքային արժողութեան համաձայն, այլ նրանից բարձր կամ ցածր:
Ինչ որ շահուում է միջանի ապրանքների գնից, նոյնքան փաս է ըս-
տացուում ուրիշ ապրանքների գնից: Միայն, ընդհանուր առմամբ և
միջին հաշուով, ոչ թէ առանձին ապրանքի, այլ հասարակական ար-
դիւնքի համար շուկայի գները լիովին համապատասխանում են ար-
ժողութեանը:

Իրանց արժողութեանը ոչ լիովին համապատասխան ապրանքնե-
րի վաճառումը կապիտալիստական արտադրութեան առանձնայատ-
կութիւնն է: Փոխանակական տնտեսութեան ժամանակ, բայց ոչ կապի-
տալիստական, այլ մանր-բուրժուական (որն իսկապէս մաքուր ձևով
երբեք դոյութիւն չի ունեցել), անմիջական արտադրողն էր վաճառող
հանդիսանում. այսպէս, թէ այնպէս, նա փոխանակելիս պէտք է հա-
մակերպւէր արդիւնքների արժողութեանը. հակառակ դէպքում, առան-
ձին տնտեսութիւնները, ինչպէս ցոյց տուեց, անկման են դիմում և
արտադրութիւնը կրճատում են և այս շնորհիւ, պահանջի և առաջար-
կութեան մէջ առաջացած փոփոխութիւնները ձգտում են արժողու-
թիւնների ու գների մէջ համապատասխանութիւն առաջ բերել: Այն
ժամանակ ապրանքի շուկայի միջին գինը կարող էր յարմարել նրա
արժողութեանը:

Այդպէս չէ կապիտալիստական հասարակութեան մէջ. ապրանքը
չի ծախուում ապրանք արտադրողը, այլ մի ուրիշ կապիտալիստ: Կա-
պիտալիստների համար հասարակական-աշխատանքային եռանդի հա-
ւասար քանակութիւնների փոխանակութիւնն անհրաժեշտութիւն չի
հանդիսանում, նրանց համար շահն է կարևոր: Շահի տոկոսը պէտք է
միակերպ լինի, եթէ նոյնիսկ շուկայի գինը արժողութիւնից էլ շեղւէր:

Շահի տարեկան տոկոսին վերաբերեալ ամբողջ բացատրութիւնը
վերաբերում է ոչ միայն զուտ արդիւնաբերական, այլ և առևտրական

ու կրեդիտային ձեռնարկութիւններին: Ինչքան էլ աննշան լինի այդ-
պիսի ձեռնարկութիւնների փոփոխական կապիտալը, ինչքան էլ ան-
նշան լինի նրանց մէջ ճշտու արտադրած յաւելեալ արժեքի գումա-
րը, նրանք պէտք է շահի սովորական տարեկան տոկոս տան կամ
անշահաբեր թողնւին. իսկ կապիտալները հասարակական արտադրու-
թեան միւս ճիւղերը կանցնեն:

Ասենք, արտադրութեան տարբեր ճիւղերում կարող են շահի տա-
րեկան տոկոսի բարձրութեան մէջ որոշ տարբերութիւններ պահպան-
ւել: Այս տարբերութիւնները նախ և առաջ կախած են այն հաս-
մանքից, որ կապիտալիստի կազմակերպչական գործունէութիւնը մի-
ջանի ձեռնարկութիւնների մէջ աւելի բարդ ու դժւար է հանդիսա-
նում, ուրիշների մէջ՝ պակաս: Իւր կազմակերպչական գործունէութիւնը
վարձու բանուորների վրայ դնելով, կապիտալիստը պէտք է շահի մի-
ջիւ փոքրացած տոկոսով բաւականանայ: Նման պատճառով, կապիտա-
լի կրեդիտային տոկոսն էլ սովորաբար ցածր է սովորական արդիւնա-
բերական ձեռնարկութեան շահից: Եթէ արդիւնաբերական ձեռ-
նարկութեան մէջ ես իմ 100 բուրլուց տարեկան 7 բուրլի
շահ ստանայի, այն ժամանակ, այս 100 բուրլին արդիւնաբերական
կապիտալիստին փոխ տալով, 5 բուրլով կբաւականանայի և կազատւէի
այն ահագին հոգսերից, որոնց հետ կապւած է արդիւնաբերական
գործը:

Շահի բարձրութեան մէջ տարբերութիւններ ստեղծող միւս պայ-
մանը գործը վարելու հետ կապւած ընկել աստիճանն է: Որպէսզի կա-
պիտալիստը հարկադրւած լինի անսովոր կերպով մեծ ընկել անել, շա-
հ պէտք է սովորականից բարձր լինի: Այս բանը կրեդիտային ձեռ-
նարկութիւնների օրինակի վրայ կարելի է աւելի հեշտ տեսնել: Ար-
դիւնաբերական շահի սովորական 7⁰/₀-ի դէպքում՝ կրեդիտային կա-
պիտալիստը համաձայնեց, օրինակ՝ 100-ից 5⁰/₀ վերցնել միայն այն
դէպքում, եթէ պարտապանը բաւականացուցիչ զբաւական կներկայա-
ցնէ. իսկ եթէ այդպիսի զբաւական չի գտնւի, փոխատւի համար
5⁰/₀-ն արդէն անբաւարար վարձատրութիւն է, որովհետեւ նա ընկել
է անում ամենեւին յետ չստանալ իւր փողերը: Այս պատճառով, փո-
խատուն, այդպիսի դէպքերում, 6, 8, 10⁰/₀ նոյնիսկ աւելի կարող է
վերցնել:

Որ և է հասարակութեան համար տարեկան շահի սովորական նոր-
ման որոշում է նրա կապիտալների և մի տարւայ մէջ՝ արտադրւած
յաւելեալ արժեքի ամբողջ գումարով: Եթէ կապիտալների գումարը
1,000 միլիոն է, իսկ յաւելեալ արժեքը—100 միլիոն, շահի միջին նոր-
ման կլինի 10⁰/₀: Ասենք, այստեղ պէտք է մի ուղղում անել, ահա թէ
ինչ մտքով. յաւելեալ արժեքի մի մասը պետութիւնն է վերցնում իր-
եւ հարկեր և տուրքեր. միւս մասը, ինչպէս յետոյ ցոյց կըտրւի, հո-

զատէրն է վերցնում, իբրև բննատա՝ Թող այս երկու մասերը 30 միլիոն կազմեն. այն ժամանակ կապիտալիստների ամբողջ շահը 70 միլիոն կլինի, իսկ միջին տարեկան նորման—7 %:

Վերադառնալով մասնաւորապէս ուսումնասիրած կապիտալիզմի շրջանին—մանուֆակտուրայի էսթիմային—պէտք է նկատել, որ այն ժամանակ շահի նորման շատ բարձր էր, ընդհանրապէս, տասնեակ տոկոսներով էր չափւում (յատուկ բարենպաստ պայմաններում հասնում էր 300-ից մինչև 400%-ի): Սա այս կերպ պէտք է բացատրել. քանի աշխատանքը ձեռքի աշխատանք է մնում, բանւորական ոյժի վրայ արած ծախսերը, այսինքն՝ փոփոխական կապիտալ, ամբողջ կապիտալի խիստ աչքի ընկնող մասն է ներկայացնում. իսկ որովհետև շահը փոփոխական կապիտալից է առաջանում, ուստի, ինչքան այս վերջինը շատ լինի, այնքան շահի տոկոսը բարձր կլինի: Այս պատճառով, թէև մանուֆակտուրային ձեռնարկութիւնների մէջ յաւելեալ արժէքի նորման այնքան էլ բարձր չէ, բայց շահի տոկոսը բաւականին բարձր է:

Սակայն շահի ընդհանուր մասսան ամենևին չի հասնում այնպիսի հսկայական քանակութիւնների, ինչպէս զարգացած մեքենայական կապիտալիզմի շրջանում. կապիտալները համեմատաբար դեռ փոքր էին, իսկ փոքր կապիտալից ստացւած մեծ տոկոսը դեռ նշանաւոր գումար չի ներկայացնում:

բ) Հողային րեւոտ

Մարդկութեան կեանքի ֆէօդալական շրջանում, երբ երկրագործութիւնն արտադրութեան հիմնական տիրապետող ձևն էր ներկայացնում, հողատիրութիւնն անքակտելի կերպով կապւած էր բնութեան դէմ վարած հասարակական կռիւ կազմակերպչական դերի հետ: Հողատէր-ֆէօդալի եկամուտը (ճորտական աշխատանքը և հողային տուրքը) անհրաժեշտ հետևանք էր այս կազմակերպչական գործունէութեանը և միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ պայման՝ այն բանի համար, որ հողատէրն իրագործէր իւր հանրօգուտ դերը:

Փոխանակական տնտեսութեան զարգացումը փոխում է հողատիրական եկամուտի բնաւորութիւնն ու նշանակութիւնը: Ըստ ձևի՝ փոփոխութիւնը նրանումն է կայանում, որ եկամուտն սկսւում է ոչ թէ բնական տեսքով, այսինքն՝ ոչ թէ ուղղակի իբրև արդիւնքներ ըստացել, այլ նախապէս փող է դառնում: Ըստ էութեան, փոփոխութիւնը նրանումն է կայանում, որ այս եկամուտն աւելի քիչ է կապւում հողատիրոջ կազմակերպչական արտադրական գործունէութեան հետ, որովհետև փոխանակական յարաբերութիւնների սիստեմի մէջ մտած ֆէօդալը հետզհետէ աւելի մեծ չափերով է ազատում իրան այդպիսի գործունէութիւնից:

Այդ չի նշանակում, որ հողատիրոջ եկամուտը սկսւում է փոքրանալ: Ընդհակառակը, ինչպէս պարզեց, իսկապէս զարգացող փոխանակու-

թեան ազդեցութեան տակ է ֆէօդալական շահագործութիւնը դառնի կերպով զօրեղանում և առաջ բերում, սկզբում, գիւղացիների՝ հողի հետ կապւիլը և յետոյ նրանց լիակատար կամ մասնակի հողադրկութիւնը:

Երբ որ ճորտական աշխատանքն և հողային տուրքը վերանում են, իսկ ստորագրւած գիւղացին դառնում է մասամբ ազատ մանր սեփականատէր-հողատէր և մասամբ կապալառու, այն ժամանակ նրա ֆէօդալական կազմակերպչական դերից համարեա ոչինչ չի մնում: Ասենք, կալւածատէրն իւր հողը միշտ չի տալիս կապալով, իսկ շատ անգամ վարձու բանւորների օգնութեամբ իւր հողի վրայ սեփական տնտեսութիւն է վարում. բայց տնտեսութեան տիպն այն ժամանակ այլ ևս բոլորովին կապիտալիստական է, նման չէ արտադրութեան ֆէօդալական կազմակերպութեանը: Հողատիրոջ եկամուտը նման է դառնում կապիտալիստի «շահին». հողը փոխւում է կապիտալի, իսկ որ և է հասարակութեան մէջ արտադրւած յաւելեալ արժէքի ընդհանուր գումարից պէտք է հողի տէրն ստանայ իւր բաժինը, ինչպէս իւրաքանչիւր ուրիշ կապիտալիստ: Միայն թէ այս բաժնի չափերը մի քիչ աւելի տարբեր պայմաններով են որոշւում, քան ուրիշ կապիտալիստների համար:

Հողատիրութեան կապիտալիստական ձևերի զարգացումը որոշ աստիճանականութեամբ էր կատարւում: Ֆէօդալական յարաբերութիւնների բեկորներն Անգլիայում միայն XVIII դարու կիսում անյայտացան, իսկ Եւրոպական միւս երկրներում երկար պահւում էին. — Ֆրանսիայում՝ մինչև XVIII դարու վերջը, Գերմանիայում և Աւստրիայում՝ մինչև վերջին ժամանակներն և այլն:

Ֆէօդալիզմի մնացորդները, տարբեր երկրների և տարբեր էսթիմաների համար, ըստ ձևի խիստ զանազանակերպ են: Երբեմն նրանք յանգում են բնական-տնտեսական կապալին. այս կարգին է վերաբերում առաջին՝ նախկին ճորտական աշխատանքից առաջացած՝ բանկով հատուցանելու (отработка) կապալը, երկրորդ՝ կիսատիրութիւնը (половничье-ство), որ նման է ֆէօդալական հողատուրքային յարաբերութիւններին (ըստ մեծի մասին, կէսը, շատ անգամ և աւելի): Երբեմն, պատմական յատուկ պայմանների շնորհիւ, զարգացած կապիտալիստական յարաբերութիւնների մէջ երկար ժամանակ պահւում են ճորտական համայնքի բեկորները (սովորաբար պետութիւնն է համայնքին պահպանում այն միևնույն պատճառների շնորհիւ, ինչով որ առաջ ֆէօդալն էր պահպանում նրան. — զանազան տուրքեր, հարկեր զանձելու համար աւելի յարմար է գործ ունենալ համայնքի հետ, որի անդամները կապւած են փոմար է գործ ունենալ համայնքի հետ, որի անդամները կապւած են փոխադարձ երաշխաւորութեամբ, քան թէ առանձին տնտեսութիւնների):

Տնտեսական զարգացումը նախկին յարաբերութիւնների մնացորդները տարբեր ճանապարհներով է վերացնում: Ինչպէս արդէն առաջ ցոյց տրեց, կալւածատէրը, յանուն իւր սեփական շահերի, դրամական

տնտեսութեան զարգացման հետ միաժամանակ, սկսում է գիւղացիական տուրքերը բնականից դրամականի փոխել. ապա, յանուն իւր շահերի, խիստ շատ դէպքերում, ենթարկւած ժառանգական կապալառուներին փոխարինում է ազատ կապալառուներով և այլն: Ուր որ անցելի մնացորդները չափազանց երկար են պահպանւում, այնպէս որ գլխի կերպով ճնշում են զարգացումը, այնտեղ նրանք, սովորաբար, օրէնսդրական ակտերի օգնութեամբ են ոչնչացւում: Այստեղ կարիք չկայ աւելի մանրամասնօրէն քննել այդպիսի փոփոխութիւնների պատմութիւնը: Յամենայն դէպս, նրանք կատարուես էին այն ամեն տեղերում, որտեղ կատարւում էր փոխանակական հասարակութեան զարգացումը:

Բննտայի էութիւնն ու նրա փոփոխութիւնների օրէնքներն՝ ամենից աւելի պայծառ երեւան կզան այն ժամանակ, երբ կապիտալիստական հասարակութեան հողային յարաբերութիւնների զարգացած ձևերի վրայ ռեսուլտատիւները նրանց: Աւելի թերի աւարտւած յարաբերութիւնն աւելի դիւրին է հետազօտել, հիմնւած լինելով արդէն քիչ թէ շատ աւարտւած յարաբերութիւնների մասին ունեցած ծանօթութեան վրայ:

Կապիտալ ունեցող ձեռնարկողը կամենում է մի ձեռնարկութիւն կազմակերպել—արդիւնաբերական, առևտրական թէ երկրագործական—այդ միևնոյնն է: Ոչ մի ձեռնարկութիւն չի կարող տարածութիւնից դուրս կազմել. հետևապէս, ձեռնարկողը պէտք է մի յարմարաւոր հողամաս գտաւ: Բայց քաղաքակիրթ կապիտալիստական երկրում անտէր հող չկայ:—Պէտք է գնել հողը կամ կապալով վերցնել, որոշեալ տեղ հողը ձրի չեն գիշեր:

Հետևապէս, ձեռնարկողը գնում կամ կապալով է վերցնում, ենթադրենք, բոլորովին անմշակ, իւր մէջ մարդկային աշխատանքի ոչ մի ատոմ չպարունակող հողի կտոր, որ արժողութիւն չունի: Ուրեմն այս դէպքում ձեռնարկողն ի՞նչ բանի համար է վճարում:—Որ եւ է նոյի տարածութեան վրայ հասարակական աշխատանքի գործադրութեան հնարաւորութեան համար: Այստեղ փոխանակութիւնը ոչ թէ աշխատանքային արժողութեան օրէնքին, այլ մենավաճառութեան օրէնքին է ենթարկւում: Եթէ հողը մենավաճառութեան առարկայ եղած չլինէր, կապիտալիստը հարկ չէր ունենայ հողաբաժնի վրայ հասարակական աշխատանք գործադրելու հնարաւորութեան համար վճարել: Արտադրւած գործունէութեան հասարակ հնարաւորութեան համար վճարքի մէջ՝ կապիտալիստական յարաբերութիւնների համար ոչ մի անսովոր բան չկայ. չէ՞ որ հէնց ինքը ձեռնարկողը յաւելեալ արժէք է ստանում այն հիմունքով, որ բանւորին հասարակական արտադրութեանը մասնակցելու հնարաւորութիւն է տալիս:

Վճարքի ձևը—գնումը կամ կապալը—մեծ նշանակութիւն չունի

յիշեալ խնդրի համար: Թող հողի կապալի վճարքը 1,000 ռուբլի լինի. եթէ երկրագործը յիշեալ հողաբաժինը ծախէ, նա դրա համար մի այնպիսի գումար կվերցնէ, որն առանց նեղութեան ու ըրիկի 1,000 ռուբլու հաւասար եկամուտ կտայ նրան: Եթէ սովորական կրեդիտային յոռնք տարեկան 4 % է կազմում, ուրեմն հողաբաժնի գնման արժէքը 25,000 ռուբլի կանէ, որովհետև այս գումարը տիրոջը 1,000 ռուբլի եկամուտ է բերում այն միևնոյն յարմարութիւններով, ինչ որ հողի բննտայի ձևի մէջ կայ: Ընդհանրապէս, հողի գնման արժէքը, ինչպէս ընդունւած է ասել, կապիտալ զարձած բննտայ է ներկայացնում, այսինքն՝ բննտայ, որ փոխարինւում է կապիտալով, որ նրան հաւասար կրեդիտային շահ է տալիս: Կապիտալը հող գնելու վրայ ծախսելով, ձեռնարկողն այս ծախսը ձեռնարկութեան անհրաժեշտ ծախսերի շարքն է դասում և նրանից սովորական շահ պէտք է ըստանայ. ուրիշ խօսքով, հողատէր դառնալով, նա պէտք է առաջուց հողի բննտայն էլ ստանայ:

Սակայն բննտայն հողատիրոջը տուող կամ իրան վերցնող ձեռնարկողը ունիւթ է ստանում բննտայն, եթէ հողը հէնց իրան է պատկանում: Ակներև է, որ իւր գնողներից, արդիւնքների գներից: Այսպիսով, բացի արտադրութեան սովորական ծախսերից ու սովորական շահից, արդիւնքի գինը բննտայն էլ պէտք է ծածկէ, այլապէս՝ ձեռնարկութիւնը կապիտալիստի համար ձեռնտու, շահաւէտ չի լինի: Ենթադրենք, թէ հանքագործը գործիքների, նիւթերի ու բանւորական ոյժի համար ծախսեց 750,000 ռուբլի, ըստ որում արտադրւած է մէկ միլիոն փութ չուգուն. շահի սովորական նորման տարեկան 10 % է, իսկ հանքի և գործարանի շէնքի հողերի բննտայն—25,000 ռուբլի. այդպիսի դէպքում արդիւնքը պէտք է ծախի 750,000 + 75,000 + 25,000 = 850,000 ռուբլով, փութը 85 կոպէկով, որպէսզի ձեռնարկութիւնը կալորական արդիւնաւէտ համարւել:

Այսպէս է դործը առանձին կապիտալիստի, առանձին հողատիրոջ հայեցակէտով: Իսկ ի՞նչպէս կներկայանայ գործը ամբողջ հասարակական տնտեսութեան հայեցակէտով:

Հողատէրը ցանկանում է, որ բննտայն հնար եղածին չափ բարձր լինի. իսկ կապիտալիստը ձգտում է հողին հնար եղածին չափ քիչ վճարել—սրա մէջն է կայանում նրանց շահերի հակադրութիւնը: Այսպիսով, ել առաջանում է կռիւ բննտայի համար: Ինչպէս միշտ նման դէպքերում, այնպէս էլ այստեղ, կռիւ ելը որոշւում է ոյժերի փոխադարձ յարաբերութեամբ, հողատիրոջ՝ կապիտալիստի վրայ ունեցած և կապիտալիստի՝ հողատիրոջ վրայ ունեցած իշխանութեան աստիճանով: Եթէ մի երկրում շատ ազատ հողեր կան, որոնց նրանց տէրերն ուզում են գիշեր որ և իցէ ձեռնարկութեան—երկրագործական կամ արդիւնաբերական,—այն ժամանակ կապիտալիստները կռիւ բա-

Այսպէս, ուրեմն, որ և է հասարակութեան մէջ հողատիրոջ ստացած ընտայի ընդհանուր գումարը հետեւեալ երկու պայմաններից է կախւած. նախ՝ երկրի մէջ արտադրւած յաւելեալ արժէքի ընդհանուր գումարից, որ ենթակայ է հողատէրերի ու ձեռնարկողների մէջ բաժանւելուն. երկրորդ՝ ընտայի ու շահի կուում երկու դասակարգերի ոյժերի պատմականապէս դասաւորւած առնչութիւնից: Առաջին պայմանը, ակներև է, որ արտադրութեան զարգացման ընդհանուր մակերևոյթով է որոշուում. բայց դրանով հէնց երկրորդ պայմանն էլ է որոշուում, ինչպէս երևում է այն փաստից, որ արտադրութիւնը ընդարձակողների կողմից ցոյց տւած հողի պահանջի աճումը հողատէրերի՝ ձեռնարկողների վրայ ունեցած իշխանութիւնը մեծացնում է, իսկ մանր ձեռնարկութիւնների խոշորներով փոխարինւելը հակառակ ազդեցութիւն է ունենում:

Այս դէպքում պէտք է ի նկատի ունենալ տարբեր հողաբաժիններ
 ըի անմիատեսակութիւնը. միքանիսի վրայ աշխատանքի գործադրու-
 թիւնն աւելի արտադրողական է, ուրիշների վրայ—պակաս: Այդ տար-
 քերութիւնը յատկապէս պարզ հանդէս է գալիս հանքային արդիւնա-
 քերութեան մէջ. երկրագործութեան մէջ, շնորհիւ հողի անմիատեսակ
 պտղաբերութեան, դուրս է գալիս, որ մի հողաբաժնի մէջ հունձը մէ-
 կին հինգ է, իսկ միւսի մէջ միինոյն կապիտալը ծախսելով և միեւնոյն
 աշխատանքով՝ մէկին տասը. հանքային գործի մէջ մի հողաբաժնում
 հանքը մետաղով աւելի է հարուստ, միւսում—պակաս և այլն: Բայց
 և արդիւնագործութեան մէջ էլ պակաս նշանակութիւն չունի, օրինակ՝
 ջրի մօտիկութիւնը, որ արտադրութեան համար անհրաժեշտ է, կամ
 գետի և առւի հոսանքի շարժողական ոյժը գործադրելու հնարաւո-
 րութիւնը: Այնուհետեւ, բոլոր զուտ կապիտալիստական ձեռնարկու-
 թիւնների մէջ, աշխատանքի արտադրողականութեան նկատմամբ,
 խիստ կարեւոր է հանդիսանում շուկաների հեռաւորութիւնը, ուր զըն-
 ւում են նիւթեր և արտադրւած ապրանքներ և նոյնպէս այդ շուկաները

տանող յարմար կամ անյարմար ճանապարհները գոյութիւնը: Որովհետեւ փոխադրութեան արժողութիւնը մտնում է արդիւնքի արժողութեան մէջ և եթէ փոխադրութիւնը սովորականից աւելի պակաս աշխատանք է նստում, ուրեմն աշխատանքի արտադրողականութիւնը յիշեալ ձեռնարկութեան մէջ միջակից աւելի բարձր է դուրս գալիս:

Եւ այսպէս, մեր առաջ կայ, ենթադրենք, երկրագործական միա տեսակ ձեռնարկութիւնների մի շարք, որոնք անմիակերպ բնական պայմանների մէջ են տարւում: Մի հողաբաժնում արտադրութեան միջոցների և բանւորական ոյժի վրայ 10,000 ռուբլի ծախսելիս՝ 10,000 փութ ցորեն է ստացւում—այս՝ ամենավատ յատկութիւն ունեցող հողաբաժին է. երկրորդից նոյն ծախսերով 15,000 փութ ցորեն է ստացւում. երրորդից, որ յատկութեամբ ամենալաւն է—20,000 փութ: Շահի սովորական տարեկան տոկոսը, ենթադրենք, թէ 5% է: Ամենավատ հողաբաժնի վրայ տնտեսութիւն վարող ձեռնարկողը պէտք է իւր 50%-ը ստանայ, այսինքն՝ տարեկան 500 ռուբլի շահ, այլապէս՝ նա ձեռնարկութիւնը անշահաւէտ կհամարէր և կաշխատէր իւր կապիտալն արտադրութեան մի ուրիշ ձեւի մէջ փոխադրել: Բայց որովհետեւ հողը նրան չի պատկանում և ձրի էլ չի կարող ստանալ, ուրեմն նա ստիպւած է, բացի այդ, հողատիրոջը դեռ որոշ բնտա էլ վճարել, ի հարկէ, ոչ այնքան մեծ, որովհետեւ այդ հողաբաժինը միւսներից աւելի վատ է. այլապէս՝ ձեռնարկողն իւր կապիտալը ուրիշ երկիր կփոխադրէ, գտնելով, որ ապրանքները փոխադրելու ծախսերը բնտայի աւելորդից աւելի պակաս են դուրս գալիս: Թող բնտան 300 ռուբլի լինի: Ուրեմն ձեռնարկողը պէտք է արդիւնքի գնի մէջ ընդամենը 10,800 ռուբլի ստանայ (10,000 ռ. արտադրութեան ծախսերը, 500 ռ. շահ և 300 ռ. բնտա): Հետեւապէս, նա պէտք է ցորենի փութը 1 ռ. 8 կոպէկով ծախէ, սրանից արժան նա չի կարող ծախել—այն ժամանակ նա պէտք է գործը թողնէ. աւելի թանկ ծախել, ընդհանրապէս ասած, նրան չի յաջողւում—այն ժամանակ նրա շահը սովորականից բարձր կլինէր: Ակներեւ է, որ որ և է հասարակութեան մէջ ցորենի շուկայի գինը հաստատարւում է մօտաւորապէս 1 ռ. 8 կոպէկի: Եթէ գինն այս նորմայից ցածր է, երկրագործութիւնը կրճատւում է և, շնորհիւ իջած առաջարկութեան, հացի գինը բարձրանում է. եթէ գինը բարձր է, երկրագործութեան մէջ շահը սովորականից շատ է լինում, կապիտալները ձգտում են դէպի այս ձեւը և հողատէրը, օգտւելով նրանց մրցումից, բնտան բարձրացնում է այնպէս, որ շահը իջնի սովորականին, օրինակ, վերցնում է 500—1,000 ռուբլի:

Ամենավատ հողաբաժնից ստացւած բնտան կոչւում է բացարձակ բնտա: Հետեւապէս, ցորենի սովորական շուկայի գինը համապատասխանում է ամենավատ բնական պայմաններում կատարւած արտադրութեան ծախսերին, որոնց մէջ կապիտալիստները դեռ տանում

են գործը, գումարած դրա վրայ սովորական շահը և գումարած բացարձակ բնտան: Ակներեւ է, որ այս միայն ցորենին չի վերաբերում, այլ և բոլոր միւս արդիւնքներին: Մեր ժամանակներում միայն արդիւնաբերութեան մէջ բնական պայմանների նշանակութիւնն աւելի պակաս մեծ է, քան երկրագործութեան մէջ նրա յետամնաց տեխնիկայով, հողից ու կլիմայից ունեցած զօրեղ կախումով և մեծ տարածութեան հողերի պահանջով:

Շուկան վատ և լաւ պայմաններում արտադրւած արդիւնքների մէջ ոչ մի տարբերութիւն չի դնում, գինը միեւնոյնն է, մեր օրինակում 1 ռ. 8 կոպէկ. երկրորդ հողաբաժնի մէջ արտադրւած 15,000 փութը, ուրեմն, պէտք է 16,200 ռուբլով ծախել, այսինքն՝ սովորական ծախսերից ու շահից բացի, կմնայ 5,700 ռուբլի, որ հողատէրը ստանում է իբրեւ բնտա: Այս 5,700 ռուբլուց կապիտալիստին ոչինչ չի հասնի—շահի տարեկան նորմայի համաձայն, նա միայն իւր սովորական շահը կստանայ. եթէ բնտան 5,000 ռուբլուց պակաս լինէր, իսկ շահը 500 ռուբլուց աւելի, այն ժամանակ անյապաղ երևան կգային մրցակիցներ— ուրիշ կապիտալիստներ,—որոնք կհամաձայնէին բնտայի բարձրանալուն:

Ուրեմն, երկրորդ հողաբաժնի տէրը, բացի 300 ռուբլի բացարձակ բնտայից, ստանում է դարձեալ 5,400 ռուբլի, որն և կազմում է, այսպէս կոչւած, դիֆֆերենցիալ բնտա: Երրորդ, ամենալաւ հողաբաժնի տիրոջ համար դիֆֆերենցիալ բնտան աւելի շատ է—10,800 ռուբլի, ինչպէս կարելի է տեսնել նախընթացի նման հասարակ հանումից:

Այստեղ կարող է հարց ծագել, թէ արդեօք դեռ արտադրութիւնը վարելու հնարաւոր ամենավատ բնական պայմանների և շուկայի գնի մէջ մատնացոյց արած կապը չի՞ հակասում աշխատանքային արժողութեան թէօրիային: Վերջնական հաշւի մէջ գները որոշւում են արժողութիւններով, իսկ արժողութիւնը՝ ապրանքն արտադրելու համար անհրաժեշտ աշխատանքային եռանդի միջին քանակութիւնն է, հետեւապէս՝ արժողութեան մեծութիւնը համապատասխանում է աշխատանքի ծախսումներին կամ միջին բնական պայմաններին և ոչ թէ վատ. կթւար, թէ այս միեւնոյնը շուկայի միջին գնին էլ պէտք է վերաբերի, այսինքն՝ նա պէտք է համապատասխանէ միջին բնական պայմաններում կատարւած արտադրութեան ծախսերին՝ գումարած շահը և բացարձակ բնտան: Բայց այստեղ հակասութիւնը միայն թւում է, սակայն վերլուծութիւնով հեշտութեամբ վերանում է:

Ինչպէս յայտնի է, ապրանքի արժողութիւնը բաժանւում է մշտական և փոփոխական կապիտալի արժողութեան և յաւելեալ արժէքի վրայ: Համապատասխան սրան, գինն էլ պէտք է վերաարժէքի վրայ: Համապատասխան միջին ծախսերի, միջին շահի և միջին բնտայի (որովհետեւ բնտայի ու շահի ընդհանուր գումարը հաւատարմ է յաւելեալ արժէքի ընդհանուր գումարին): Իսկ այս գլխի սար է յաւելեալ արժէքի գինը ուրիշ կերպ է վերածւում. արտադրութեան ֆորմուլայով՝ գինը ուրիշ կերպ է վերածւում. արտադրութեան միջին ծախսերի փոխարէն՝ վերցւած են ամենավատ ձեռնարկու-

Թեան որոշ տեսակի համար ամենայնաբար հողաբաժնի մէջ կատարւած արտադրութեան ծախսերը, իսկ միջին բննտայի փոխարէն՝ վերցւած է բացարձակը: Սակայն դժուար չէ տեսնել, որ ինչքան վատ հողի վրայ արած ծախսերն աւելի են միջին հողի վրայ արածներէն, այնքան բացարձակ բննտան քիչ է միջինից, որի մէջ, բացի բացարձակից, դեռ միջին դիֆֆերենցիալ բննտան էլ է մտնում: Ուրեմն, գնի երկու ֆորմուլաները բոլորովին նման են իրար: Ստուգենք այդ մեր թւաւոր օրինակի վրայ, համարելով թէ երկրորդ հողաբաժինը միջինն է:

Վատ հողաբաժնի վրայ 10,000 փութ ցորենի արտադրութիւնը պահանջում է 10,000 ռուբլի մշտական և փոփոխական կապիտալի ծախս. 5 % շահը—500 ռ., բացարձակ բննտան 300 ռ.—գումարն է 10,800 ռուբլի—փութը 1 ռուբլի 8 կոպէկ:

Վատ հողաբաժնի հետ հաւասար չափ ունեցող միջին հողաբաժինը, 10,000 ռուբլի մշտական և փոփոխական կապիտալ ծախսելիս, 15,000 փութ կտայ, նշանակում է վատի հետ համեմատելու համար 1 1/2 անգամ աւելի փոքր հողաբաժին պէտք է վերցնել, որից նոյնպէս 10,000 փութ է ստացւում. այն ժամանակ դուրս կգայ.

Մշտական և փոփոխական կապիտալի ծախսերը—6,666 2/3 ռ. (10,000 ռուբլուց 1 1/3 անգամ քիչ).
շահը 5 %—333 1/3 ռ.

միջին բննտան—3,800 ռ. (5,700 ռուբլուց 1 1/2 անգամ քիչ):

Գումարն է—10,800 ռ. փութը 1 ռ. 8 կոպէկ:

Բանը նրանումն է, որ միջին հողաբաժնի համար հաշուելիս ծախսը 3,333 1/3 ռուբլով քիչ է վերցւում, շահը—166 2/3 ռուբլով քիչ, նոյնիսկ բացարձակ բննտան 100 ռուբլով քիչ է (300 ռուբլու տեղ 200, որովհետև հողաբաժինը 1 1/2 անգամ քիչ է վերացւում). բայց դրա փոխարէն գնի մէջ մտնում է վատ հողաբաժինների համար բացակայող միջին դիֆֆերենցիալ բննտան—3,600 ռուբլի և հետևանքը ստացւում է միևնույնը:

Այս բոլոր հաշիւները գործադրելի են նաև բոլոր միւս ապրանքների վերաբերմամբ, միայն այն տարբերութեամբ, որ արդիւնագործութեան մէջ դիֆֆերենցիալ բննտան, ևս առաւել բացարձակը, աւելի պակաս նշանակութիւն ունի, քան երկրագործութեան մէջ:

Ի միջի այլոց, այս հաշիւից երևում է և այն, թէ կապիտալիզմի շրջանում ինչ մտքով է գինը աշխատանքային արժողութեամբ որոշւում: Արդիւնքի գինը որոշւում է մշտական և փոփոխական կապիտալի միջին ծախսերով, սրա վրայ գումարած կապիտալիստական միջին եկամուտը (միջին շահի և միջին բննտայի գումարը): Իսկ կապիտալիստական եկամուտի միջին նորման որոշւում է երկրի ամբողջ կապիտալի աշխատանքային արժողութեան յարաբերութեամբ: Այսպիսով, աշխատանքային արժողութեան օրէնքը, որոշելով կապիտալիստական եկամուտի նորման, գնեք որոշում է կողմնակի կերպով. սա էլ իւր կողմից մշտական և փոփոխական կապիտալի որոշ ծախսերի ժամանակաւ գինն է որոշում:

Դիֆֆերենցիալ բննտան առանձնակի հսկայական չափերի է հասնում արդիւնաբերական վայրերում և քաղաքներում, ուր հասարակական աշխատանքի գործադրութիւնն ամենալարւած կերպով է կատարւում, ուր շուկայի մօտիկութիւնն ապրանքների փոխադրութեան և պահպանման գործում աշխատանքի մեծ խնայողութիւն է ստեղծում: Իսկապէս, ենթադրենք, թէ մէկ միլիոն փութ ապրանք արտադրող մի ֆաբրիկա շուկայից մի վերստով է հեռու, իսկ նոյնպիսի մի ուրիշը—11 վերստով. միլիոն փութի 10 վերստ տեղափոխելը ահագին ծախս է առաջադրում և եթէ առաջին ֆաբրիկան ազատւում է այս ծախսից, ուրեմն առաջին ֆաբրիկատիւր շահի սովորական մեծութեան դէպքում ամբողջ խնայածը կանցնի հողատիրոջ տրեւիք բննտայի առանձին բարենպաստ պայմաններում հասարակական աշխատանքը գործադրելու հնարաւորութեան վարձին: Ասենք, խոշոր կապիտալիստի անտեսական ոյժն այնպէս է, որ քիչ անգամ չի խլում այս դիֆֆերենցիալ բննտայի մի մասը և դրանով աւելի դիւրութեամբ է հարւածում մրցակիցներին:

Արտադրութեան ընդհանուր յառաջագիմութիւնը, ինչպէս ցոյց տրեց, այն հետևանքն է ունենում, որ բննտան, առանց սրա ստացողներին որ և է մասնակցութեան, աճում է. ամեն տեսակ ձեռնարկութիւնների համար հողի պահանջի հետ միասին աճում է նաև մենափաճառների՝ ձեռնարկողների վրայ ունեցած հողի իշխանութիւնը:

Այս դէպքում, գլխաւորապէս, դիֆֆերենցիալ բննտան է աճում, մանաւանդ, երբ որ և իցէ հողաբաժնի մօտերով հաղորդակցութեան լաւ ճանապարհներ են գցւում, որոնք այդ հողաբաժինները մօտեցնուր են շուկային, կամ երբ այդ հողաբաժինների մէջ նոր բնական հարստութիւններ են բացւում և այլն:

Շնորհիւ բննտայի մշտական աճելուն, հողը սովորաբար աւելի թանկ է ծախւում, քան հարկաւոր է բննտայի կապիտալիզացիայի հաշուով: Բննտայի ապագայ աճումը մասամբ հողի գնով է ծածկւում: Այս դէպքում չի խանգարում նկատել, որ հողի վաճառքը ապահովեցնում է բննտան: Իսկապէս, հողը գնող կապիտալիստը իւր վճարած փողին նայում է, իբրև հողի վրայ դրւած կապիտալի վճարած փողին նայում է, որն անպայման պէտք է համապատասխան շահ բերէ: Այս ժամանակահատից ոչ միայն մենավաճառութեան ոյժն է պահպանում բննտային, այլ և այն կապիտալիստների մրցութիւնների ոյժը, որոնք բոլոր կապիտալիստների համար հաւասար շահի նորմա են պահանջում:

Այսպէս կոչւած, կապալային վճարը չպէտք է ուղղակի խառնել բննտայի հետ: Կապալով են վերցնում, գլխաւորապէս, ոչ թէ մերկ, նեւ բննտայի հետ: Կապալով են վրան գտնւած շէնքերը, նախընթաց անմշակ հողը, այլ նրա հետ և վրան գտնւած շէնքերը, նախընթաց աշխատանքով նրա վրայ կատարւած բարւոքումները և շատ անգամ գործաշատանքով նրա վրայ կատարւած բարւոքումները և շատ անգամ գործիքները, տաւարը և այլն: Այս բոլորը ներկայացնում է մի ընդհանուր կապիտալ, որ փոխ է տրւում կապալաւորին և որը պէտք է բերէ կապալաւորին:

լաւին, այսինքն՝ հողատիրոջը, սովորական կրեդիտային տոկոս: Հետեւապէս, կապալի վճարի մի մասը հողատիրոջ կրեդիտային կապիտալի սովորական շահն է ներկայացնում: Այս մասը պէտք է դուրս հանենք կապալային վճարից, որ ստանանք զուտ բնութան:

Կապիտալիստական հողատիրութեան ձեերի հետ միասին մանուշակաւորայի շրջանի մէջ ամեն տեղ և դեռ աւելի ուշ — երկրների մեծամասնութեան մէջ աւելի պակաս աւարտեալ ձեեր են պահպանուում, մանաւանդ երկրագործութեան մէջ: Այդպիսի ձեերի կարգը կարելի է դասել և այն տնտեսութիւնները, որոնց մէջ հողատէրն ու կապիտալիստական ձեռնարկողը մի անձի մէջ են պարփակուում, որը ստանում է թէ՛ շահը և թէ՛ բնութան: Բայց այստեղ կարիք չկայ սրա վրայ կանգ առնել. այդպիսի պարփակումը դործի ընդհանուր ընթացքի մէջ համարեա ոչինչ չի փոխում:

Շատ յաճախ կապալաւորի դերը ոչ թէ կապիտալիստն է կատարում, այլ մանր արտադրողը, որ բոլորովին կամ համարեա առանց վարձու աշխատութեան է կառավարւում, — սովորաբար գիւղացի-երկրագործը: Այս դէպքում ֆերմերի «շահը» շատ հեշտութեամբ գերօյի է հաւասարում. մանր կապալաւորն կապիտալիստի ոյժը չունի, նա չի կարող կապալային վճարի համար յաջողակ կել մղել հողատիրոջ դէմ և բնութան հասնում է այն մակերևոյթին, որի դէպքում կապալաւորն մնում է միայն ապրուստի անհրաժեշտ միջոցները: Եութեամբ նա այն ժամանակ հողատիրոջ վարձու բանւորն է, ինքնուրոյն կապալաւորի դիմակի տակ: Առևտրական կապիտալի ազդեցութեան տակ, որն իւր կողմից շահագործում է մանր կապալաւորին, երբեմն այս վերջինի բաժինն էլ աւելի ցած է իջնում, մինչև այն աստիճան, որ արտադրողի այլասերումն է պայմանաւորում (օրինակ — Իրլանդիան):

Այն դէպքերում, երբ հողատէրն ու երկրագործը միևնոյն գիւղացու մէջ են պարփակուում, առաջին հայեացքից գործն այն հետեանքն է ունենում, որ միևնոյն անձնաւորութիւնը ստանում է և՛ աշխատանքի վարձը, և՛ շահը, և՛ բնութան: Իրականութեան մէջ այս դէպքում շահը, սովորաբար, խիստ արագ է առևտրական կապիտալիստին անցնում, ինչպէս և նախընթաց դէպքում. իսկ բնութան, ընդհանրապէս, համեմատաբար աւելի փոքր քանակութիւն ունի, որովհետև մանր հողատէր-սեփականատէրերի դասակարգը չունի իւր յետեւում այն պատմականօրէն դասաւորուած նշանաւոր հասարակական ոյժը, ինչ որ խոշոր հողատէրերի դասակարգն ունի:

Այս ուրեմն ի՞նչ բան է հողային բնութան: Սա յաւելեալ արժէքի այն բաժինն է, որ կապիտալիստը զիջում է հողատիրոջ, որպէսզի հողի որ և է տարածութեան վրայ հասարակական աշխատանքի գործադրութիւնը հնարաւոր դարձնէ:

Բնութեան ոյժերը հասարակական աշխատանքով շահագործելու

հնարաւորութիւնը սահմանափակւած չէ. ամենախիտ բնակւած երկրներում ամենապտղաւէտ հողերն անգամ ամբողջապէս մշակւած չեն: Բայց հասարակութիւնն անարգել կերպով չի կարող այս բոլորից օգտուել. նա ընդգրկմադրութեան է հանդիպում հողատէր դասակարգի կողմից և այս ընդգրկմադրութիւնը բնութայի օգնութեամբ է յաղթահարւում:

գ) Աշխատավարձ

Բանւորական ոյժի արժողութիւնը բանւորն ստանում է իբրև աշխատարձ:

Բնական-տնտեսական շրջաններում վարձու աշխատանքի հաղադէպ բացառութիւն է ներկայացնում: Ֆէօդալական ժամանակների թափառող արհեստաւորի՝ գործ պատւիրողի տանը վերջինիս պատկանող նիւթերից շինած գործը միայն արտաքին նմանութիւն ունի վարձու աշխատանքին. այդպիսի արհեստաւորի ստացած վարձը ոչ թէ նրա բանւորական ոյժին է համապատասխանում, այլ նրա աշխատանքով Նորից արտադրած արժողութեանը — այստեղ դեռ ոչ մի շահագործութիւն չկայ, որովհետև ինքն արհեստաւորն է արտադրութեան գործիքների տէրը և, փոքր չափով, նոյնպէս կարող է առանց որ և է պատէր տուղի կառավարել, ինչպէս վերջինս՝ առանց արհեստաւորի:

Առաջներում վարձու աշխատանքն այն ժամանակ է սկսում կեանքի մէջ նկատելի դեր խաղալ, երբ քաղաքներում զարգանում է արհեստի մանր բուրժուական կազմակերպութիւնը: Քարգահներն ու աշակերտները արդէն վարդտի վարձու բանւորներն են հանդիսանում: Սակայն, քանի դեռ արհեստաւորական շրջաններում պահպանուում են նահապետական յարաբերութիւնները, քանի դեռ քարգահի դերը վարպետ կոչմանն անցնելու աստիճան է հանդիսանում, քարգահի աշխատավարձը բանւորական ոյժի արժողութիւնից կտրուկ կերպով չի որոշւում, այլ սրանից միջիջ բարձր է լինում. այլապէս՝ քարգահը չէր կարող իւր ծառայութեան ընթացքում անհրաժեշտ միջոցներ հաւաքել, որ յետոյ սեփական արհեստանոց և սեփական տնտեսութիւն սարքէ: Բայց երբ առևտրական կապիտալը քանդում է նահապետական-արհեստաւորական յարաբերութիւնների նախկին ներդաշնակութիւնը և վարպետական յարաբերութիւնների նախկին ներդաշնակութիւնը և վարպետին շահագործելով, ստիպում է նրան շահագործել քարգահներին, այն ժամանակ արհեստի մէջ աշխատավարձի մակերևոյթը իջնում է մինչև ապրուստի անհրաժեշտ միջոցների արժողութեանը, մինչև բանւորական ոյժի արժողութեան մակերևոյթին:

Ինչպէս պարզեց, առևտրական կապիտալը մանր արհեստաւորին և գիւղացուն վարձու բանւոր չի դարձնում՝ մեղակոտապէս միայն, իսկ իրականութեամբ նրանց աշխատանքի փոխարէն նա միայն բանւորական ոյժի արժողութիւն է տալիս, այնպէս որ, ըստ Էուսթեան, նրանց

չ նաև շահի որոշ մասը, օրինակ՝ 5—10 տոկոսը: Վարձի այս ձևը չուրջ, ընդհանուր նշանակութիւն չունի. այդ վարձը շատ քիչ անգամ է ձեռնարկողի համար շահաւէտ լինում և դործադրում է համարեա բացառապէս այն ժամանակ, երբ առանձնապէս կարևոր է շահագրգռել բանւորներին իրանց աշխատութեան մէջ,—օրինակ՝ երաժշտական գործիքների մանուֆակտուրաներում:

Ձեռնարկողը աշխատավարձն աշխատանքը կատարելուց յետոյ է տալիս: Այս կանոնից շատ քիչ անգամ են բացառութիւններ լինում: Հետեւապէս, բանւորը, ընդհանրապէս ասած, փոխ է տալիս կապիտալիստին իւր բանւորական ոյժը,—պարտք է տալիս. բանւորական ոյժը, վճարելուց առաջ է սպառւում:

Այս բանի շնորհիւ, վճարման պայմանաժամը—շաբաթական, երկշաբաթական, ամսական և այլն,—բանւորի համար առանձին նշանակութիւն է ձեռք բերում: Մի վճարից մինչև միւսը բանւորը հարկադրած է, սովորաբար, պարտքով ապրել: Բայց այն խանութպանը, որից բանւորը սպասելու նիւթեր է գնում, պարտքը ձրի չի տալիս: Այդպիսի պայմաններում ինչքան վճարն ուշ-ուշ է տրւում, այնքան բանւորի դրութիւնն աւելի դժւարանում է:

Աշխատավարձի բարձրութեան հարցը հետազոտողի համար մի քանի առանձին դժւարութիւններ է յարուցանում: Ամենից առաջ պէտք է քննել, թէ ինչ միջոցով կարելի է տարբեր վայրերի և ժամանակաշրջանների համար աշխատավարձի մեծութիւնների համեմատութիւն կատարել:

Վարձի բնական ձևի ժամանակ այդպիսի համեմատութիւնը դեռ բաւականին հեշտ է հանդիսանում. որտեղ բանւորին աւելի շատ արդիւնքներ են տալիս, այնտեղ էլ վարձն աւելի շատ է լինում (հասկանալի է, որ եթէ միայն արդիւնքները միատեսակ են. հակառակ դէպքում՝ խիստ մօտաւոր դատողութիւններն են միայն հնարաւոր):

Վարձի դրամական ձևի ժամանակ դժւարութիւններն աճում են. եթէ մի տեղից բանւորը երկու անգամ աւելի շատ փող է ստանում, քան մի ուրիշ տեղից, այդ դեռ չի նշանակում, որ նրա իսկական վարձն աւելի բարձր է: Փողը, ինքն ըստ ինքեան, կարևոր չէ բանւորի համար, որովհետև նա փողով սպառման նիւթեր է գնում. եթէ մի երկրում աշխատավարձը 2 բուրլի է, իսկ մի ուրիշում—1 բուրլի, բայց առաջին երկրում բանւորների սպառման բոլոր նիւթերը երկու անգամ աւելի թանկ են, ուրեմն երկու դէպքումն էլ իսկական վարձը հաւասար պէտք է համարւի:

Այդպիսով, պէտք է տարբերել վարձի անւանական, թւացող մեծութիւնը—այսքան բուրլի, այսքան կոպէկ,—և իրական, իսկական մեծութիւնը. որպէսզի գաղափար կազմենք իրական վարձի մասին, պէտք է պարզենք, թէ որ և է դրամական վարձով ինչ քանակութեան սպառ-

ման նիւթեր են գնւում—այսքան ֆունտ հաց, միս, այսքան արշին կտաւ և այլն:

Դրամական վարձը ճիշտ համեմատել կարելի է միայն միևնույն տեղում, միևնույն ժամանակում, ապա թէ ոչ, հեշտութեամբ խոշոր սըխալներ կարելի է անել:

Այս դեռ բոլոր դժւարութիւնները չէ: Աշխատավարձի բարձրութեան մասին դատելիս՝ անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ նաև բանւորական օրւայ երկարութիւնն ու աշխատանքի լարւածութիւնը—ընդհանրապէս՝ աշխատանքային եռանդի ծախսերի քանակութիւնը: Եթէ հարկեր բանւորները տասժամեայ օրւայ համար նոյնքան են ստանում, որքան մի ուրիշ երկրի բանւորները տասներկուժամեայ օրւայ համար, այն ժամանակ վերջինների վարձը, ահնբեւ է, որ ցածր պէտք է ընդունել: Եթէ երկու դէպքում երկարութեամբ հաւասար բանւորական օրը, օրինակ՝ 10 ժամ է, բայց երկրորդ դէպքում աշխատանքն աւելի լարւած է, ուրեմն երկրորդ երկրի համար աշխատավարձի մակերևոյթը ցածր է:

Շնորհիւ այս բոլոր ցոյց տւած դժւարութիւնների, էկոնոմիկական գրականութեան մէջ պակաս չեն այն անվերջ վէճերը, թէ այս ինչ տեղում, այս ինչ ժամանակաշրջանում արդեօք աշխատավարձը բարձրացա՞ւ, թէ իջա՞ւ:

Յամենայն դէպս, աշխատավարձը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ բանւորական ոյժի շուկայի գինը: Այդ պատճառով աշխատավարձը, միջին հաշուով, մօտաւորապէս համապատասխանում է բանւորական ոյժի արժողութեանը:

Ինչպէս բացատրեց, բանւորական ոյժի արժողութիւնը բանւորի և նրա ընտանիքի սովորական պահանջներին բաւարարութիւն տալու արժողութիւնն է:

Այս առիթով դեռ մի քանի պարզաբանութիւններ էլ պէտք է անել:

1) Բանւորի սովորական կարիքների շարքում արհեստական կերպով առաջացածները համարեա նոյնպիսի ազդեցութիւն ունեն բանւորական ոյժի արժողութեան և վարձի բարձրութեան վրայ, ինչ որ բնականները:

Դիտողութիւնները ցոյց են տւել, որ եթէ որ և է տեղում աշխատավարձը, բարենպաստ պայմանների շնորհիւ, երկար է մնում բարձրացած մակերևոյթի վրայ, նա արդէն շատ քիչ անգամ է վերադառնում ցած մակերևոյթի վրայ, որքան շատ քիչ է ընկնում: Բանւոր-նախկին մեծութեանը կամ սրանից աւելի ցածր է ընկնում: Բանւորները յամառ կերպով պաշտպանում են բարձրացած վարձը, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենան նոր ձեռք բերած սովորութիւնների համեմատ ապրել: Իսկ եթէ, այնուամենայնիւ, վարձն իջնում է, այդ դէպքում բանւորը յաճախ պակասեցնում է հացի, մսի պահանջը, միայն թէ ծխախոտ, գինի, թէյ, զրքեր և այլն գնելու հնարաւորութիւն ունենալով:

2) Երբ ասուում է, որ բանւորական ոյժի արժողութեան մէջ մըտնում է բանւորի ընտանիքի պահանջներին բաւարարութիւն տալու արժողութիւնը, այս դէպքում, իսկապէս միջին չափի ընտանիք է ենթադրւում:

Բացի այդ, ենթադրւում է այս դէպքում, որ որ և է հասարակութեան մէջ ամբողջ ընտանիքից, միջին թւով, մի մարդ է միայն ծախում իւր բանւորական ոյժը, որն և վաստակում է ընտանիքի բոլոր անդամների համար: Իսկ եթէ ընտանիքից ոչ թէ մի մարդ է աշխատում, այլ աւելի շատ, այդ ժամանակ բոլոր բանւորների վարձը միասին պէտք է միջին 4 երկու բաւականանայ ընտանիքի պահանջներին բաւարարութիւն տալու:

Ընդհանրապէս աշխատավարձի մասին արած այս՝ բոլոր նկատողութիւններից յետոյ կարելի է մանուֆակտուրայի շրջանի աշխատավարձի խնդրին անցնել:

Աշխատանքը, նոյն իսկ զարգացած մանուֆակտուրայի, ինչպէս և արհեստի մէջ՝ ձեռքի աշխատանք է մնում: Ուստի և բանւորի անձնական հմտութիւնն առաջնայ պէս մեծ նշանակութիւն ունի:

Աշխատանքի տեսնելիական բաժանման ժամանակ աշխատանքի տարբեր տեսակներն աւելի պարզ կամ աւելի բարդ են դուրս գալիս և մեծ կամ փոքր հմտութիւն և վարժութիւն են պահանջում: Աշխատանքի բարդութեան ու հմտութեան և վարժութեան աստիճանի համեմատ՝ մանուֆակտուրայի բանւորները բաժանւում են կարգերի, որոնց համար աշխատավարձը միատեսակ չէ:

Յաճախ կարգը կազմում են, այսպէս կոչւած, հասարակ կամ անհմտ բանւորները—մանուֆակտուրայի շրջանի համար «հասարակ» աշխատանքի ներկայացուցիչները: Նրանցից ոչ մի առանձին վարժութիւն չէր պահանջւում, նրանց յանձնւում էին այնպիսի գործողութիւններ, որ ամեն մէկն էլ կարող է կատարել: Նրանք, իրանց չափազանց քիչ զարգացած կարիքների համեմատ, ամենափոքր վարձն էին ստանում: Հողագործի գիւղացիք, մեծ ճանապարհների թափառաշրջիկները, մուրացկանները հասարակ բանւորութեան ամենամեծ մասն էին մատակարարում մանուֆակտուրաներին:

Հմուտ բանւորները իւր տեսակի մի արիստոկրատիա էին կազմում և հասարակ բանւորներից անհամեմատ աւելի շատ էին ստանում: Նրանց մէջ ևս, հմտութեան աստիճանի և վարձի քանակութեան համեմատ, աւելի մանր կարգերի բաժանում գոյութիւն ունէր: Սկզբնապէս հմուտ բանւորների աղբիւրը քանդած արհեստաւորների և նոյնպէս նախկին քարգահների դասակարգն էր հանդիսանում:

Ի նկատի ունենալով, որ աշխատավարձը բանւորական ոյժի արժողութեամբ, այսինքն՝ բանւորի կենսական պահանջներին բաւարարութիւն տալու արժողութեամբ է որոշւում, դժւար չէ հասկանալ, որ մանուֆակտուրայի շրջանում աշխատավարձի մէջ խոշոր և մշտական

տարբերութիւններ կարող էին գոյութիւն ունենալ. արտադրութեան մէջ անմիատեսակ դեր կատարելով և աշխատանքի պրոցեսսի մէջ հասարակական աշխատանքային եռանդի անմիաշափ քանակութիւն ծախսելով՝ բանւորների տարբեր կարգերը պէտք է որ կարիքների տարբեր մակերեսով ունենան. իզուր չէ, որ նրանք, հասարակական ունեւոր և չունեւոր խմբերից ծագած լինելով էլ էին տարբերւում իրարից: Բայց ինչո՞ւ է կապիտալիստն իւր բանւորների կարիքների տարբեր մակերեսով վրայ ուղարկութիւն դարձնում, ինչո՞ւ նա սովորած բանւորների վարձը չի իջեցնում մինչև հասարակ բանւորների վարձի քանակութեանը: Չէ՞ որ նա հոգս չի անում այն մասին, թէ բանւորի սովորածը մի բան օրժել է:

Նախ՝ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ սովորած բանւորները եռանդով են պաշտպանում իրանց կարիքների բարձր մակերեսով: Երկրորդ՝ նրանք վարձի կուր մէջ համեմատաբար բարենպաստ պայմանների մէջ են գտնւում, շատ աւելի բարենպաստ, քան չսովորած մանկների մէջ են գտնւում, շատ աւելի բարենպաստ է և նրանց ներքո: Սովորածները քիչ են, նրանց մէջ մրցումն աւելի թոյլ է, նրանց փոխարինելն աւելի դժւար է, մի խօսքով—պահանջի և առաջարկութեան յարաբերութիւնը նրանց համար աւելի շահաւէտ է և կապիտալիստի համար առանձնապէս դժւար է նրանց վարձը պակասեցնել:

Թէ սովորած բանւորների գրութիւնը, ընդհանուր առմամբ, որքան շահաւէտ էր հանդիսանում մանուֆակտուրաների՝ ձեռնարկողների հետ ունեցած յարաբերութեան նկատմամբ, կարելի է իմանալ հետեւեալ հասկացողութիւնից: Եթէ միքանի բանւորներ, որոնք մի առանձին, լեւալ հասկացողութիւնից: Եթէ միքանի բանւորներ, որոնք մի առանձին, ուրիշների հետ անհրաժեշտ և հմտութիւն պահանջող գործողութիւն են կատարում, հրաժարւում են աշխատելուց, այն ժամանակ ձեռնարկողը, նրանց անմիջապէս նորերով փոխարինելու անհարաւորութեան դէպքում, հարկադրւում է առժամանակ դադարեցնել արտադրութիւնը և կամ զիջել: Չարգացող մանուֆակտուրային արտադրութեան կողմից հմուտ բանւորների պահանջն այնքան խիստ էր, որ յաճախ նրանք հնարաւորութիւն էին ունենում պայմաններ գնել տէրերին: Ի հարկէ, ամեն ժամանակ և ամեն տեղ այդպէս չէր:

Ընդհանրապէս, եթէ նոյնիսկ միքանի բացառիկ հանգամանքների շնորհիւ հմուտ բանւորների վարձը հասարակ բանւորներին էլ չէին լիբարձր չլինէր, այն ժամանակ իրանք հմուտ բանւորներն էլ չէին լիբարձր հետզհետէ կձգէին իրանց առաջնայ գործը, որ նեարգերի խիստ լարումն ու եռանդի մեծ ծախսումն է պահանջում և հասարակ բանւորներ կդառնային, իսկ նորից բարդ աշխատութեան վարժելը ոչ ոք չէր ցանկանայ, որովհետեւ այս ոչ մի օգուտ չէր բերի:

Յամենայն դէպս, պրօլետարիատի մեծածիւ մասը հասարակ բանւորներն ու քիչ սովորած բանւորներն էին կազմում: Իսկուրս գալով այն հասարակական դասակարգերի միջավայրից, որոնք ճնշւած և տնտե-

սապէս ծայրայեղութեան չափ ջլատեած էին, նրանք չափազանց դանդաղութեամբ էին զարգացնում իրանց կարիքները: Այդ պատճառով XVI; XVII դարերում աշխատավարձը, ընդհանրապէս, ցածր էր կանգնած: Արդիւնագործութեանը վերաբերող այս երևոյթը դեռ աւելի մեծ չափով՝ առաջ եկած կապիտալիստական երկրագործութեանն է վերաբերում, որտեղ հմուտ աշխատանք համարեալ չկայ, իսկ աշխատողների կարիքներն առանձնապէս անզարգացած են:

Տնային-կապիտալիստական եղանակով կազմակերպւած աւելի յետաձգեալ տիպի ձեռնարկութիւնների մէջ արտադրողների վաստակի մակերևոյթը մօտաւորապէս այնպէս է, ինչպէս մանուֆակտուրաների մէջ, կամ դեռ աւելի ցածր: Առևտրական կապիտալն աւելի քիչ է մը տածում արտադրողի մասին, քան արդիւնաբերականը, որի համար ակներև է, որ թալկացած, այլասերւած բանւորը խիստ անշահաւետ է:

Մանուֆակտուրայի շրջանում աշխատավարձի բարենպաստ պայման է հանդիսանում այն փաստը, որ կանանց և երեխաների աշխատանքը դեռ շատ քիչ է տարածւած. ամբողջ ընտանիքից, սովորաբար, միայն մի մարդ է ծախում իւր բանւորական ոյժը: Այդպիսով, մի բանւորական ոյժի վաճառքը ամբողջ ընտանիքին՝ գոյութեան միջոցներ է մատակարարում: Այդ բանի շնորհիւ, կինը շարունակում է ընտանիքի մէջ միևնոյն «բնական-տնտեսական» դերը խաղալ, ինչ որ մանր-բուրժուական շրջանում. նա տնային տնտեսութեամբ է սահմանափակւում:

Մանուֆակտուրայի շրջանի ցածր աշխատավարձը, սովորաբար, միանում է առանձնապէս ոչ երկար բանւորական օրւայ և աշխատանքի ոչ բարձր լարւածութեան հետ:

Մանուֆակտուրայի շրջանի սկզբում բանւորական օրւայ երկարութիւնը արհեստի ծաղկման շրջանում արհեստաւորական քարգահների համար գոյութիւն ունեցող բանւորական օրւայ երկարութիւնից շատ չի գնազանւում—օրւայ մէջ 9, 10 ժամ, երբեմն սրանից էլ աւելի պակաս է լինում: XVII դարու մի գրող դառը կերպով գանգատւում է անգլիական բանւորների ետականութեան և ծուլութեան վրայ, որոնք օրական 8 ժամ և շաբաթւայ մէջ 4-5 օր բանելով՝ ապրուստի անհրաժեշտ միջոցներ են ստանում և ամենևին հոգս չեն տանում աւելի շատ աշխատել:

Բարդ աշխատանքի ներկայացուցիչների համար բանւորական ժամանակի այդպիսի չնչին տեղութիւնը, գլխաւորապէս, աշխատանքի շուկայում նրանց ունեցած բարենպաստ դիրքով է բացատրւում: Հասարակ աշխատանքի ներկայացուցիչների համար խնդիրը, գլխաւորապէս, նրանց կարիքների չափազանց անզարգացած լինելուց էր կախւած. աւելի երկարատե աշխատանքի միջոցով աւելի մեծ վարձ ստանալու դրդումները շատ թոյլ էին: Միևնոյն պատճառներով էլ պայ-

մանաւորւում էր աշխատանքի համեմատաբար ոչ բարձր լարւածութիւնը:

Իրերի այդպիսի դրութիւնը ստիպում էր այն ժամանակւայ օրէնսդրութեանը միջոցներ ձեռք առնել բանւորների չափից աւելի «ծուլութեան» և «եսասիրութեան» դէմ: Այդ միջոցների շարքում պէտք է դասել «Թափառաշրջիկների», այսինքն՝ անգործների վերաբերմամբ եղած խիստ օրէնքները, որոնք անպատճառ պէտք է մի որևէ տեղում վարձէին, եթէ ցանկանում էին խուսափել մտրակից սկըսած մինչև կախաղանի սոսկալի պատիժներից: Այս միջոցով տնանկ մարդկանց մասսաները նրա համար էին կարգապահ դառնում, որ արդիւնաբերական կապիտալի նպատակներին համար պէտքական լինեն և աշխատանքի առաջարկութիւնը շատացնելով՝ միւսների անհնազանդութիւնն էլ մի քիչ պակասեցնեն: Բայց այդ նպատակը շատ չնչին չափով էր իրագործւում:

Այնուհետև, բանւորական օրն օրէնքով էր կանոնադրւում. սահմանւում էր նրա ամենափոքր երկարութիւնը: Օրինակ՝ XVII դարու անգլիական օրէնքները բանւորական օրը 11—12 ժամ են որոշում և, աւելի պակաս տեղութեան բանւորական օրւայ պայմանագրութիւն կապելու դէպքում, երկու կողմին էլ տուգանքի են ենթարկում: Գործնականի մէջ այդպիսի օրէնքները խիստ կերպով չէին իրագործւում. երբեմն գանազան հնարքներով նրանց առաջն առնում էին, իսկ շատ անգամ ուղղակի քանդում:

Մանուֆակտուրայի շրջանի աւելի ուշ աստիճաններում գործը փոխւեց, բայց ոչ բանւորի օգտին: Գիւղացիների հողագրկութիւնը, որ դեռ շարունակւում էր, և մանր արտադրութեան անկումը հետզհետէ մեծացնում էին պրօլետարիատի քանակութիւնը: Ոչ մանուֆակտուրային արտադրութիւնը և ոչ արհեստի մնացորդները կարող էին քաղցած մարդկանց այս մասսային բաւականացուցիչ վաստակ տալ: Բանւորական շուկայում մրցումը գնալով աւելի սուր կերպաւորանք էր ստանում:

Այնուամենայնիւ, բանւորական օրւայ երկարութիւնը խիստ աստիճանաբար էր աճում: Ճշգրիտ հիմունքներ բերել դժւար է, սակայն հետեւալ փաստը համոզեցուցիչ կերպով ապացուցանում է, որ մանուֆակտուրային շրջանի ամենավերջում իսկ բանւորական օրն անհնձին երկարատեութեամբ աչքի չէր ընկնում: 1770 թւականին մի էկոնոմիկական ուսումնասիրութեան հեղինակ այսպիսի նախազիծ է առաջարկում: Որպէզի փրկել Անգլիան բոլոր անգործներից ու դատարարաշրջիկներից, պէտք նրանց համար հսկայական բանւորական տուն շինել, որը, նախագծի հեղինակի խօսքերով, իսկական «սարսափի տուն» լինէր: Այնտեղ բանտարկւածները պէտք է գոյութեան անհրաժեշտ միջոցներ ստանային և զրա փոխարէն «օրական 12 ժամ»

աշխատելին: Դատելով նրանից, սր «սարսափի տան» համար 12-
ժամեայ օր էր առաջարկում, կարելի է մտածել, որ բանւորական
օրւայ սովորական երկարութիւնը զգալի կերպով աւելի պակաս էր:

5. ՄԱՆՈՒՖԱԿՏՈՒՐԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ:

Արդիւնաբերական կապիտալիզմի մանուֆակտուրային առա-
ջին շրջանում՝ ֆէօդալական սիստեմի յարաբերութիւններից զերծ մնա-
ցած զանազան հեղինակաւոր մարդկանց խնամակալութեան տակից
անձի ազատումը շարունակում է: Ճորտական իրաւունքը ոչ ըն-
չացւում է այնտեղ, ուր նա դեռ պահպանւում էր. հասարակական
ոյժն ու կաթոլիկ կազմակերպութեան ազդեցութիւնը արագ կերպով
նւազում են. համքարութիւնները վերջնականապէս կորցնում են ի-
րանց նշանակութիւնը. իրերի ընդհանուր ընթացքի համեմատ՝ փոխ-
ւում են և քաղաքական ձևերը: Այս բոլորն այն հետևանքն է ունենում,
որ անհատական անտեսութեան և առանձին անձի զարգացման խոչըն-
դոտները վերանում են: Առաջւանից աւելի արագ կարող են կեանքի
նոր հասարակական ձևեր մշակել:

Բայց եթէ մարդկային անձը իւր զարգացման մէջ հետզհետէ ա-
ւելի քիչ արգելքների է հանդիպում արտաքին աւտորիտետների կող-
մից, եթէ անձի գործունէութիւնն ընդարձակելու համար քանդ-
ւում են ձեռնարկ սահմանները, դեռ նխքական սահմանները պահ-
պանւում են. խիստ շատ դէպքերում զարգացման հնարաւորութիւնը
նրա նիւթական պայմանների թերութեան պատճառով՝ չափազանց
թուլա է: Այս նկատմամբ հասարակութեան զանազան խմբերի հա-
մար խիստ տարբեր են այդ արգելքները:

Հարստութիւնների՝ հետզհետէ աւելի մեծ քանակութեամբ կուտա-
կելը կազմակերպչական գործունէութեան տէր (արտադրողական և մա-
նաւանդ բաշխողական) դասակարգերի ձեռքերում, ինքն ըստ ինքեան,
այս դասակարգերի ներկայացուցիչներից շատ շատերին լիակատար
հնարաւորութիւն է տալիս իրանց ոյժերը մտաւոր աշխատանքին նւի-
րելու: Միևնույն ժամանակ արտադրութեան ու յարաբերութիւնների
տեխնիկաների ընդհանուր զարգացումը և արտադրութեան կազմակեր-
պչական գործունէութեան աճող բարդութիւնը մտաւոր աշխատանքի
ստատիկ պահանջ են առաջ բերում. կապիտալին հարկաւոր են ճար-
տարապետներ, գիտուն տեխնիկներ, գիտական կրթութեամբ ծովա-
գնացներ, հաշւապահներ, տնտեսագէտներ և այլն. պետութեանը հար-
կաւոր են կրթած չինովնիկներ, սպաներ և այլն: Այդպիսի հանգա-
մանքների շնորհիւ առաջ է գալիս բազմաթիւ բուրժուական ինտելի-
գենցիան: Նրա աշխատանքը, իւր բարձր կարիքների և մենաշնորհեալ
գրութեան համեմատ, լաւ է վարձատրւում: Նւիրելով բացառապէս

մտաւոր աշխատանքին, ինտելիգենցիան հնարաւորութիւն ունի մեծա-
պէս զարգացնել իւր ճիւղի աշխատութեան արտադրողականութիւնը:
Այդպիսով՝ հասարակութեան վերին խաւերը, հողատէրերից բս-
ակաւ մինչև բուրժուական ինտելիգենցիան, իրանց զարգացման հա-
մար նիւթական արգելքների համարեա թէ չեն հանդիպում:

Բոլորովին ուրիշ դրութեամբ էլ են գտնւում այն դասակարգերը,
որոնք արտադրութեան ընդհանուր սիստեմի մէջ գլխաւորապէս կա-
տարողական դեր են խաղում: Ինչպէս որ աշխատավարձի մասին ե-
ղած գլխում բացատրեց, բանւորական ոյժ վաճառողը մեր ուսումնա-
սիրած շրջանում ամենևին բարենպաստ պայմանների մէջ չէր ապրում.
անզարգացած կարիքներին լիովին համապատասխանող ցածր աշխա-
տավարձը համարեա զարգանալու հնարաւորութիւն չէր թողնում: Այս
նկատմամբ բանւորների հետ հաւասար մակերևոյթի վրայ են կանգ-
նած նաև առևտրական կապիտալի միջոցով տնային-կապիտալիստական
արդիւնաբերութեան տիպով կազմակերպւած մանր արտադրողները:

Միայն բարդ աշխատանքի ներկայացուցիչները, համեմատաբար
աւելի մեծ աշխատավարձ ստանալով, միքիչ մտաւոր կեանքով ապրե-
լու հնարաւորութիւն ունէին: Բայց նրանք բանւորական դասակարգի
միայն մի մասն էին ներկայացնում, առանձնացած մասը և նրանց
նպաստաւոր դրութիւնը համարեա ամենևին չէր ազդում մնացած բան-
ւորների հոգեկան կեանքի յառաջադիմութեան վրայ: (Ընդհանրապէս,
ւորների հոգեկան կեանքի յառաջադիմութեան վրայ: (Ընդհանրապէս,
կեանքի նիւթական պայմանների չափազանց զանազանակերպ լինելու
շնորհիւ, մանուֆակտուրայի շրջանի բանւորներն իրապէս դեռ մի դա-
սակարգ չէին կազմում. նրանց միջավայրում միաբանութեան գիտակ-
ցութիւնը շատ քիչ էր զարգացած):

Չի խանգարում նկատել, որ աշխատանքի մանուֆակտու-
րային բաժանումը, որ ձգտում է իւրաքանչիւր գործը վերածել
ամենապարզ գործողութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրը պէտք
է առանձին բանւոր կատարէ, ինքն ըստ ինքեան զարգացման
համար աննպաստ պայման է հանդիսանում: Բանւորին գործու-
նէութեան չափազանց նեղ շրջան է տրւում. միակերպ, միևնույն
գործիքի օգնութեամբ, միևնույն նիւթի վրայ արած զուտ մեքենայա-
կան աշխատանքը ընդունակ է մտաւորապէս բթացնել մարդուն, մե-
քենայ դարձնել նրան: Սակայն չպէտք է չափազանցել այդ ազ-
դեցութիւնը. եթէ աշխատանքը մտաւորապէս անբովանդակ է,
բայց միևնույն ժամանակ աւելորդ եռանդ է մնում զարգացման
համար, ուրեմն հոգեկան կեանքը, ակամայից, չսահմանափակե-
լով մասնագիտութեան շրջանակներով, լայն կերպով զարգանա-
լու հնարաւորութիւն է ստանում:

Ընդհանուր առմամբ, պէտք է ասել, որ մանուֆակտուրայի շրջ-
նային յատուկ մտաւոր աշխատանքի՝ ֆիզիկականից կտրուկ կերպով
անջատելը թէպէտ առաջինի էլ, երկրորդի էլ արտադրողականութիւ-
նը բարձրացնում է, բայց և միևնույն ժամանակ հասարակութեան

առաջին խմբերի խիստ անհավասարաչափ հոգեկան զարգացման համար պայմաններ է ստեղծում:

Հասարակութեան արտադրական կեանքից առաջացած գիտակցութեան նիւթի քանակը չափից դուրս աճում է: Քաղաքակրթւած ժողովուրդների արտադրական գործունէութեան շրջանը ընդարձակւում է տարածութեամբ, գրաւելով հետզհետեւ երկրագնդի նորանոր մասերը. աւելի եռանդով են շահագործւում իւրաքանչիւր շրջանի բնական հարստութիւնները. թէ այս և թէ այն անմիջականապէս քաշում-բերում են իրանց յետեւից տեխնիկական գիտութիւնների յառաջադիմութիւնը: Իրանց զարգացման մէջ վերջիններին յետևում են սրանց հետ անբաժանելիորէն կապւած բնական գիտութիւնները: XVI, XVII և XVIII դարերը հռչակւած են մատեմատիկայի, տեսական մեքանագիտութեան, բնագիտութեան, քիմիայի, իսկ յետոյ նաև կենսաբանական աւելի բարդ գիտութիւնների արագ յառաջադիմութեամբ: Զարգացող ծովագնացութիւնը մեծ ազդեցութիւն գործեց ընդհանրապէս բոլոր բնական գիտութիւնների յառաջադիմութեան վրայ, թեթևացնելով երոպացիների համար զանազան երկրների բնութիւնն ուսումնասիրելու գործը. բայց առանձնապէս ուժեղ զարկ ստացաւ աստղաբաշխութիւնը—մի գիտութիւն, որ ծովային գործի մէջ մեծ գործադրութիւն ունի: Աստղաբաշխութեան յառաջադիմութիւնը սերտ կապւած էր լուսագիտական գործիքների հնարման և բարելաման հետ, որն իւր կողմից զգալի կերպով արագացրեց կենդանի բնութեան մասին եղած բոլոր գիտութիւնների զարգացումը և այլն:

Տեխնիկական յառաջադիմութիւնը զանազան ճանապարհներով անհրաժեշտութիւն էր առաջացնում և ստեղծում գիտակցութեան յառաջադիմութիւնը, որ իրականապէս անբաժանելի է առաջինից և նրա անմիջական շարունակութիւնն է ներկայացնում:

Մանուֆակտուրային կապիտալիզմի շրջանում գիտակցութեան յառաջադիմութիւնը ահագին նշանակութիւն ունի հէնց կապիտալիզմի յետագայ զարգացման համար: Մանուֆակտուրային կապիտալիզմից՝ մեքենայականին անցնելը գիտութեան զարգացման միայն որոշ աստիճանի վրայ է հնարաւոր:

Գիտութեան զարգացումը ոչ միայն խորն էր ընթանում, այլև ընդարձակ, լայն: Այն միևնույն հասարակական կարիքները, որոնք առևտրական կապիտալի շրջանում գիտութիւնների աճող ծաւալումն էին պայմանաւորում ժողովրդական մասսաների մէջ, աւելի ևս մեծ ոյժով մանուֆակտուրայի շրջանում են շարունակում գործել: Սակայն, չի կարելի ասել, որ մեր ուսումնասիրած շրջանում կրթութիւնը շատ լայն տարածեց. ինչպէս մանուֆակտուրաները, այնպէս էլ կապիտալիստական երկրագործութիւնը գրագէտ, որոշ աստիճանի կրթւած բանւորների դեռ շատ թույլ պահանջ են ցոյց տալիս:

Արտադրութեան և գիտակցութեան զարգացումը,—մարդու՝ բնութեան վրայ ունեցած իշխանութեան աճումը—իւր յետեւից բերում է, անհրաժեշտօրէն, բնական ֆետիշիզմի մնացորդների մեծ անկումը: Բայց նրանց վերջնականապէս անհետանալը դեռ հեռու է. մարդկութիւնը ոչ թէ մեր ուսումնասիրած շրջանում է վերջնական յաղթութիւն տանում բնութեան վրայ, այլ աւելի ուշ:

Հասարակական յարաբերութիւնների՝ մարդկանց վրայ ունեցած իշխանութիւնն ամենևին չի խախտւում, նոյն իսկ, փոխանակութեան և մրցումի ընդհանուր զարգացման շնորհիւ, աւելի շուտ աճում է: Անխախտ է մնում նաև այս իշխանութիւնից բխած փոխանակական ֆետիշիզմը, հասարակական գործողութիւնների աղճատւած հասկացողութիւնը:

Մեր ուսումնասիրած շրջանի տնտեսական հայեացքների մէջ ամենից յարմարն է հետախուզել մի կողմից մարդկանց հասարակական գործունէութեան ֆետիշիստական հասկացողութիւնը, միւս կողմից—նրա հետ միասին այս իրականութեան ուղիղ հասկացողութեան առաջնալը, որ միշտ այնքան է միայն զարգանում, որքան թոյլ էին տալիս իրական հասարակական յարաբերութիւնները եւ քանց հետ անխուսափելիօրէն կապւած ֆետիշիզմը:

Առևտրա-արդիւնաբերական կապիտալի, ինչպիսին նա արտադրութեան տնային-կապիտալիստական սիստեմի մէջ է հանդիսանում, և նոյնպէս հազիւ գոյացած զուտ արհեստագործական կապիտալի շահերն ու հայեցողութիւններն իրանց արտայայտութիւնը գտան մերկանտիլ կամ «առևտրական հաշուկշռի» դպրոցի տնտեսագէտների աշխատանքների մէջ:

Մեր ուսումնասիրած շրջանում փոխանակական յարաբերութիւններն արդէն բաւականին հաստատուն և սերտ կապ ստեղծեցին համարեա այն ընդարձակ երկրների իւրաքանչիւր առանձնից համարեա այն ընդարձակ կեանքի մէջ, որոնցից բաղկացած է ձին վայրերի տնտեսական կեանքի մէջ, որոնցից բաղկացած է Եւրոպան: Ինչպէս պարզեց, այս կապը ազգայնական պետութեան մէջ արտայայտեց: Բայց առանձին երկրների մէջ էլ են հետզհետեւ փոխանակական ընդարձակ յարաբերութիւններ հաստատւում և զանազան երկրների կապիտալներն սկսում են մրցել միջազգային շուկայում, որտեղ յաճախ նրանց շահերն ընդհարւում են: Օրինակ՝ Անգլիայի XVII դարու կապիտալիստները բնակահարաւ ամենից շատ այն մասին պէտք է հոգային, որ նրանց համար իրանց երկրիները շուկայի շահագործութիւնն ապահովւած լինէր հողանդական աւելի զարգացած կապիտալի ոտնձգութիւններից, քանցի այդ, նաև այն մասին, որ Ֆրանսիայի ներքին շուկայինը կատմամբ ազատ մուտք ունենային: Նմանօրինակ ձգտում էր կատմամբ ազատ մուտք ունենային Լոնդոնապէս, ցոյց տալիս իւր կողմից ֆրանսական կապիտալը: Ընդհանրապէս, իւրաքանչիւր երկրի կապիտալը ցանկանում է ոչ միայն բոլորովին հանգիստ կերպով տիրապետել սեփական երկրի արտադրութեան վրայ, այլև երազում է ուրիշ երկրների արտադրութիւնն էլ իրան ենթարկել:

Այսպէս են առևտրական հաշուկշռի հիմքը կազմող գործնա-

կան շահերը: Ինչ վերաբերում է տեսականի հիմքին, նա փողի վրայ նախկին հայեացքն ունի—փողն է միակ հարստութիւնը: Մերկանտրիստի համար փողն ինքը իւր նստարար արժէք ունի և միայն փողը. միև ապրանքները միայն այնքան արժէք ունին, ինչքան որ փող կարող են փոխանակել. մի երկրում փողի քանակութեամբ է չափւում նրա իսկական տնտեսական ոյժը և փողի քանակութեան աճումը այս ոյժի աճումն է: Հասկանալու համար, թէ ինչպէս կարող էր մեր ուսումնասիրած շրջանում այդպիսի կոպիտ-Փետրիշիստական հայեացք պահպանւել, պէտք է յիշել, որ քանակապէս դեռ առևտրական կապիտալն էր գերակշռում, իսկ վերջինս, գլխաւորապէս, զրամական ձև ունի: Իսկ արդիւնաբերական կապիտալը, որ գլխաւորապէս արտադրութեան միջոցների ձևով է հանդէս գալիս, նոր էր ծնւել:

Բայց եթէ փողի վրայ, իբրև միակ հարստութեան վրայ ունեցած հայեացքից մանր բուրժուական և սրահեռ գրամական հաշւեկշիռի դպրոցը այն հետեւութիւնն էին անում, որ պէտք է ինչքան կարելի է քիչ փող ծախսել, կապիտալիստն ու առևտրական հաշւեկշիռի դպրոցը արդէն այլ եզրակացութիւն են անում.— պէտք է փողն այնպէս ծախսել, որ ինչքան կարելի է շատ շահ ստացւի: Խոշոր բուրժուական բարձր է կանգնած աննշան խնայողութիւնից.— այս բանը կենքն է սովորեցնում նրան: Նա ոտքի է կանգնում աւելորդ փարթամութիւնն արգելող հին օրէնքների դէմ. նա գտնում է, որ փարթամութիւնն օգտակար է, որովհետև որոշ արդիւնքների շուկայ է ստեղծում: Դեռ աւելին—նա ոտքի է կանգնում փողն արտասահման հանելը արգելող նախկին ճնշող օրէնքների դէմ. նա հասկանում է, որ երբեմն օգտակար է միանգամից շատ փող արտահանել, որպէսզի յետոյ աւելի շատ յետ բերւի, ինչպէս սա լինում է, օրինակ՝ ուրիշների ապրանքները վերածախելիս:

Մասնատուր անձերի և ընկերությունների մենավաճառությունները նոր դպրոցի ներկայացուցիչները, մեծամասնություն մը, թշնամաբար են վերաբերում. այդ երեոյթը բոլորովին հասկանալի է. մենավաճառութիւնը մարդկանց աննշան թւի համար շահաւէտ լինելով՝ երկրի միւս կապիտալիստների համար անհաճելի է, որովհետեւ ստիպում է նրանց թանկ վարել մենավաճառութեան արտադրութեան ապրանքներին և վերջապէս, որովհետեւ բարձր շահով նրանց նախանձն է գրգռում:

Ազգային կապիտալիստներն օտարերկրիայ մրցումից պատժսպարելու ցանկում թիւնը դրցում է մերկանտիլիստներին պահանջել պետութիւնից, որ նա ներմուծւած անպատման իրերի վրայ բարձր հարկեր սահմանէ: Բայց, դրամական հաշեկշիւի դպրոցից տարբեր, նոր դպրոցը ներմուծւած հում նիւթերի և գործիքների հարկերի ցածրացումն է ուզում. արդիւնաբերական կապիտալի համար ցանկալի է արտադրութեան անհրաժեշտ միջոցները որքան կարելի է աւելի արժան ստանալ: Այնուհետև, հոգ տանելով ոչ միայն ներքին շուկան պատասպարելու, այլ և արտաքիններին տիրելու վրայ, նոր դպրոցը իւր կարծիքն է յայտնում յօգուտ արտահանական հարկերի պակասեցնելու և արտահանութեան դիւրութեան:

Ընդհանուր առմամբ, մերկանտիլ դպրոցը կողմնակից է տնտեսական կեանքի մէջ պետական լաշն և բազմակողմանի միջամտութեանը, բայց միայն այնպիսի միջամտութեան, որ կապիտալի զարգացման համար օգտակար լինի: Առանձին երկրի կապիտալիզմը, իւր դեռահասութեան պատճառով, պետական հովանաւորութեան և պաշտպանութեան կարիք է զգում, այլապէս նրա համար խիստ դժուար է օտարերկրեայ կապիտալիստներին և նոյնիսկ անկախ մասն արտադրողներին մրցման հետ գլուխ գալ: Այդ պատճառով նա շարունակ կոչ է անում պետութեանը, պահանջելով, որ սա ապահովէ ազգային մենապաճառութիւնը և փրկէ նրան արտաքին մրցումից:

Եւ պետութիւնը գործունեայ կերպով կեանքի մէջ էր մտցնում մերկանտիլիզմի պահանջները: Նա ոչ միայն հարկերի համապատասխան սխառեմ էր ստեղծում, այլ և ուրիշ ճանապարհներով հովանաւորում էր կապիտալը:

Սյուսպէս, ֆրանսական կառավարութիւնը Կոյլերի ժամանակներում, (Վիգովիկ XIV-ի ժամանակ) չբաւականանալով օտարերկրեայ մանուֆակտուրաների արդիւնքների վրայ արդելող հարկեր նշանակելով, ահագին ջանքեր էր գործ դնում ազգային տեխնիկան բարձրացնելու: Նա արտասահմանից ֆրանսիա էր բերել տալիս և զբաւում հմուտ քանւորներին և կաշառքի միջոցով օտար մանուֆակտուրաների բոլոր արդիւնաբերական գաղտնիքներն իմանում էր իւր կապիտալիստների համար: Նա մանուֆակտուրաների համար պարտաւորեցուցել էր դարձնում արտադրութեան որոշ եղանակներ, որոնք այն ժամանակ լաւագոյնն էին համարւում: Կազմւած էին ամենամանրամասն կանոնադրութիւններ, որոնք, համբարական կանոնների նման, ձշտութեամբ որոշում էին ապրանքի որակը և արտադրութեան բոլոր պարագայները: Եւ այն ժամանակ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների տեխնիկայի մէջ այդպիսի մանրակրկիտ միջամտութիւնը արտատեխնիկայի համար մեծ մասամբ օգտակար էր դուրս գալիս, որովհետեւ կառավարութիւնն արթուն կերպով հետևում էր արդիւնաբերութեան առաջադիմութեանը: Ուրիշ գէպքերում պետութիւնը նոյնիսկ կապիտալով օգնում էր մանուֆակտուրիստներին: Շուկաներ փնտոնելու հոգսի մէջ նա կանգ չէր առնում պատերազմների առաջ:

Այն միջոցները, որոնց դիմում էին կառավարությունները
 իրենց «հովանաւորող» քաղաքականութեան մէջ, ընդհանրապէս
 վերին աստիճանի բազմատեսակ և երբեմն խիստ օրիփնակ էին:
 1563 թին Անգլիայի եղիւարէթը ձկնորսութեան պաշտպանու-
 թեան համար պարտաւորեցուցիչ պաշտօն սահմանեց—չարաթւայ
 մէջ երկու օր: 1666 թին, զարձակ Անգլիայում, հրատարակեց
 մի օրէնք, որը մեծ տուգանքի սպառնալիքով պահանջում էր, որ
 մեռեալներին անպայման բրդէ շորերով թաղեն:

Արդիւնադրճութեան պետական հովանաւորութեան զանա-
զան եղանակներին կից՝ իրստ կարեւոր պատմական նշանակու-
թիւն ունէր «գաղութային քաղաքականութիւնը»: Սրա էութիւնը
նշանումն է կայանում, որ զարութիւն: Իրաւունք չունէին մա-
նուֆակտուրան եր պահել, իսկ հում նիւթեր արտահանել միայն

տութեան խնամակալութեան կարիքի ապրէին:

Կէս դար յետոյ ազատ մրցման դպրոցը Ֆրանսական հողի վրայ էլ բարձրացաւ: Միքանի առանձնայատուկ պայմաններ այնտեղ նոր ուսմանը մի առանձին գոյն տւին, բայց էութիւնը միևնոյնն էր:

Երբ հովանաւորումը տւեց Ֆրանսական զարգացող արդիւնաբերութեանը համարեա այն բոլորը, ինչ որ կարող էր տալ, այն ժամանակ նա, ինչպէս միւս երկրներում, սկսեց հետզհետէ զարգացման ճանապարհի խոչընդոտ դառնալ: Այս երևոյթն արդիւնաբերական-առևտրական բուրժուազիայի տրամադրութեան մէջ ընկացիա առջ բերեց նրա դէմ: Հետեանք Ֆիզիոկրատների տեսութիւնը եղաւ (բնութեան գերիշխանութիւն — ուսուցմունք, որ հողն ու հողային տնտեսութիւնն է հարստութեան աղբիւրը ընդունում):

Բայց միայն հովանաւորումը չէր ճնշում կապիտալի զարգացումը: Այս մտքով աւելի ևս զգալի ֆւաս ֆէօդալական համաքարական ձևերի մնացորդներն էին բերում, որոնք ոչ կապիտալի ազատութեանն էին յարմարում, ոչ էլ աշխատանքի:

Հետեապէս, ֆիզիոկրատները միաժամանակ պէտք է թէ այս մնացորդների հետ կռւէին և թէ հովանաւորման հետ: Նոր դպրոցի համար կուի ամենայարմար գործիքը երկրագործութեան շահերն էին և սա երկու պատճառներից էր կախած: Նախ՝ այն ժամանակ փրանսիան գլխաւորապէս երկրագործական երկիր էր, և երկրորդ՝ երկրագործութիւնը վերին աստիճանի նեղում էր այն միևնոյն պայմաններից, որոնք արգելում էին կապիտալի յառաջագիմութիւնը:

Միջնադարեան շրջանի մնացորդների՝ երկրագործական արտադրութեան զարգացմանը հասցրած հսկայական ֆւասի մասին այստեղ առանձին խօսելու կարիք չկայ. այդ նախընթացի մէջ բացատրեց. ինչ վերաբերում է հովանաւորմանը, սա աւելի կողմնակի ճանապարհներով էր նպաստում երկրագործական տնտեսութեան քայքայմանը: Ամենից առաջ նա գիւղացուն անհրաժեշտ՝ շատ արդիւնքների գները չափազանց բարձրացրեց. յետոյ ֆրանսիային գրաւեց մի շարք պատերազմներով, որոնք խիստ քայքայիչ էին երկրի համար և իրանց ամբողջ ծանրութեամբ երկրագործ դասակարգի վրայ էին ընկել: Գիւղացին պէտք է վճարէր պատերազմական ծախսերը ծածկելու տուրքերի ամենամեծ մասը և իւր լաւագոյն բանւորական ոյժերը պէտք է տար այնպիսի ապարդիւն աշխատանքի, ինչպիսին պատերազմն է և այն էլ շատ անգամ խիստ անյաջող:

Երկրագործական դասակարգի շահերը կապիտալի իդիօլօգների սրտին աւելի մօտիկ էին նրանով, որ գիւղացիութեան քայքայումը ներքին շուկան կապիտալիստական արդիւնաբերութեան համար չափազանց էր նեղացրել: Տնտեսական քաղաքականութեան հին հոսանքը չէր նկատում, որ արդիւնագործութեան զարգացումը խիստ ենթարկւած է երկրագործութեան էկոնոմիկային: Նոր դպրոցը ստեղծեց մի այնպիսի թէօրիա, որ երկրագործութիւնը տնտեսական կեանքի անկիւնաքարն է համարում:

Ֆիզիոկրատների ուսմունքի համաձայն, բնութիւնն է բոլոր հա-

րստութիւնների աղբիւրը: Այն աշխատանքն է միայն հարստութիւն ստեղծում, այն աշխատանքն է միայն արտադրողական, որն անմիջապէս բնութեան հետ գործ ունի — երկրագործական և, ընդհանրապէս, հանրային աշխատանքը: Միայն երկրագործութիւնն է զուտ եկամուտ բերում և արտադրութեան վրայ ծախսածից աւելի շատ արդիւնք մատակարարում մարդուն:

Արհեստաւորական, մանուֆակտուրային և ընդհանրապէս, արդիւնագործող աշխատանքը, ֆիզիոկրատների կարծիքով, հողից ստացած հարստութեան ձևն է փոխում միայն, իսկ նոր հարստութիւն չի ստեղծում: Առևտուրն էլ նոր արժէքներ չի ստեղծում, նա միայն արժէքները ձեռքից ձեռք է տեղափոխում: Ամբողջ ազգը երկրագործ դասակարգի աշխատանքով ստեղծած զուտ եկամուտի հաշով է ապրում: Մնացած արդիւնաբերական և ոչ արդիւնաբերական դասակարգերը, այսպէս ասած, երկրագործներից ռոճիկ են ստանում:

Այստեղից այսպիսի եզրակացութիւն է դուրս գալիս, թէ բոլորովին բնական և մտացի է, որ բոլոր տուրքերն ընկնէին հողի վրայ, իբրև հարստութիւնների միակ աղբիւրի: Բոլոր հարկերը պէտք է փոխարինէին մի հողային տուրքով: Արդիւնագործութիւնն ու առևտուրը, իբրև ոչ մի հարստութիւն չստեղծողներ, պէտք է բոլոր հարկերից ազատ լինէին: Այս եզրակացութիւնը ներկայացնում է մի բողոք ազնականութեան և հոգևորականութեան տուրքերից ազատ լինելու դէմ. բայց միևնոյն ժամանակ այդ եզրակացութիւնը խիստ պարզ ցոյց է տալիս, որ ֆիզիոկրատները, չնայած իրանց՝ դէպի երկրագործութիւնն ունեցած ամբողջ սիրոյն և մշտական նրան փառաբանելուն, իսկապէս արդիւնաբերական և առևտրական կապիտալի շահերի ներկայացուցիչներն էին (գիտակից, թէ անգիտակից — այդ ուրիշ հարց է):

Ֆիզիոկրատների հայեացքով՝ բնութիւնը ոչ միայն հարստութիւնների միակ աղբիւրն է — այլ և միևնոյն ժամանակ ժողովուրդների կեանքի միակ, իսկական առաջնորդողը: Հասարակական կարգը պէտք է բնութեան յաւիտենական, անփոփոխելի օրէնքներով որոշւի, ինչպէս սրանցով են որոշում բոլոր միւս երևոյթները: Հասարակական կազմը միայն այն դէպքում է խելացի ու կանոնաւոր, երբ նա համապատասխանում է բնութեան օրէնքներին. միայն այդ ժամանակ է նա հասարակութեան բոլոր անդամներին բարօրութեան հասցնում: Իսկ որքան հասարակական կարգն իրականութեան մէջ շեղում է բնութիւնից՝ այնքան նա անիմաստ է և վնասակար:

Ամենաբնական և ուրեմն, ամենախելացի կարգը, ֆիզիոկրատների կարծիքով, այն կարգն է, որ ամենից քիչ է ճնշում մարդկանքի բնութեան արտայայտութիւնները: Ինքն իրան մնալով, նա ամենից ընդունակն է գործունէութեան նկատմամբ իսկական ճանապարհի վրայ կանգնելու մէջ: Իրաքանչիւրը իւր բնութեան ձայնով առաջնորդւելով, գիտակցօրէն և խելացի կերպով կձգտի իւր անձնական բողոքին, այդ միջոցով ամենքը բողոքաւոր կդառնան: Մարդկաբողոքին, այդ միջոցով ազատել նրա վրայ ծանրացած ճնշումներից ինչ կեանքը պէտք է ազատել նրա վրայ ծանրացած ճնշումներից (աւելի է — ֆէօդալական, համաքարական, հովանաւորական և այլն)

ճնշումներին): Ամեն բանի մէջ ազատութիւնն անհրաժեշտ է, իսկ տնտեսական կեանքի մէջ—առանձնապէս: Այստեղ կարելի է համարձակօրէն վստահել անձնական շահերի գործունէութեան վրայ, որովհետեւ իւրաքանչիւրը, հոգալով իւր սեփական հարստութիւնը մեծացնելու մասին, դրանով ազգային հարստութիւնը մեծանալուն է օգնում: Հետեւապէս, պետութիւնը տնտեսական կեանքի մէջ չը պէտք է խառնուի: Նրա դործը՝ անձնաւորութիւնը, սեփականութիւնը պաշտպանելն է, ուրիշ աւելի ոչինչ չի պահանջում նրանից: Նոր դպրոցի ձգտումներն ամենապայծառ և եռանդուն ձևով արտայայտւած են ֆիզիոկրատ Գուրնէ-ի պետութեանն ուղղած հոշակաւոր դարձածքի մէջ. «Laissez faire, laissez aller». («Մի խառնէ՛ք, թողէ՛ք կեանքն իր ճանապարհով գնալ»): Այս դարձածքը ամբողջ ազատամիտ տնտեսական ուսուցման գլխաւոր պատճիւրանը դարձաւ:

Ֆիզիոկրատները մի համախմբւած ընկերութիւն էին ներկայացնում, որոնց գլուխն էր անցել Լիւդովիկ XV-ի բժիշկ Կենէ-ն: Նրանց դպրոցին էր պատկանում նշանաւոր քաղաքական գործիչ Տիւրգոտ: Առաջին անգամ նա պարզ կերպով արտայայտեց աշխատավարձի հիմնական օրէնքը.—վճարի քանակը որոշուում է բանորրի համար կեանքի անհրաժեշտ միջոցների արժէքով: Արդիւնաբերական կապիտալի իրական յարաբերութիւնների ըմբռնման մէջ այդքան զգալի պարզութիւնը, այնուամենայնիւ, մի ապացոյց է, որ ֆիզիոկրատներն իսկապէս արդիւնաբերական կապիտալի իդիօլօգներն էին:

Ֆիզիոկրատները գործնական ծրագիրը ֆրանսական յեղափոխութիւնը զգալի կերպով կեանք մտցրեց: Հետեւապէս, այդ ծրագիրը ժամանակի պահանջների հարազատ արտայայտութիւնն էր:

Ազատ մրցման դպրոցի յետագայ զարգացումը մեզ նորից Անգլիա, Ադամ Սմիտի գործունէութեան շրջանն է տանում:

XVIII դարու երկրորդ կիսին Անգլիան բաւականին զարգացած մանուֆակտուրային-կապիտալիստական երկիր էր: Խոշոր-բուրժուական կազմի հասարակական յարաբերութիւններն արդէն բաւականին որոշ և պայծառ էին հանդէս եկել և կեանքի մէջ տիրապետող դեր էին խաղում:

Այդպիսով, կապիտալիստական սիստեմի հիմքերի բաւականին լրիւ, ճիշտ և ընդհանրապէս, գիտական պատկերը հնարաւոր դարձաւ: Այդ կատարեց Ադամ Սմիտը, որին և սովորաբար տնտեսական գիտութեան հայր են անւանում: Այս, էապէս, ճիշտ չէ և աւելի օրինաւոր կլինէր Վիլիամ Պետտի-ին համարել տնտեսական գիտութեան հիմնողը, որ նրան հաստատուն թէօրիտիկական հիմք, պարզ ասած, ընդհանուր գծերով, աշխատանքային արժողութեան ուսմունք տւեց: Սակայն սովորական կարծիքն ամբողջապէս այն ահագին ազդեցութեամբ է բացատրւում, որ Ա. Սմիտի աշխատանքներն ահագին ազդեցութիւն ունեցան տնտեսական գիտութեան զարգացման վրայ:

Ա. Սմիտն զգալի կերպով ֆիզիոկրատներին աշակերտն է հանդիսանում. նա ծանօթ էր այդ խմբի հետ և իւրացրեց նրա գաղափարներն ու ուղղութիւնը: Բայց հասարակական բարենը պատ պայմաններն օգնեցին Սմիտին մեկուսանալ ֆիզիոկրատ-

ների ուսուցման միակողմանիութիւններից: Ֆրանսիայի տնտեսական կեանքը ի մի էր հաւաքել այս դպրոցի թէօրիտիկական սխալները. իսկ Սմիտն ուսումնասիրեց անգլիական հասարակական տնտեսութիւնը, որն իւր զարգացման մէջ ֆրանսականից խիստ առաջ անցաւ և ընդհանրապէս զգալի կերպով տարբերւում էր նրանից:

Ա. Սմիտի տնտեսական հետազոտութեան եղանակները, ըստ մեծի մասին, դեղուկաւոր են: Նա հասկանում է, որ մարդ իւր տնտեսական գործունէութեան մէջ միմիայն անձնական շահի ըզգացմանն է ենթարկւում, իսկ կեանքի որ և է շրջանի համար անձնական շահը՝ հնարաւոր եղածին հափ մեծ հարստութեան ձգտելու մէջ է կայանում: Սկիզբն առնելով այս մտքից, նա աշխատում է մարդու և հասարակութեան ամբողջ տնտեսական գործունէութիւնը բացատրել:

Սակայն դեղուկացիայի համար քիչ է մի հիմունքը, թէ մարդը տնտեսական շրջանում տնտեսական եսասիրութեան գրգռմանը են է հնազանդւում: Պէտք է այնպիսի պայմաններ էլ իմանալ, որոնց դէպքում մարդը հարկադրւում է իրագործել իւր եսասիրական ձգտումները: Հետազոտութեան համար Ա. Սմիտը վերցնում է ընդհանուր գծերով այն սօցիալ-տնտեսական պայմանները, որոնք այդ ժամանակ գոյութիւն ունէին Անգլիայում և, ինչպէս որ պատահեց, հէնց այդպիսի պայմաններում էլ քննում է մարդու տնտեսական գործունէութիւնը:

Սակայն Ա. Սմիտը ի նկատի ունի պարզել ոչ թէ կապիտալիստական հասարակութեան կեանքի մասնաւոր օրէնքները զարգացման այն աստիճանի վրայ, որ անց կացրեց Անգլիան, այլ նա իւր եզրակացութիւններն է կոնոմիկայի ընդհանուր օրէնքների արտայայտութիւնն է համարում, ընդհանուր քաղաքական տնտեսութիւն է գրում («Ազգերի հարստութիւնը», 1776 թւին): Խնդիրը նրանումն է, որ կապիտալիստական յարաբերութիւններն է նա միակ նորմալը համարում. յարաբերութիւնները նա կամ ամենեւին չի քննում, կամ նրանց նորմայից շեղւած և չաւարտւած, անկատար զարգացման արդիւնք է համարում:

Երկրի հարստութիւնը, ըստ Սմիտի, երկրի ապրանքների ամբողջ քանակութիւնն է: Ակնհերե է, որ հարստութեան մասին այդպիսի հասկացողութիւնը միայն ապրանքային, փոխանակական տնտեսութիւն ունեցող երկրին է յարմարում. բնական-տնտեսական հասարակութեան համար, որտեղ արդիւնքները ապրանքներ չեն, այդ հասկացողութիւնը բոլորովին անյարմար է:

Սմիտի վարդապետութեամբ, արժէքի ու հարստութեան միակ աղբիւրը՝ աշխատանքը, ընդհանրապէս, իւրաքանչիւր արտադրողական աշխատանքն է: Այն էլ չմոռանա՛ք, որ Սմիտը նրա քաղաքական բարիքներ ստեղծող աշխատանքն է միայն արտադրող համարում: Յամենայն դէպս, Սմիտը ֆիզիոկրատների նեղ հայեացքի մէջ չի ընկնում, որոնք միայն երկրագործական աշխատանքն էին արտադրող ընդունում: Սմիտի ժամանակները Անգլիայում արդիւնագործութիւնը ազգային հարստութիւն ստեղծելու մէջ հանքային արդիւնաբերութիւնից պակաս դեր չէր խաղում:

Սմիտի որոշելով, կապիտալը կուտակւած աշխատանքի այն

ւորող քաղաքականութիւնը, խլելով Անգլիայից արտաքին շուկաները, խիստ վնասում էր նրա արդիւնաբերութեանը)

Հովանաւորութիւնից և ճնշումներից բոլորովին ազատ արդիւնաբերութիւն—անհա խելացի, բնական կարգ: Պետութեան գործը սրանք պիտի լինեն.— թշնամիներից պաշտպանել, արգարադատութիւնն իրագործել և բացի այդ, պահել այնպիսի հիմնարկութիւններ, որոնք դուրս են մասնաւոր ձեռնարկութիւնների շրջանակներից (հիւանդանոցներ, դպրոցներ, անկեղանոցներ և այլն): Այդպիսի պայմաններում առանձին մարդկանց անձնական շահը իրանց ազատ գործունէութեամբ աւելի մեծ հասարակական օգուտ կունենայ: Սմիտի կարծիքով, մարդիկ իրանց եսասիրութեանը ծառայելով, յաճախ աւելի լաւ են ծառայում ընդհանուրի բարօրին, քան եթէ նրանք ամենաօտարապէս և անշահաւէր ձգտումների հետեւէին:

Սմիտի՝ դէպի հովանաւորումը ունեցած ատելութիւնը նրան միակողմանիութեան չէր հասցնում: Դեղուկցիայի ամենավերացական հետեւութիւններից կոնկրետ իրականութեան անցնելով, նա միքիչ—սահմանափակում է իւր հիմունքները: Այսպէս, օր.՝ նա ընդունում է սպառազինութեան և ընդանրապէս զօրքին անհրաժեշտ առարկաների վրայ դրւած տուրքերը. այս արգիւնքները երկիրն ինքը պէտք է արտադրէ և ոչ թէ օտարերկրացիներից բերել տայ, թէկուզ արժան գնով. այլապէս, բիսկ է անում պատերազմի ժամանակ անպաշտպան դուրս գալ: Սմիտի կարծիքով, ազատ առևտուրը պէտք է աստիճանաբար ներս մտցնել, եթէ ոչ նա շատ կապիտալիստների կքանդէ:

Սմիտի իդէալը արտադրութեան անսահման աճումն է և որովհետև Սմիտը չի կարողանում նրան կապիտալիստական յարաբերութիւններից դուրս պատկերացնել, ուստի՝ նա խելացի ու բնական է համարում այն բոլոր պայմանները, որոնք նպաստում են այս յարաբերութիւնների զարգացմանը: Նրա ժամանակներում և նրա երկրի մէջ այդպիսի պայմաններից ամենակարևորը տրեստիսական ազատութիւնը, կապիտալի ազատութիւնն էր հանդիսանում, ուստի և Սմիտը նրան «բնական կարգ», հասարակութեան կեանքի սովորական կազմ է դարձնում:

Սմիտի կարծիքով՝ ազատ մրցման «բնական կարգը» արտադրութեան զարգացման հետ միասին բերում է նաև «արդարացի բաշխումն»: Սմիտի և տնտեսական գիտութեան մէջ նրա բոլոր նախորդների համար այս գիծը ընդհանուր է—ազգային հարստութեան կուտակումը հոմանիշ համարել ժողովուրդական բարօրութեանը: Այս երկու հասկացողութիւնների հակասութեան հնարաւորութիւնը այն ժամանակներն այնքան պարզ չէր հանդէս գալիս, ինչպէս մեքենայական կապիտալիզմի դարում: Այնուամենայնիւ, հին տնտեսագէտներին յայտնի էին այս հակասութեան դէպքերը: Բնական է, որ այդպիսի դէպքերում տնտեսագէտները—բուրժուազիայի իդօլոգները—պատրաստակաւութիւն էին ցոյց տալիս «արգարացի բաշխումը», այսինքն՝ մասսաների շահերը զո՛հ բերել արտադրութեան ընդարձակելուն, որ միևնոյն է, թէ ձեռնարկողների շահերին: Օրինակ՝ Անգլիայի շատ տեղերում, նոր ժամանակի սկզբում վարելահողերն՝ արօտատեղիներով և մարդկանց՝ ոչխարներով փոխարինելը Ա. Սմիտը երկրի համար շահա-

ւէտ է համարում, որովհետև այս փոխարինութիւնն արտադրութեան համար անվիճելի կերպով շահաւէտ էր:

Իբրև կապիտալիզմի մանուֆակտուրային շրջանի տնտեսագէտ, Սմիտը աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանմանը ահագին նշանակութիւն է տալիս: Աշխատանքի բաժանման այս ձևը նա տեսնիկական յառաջադիմութեան գլխաւոր գործիքն է համարում. մեքենաները նրա աչքում երկրորդական, ստորադրեալ դեր են խաղում միայն: Միևնոյն ժամանակ նա աշխատանքի այդպիսի բաժանման հասարակական-անշահաւէտ կողմերն էլ է նկատում.— բանւորի օրգանիզմի ֆիզիկական, բարոյական և մշակատում: Նա կարծում է, որ աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումն իր ծայրայտ դարգացման ժամանակ կարող կլինի ժողովրդական մասսաներին բոլորովին բթացնել և այդ երեւոյթը ցանկալի չի համարում: Այս փաստը թուլացնելու համար Սմիտն առաջարկում է պետութեան հաշուով ժողովրդական ուսում մտցնել, սակայն ուսումը խորհուրդ է տալիս զգուշութեամբ, չափաւոր քանակութեամբ կատարել, ընդունելով, որ ժողովրդի չափազանց բարձր մտաւոր զարգացողութիւնը վտանգաւոր է:

Ազամ Սմիտով բոլորում է մանուֆակտուրա-բուրժուազական շրջանի տնտեսական գիտութեան զարգացումը:

6. ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՅԺԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Կապիտալի մանուֆակտուրային շրջանում տնտեսապէս ամենաառաջգէմ դասակարգը արդիւնաբերական բուրժուազիան է հանդիսանում: Զարգացման հիմնական շարժիչ ոյժը առաջւայ նման ներկայանում է մրցումն ու սրա հոգեբանական հետեւանքը—անսահման կուտակելու և ձեռնարկութիւններն անսահման ընդարձակելու ձգտումը:

Քննենք, թէ զարգացման այս ուժերն ինչպէս են գործում առանձին ձեռնարկութեան շրջաններում և ինչպէս են յայտնագործում ձեռնարկութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ: Որովհետև հասարակական բաշխման մէջ կապիտալիստի բաժինը յաւելեալ արժէքն է, ուրեմն, արտադրութիւնը կազմակերպելով, կապիտալիստն անհրաժեշտօրէն կձգտի, որ ձեռնարկութեան յաւելեալ արժէքը շատացնէ:

Առանձին ձեռնարկութեան մէջ յաւելեալ արժէքի մեծութիւնը կախած է երկու պայմաններից. նախ՝ իւրաքանչիւր բանւորի առաջացրած յաւելեալ արժէքի քանակից և երկրորդ՝ բանւորների թւից: Մեծացնելով առաջինը կամ երկրորդը, ձեռնարկողը մեծացնում է ձեռնարկութեան յաւելեալ արժէքի գումարը:

Ենթադրենք, թէ բանւորական անհրաժեշտ ժամանակը 5 ժամ է, յաւելեալը—նոյնպէս 5 ժամ: Իւրաքանչիւր բանւորի առաջացրած յաւելեալ արժէքը մեծացնելու ամենահասարակ եղանակը կայանում է, ի

հարկէ, յաւելեալ ժամանակը մեծացնելու մէջ, ըստ որում բանւորական օրն աւելի կերկարանայ: Եթէ բանւորական օրը 10-ի փոխարէն 12 ժամ դարձնենք, այն ժամանակ յաւելեալ արժէքը օրականն է թէ 5, այլ 7 ժամայ ընթացքում կառավարանայ. նրա քանակը 1,4 անգամ կշատանայ (յաւելեալ արժէքի նորման նախկին 100% ի փոխարէն 140% կլինի): Բանւորական օրն այդպէս մեծացնելը իւր սահմաններն ունի: Մի օրայ մէջ 24 ժամից աւելի բանւորական օր կազմել ֆիզիկապէս հնարաւոր չէ: Բացի այդ, բանւորի կազմածքը չափազանց երկարատե աշխատանքի չի դիմանում. գործը վատ է գնում—նա քիչ է լարւած: Չափազանց երկար բանւորական օր ձեռնարկողի համար կարող է աւելի անշահաւէտ լինել, քան աւելի կարճը, օրինակ՝ 15-ժամեայ օրն—աւելի քիչ շահաւէտ է, քան 12-ժամեայ օրը, եթէ աշխատանքն առաջին դէպքում $1\frac{1}{2}$ անգամ աւելի պակաս է լարւած: Վերջապէս, իրանք բանւորներն էլ չեն համաձայնում, որ բանւորական օրը չափազանց երկար լինի և ձեռնարկողների դէմ եռանդուն կռիւ են սկսում:

Արտագրութեան զարգացման որոշ աստիճանի վրայ, բացի բանւորական օրայ ուղղակի մեծացումից, գոյութիւն ունի և դիմակաւորւած մեծացման հնարաւորութիւնը: Այս միջոցն ամենից առաջ երկրագործութեան մէջ էր գործադրւում: Երբ ֆէօդալը սեփական տնտեսութիւնն ընդարձակելով՝ իւրացնում էր ստորագրւած գիւղացիների հողերը, դուրս էր գալիս, որ վերջիններիս բոլորովին հողագուրկ անելը խիստ վտանգաւոր գործ է. հողագուրկները գնում էին քաքաք, որովհետեւ այլևս նրանց ոչ մի բան գիւղի հետ չէր կապում և կաւածատէրը կարող էր բոլորովին առանց բանւորական ոյժի մնալ: Սրանից խուսափելու համար հողի տէրը մի քանի փոքր հողաբաժիններ, նրանց վրայ գտնւած շէնքերով թողնում էր շատ գիւղացիների տրամադրութեանը: Հողաբաժինները այնքան չնչին էին լինում, որ նրանց տէրերը (անգլիական «կօտտեջները», գերմանական «կօսսետները») կեանքի անհրաժեշտ միջոցների միայն մի փոքր մասն էին կարողանում ստանալ սեփական տնտեսութիւնից, հետևապէս՝ ստիպւած էին լինում իրանց բանւորական ոյժն առաջարկել հարեան կաւածատէրերին: Այս դէպքում վարձողը աշխատավարձի ձևով՝ բանւորական ոյժի ամբողջ արժողութիւնը չի տալիս գիւղացուն, այլ պակաս, այնպէս, որ աշխատավարձի և նրա սեփական տնտեսութեան եկամուտի ընդհանուր գումարը գիւղացու համար կեանքի անհրաժեշտ միջոցների գին կազմէ:

Որոշ արտագրութեան զարգացման վաղ աստիճանների վրայ նմանօրինակ միջոց է գործադրւում նաև արդիւնագործութեան մէջ. բանւորների տրամադրութեան տակ է դրւում փոքրիկ բանջարանոցների համար բաւականացող հողաբաժիններ: Եւ այստեղ, հողաբաժինների արդիւնաւէտութեան համաձայն, աշխատավարձը պակասում է. մասամբ գնահատում են պակասեցնում և մասամբ էլ բանջարանոցից օգտուելու

փոխարէն՝ ուղղակի զեղչեր են անում:

Երկու դէպքումն էլ հետեանքը միևնոյն բանն է դուրս գալիս. երկրագործ-բանւորի կամ մանուֆակտուրայի բանւորի համար բանւորական ժամանակի ընդհանուր տեղութիւնն այն բոլոր ժամերով է երկարւում, որոնց նա իւր հողաբաժնի մշակմանն է նւիրում: Միևնոյն ժամանակ աշխատողի չափազանց մաշւելն ու նրա կենսական ոյժերի քայքայւելը անխուսափելի են դառնում: Սակայն բանւորը կարծես իւր տեղին կպած է մնում շնորհիւ այն գրաւչութեան, որ ներկայացնում է նրան թէկուզ խաբուսիկ սեփական տնտեսութիւն ունենալը:

Ճորտական իրաւունքի ոչնչանալուց յետոյ էապէս նոյն տնտեսական հետեանքներն է ունենում գիւղացիական հողաբաժինների մաս-մաս լինելը. սրանք այնքան են տարածութեամբ փոխարինւում, որ չեն կարողանում ոչ իրանց տէրերին կերակրել և փոքրանում, որ չեն կարողանում ոչ իրանց տէրերին կաւածատէրէն զրաւել. գիւղացիներին մնում է ոչ էլ նրանց բանւորական ոյժը գրաւել. գիւղացիներին մնում է ոչ էլ նրանց բանւորական ոյժի մնացորդը մօտիկ կաւածատէրէն ծախել իրանց բանւորական ոյժի մնացորդը հող վերցնել ծառերական տնտեսութիւններում և կամ լրացուցիչ հող վերցնել կապալով: Այս դէպքում կապալի պայմաններն այնպէս են լինում, որ կապալը, ուշադրութեամբ քննելիս, ուղղակի բանւորական ոյժի տարածութեամբ վաճառում է դուրս գալիս. կապալից ստացած գիւղացու տնտեսութեան շահաւէտութեան է միայն լրացնում, մինչև եկամուտը գիւղացու աշխատավարձն է միայն լրացնում, մինչև եկամուտը անհրաժեշտ միջոցների արժողութեան մակերեւոյթը: Խոկեանքի անհրաժեշտ սեփական խոշոր տնտեսութիւն չեն հիմնում, շոր հողատէրերը սեփական խոշոր տնտեսութիւն կապալով են տալիս ուղայլ իրանց հողը մանր հողաբաժիններով կապալով են տալիս ուղայլ իրանց պատճառով, որ որոշ ծախսերի դէպքում, այդպիսով, նրանք իրանց տրամադրութեան տակ աւելի շատ գործ են ստանում: Դժուար չէ երևակայել, թէ գիւղացու վարձու բանւոր դառնալու միջանկեալ շրջանը որքան ծանր պէտք է երևար:

Այսպիսի սիստեմը ձեռնարկողին որոշ օգուտներ է տալիս մինչև այն ժամանակ միայն, քանի դեռ աշխատանքի լարւածութիւնը բարձրացնելու ստիպողական պահանջ չկայ և քանի դեռ նրա որակը մեծ նշանակութիւն չունի: Այդ պատճառով այդ սիստեմը ժամանակի ընթացքում անհետանում է նախ արդիւնագործութեան մէջ, որ աւելի թացքում անհետանում է նախ արդիւնագործութեան մէջ, որ արագ է զարգանում, յետոյ կամաց-կամաց նաև երկրագործութեան մէջ (որտեղ այդ սիստեմը մինչև մեր օրերն անգամ որոշ կենսունակութիւն է ցոյց տալիս):

Կապիտալիստների համար բանւորական օրայ երկարանալուն համարեա համահաւասար նշանակութիւն ունի և աշխատանքի լարւածութեան բարձրացումը. այստեղ աշխատանքային էներգիայի մեծացած վատնումը քիչ թւով ժամերի շրջանակի մէջ է դետեղւում միայն: Ձեռնարկողը 10-ժամեայ օրը 11-ժամեայ կդարձնէ, թէ աշխատանքի լարւածութիւնը $\frac{1}{10}$ -ով կմեծացնէ, այդ նրա համար միևնոյն է (այն դիտաւորութեամբ, որ կարճ օրայ դէպքում արհեստանոցի վաճառքի, լուսաւորութեան և այլն ծախսերն աւելի պակաս կլինեն): Աշխատանք

քի լարւածութիւնը բարձրացնելու սովորական միջոցը, ինչպէս ցոյց տրւեց, կտորով աշխատավարձն է հանդիսանում: Կապիտալիզմի վաղ շրջաններում յաւելեալ արժէքը բարձրացնելու այդպիսի միջոցը համեմատաբար մեծ դեր չի խաղում, որովհետեւ նա համապատասխան չէ բանւորական օրւայ երկարանալուն, որն այն ժամանակ լայն գործադրութիւն ունէր և որովհետեւ, երբ բանւոր դասակարգի զարգացման մակերևոյթը ցածր է, սնունդը վատ և ընդհանրապէս պահանջներն անզարգացած, աշխատանքի լարւածութիւնն ուղղակի անհնարաւոր է:

Երբ բանւորական օրը նախկինն է ֆուլում, իսկ բանւորական անհրաժեշտ ժամանակը փոքրանում է, յաւելեալ ժամանակն ու յաւելեալ արժէքը, այնուամենայնիւ, աճում են: Օրինակ՝ եթէ 12-ժամեայ օրւան դէպքում անհրաժեշտ ժամանակը 6 ժամից 5-ի է իջնում, յաւելեալ ժամանակը 6 ժամից բարձրանում է 8-ի:

Բայց ինչ միջոցով է փոքրանում անհրաժեշտ ժամանակը: Պարզ է, որ բանւորական ոյժի արժողութիւնը իջնեցնելով, ինչքան այդ ոյժը քիչ լինի, այնքան քիչ ժամանակ կհարկաւորւի նրան մշակելու համար:

Բանւորական ոյժի արժողութիւնը բանւորի՝ համար անհրաժեշտ կենսական միջոցների արժողութիւնն է, հասարակական-աշխատանքային էներգիայի այն քանակութիւնը, որ պահանջւում է նրանց արտադրելու համար: Եթէ այդ միջոցները—հաց, միս, բամբակէ գործածքներ և այլն—սկսում են աւելի պակաս աշխատանքային էներգիայի վատնումով ձեռք բերել, քան առաջ, եթէ, ուրեմն, երկրագործութեան բամբակի գործի մէջ և այլն, աշխատանքի արտադրողականութիւնը բարձրանում է, դրանով իջնում է բանւորական ոյժի արժողութիւնը: Այսպէս, եթէ բանւորի սովորական գործածութեան իրերի արժէքը առաջ մի օրւայ համար 5 ժամ էր կազմում, իսկ արտադրութեան եղանակների զարգացման շնորհիւ 4 ժամի հասաւ, այդ դէպքում 10-ժամեայ օրւայ մէջ յաւելեալ ժամանակը 5 ժամից հասնում է 6-ի, իսկ յաւելեալ արժէքի նորման—100%-ից 150%-ի: Այս դէպքում բանւորի դրամական վարձը համեմատաբար ցածրանում է. օրինակ՝ 50 կոպէկից իջնում է 40 կոպէկի, բայց այս փոփոխումը նա կարող է նախկին քանակութեամբ գործածութեան իրեր գնել:

Եթէ աւելի պակաս վերացական հայեցակէտի վրայ կանգնենք, կտեսնենք, որ դրամական վարձն իջնելով բանւորների համար միջին անշահաւէտ է: Եթէ մի առանձին բանւորի մէջ դեռ մասսայի մէջ չզարգացած որ և է բարձրագոյն պահանջներ առաջանան, օրինակ՝ վայելուչ շորերի, լրագիր կարդալու և այլն պահանջը, այն ժամանակ սրանց բաւարարութիւն տալու համար բանւորը պէտք է անհրաժեշտ առարկաների մէջ խնայող լինի: Իսկ երբ այս արդիւնքների գները բարձր են, պարզ է, որ տոնտեսն աւելի հեշտ կլինի, քան եթէ գները ցածր լինէին:

Բանւորների գործածութեան իրերը ստեղծող աշխատանքի արտադրողականութիւնն աճելիս՝ յաւելեալ արժէքի աճումը որ և է հասարակութեան բոլոր կապիտալիստների համար միանգամից է կատարւում: Բայց առանձին ձեռնարկողն էլ, որոշ պայմաններում, կարող է, միւսներից անկախ, փոքրացնել իւր ձեռնարկութեան մէջ անհրաժեշտ ժամանակը և այդպիսով, մեծացնել յաւելեալը: Այս լինում է այն ժամանակ, երբ նրան յաջողւում է իւր ձեռնարկութեան մէջ աշխատանքի արտադրողականութիւնն աւելի բարձրացնել, քան արտադրութեան որ և է ձեռքի աշխատանքի արտադրողականութիւնը: Օրինակ, նա իւր ձեռնարկութեան մէջ աշխատանքի աւելի մեծ բաժանումն է մտցնում, քան ինչ որ նոյն տեսակի միւս ձեռնարկութիւնների մէջ կան: Ենթադրենք, որ նա դանակի գործարանատէր է և որ նրա կատարելագործումը ուղիղ երկու անգամ մեծացնում է աշխատանքի արտադրողականութիւնը.— դանակի արժողութիւնը 4 ժամի փոխարէն՝ 2 ժամով է չափւում: Որովհետեւ բոլոր միւս գործարանատէրերը մասամբ դեռ չեն առաջագիմել և մասամբ կապիտալի պատկառութեան պատճառով չեն կարողացել յիշեալ կատարելագործումը մտցնել, ուրեմն դանակի հասարակական արժողութիւնն առաջւայ պէս 4 ժամ կլինի: Ենթադրենք, բանւորական օրը տեւում է 12 ժամ և բանւորական ոյժի արժողութիւնը 6 ժամ է, ըստ որում իւրաքանչիւր ժամն էլ, ենթադրենք, հաւասար է 10 կոպէկի: Առաջ իւրաքանչիւր բանւորի վրայ օրական 3 շինած դանակ էր ընկնում. դանակի գինը 40 կ. էր (ենթադրում ենք, որ դանակն արժողութեան համաձայն է ծախւում) և փոփոխական կապիտալի 60 կոպէկից՝ կապիտալիստի օգտին 60 կ. յաւելեալ արժէք էր ստացւում: Այժմ բանւորն օրական շիտին 60 կ. յաւելեալ արժէք էր ստացւում: 40 կոպէկով են ծախւում է 6 դանակ, որոնք առաջւայ պէս հատը 40 կոպէկով են ծախւում, որովհետեւ նրանց հասարակական արժողութիւնը չի փոխւել. 6 հատից ստացւում է 2 ր. 40 կ., փոփոխական կապիտալը 60 կոպէկ է, ձեռնարկողի օգտին ֆուլում է 1 րուբ. 80 կոպէկ: Ներկայ ձեռնարկութեան մէջ անհրաժեշտ ժամանակը 6 ժամի փոխարէն՝ ընդամենը 3 ժամ է դուրս գալիս. յաւելեալ արժէքի նորման—100 %-ի փոխարէն՝ 300 % է լինում:

Պէտք է նկատել, որ կապիտալիստը պէտք է իսկապէս իւր դանակները շուկայի միջին գնով չծախէ, այլ մի քիչ նրանից պակաս, որպէսզի իւր ապրանքն աւելի արագ և անպայման ծախէ: Այս նրա համար է աւելի անհրաժեշտ, որ, դանակներն առաջւայնից աւելի պակաս ծախսով շինել տալով, նա շատացնում է դանակի արտադրութիւնը, որով դանակի առաջարկութիւնն էլ շուկայում շատանում է:

Այսպիսով, երբ առանձին կապիտալիստը իւր ձեռնարկութեան մէջ մեծացնում է աշխատանքի արտադրողականութիւնը, նրա ձեռնարկութեան յաւելեալ արժէքի քանակն աճում է: Սակայն այս

երևոյթը ժամանակաւոր է միայն: Կամաց-կամաց միւս ձեռնարկողներն էլ են միեւնոյն տեխնիկական բարելաւումները մտցնում, ներկայ դէպքում — աշխատանքի միեւնոյն տեսակ բաժանումը. իսկ ով այդ բանի համար բաւարար կապիտալ չունի, նա իւր ոյժից վեր մրցման մէջ կը քայքայւի: Դանակի արտադրութեան սովորական եղանակը փոփոխւած է դուրս գալիս — դանակի արտադրութեան հասարակական անհրաժեշտ ժամանակն առաջւանդից պակաս է — 2 ժամ է: Դանակների գինը պակասում է, բոլոր առանձին կապիտալիստների, սրանց հետ և ամենից առաջ կատարելագործում մտցնողի շահը իջնում է սովորական քանակին կամ նոյնիսկ աւելի ցածր (իրականութեան մէջ, ինչպէս կը պարզւի, իսկապէս վերջինն է կատարւում):

Հետևապէս, իւրաքանչիւր առանձին կապիտալիստին շահւէտ է իւր ձեռնարկութեան մէջ տեխնիկական կատարելագործումներ մտցնել. բայց բոլոր կապիտալիստների դասակարգի համար ամբողջութեամբ այս կատարելագործումներն այդպիսի օգուտ չեն բերում, որովհետեւ, վերջ ի վերջոյ, արժողութեան և ապրանքների գնի ցածրացնելուն են են հասցնում:

Ձանաղան ճանապարհներով իւր բանւորներից ստացած յաւելեալ արժէքը մեծացնելով, կապիտալիստը մեծացնում է և իւր շահը, որն և յատկապէս կարեւոր է նրան: Բայց կայ նաև եղանակների մի շարք, որոնց միջոցով ձեռնարկողը կարող է, յաւելեալ արժէքի քանակից անկախ, իւր շահը սովորականից էլ աւելի բարձրացնել: Այս շարքին են պատկանում մշտական և փոփոխական կապիտալի անսովոր խնայողութեան եղանակները:

Երբ ձեռնարկողն արհեստանոցը շինելիս՝ անսովոր խնայողութիւն է գործ դնում հէնց շէնքի չափի վրայ, քանակէս որ բանւորները մշտական նեղւածքի մէջ են լինում, երբ նա վառելիքի, լուսաւորութեան, օդամաքութեան և առողջապահական յարմարութիւնների ծախսերը հնար եղածին չափ իջեցնում է, երբ ստիպում է բանել միեւնոյն գործիքներով մինչև նրանց վերին աստիճանի մաշւելը, որպիսին միւս ձեռնարկողները չեն թոյլ տալիս իրանց ձեռնարկութիւնների մէջ, ընդունելով, որ նրանք վտանգաւոր և անյարմար են բանւորների համար — այս բոլորը կազմում են մշտական կապիտալի սովորականից դուրս խնայողութիւնը: Երբ մեծանում է կապիտալի ծախսերի ընդհանուր քանակը, որին հարկ կլինի ներկայ շահի գումարը, — ներկայ կապիտալիստի համար շահի տոկոսը, հետևապէս, կցածրանայ, թէև ձեռնարկութեան մէջ յաւելեալ արժէքի գումարը չի փոխւում:

Այս կարգին չպէտք է վերադրել այն դէպքերը, երբ առանձին ձեռնարկութեան մէջ արտադրութեան աւելորդ կտորներից աւելի շատ են օգուտ դուրս քաշում, քան ուրիշների մէջ. այս ուղղակի աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացումն է, որովհետև այդ օգ-

տակար դարձրած անպէտք կտորները արտադրութեան աւելորդ արդիւնքներ են հանդիսանում միայն և այդ աւելի ակներև է դառնում, երբ ձեռնարկողը ծախում է նրանց:

Եթէ ձեռնարկողը բանւորական ոյժը նրա հասարակական արժէքից պակաս է գնում, — սա փոփոխական կապիտալի սովորականից դուրս խնայողութիւն է:

Այստեղ էլ է անհատական շահն աճում, թէպէտ յաւելեալ արժէքի գումարը չի փոխւում (որովհետև յաւելեալ արժէքը բանւորների բանւորական ոյժի հասարակական արժողութեան վրայ գործ դրած աշխատանքային էներգիայի ծախսերի աւելորդն է, իսկ այդ արժէքը առաջւանդ է մնում):

Ընդհանուր գծերով այսպէս են այն եղանակները, որոնց գործադրութիւնը, բանւորական ոյժերի որոշ թւի դէպքում, մեծացնում է ձեռնարկութեան շահը: Եթէ բանւորների թիւն աճում է, պարզ է, որ համապատասխանորէն աճում է նաև յաւելեալ արժէքը, իսկ նրա յետևից՝ շահը. 200 բանւորից ստացած յաւելեալ աշխատանքը երկու անգամ աւելի շատ է, քան 100-ից ստացածը և այլն:

Բանւորների մեծ թիւը ունի և այն նշանակութիւնը, որ աշխատանքի բաժանումը, հետևապէս և նրա արտադրողականութիւնը զարգացնելը հնարաւոր է դարձնում. իսկ արտադրողականութիւնը, ինչպէս ցոյց տրեց, յաւելեալ արժէքի ժամանակաւոր կամ մշտական մեծանալուն է յանգում:

Բանւորական օրը երկարացնելու կամ աշխատանքի լարւածութիւնը բարձրացնելու միջոցով յաւելեալ աշխատանքի գումարի ուղղակի մեծացնելը մարդկային կազմածքի յատկութեան, իսկ որոշ պայմաններում, բանւորի ընդդիմադրութեան մէջ է գտնում իւր վերջին սահմանները:

Ձեռնարկութեան մէջ աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացումը որ և է ժամանակի տեխնիկայի և գիտութիւնների ընդհանուր դրութեամբ է սահմանափակւում: Կարելի չէ կատարելագործում մտցնել, քանի դեռ սա չի հնարւած:

Կապիտալի սովորականից դուրս խնայողութիւնը, ընդհանրապէս, մասնաւոր երևոյթ է և բաւականին նեղ սահմաններ ունի:

Համարեա անսահման կերպով գործադրելի է շահը մեծացնելու այն եղանակը, որ ամբողջ ձեռնարկութիւնն ընդարձակելու համապատասխանութեամբ՝ բանւորների թիւը մեծացնելու մէջ է կայանում: Նրան արգելք է հանդիսանում միայն ապրանքի պահանջի՝ կամ գործն ընդարձակելու կապիտալի պակասութիւնը:

Ձեռնարկութեան իւրաքանչիւր ընդարձակում կապիտալիստական կուտակման միջոցով է կատարւում: Ընդարձակումն այն է, որ կապիտալիստը իւր շահի մի մասը չի ծախում իւր կարիքների վրայ և

քարդ գործը հետզհետեւ աւելի պարզ, մասնաւոր գործողութիւնները վերածելու միջոցով: Այդ դէպքում առանձին բանորրի գործունէութիւնը, վերին աստիճանի պարզելով, հետզհետեւ աւելի մեքենական, մեքենաձէ կը դառնում: Երբ մանուֆակտուրան ձեռքի աշխատանքի զարգացումը վերջին սահմանին հասցրեց և նախկին ուղղութեամբ արւած իւրաքանչիւր հետեւեալ քայլը սկսեց ահագին դժուարութիւններ ներկայացնել և իւրաքանչիւր բանորրի գործողութիւնը պարզ և մեքենական դարձաւ, այս երևոյթի շնորհիւ իսկապէս համեմատորէն դիւրին եղաւ այդ գործողութիւնների կատարումը մեքենային յանձնել: Բանորր-կատարողին մեքենայ դարձնելով, մանուֆակտուրան նրան փոխարինեց մեքենայով: Եւ երբ շուկաների ընդարձակումն արտադրութեան եղանակների յետապայ զարգացում պահանջեց, իսկ մանուֆակտուրան արդէն ոչինչ աւելի չէր կարող տալ, այդ ժամանակ ձեռքի աշխատանքը մեքենային անցաւ:

Մեքենայի արտադրութեան գլխաւոր առանձնայատկութիւնն այն է, որ արտադրութեան անմիջական կատարողական գործողութիւնները քնուրքեան ոյժերով են կատարւում և ոչ թէ մարդու. իսկ բանորրի դերը մեքենան կառավարելով ու նրա վրայ հսկելով է սահմանափակւում և ըստ տիպի, շատ բաներով նախկին կազմակերպական աշխատանքին է նմանում:

Որովհետեւ բնութեան ոյժերն անսահման են, ուստի գիտական հասկացողութիւնների առաջադիմութեան հետ աշխատանքի արտադրողականութիւնն էլ մեքենայի արտադրութեան մէջ կարող է անընդատ աճել:

Մեքենայի պատմութիւնը մեքենայական կապիտալիզմի շրջանից շատ աւելի առաջ է սկսւում: Դեռ կլասիկական ստրկութեան ժամանակ հնարւած էին ջրաղացը և ջրի նաստսները—ջուր քաշելու մեքենաները. միջին դարերում գտնուեց քամու ջրաղացը, իսկ մանուֆակտուրայի շրջանում խոշոր գործերը կատարելու համար մեքենաներ էին գործածում, որովհետեւ այդ գործերը մեքենայական մեծ ոյժ էին պահանջում, օրինակ՝ հանքերը մանրացնելը, հանքահորերից ջուրը դուրս քաշելը և այլն: Բայց մեքենայի ընդհանուր նշանակութիւնն արտադրութեան մէջ աննշան էր:

Նախակապիտալիստական շրջանում մեքենաների գործադրութիւնը չէր սահմանափակւում միայն տեխնիկական գիտութիւնների պակասութեամբ, որի շնորհիւ շատ քիչ և այն էլ խիստ անկատար մեքենաներ էին հնարւում: Յաճախ՝ հնարւած մեքենաները, շնորհիւ զուտ հասարակական տնտեսական պայմանների, չէին կարողանում արտադրութեան ընդհանուր տեխնիկայի մէջ մտնել: Այսպէս, դեռ XVIII դարում հնարւել էին գործելու և մանելու մեքենայական զագգահներ, որոնք, ձեռքիների համեմատութեամբ, յառաջադիմութեան մեծ քայլ

էին ներկայացնում: Բայց այդ ժամանակները թէև միջնադարեան արհեստաւորական կազմակերպութիւններն արդէն դէպի անկումն էին թեքուել, սակայն դեռ տնտեսական մեծ ոյժի, հետեւապէս և սրան համապատասխան քաղաքական նշանակութեան տէր էին: Իսկ նրանք, շատ հասկանալի գրողներին շնորհիւ, մարդու աշխատանքը մեքենայի աշխատանքով փոխարինելու ամեն մի փորձին կատաղի թշնամութեամբ էին վերաբերւում: Եկեղեցական մարմինների ազդեցութեան տակ քաղաքային խորհուրդները մէկը միւսի յետեւից որոշումներ են հրատարակւում, որոնցով մեքենայական զագգահներ մտցնելն արգելւում է. ժողովուրդը կոտորատում է մեքենաները և հնարարողներին՝ որպէս արհեստաւորներին ու բանւորներին հացի պատառից զրկել ցանկացող մարդկանց, սոսկալի հալածանքների է ենթարկւում:

Սակայն, առևտրական և արդիւնաբերական կապիտալի ազդեցութեան տակ, հին կազմակերպութիւնները, կորցնելով իրանց տնտեսական կան ոյժը, սրա հետ և քաղաքական նշանակութիւնն ու բարոյական հեղինակութիւնը, քայքայւում էին: Տնտեսական կեանքում տիրապէտող նշանակութիւնը ձեռք էին բերում առևտրականներն ու մանուֆակտուրիստները: Իսկ նրանց՝ դէպի մեքենաներն ունեցած վերաբերմունքը բոլորովին այլ էր: Մեքենաները նրանց արդէն չէին սպառնում, մոռնալով բոլորովին այլ էր: Մեքենաները նրանց արդէն չէին խոստանում և այդ անփխտելի արգումնաւոր էր նրանց օգտին: Թուլացնելով ու

Այսպէս, տնտեսական զարգացումը՝ խախտելով, թուլացնելով ու տնջնացնելով մեքենային թշնամի ոյժը, ամրացրեց նրան պաշտպան ուժերին և այդպիսով հող բաց արեց մեքենայի ընդարձակ գործադրութեան համար:

Համաշխարհային կապիտալիստական զարգացման մէջ մանուֆակտուրայի շրջանն անպայման անհրաժեշտ աստիճան է. նոյնիսկ չի եղել կարելի երեւակայել, որ, օրինակ՝ արհեստաւորական տեխնիկայից էլ կարելի երեւակայել, որ, օրինակ՝ մեքենայի խոշոր արտադրութիւն առաջանմիջականապէս կարող է մեքենայի խոշոր միւսներից աւելի ուշ ուղևորուել: Բայց կապիտալիզմի ճանապարհը միւսներից աւելի ուշ ուղևորուելու առանձին հասարակութիւնների պատմութեան մէջ՝ նրանց պատգնող առանձին հասարակութիւնների պատմութեան—աւելի հին ազգերի կուլտուրան—մական միջավայրի ազդեցութիւնը—աւելի հին ազգերի կուլտուրան համարեալ թէ թոյլ է տալիս անցնել տեխնիկայի մանուֆակտուրային հասարակութեան թէ թոյլ է տալիս անցնել տեխնիկայի մանուֆակտուրային հասարակութեան կապիտալի կազմակերպած մանր արհեստաւորական-երկրադորձական արտադրութիւնից անմիջապէս անցնում են և որական-երկրադորձական արտադրութիւնը, իւր բոլոր հասարակական-դէպի մեքենայի խոշոր արտադրութիւնը, իւր բոլոր հասարակական-տնտեսական հետեւանքներով:

բ) Լուս քան է մեքենան

Մեքենան աշխատանքի այնպիսի գործիք է, որ մարդու կատարողական աշխատանքը փոխարինում է արտաքին բնութեան ոյժերի գործողութեամբ։ Սա գործիքի ամենաբարձր, ամենակատարեալ տիպն է։

Ընդհանուր գծերով քննելով զանազան մեքենաների կազմութիւնը, դժւար չէ տեսնել, որ նրա հիմքը մի սխեմա է (առարկայի ընդհանուր գծերը ներկայացնող պատկեր)։ Մեքենայի մէջ պէտք է տարբերել երեք մասեր. շարժիչ, հաղորդող մեխանիզմ և բանւորական մաս կամ մեքենայական գործիք։ Մեքենայի այս մասերից իւրաքանչիւրը իւր զարգացման պատմութիւնն ունի։

Երբ մեքենան մեքենայական ոյժի զգալի ծախսեր չպահանջող փոքր գործի համար է գործադրւում, այդ դէպքում մեքենայի շարժիչը շատ անգամ մարդու մեքենայական բանւորական ոյժն է հանդիսանում։ Յսկէս, օրինակ՝ կարի մեքենան ոտքի կամ ձեռքի միակերպ շարժումով է բանում։ Այս՝ մեքենայի անկատար, թերի զարգացած տիպն է։

Մեքենայի շարժողական մասի զարգացման մէջ մարդկային շարժիչ ոյժը կենդանիների (գլխաւորապէս ձիերի) ոյժով փոխարինելը՝ առաջին քայլն է։ Բայց այստեղ խոշոր յառաջադիմութիւն դեռ չկայ. կենդանիների ոյժը համեմատաբար թանկ է նստում, նրանք շարունակ աշխատել չեն կարող (օրինակ՝ փորձառու տէրը թոյլ չի տալ, որ ձին օրական 8 ժամից աւել բանի)։ Վերջապէս, կենդանիների ոյժը խիստ զգալի կերպով չի գերազանցում մարդու ոյժին։

Երկրորդ քայլը կենդանիների ոյժը քամու կամ վայր թափւող ջրի ոյժով փոխարինելն էր։ Այս շարժիչներն արդէն այն առաւելութիւնն ունեն, որ անշունչ են. բայց նրանց մէջ էլ միջանի պակասութիւններ կան։

Քամու ոյժը, որ այնչիշի ժամանակներից սկսած մեծ քանակութեամբ ջրի վրայով բեռներ փոխադրելու համար էր գործադրւում (առաջատանաւեր), արդիւնաբերութեան միւս ճիւղերի մէջ շատ քիչ, նա այն անյարմարութիւնն ունի, որ խիստ փոփոխական է և անհաւասարաչափ է գործում։ Ջրի ոյժը այս անյարմարութիւնները չունի և այդ պատճառով մանուֆակտուրայի էպոխայում նա ամենամեծ նշանակութիւն ունէր։ Բայց նա էլ լուրջ թերութիւններից զուրկ չէ։ Նախ՝ ջրային շարժիչը կարելի է գործադրել միայն այնտեղ, ուր ձեռքի տակ թափւող կամ հոսող ջուր կայ և որտեղ ջուրն ամբարտակով կապելը տեղացի բնակիչների կամ հողատէրերի շահերին չի հակասում։ Երկրորդ՝ մեր ցուրտ երկրներում ձմեռը ջրի ոյժն ամեն անգամ չի գործում։ Վերջապէս, անհնար է ջուրը քմահաճոյքի համաձայն մեծացնել։ Շնորհիւ ջրային շարժիչների այդպիսի առանձնայատկութիւնների,

նրա գործածութիւնը չէր կարող ընդարձակ լինել։ Սա է այն երեւոյթի պատճառներից մէկը, որ մանուֆակտուրայի շրջանում, քանի դեռ լաւագոյն շարժիչ չէր գտնւել, մեքենաները շատ քիչ էին գործադրւում։

Մանուֆակտուրայի շրջանում տեղ-տեղ գործածւում էին և շոգէ շարժիչներ, բայց դրանք նախազանց անկատար և անյարմար կազմութիւն ունէին։ Երբ 1774 թւին Ուատտը զգալի կերպով կատարելագործեց նրանց մեխանիզմը և կրկնակի գործող որոշ շոգէ մեքենայ ստեղծեց, այդ ժամանակ դուրս եկաւ, որ հէնց շոգին է այն լաւագոյն շարժիչը, որ կարելի էր զարգացող կապիտալիստական արդիւնաբերութեան համար։

Շոգէ շարժիչի մէջ մեքենայական ոյժը ածուխ և ջուր պատուելով է առաջանում։ Մանուֆակտուրայի համաձայն՝ գործողութեան ոյժը կարելի է աւելացնել կամ պակսեցնել։ Ինքը շարժիչն այնպէս է շինւած, որ դժւար չէ նրան տեղից տեղ փոխադրել և հարկաւոր եղած բանւորական մեքենաներին յարմարեցնել։

Մեքենայի շարժիչ մասի զարգացումը սրա վրայ կանգ չառաւ։ Վերջին ժամանակներս գնալով աւելի մեծ նշանակութիւն են ստանում նոր, էլեկտրական շարժիչները։ Դեռ սրանց գործողութիւնը խիստ սահմանափակ է, բայց արդէն հիմա էլ էլեկտրական շարժիչ ոյժի մի քանի առաւելութիւնները նկատելի են շոգու ոյժի առջև. գլխաւոր առաւելութիւնն այն է, որ էլեկտրական ոյժը հնարաւոր է ուղածի չափ մասն մասերի բաժանել և որ այդ ոյժը չնչին կորուստով (որոշ պայմաններում) կարելի է ամեն տարածութեան վրայ հաղորդել։

Ամենայն հաւանականութեամբ էլեկտրականութիւնը արտագրութեան կազմակերպութեան հետեւալ շրջանի գլխաւոր շարժիչը կհանդիսանայ։ Բնութեան ամեն մի ոյժը էլեկտրականութեան փոխելը և յետոյ՝ պէտք եղած տեղը հաղորդելն արդէն ժամանակակից տեխնիկային յայտնի է։ Այս բանի շնորհիւ՝ էլեկտրականութիւնը, հաւանօրէն, հնարաւորութիւն կտայ բնութեան մէջ օգտակար կերպով գործադրել ոյժի այնպիսի հսկայական աղբիւրները, ինչպէս ամենամեծ ջրվէժները, ծովային մակնթացութիւնները և այլն. այդօրինակ աղբիւրներից շատերը մինչև օրս չեն շահագործւել գլխաւորապէս այն պատճառով, որ նրանց ոյժը չեն կարողացել տարածութեան վրայ հաղորդել։

Մեքենայի երկրորդ մասը հաղորդիչ մեխանիզմն է, որ շարժիչի ոյժը հաղորդում է բանւորական մեքենային։ Նա պէտք է փոփոխէ այն շարժողութիւնների բնութիւնն ու ուղղութիւնը, որ տալիս է մեքենայի առաջին մասը, փոփոխէ նպատակայարմար կերպով, մեքենայի կոչման համեմատ և այս գրութեամբ շարժողութիւնը հաղորդէ բանւորական գործիքին։ Ինչքան մեքենան արտագրութեան աւելի բարդ պրոցեսների համար է գործադրւում, այնքան հաղորդիչ մեխանիզմը բարդանում է։ Նրա բարդութիւնն աւելի է աճում այն ժամանակ, երբ

միևնույն շարժիչից օգտուում են միաժամանակ մի քանի բանւորական մեքենաներ բանեցնելու համար, մասնաւորապէս, եթէ նրանք տարբեր տեսակի են: Եթէ մի բանւորական մեքենային շրջանաձև շարժողութիւն է հարկաւոր, միւսին՝ ուղղագիծ, երրորդին՝ ուղղագիծ-բեկւած, ուրեմն դժւար է երևակայել, թէ ինչքան բազմաթիւ մասնաւոր յարմարութիւններ պէտք է պարունակէ իւր մէջ հաղորդող մեխանիզմը, որ իւր նպատակին բաւարարութիւն տայ: Նա վերածւում է ատամնաւոր անիւների, պտտող գլանակների, էկսցենտրիկ շրջանների, շարժուն ձողիկների և այլն մի ամբողջ ընդարձակ սիստեմի. և ինչքան մի շարժիչով գործող բանւորական մեքենաներն աւելի բարդ, բազմապիսի ու բազմաթիւ են լինում, այնքան այդ սիստեմը բարդանում է:

Մեքենայի երրորդ, ամենակարեւոր մասը բանւորական կամ մեքենայական գործիքն է: Սա անմիջականապէս ծագում է այն գործիքից, որով արհեստի կամ մանուֆակտուրայի ձեռքով-աշխատող բանւորն է բանում: Բայց այս գործիքը բանւորական մեքենայի մէջ յաճախ այնքան փոխւած է լինում, որ նոյնիսկ դժւար է ճանաչւում:

Բայց բանւորական մեքենայի և ձեռքով-աշխատող գործիքի գլխաւոր տարբերութիւնն այն է, որ առաջինն անմիջականապէս հանդէս է գալիս իբրեւ մեքենայի գործիք և ոչ թէ մարդու. այժմ մեքենան կատարում է այն շարժողութիւնը, որն առաջ գործիքը մարդու ձեռքերով էր կատարում: Եթէ նոյնիսկ մեքենան շարժողը մարդու ձեռքն է, այնուամենայնիւ, բանւորական գործիքը ոչ թէ մարդու ձեռքերով է բանում, այլ հաղորդիչ մեխանիզմով:

Հետևապէս, մեքենան այն չափով է փոխարինում բանւորին, ինչ չափով որ վերջինս արտադրութեան մէջ հասարակ կատարող, կազմակերպող կամքի հասարակ գործիք է հանդիսանում: Այս պատճառով մանուֆակտուրաները կատարող-բանւորների մէջ առաջ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւններից շատերն անցնում են մեքենաներին:

Այսպէս, մանուֆակտուրայի բանւորների մէջ եղած աշխատակցութեանը և աշխատանքի բաժանմանը համապատասխանում են մեքենաների «աշխատակցութիւնն» ու «աշխատանքի բաժանումը» (արտա-յայտութիւնները պայմանական են, որովհետեւ «աշխատել» կարող է միայն մարդը):

Պարզ աշխատակցութեան օրինակ է ներկայացնում ջուլհակի ֆաբրիկան, որ կազմւած է միատեսակ գործ կատարող բազմաթիւ մեքենայական դադգահներից, զետեղւած մի շինութեան մէջ: Միևնույն շարժիչն այս դէպքում բանեցնում է բազմաթիւ միատեսակ մեքենաներ:

Մեքենաների մէջ «աշխատանքի բաժանումն» այն է, որ զանազան տեսակի, բայց փոխադարձ կապեր ունեցող մեքենաների մի ամբողջ շարք մէկը միւսի յետեից մշակում են միևնույն նիւթը, մինչև որ սա իւր վերջնական ձևն ստանայ: Որտեղ որ առաջին անգամ է մեքե-

նաների մէջ աշխատանքի բաժանում մտցւում, այդ բաժանումը մօտաւորապէս այնպէս է լինում, ինչ որ նոյն արտադրութեամբ զբաղող մանուֆակտուրայի մէջ: Օրինակ՝ բրդի մանուֆակտուրայում աշխատանքը բաժանւած էր գլորարների, մանողների վրայ և այլն: Այժմ այդ բանւորների փոխարէն ներկայանում է գլող, մանող և այլն մեքենաների մի շարք: Անցման աստիճանում գործողութիւններից մի քանիսն արդէն յանձնւած են մեքենային, մինչդեռ միւսները դեռ ձեռքի աշխատանքով են կատարւում:

Մեքենաների մէջ գործը բաժանելու եղանակը յետոյ կարող է, ի հարկէ, փոխւել:

Մեքենաների վրայ գործը բաժանելու դէպքում, մի մեքենայ միւսի համար մշակման նիւթ է մատակարարում, ինչպէս մանուֆակտուրայի մէջ մի բանւոր՝ միւսին: Ինչպէս այնտեղ տարբեր բանւորների ձեռքերում, այստեղ էլ տարբեր մեքենաների մէջ նիւթը միաժամանակ իւր մշակման բոլոր աստիճանների վրայ է դրւում: Մանուֆակտուրային խմբին, այսինքն՝ տարբեր մասնագիտութեան բանւորների թւի որոշ յարաբերութեանը համապատասխանում է «մեքենաների սիստեմը», այսինքն՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ մեքենաների թւի, չափերի, շարժողութեան արագութեան մէջ եղած որոշ կապը. ինչպէս որոշ թւով ժողովեան արագութեան մէջ եղած որոշ կապը. ինչպէս որոշ թւով ջինների մատակարարած նիւթը մշակել, այնպէս էլ որոշ թւով որ և է կազմ ունեցող մանւելու մեքենաներին պէտք է որոշ թւի որ և է կազմ ունեցող գործելու մեքենայական դադգահներ ընկնեն:

Այս բոլորից երևում է, որ մանուֆակտուրային բանւորի դերն աւելի մեծ չափով իրապէս մեքենայով էր փոխարինւել, քան մեքենայի ժամանակ՝ բանւորով: Մեքենան իւր արտադրական գործունէութեան տիպով խիստ տարբերւում է բանւորից. բանւորը գլխաւորապէս կառավարում և վերահսկում է, մինչդեռ մեքենան կատարում է: Այս վերին աստիճանի կարեւոր տարբերութիւն է:

Ասկիւք, անցման աստիճաններում, լիակատար դարգացման չհասած մեքենայական արտադրութիւնների մէջ բանւորները ոչ միայն մեքենաների գործողութիւնը հսկելու և վերահսկելու համար են հարկաւոր, այլ մասամբ և այն բանի համար, որ մեքենայական գործիքն է ին անմիջականապէս տան այն որոշ շարժողութիւն, որին մեքենան դեռ չի յարմարւել: Սակայն մեքենայական արտադրութեան զարգացումը ձգտում է բոլոր այդպիսի անկատար մեքենաները փոխարինել զորական մեքենաները առանց մարդու ուղիղ գործակցութեան, նիւթը մշակելու համար բոլոր անհրաժեշտ շարժողութիւնները կատարում են, ինչքան այսպիսի փոխարինութիւնն աւելի մեծ չափով է կատարւում, այնքան բանւորի աշխատանքը մեքենայի դէպքում աւելի մեծ

համանութիւն է ունենում նախկին կազմակերպչական աշխատանքին:

Արհեստաւորական արտադրութեան մէջ գործի կազմակերպչական կողմը աննշան չափով է դատուած կատարողականից. բանւորը, վարպետը կամ քարգեհանը գլխաւորապէս ինքը իրան է վերահսկում, ինքը իրան է կառավարում: Մանուֆակտուրան լրացնում է գործի երկու կողմի բաժանումը և դործն այնպիսի ծայրայեղութեան է հասցնում, այնպիսի անհեթեթութեան, ինչպիսին մարդուն մեքենայ դարձնելն է: Մեքենան հաշտեցնում է այս հակադրութիւնները, կազմակերպչական բնոյթ տալով կատարողական աշխատանքին և բանւորից պահանջելով ոչ միայն կոպիտ ոյժ և մեքենական սովորութիւն, այլ և խելք ու կամք:

Աշխատանքի արտադրողականութեան նկատմամբ մեքենայի գործը ձեռքի գործի առաջ հետեւեալ առաւելութիւնն ունի. ինչքան էլ որ բանւորը հմուտ լինի, չի կարող միանգամից միքանի գործիքներով աշխատել, որովհետեւ նա երկու ձեռք, երկու ոտք ունի միայն և ոչ աւելի: Մի ժամանակ Գերմանիայում փորձում էին հարկադրել բանւորին, որ նա երկու ձեռքով և երկու ոտքով միանգամից երկու մանող անիւներ և երկու իլիկ դարձնէ, բայց սա այնպիսի ահագին լարւածութիւն էր պահանջում, որ ընդհանրապէս բանւորի ոյժից վեր է: Իսկ մեքենան միանգամից բազմաթիւ գործիքներով է բանում: Օրինակ՝ այժմեան մանիլու ֆաբրիկաներում մի բանւորը միւլ-մեքենայի օգնութեամբ ամբողջ հարիւրեակ իլիկներ է վարում (Անգլիայում, դեռ 1887 թւին իւրաքանչիւր բանւորին, միջին թուով, 333 իլիկ էր ընկնում, իսկ աւելի լաւ մանարաններում՝ 400-ից աւելի): Եթէ սրա վերայ աւելացնենք և այն, որ մեքենայի շարժողութեան արագութիւնը զգալի չափով գերադանցում է մարդու շարժողութեան արագութեանը, այն ժամանակ ակներև կգտնուի, թէ մեքենաների օգնութեամբ աշխատանքի արտադրողականութեան ինչպիսի հսկայական աճում կարող է ստացւել: Օրինակ՝ մեքենայական գործածքի զէպքում մի միջակ բանւոր կարողանում է այնքան գործել, որքան առաջ 40 լաւ ջուհիակներ:

Այստեղ յարմար է գնդասեղի արհեստաւորական, մանուֆակտուրայի արտադրողականութիւնը և մեքենայական արտադրութեան մէջ եղած աշխատանքի արտադրողականութիւնը համեմատել:

Գնդասեղի արտադրութեան բոլոր գործողութիւնները կատարող առանձին բանւորը հազիւ թէ կարողանար մի օրում տասը գնդասեղ պատրաստել: Մանուֆակտուրայի մէջ, աշխատանքը միայն 10 բանւորների մէջ բաժանւած զէպքում, արտադրութեան օրական քանակը 48,000 գնդասեղ է լինում, իւրաքանչիւր բանւորին ընկնում է 4,800 հատ: Գնդասեղի մեքենան օրական 180,000 հատ է պատրաստում, ըստ որում մի բանւոր կարող է միաժամանակ միքանի այդպիսի մեքենաներ վարել: Մի ամերիկական ֆաբրիկա, որ 70 գնդասեղի մե-

քենայ ունէր և օրական 7 $\frac{1}{2}$ միլիոն գնդասեղ էր պատրաստում, ընդամենը 5 բանւոր էր աշխատեցնում. հետեւապէս, իւրաքանչիւրին, միջին թուով, օրական 1 $\frac{1}{2}$ միլիոն գնդասեղ էր ընկնում:

Ներկայումս մարդն առէն իւր տրամադրութեան տակ այնպիսի մեծ քանակութեամբ շոգէ ոյժ ունի, որ կարող է 1 $\frac{1}{2}$ միլիարդ բանւորների փոխարինել, մինչդեռ հասակաւոր բանւոր-մարդկանց թիւը երկրագնդի վրայ 500—600 միլիոնից աւելի չէ:

Այս զէպքում մեքենայական արտադրութեան առաջադիմութիւնը անընդհատ աճող արագութեամբ է ընթանում: Արտադրութեան մէջ բանւորի ոյժը բնութեան ոյժերով փոխարինելով, մեքենաների գործադրութիւնը արտադրող ոյժերի և հասարակական մարդու՝ բնութեան վրայ ունեցած իշխանութեան աճման առաջ անսահման ասպարէզ է բաց անում:

գ) Մեքենայական արտադրութեան տարածւիլը

Մեքենան արդեօք արտադրութեան մէջ միշտ օգտակար է. նա արդեօք միշտ մեծացնում է աշխատանքի արտադրողականութիւնը: Հասկանալի է, միայն այն ժամանակ, երբ նա իսկապէս տնտեսում է աշխատանքը:

Ենթադրենք, որ գտնւած է մի նոր մեքենայ, որի օգնութեամբ մի բանւոր կատարում է այն, ինչ որ առաջ 11 բանւորի աշխատանքով էր կատարւում, հետեւապէս, մեքենան 10 բանւոր-կատարողների է քով էր կատարւում, հետեւապէս, մեքենան 300 օրւայ մէջ է մաշւում. այդ փոխարինում: Ենթադրենք, մեքենան 300 օրւայ մէջ է մաշւում. այդ փոխարինում: Ենթադրենք, մեքենան 300 օրւայ մէջ է մաշւում. այդ փոխարինում: Ենթադրենք, մեքենան 300 օրւայ մէջ է մաշւում. այդ փոխարինում:

Եթէ ինքը մեքենան (այսինքն նրա ամբողջ շինւածքը) 3,500 օրւայ աշխատանք է նստում, ուրեմն, ի հարկէ, անտեղի կլինէր մեքենայ մտցնել, որովհետեւ այդպիսով խնայողութեան փոխարէն՝ 500 բանւորական օրւայ զուտ կորուստ կստացւէր: Եթէ նոյնիսկ մեքենան արտադրելը 3,000 օր նստի, դարձնալ նա օգտաւէտ չէ, դարձնալ ոչ մի աշխատանք չի տնտեսի:

Բայց եթէ մեքենայի արժողութիւնը, օրինակ՝ 2,500 բանւորական օր է, այդ զէպքում նա բարձրացնում է աշխատանքի արտադրողականութիւնը, օգտակար է արտադրութեան համար, որովհետեւ ամբողջ 500 բանւորական օր է տնտեսում:

Սակայն ձեռնարկող-կապիտալիստը, որից և կախւած է մեքենայ մտցնելը կամ չմտցնելը, այդպիսի հայեցակէտ չունի: Նրա համար, ընդհանրապէս ասած, բոլորովին միևնոյնն է, մեքենան խնայում է և մարդկային աշխատանք, թէ ոչ. նրա համար այս հարցն է կարևոր, թէ արդեօք նա իւր շահը կմեծացնէ: Կապիտալիստը հաշւում է, թէ քանի րուբլի պէտք է ծախսէ մեքենան գնելու համար և թէ մեքենան

տե հանդէս է գալիս ուրիշ կատարելագործութիւններ մի ամբողջ շարք, որոնք ոչ միայն մեծացնում են մանածի բանակը, այլ և բարելաւում են նրա որակը:

Բամբակի արդիւնաբերութեան մէջ արտադրութեան առանձին աստիճանների միջև նորից անհամապատասխանութիւն է ծագում, բայց արդէն առաջինին հակառակ. այժմ ջուլհակը չի հասնում մանողներին: Այս անհամապատասխանութիւնն էլ 1787 թւի ջուլհակի մեքենայական դադարի հնարումով է վերանում:

Թէ աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանումը սրբան թեթեւացրեց դէպի մեքենան անցնելը, այդ երևում է, ի միջի այլոց, այն հանգամանքից, որ առաջին հնարողները սովորաբար ոչ ընդհանուր և ոչ տեխնիկական կրթութիւն ստացած, այլ միայն արտադրութեան յիշեալ ճիւղի գործնականին տիրող հասարակ բանւորներն էին հանդիսանում: Դեռ աւելին, ջուլհակի մեքենայական դադարը կենտ քաքաքի մի քահաճայ է հնարել:

Մանելու և գործելու մի շարք կատարելագործութիւններից յետոյ բամբակէ կտորները սպիտակացնելու նախկին միջոցը բոլորովին անբաւարար դուրս եկաւ: Այս պրոցեսի խիստ երկար տևողութիւնը — մի քանի ամիսներ — մեծ անյարմարութիւններ չէր ներկայացնում այն ժամանակ, քանի դեռ ձեռքով էին մանում և գործում և քանի դեռ արտադրւած գործածքների քանակութիւնը համեմատօրէն մեծ չէր: Իսկ այժմ, մանողների և ջուլհակների աշխատանքի արտադրողականութիւնը ահագին քանակութեամբ բարձրանալով, սպիտակացնելու գործողութիւնն արագացնելու պահանջ առաջացաւ: Օգնութեան հասաւ քիմիան. թթուտներ գործադրելով՝ սպիտակացնելու գործողութեան տևողութիւնը պակասեց և մի քանի օր, նոյնիսկ մի քանի ժամ դարձաւ:

Ճիշտ նոյնպիսի պատճառների շնորհիւ անցեալ դարու վերջը բարելաւումներ առաջացան ներկելու և չիթ նախշելու գործի մէջ: Այնուհետեւ, որպէսզի մեքենայի մանելու արտադրութեան համար բաւականաչափ նիւթ պատրաստուի, անհրաժեշտ էր խիստ ընդարձակել բամբակի արտադրութիւնը. սրա համար պէտք եղաւ մտցնել մի առանձին մեքենայ, որ բամբակի թելերը բաժանում է սերմերից:

Այսպիսի փոփոխութիւններ միայն բամբակի արդիւնաբերութեան մէջ չկատարեցին: Սրանք առաջ բերին ուրիշ անհրաժեշտ փոփոխութիւններ: Այսպէս, հնարւած մեքենաներից շատերը խիստ շատ դէպքերում անօգուտ կլինէին, եթէ գտնւած չլինէր մի նոր շարժիչ ոյժ, որ ընդունակ լինէր աւելի մեծ քանակութեամբ աշխատանք արտադրել: Այդպիսի ոյժի աղբիւրը կրկնակի և աւելի շատ գործողութեան մեքենան հանդիսացաւ:

Այսպիսի փոփոխութիւնների հետևանքն այն եղաւ, որ արտադրութիւնը չափազանց ընդարձակեց: Այս երևոյթը նոր, աւելի լաւ

հաղորդակցութեան ճանապարհների պահանջ առաջացրեց: Իւրաքանչիւր անտեսական շրջանի համար հաղորդակցութեան ճանապարհների զարգացումը արտադրութեան ընդհանուր զարգացումով է որոշւում: Օրինակ՝ միջնադարեան հաղորդակցութեան ճանապարհները, որ մանր արտադրութեան համար բաւարար էին, մանուֆակտուրայի շրջանի համար անբաւարար դուրս եկան, — այն ժամանակ կատարելագործեց ծովագնացութիւնը և խճուղիներ շինեցան: Ճիշտ այսպէս, սա էլ չափազանց փոքր թւաց մեքենայական կապիտալիզմին և նրա աշխատանքի հսկայական արտադրողականութեանը, — այն ժամանակ վրայ հասաւ շոգենաւերի, երկաթուղիների, հեռագրերի և այլն ժամանակը:

Այսպէս, շնորհիւ արդիւնաբերութեան տարրեր ձեւերի մէջ եղած սերտ կապին, մեքենաներն իրար յետևից արագ հնարեցան և մտցեցին արդիւնաբերութեան մէջ: Շատ շատ մեքենաներ XVIII դարու վերջից և XIX դարու սկզբից, այդքան կարճ շրջանում յայտնեցան:

Երկրագործութեան մէջ մեքենաների գործադրութիւնն ամենից ուշ է կատարւում և այդ իւր շատ պատճառներն ունի: Նախ՝ երկրագործութեանը չվիճակեց զարգացնել աշխատանքի մանուֆակտուրային բաժանում, որն այնպէս յաջող կերպով է մեքենայի համար հող պատրաստում: Երկրորդ՝ մեքենաների՝ երկրագործութեան մէջ մտցնելուն աշխատանքի արտադրողականութեան այնպիսի կտրուկ փոփոխութիւն աշխատանքի արտադրողականութեան համար մեքենաներ մտցնելու դրդումն էր: Երկրագործութեանը չվիճակեց զարգացնել միջոցների ճնշումը արտադրութեան այս ճիւղի պաննոյ ֆէօդալիզմի մնացորդների ճնշումը արտադրութեան այս ճիւղի տեխնիկական առաջադիմութեան համար փոքր արգելք չհանդիսացաւ: Դիւրագիտական բնակչութեան ճորտացումն ու չքաւորութիւնը թոյլ էին տալիս կալւածատէրերին այնպիսի արժան գնով բանւոր ձեռքեր ունենալ, որ այդպիսի դէպքում նրան ձեռնառնելը բանւորները մեքենաներով փոխարինել:

Մեքենայի շրջանի սկզբում մեքենաները գործիքների մանուֆակտուրաներում էին պատրաստւում: Քանի դեռ մեքենաշինական գործը ձեռքի աշխատանքի վրայ էր հիմնւած, մեքենայի արտադրութեան զարգացումը, անհրաժեշտօրէն, շատ դանդաղ էր ընթանում: Մեքենաները թանկ էին նստում և այն էլ պակաս ուժեղ ու պակաս նրա առանձին մասերի ձեռք խիստ ճիշտ և մասերի չափերը բոլորովին համապատասխան լինեն, մի խօսքով, մեքենան արտադրելու շատ համապատասխան լինէր, մի խօսքով, մեքենայի աշխատանքը այդպիսի ճշտունամեծ հմտութեան դէպքում իսկ ձեռքի աշխատանքը այդպիսի ճշտութեան չի կարող հասնել, մեքենան միայն կարող է այդ անել: Բացի այդ, գործիքների մանուֆակտուրաների մէջ աշխատանքի արտադրողա-

մէջ առաջ է բերում ոչ նման ձգտումներով ոչ նման հոգեբանական տիպեր, նման դերը—նման տիպեր, նման ձգտումներ: Ստեղծում են բանւորներին կենսական կուլի մէջ միացնելու պայմաններ:

Այսպէս է այն ընդհանուր ուղղութիւնը, որի մէջ զարգանում են արտադրական յարաբերութիւնները: Սակայն հին ձեւերը նորերին աստիճանաբար են տեղի տալիս, իսկ աշխատանքի զուտ մանուֆակտուրային բաժանման մի քանի գծեր դեռ երկար են պահպանում ձեռնարկութիւնների կազմակերպութիւնների մէջ: Այս երևոյթը մասամբ նրանից է կախած, որ ինքը մեքենայի տեխնիկան էլ է աստիճանաբար զարգանում և մանուֆակտուրային տեխնիկայից մեքենայականին անցնելու ձեւերի մի ամբողջ շարք կայ, ըստ որում, ի հարկէ, բանւորների փոխադարձ յարաբերութիւնները բնաւորութեամբ խառն են լինում: Միւս կողմից՝ ժամանակակից մեքենայական արտադրութիւնը կապիտալիստական է: Ձեռնարկութեան կազմակերպողը ներկայանում է կապիտալը, որ և արտադրութիւնն այնպէս է սարքում, ինչպէս շահաւէտ է. կապիտալի շահերի տեսակէտով: Իսկ այս տեսակէտով Ֆարբիկայի գործի մէջ կարգն ու կարգապահութիւնը պահանջում են, որ բանւորը հնարաւոր եղածին չափ հաստատուած լինի որ և է մասնագիտութեան մէջ և չփոխէ նրան ըստ իւր հայեցողութեան: Բանւորին կարգում են մի որոշ մեքենայի, յաճախ նրա մի մասի վրայ, առանց որ սա իրաւունք ունենայ փոխել իւր զբաղմունքը. նրա կողմից ոչ մի ընտրութիւն չի ընդունում:

Ի հարկէ, բացառութիւն է կազմում այն դէպքը, երբ բանւորը դուրս է գալիս մի վարձողի մօտից և մի ուրիշի մօտ է վարձւում: Բայց այս միաբը նա հեշտութեամբ չի վճռում, որովհետեւ նրա դրութիւնն ապահովւած է և չի էլ կարող յաճախ իւր տեղը փոխել մի միայն այն պատճառով, որ ազատի աշխատանքի միօրինակութիւնից:

Ի վերջոյ՝ ձեռնարկութեան մէջ աշխատանքը մեքենայի դէպքում խիստ բաժանւած է լինում: Իւրաքանչիւր բանւոր ընդ միշտ կապւած է մի մեռած մեխանիզմի հետ, իբրեւ նրա կենդանի յաւելւածը:

Սակայն մարդուն մի մեքենայի մշտական ստրուկը դարձնելու այդ միտումը գնալով հետզհետէ թուլանում է ուրիշ ազդեցութիւններից, որոնք հետեւեալներն են. նախ՝ արտադրութեան տեխնիկայի փոփոխականութիւնը ձեռնարկութեան բանւորական ոյժերի բաշխման մէջ խիստ յաճախակի փոփոխութիւններ է առաջացնում. երկրորդ՝ ձեռնարկութեան մէջ հէնց արտադրութեան քանակների՝ շուկայի պայմանների համաձայն փոփոխութիւններն էլ բանւորների դասաւորութեան մէջ տեղափոխութիւններ են առաջացնում. երրորդ՝ ընդհանրապէս բանւոր դասակարգի շարժականութիւնն աճում է մի կողմից բանւորական շուկայի պայմանների փոփոխական լինելուց, միւս կողմից կատարելագործւած հաղորդակցութեան ճանապարհների ժամանակ բան-

ւորական շուկայի՝ տարածութեան մէջ չափազանց ընդարձակելուց. մի տեղ իւր աշխատանքը կորցնելով, բանւորը յաճախ հազարաւոր վերատեղ է կտրում մի երկրորդ, երրորդ տեղում աշխատանք փնտռելու համար. մի երկրի կապիտալիստը հազարաւոր բանւորներ է բերել տալիս մի ուրիշ երկրից և այլն:

Արտադրութեան մէջ համեմատաբար կղզիացած դերը է շարունակում բռնել վարձու բանւորների բարձրագոյն խումբը, այսպէս կոչւած՝ ինտելիգենտ պերսօնալը—Ֆարբիկաների գիրեկտօրները, արհեստանոցների կառավարիչները, հաշւապահները, ուսեալ մեխանիկները, տեխնոլոգները և այլն: Սրանք արտադրութեան մեքենայական կազմակերպութեան բարդ աշխատանքի ներկայացուցիչներն են: Նրանց աշխատանքը, գլխաւորապէս, կազմակերպական է—ընդհանուր վարչութիւն կամ ընդհանուր վերահսկողութիւն բանւորների գործունէութեան և մեքենաների գործողութիւնների վրայ: Ինտելիգենտ պերսօնալը համեմատաբար սակաւաթիւ խումբ է:

Մեքենայական արտադրութիւնը իւր զարգացման մէջ ձգտում է այս խումբն էլ մօտեցնել հաւասարեցնել միւս վարձու բանւորներին: Մի կողմից, որքան մեքենաները կատարելագործւում են, նրանց կազմութեան բարդութիւնն ու նրբութիւնն էլ սաստկանում է, այնպէս որ հասարակ բանւորի համար էլ է հետզհետէ նույն շատ ինտելիգենտութիւն, աւելի շատ ընդհանուր և նոյն իսկ տեխնիկական կրթութիւն անհրաժեշտ լինում, այլապէս՝ նա մեքենան նպատակայարմար կապիտալիզմին յատուկ տնտեսական յակողմից, մեքենայական կապիտալիզմին յատուկ տնտեսական յակողմից, փոփոխականութիւնն ու անյարատելութիւնը բարեբութիւնների փոփոխականութիւնն ու անյարատելութիւնը շատ անգամ գնալով աւելի յաճախ այն հետեւանքն են ունենում, որ ինտելիգենտ պերսօնալի տարրերին հասարակ բանւորներ են դարձնում և նոյնիսկ ընդհակառակը, այնպէս որ այս երկու դասակարգերի մէջ ամեն հաստատուն սահման կորչում է:

բ) Աշխատանքի հասարակական բաժանման զարգացումը

Ձեռնարկութեան մէջ աշխատակցութեան առաջադիմութեան հետ միասին՝ մեքենաների շրջանում արագընթաց զարգանում է նաև աշխատանքի հասարակական բաժանումը: Այս դէպքում, ինչպէս նաև աշխատանքի հասարակական բաժանումը, ինչպէս և արդիւնաբերութեան ամառանձին ձեռնարկութիւնների, այնպէս և արդիւնաբերութեան ամբողջ ճիւղերի փոխադարձ կապն ու կախումը զօրեղանում է և արտադրութեան ամբողջ հասարակական յառաջադիմութիւնը հետզհետէ միութեան և անբաժանելիութեան աւելի խիստ բնաւորութիւն է ըստանում:

Մրցումը առանձին միատեսակ ձեռնարկութիւնների մէջ փոխադարձ կախում է ստեղծում. սա գլխաւորապէս այն երևոյթի մէջ է արտադարձ կախում, որ մի ձեռնարկութեան տեխնիկայի մէջ արւած բարելաւումը յայտնում, որ մի ձեռնարկութեան տեխնիկայի մէջ արւած բարելաւումը միւսի մէջ ևս բարելաւման անհրաժեշտութիւն է առաջ բերում: Մեքենայական արտադրութեան ժամանակ ձեռնարկութիւնների փոխադարձ կապի-

տղհեռէ միակ իսկական փող է դառնում, ինչպէս երբեմն արծաթն էր գուրս մղում Իտալիայում պղինձը և Յունաստանում երկաթը: Այս երևոյթը, լուծւմ է, այն հանգամանքից է կախած, որ արծաթի փոխանակական արժէքն աւելի անհաստատ է, — վերջին ժամանակներս արծաթի արժէքը խիստ ընկաւ, ի հարկէ, շնորհիւ արծաթ ձեռք բերող աշխատանքի արտադրողականութեան զարգացման, (վերջին 40 տարւայ ընթացքում արծաթի արժէքն իջաւ մինչև 50 օ/): Իսկ դրամական մետաղի համար երեւուն արժէքը մեծ պակասութիւն է, որովհետև նա բոլոր գների փոփոխութիւն է առաջացնում և խանգարում է կապիտալիստների հաշիւները:

Միայն միքանի յետամնաց երկրներումն են արծաթի փաղերը
մինչև այժմ գերակշռում:

Թղթադրամի շրջանառութիւնը մեքենայի շրջանում հսկայական չափեր է ընդունում: Այս դէպքում մէյն բոլոր երկրներում, որտեղ պետական կաբիքները հողի վրայ փոխառակելի թղթադրամները անփոխանակելիներ առջացան, նորից փոխանակելի փողերին անցնելու ձգտում է նկատուում, ինչպէս որ, օրինակ՝ Ռուսաստանում 90-ական թւականներին եղաւ: Եւ դա շատ հասկանալի է. երբ փոխանակութիւնը չափազանց զարգանում է, շրջանառութեան հաստատունն արժէք ունեցող գործիքների անհրաժեշտութիւնը առանձնապէս ստիպողական է դառնում. եթէ այդպիսի հաստատունութեան պակասութեան պատճառով արծաթը, իրրե փող, դուրս է մղւում ոսկու կողմից, ուրեմն նոյն պակասութիւնն ունեցող թղթադրամներն աւելի խիստ պէտք է փոխարինւեն փոխանակելի դրամներով:

բ) Կրեդիտ

Կրեդիտը, որ առաջ երկրորդական դեր էր խաղում, իբրև դրամական շրջանառութեան լրացումն, մեքենայական կապիտալիզմի ժամանակ զարգանում ու զարմանալի ընդարձակ, բարդ ու կարգաւորւած տխտեմ է ընդունում և տնտեսական ընդհանուր զարգացման հզօր գործօնն է ներկայանում:

Յարաբերութիւնների կապիտալիստական սխտեմը իւրաքանչիւր ձեռնարկողից յաճախ քիչ թէ շատ զգալի դրամական վճարներ է պահանջում: Մինչդեռ, շրջանառութեան մէջ ինչքան էլ որ շատ փող գրտնւի, նա միշտ ձեռքի տակ չի կարող լինել: Նոյնիսկ ամենահարուստ կապիտալիստի համար էլ լինում են բոլէններ, երբ նրա ձեռքում եղած փողը չի բաւականացնում վճարումներին, մինչդեռ ուրիշ ժամանակ, երբ կարիք էլ չունի, ձեռքի տակ ահագին գումարներ է ունենում: Կապիտալիստական արտադրութիւնը իւր զարգացման մէջ մեծագոյն արգելքների կհանդիպէր, եթէ բոլոր վճարումները կանխիկ կատարւէին, առաջին դրամական դժւարութիւնը ձեռնարկողի բոլոր գործերը

Կիսանգարէր:

Սրանից հասկանալի է, որ կապիտալիզմի զարգացմամբ, կապիտալիստների աճելով և սրանց շրջնաառուծեան արագութեան բարձրանալով կրիզիտային գործն անդադար ընդարձակուամ և հասարակական տնտեսութեան մէջ հետզհետէ աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում:

Կատարելագործւում է և կրեդիտակապիտալիստական ձեռնարկութիւնների ձևը, որոնք մեր ուսումնասիրած շրջանում, այսպէս կոչւած, բանկերի նման են ներկայանում: Բանկերը կրեդիտի պահանջի և նրա առաջարկութեան մէջ միջնորդի ծառայութիւն են կատարում. կրեդիտ են ստանում նրանցից, ովքեր կարող են տալ և տալիս են նրանց, ովքեր կրեդիտի պէտք ունեն:

Բանկերը մեքենայական արտադրութիւնից աւելի վաղ առաջացան,
բայց միայն այս շրջանում լիովին զարգացան և լայն ծաւալ ստացան:
Ժամանակակից բանկերը պատմականապէս երկու միջնադարեան
գործիչների ժառանգն է.—վաշխաւուի և սեղանաւորի: Առաջինն արդէն
բաւականաչափ բնորոշւել է, հարկաւոր է վերջինի վրայ կանգ առնել:

Ֆեոդարյական աշխարհի քաղաքականապէս բաժան-բաժանութեան
ժամանակ, որովհետեւ իւրաքանչիւր թագաւոր իրաւունք ունէր անկախ
փող կտրել, շուկայում այնպիսի մեծ քանակութեամբ տարբեր փողեր
էին շրջանառութիւն գործում, որ անհրաժեշտ էր սեղանաւորական
հիմնարկութիւններ ունենալ:

Յէօզաւական աշխարհին բնորոշ հասարակական ապահովութեան պակասութիւնը այն հետեանքն էր ունենում, որ սեղանաւորները, որոնց մօտ շարունակ փողի մեծ պահեստ էր լինում, փողերը գողութիւններէից ու կողոպուտներէից պահպանելու համար պէտք է առանձին միջոցներ ձեռք առնէին: Ուստի սեղանաւորներէ մօտ փողերն աւելի ջատահելի էին պահպանուում և շատ առևտրականներ յարմար էին գտնում իրանց փողերը սեղանաւորներին պահ տալ, որի համար և որոշ նում իրանց փողերը սեղանաւորներին պահ տալ, որի համար և որոշ վարձատրութիւն էին տալիս: Փողատուներէ փողերը պահուում էին մինչև առաջին պահանջը և սեղանաւորներն իրաւունք, չունէին փողերը շրջանառութեան համար գործածել:

Որովհետև մի սեղանաւորական ձեռնարկութեան մէջ տարրեր մարդկանց փողեր էին զտնւում, ուստի և այս մարդկանց մէջ փոխադարձ վճարումները սեղանաւորներն էին անում հասարակ գրաւոր հաշիւներ պահելով:

Այս սեղանաւորական ձեռնարկութիւնների կազմակերպութեան մէջ, որոնք ժամանակի ընթացքում բանկ անունն ստացան, կապիտալիզմի զարգացումը իւր հետեանքներով—կրեդիտի զօրեղ պահանջով—էական փոփոխութիւններ առաջ բերեց:

Երկարատև փորձը ցոյց տուեց բանկիրներին, որ պահելու դրամ
փողերի մի մասը յարմարութեամբ կարելի է աճեցնել, որովհետև եր-

18

բէք փողատունները միաժամանակ իրանց բոլոր փողերը չեն պահանջում. բացի այդ, նրանց պահանջները նոր բերած փողերով ծածկւում են:

Դիտողութիւններից պարզւեց, որ, որոշ տնտեսական պատճառների շնորհիւ, փող պահ տալն ու յետ պահանջելը որոշ ճշտութեամբ են կատարւում, այնպէս որ հնարաւորութիւն ներկայացաւ նախատեսել փողերի պարբերական մակընթացութիւններն ու տեղատուութիւնները:

Ձանազան երկրներում գոյութիւն ունեն վճարումների զանազան ընդհանուր պայմանաժամեր, որոնց են յարմարեցնում և պարտաժողովների ամենամեծ մասը: Իւրաքանչիւր որոշ երկրի համար այդ պայմանաժամերը երբեմն ուղղակի նրա արտադրութեան բնական պայմաններով են որոշւում, երբեմն—սովորութիւններով, որոնց տնտեսական ծագումը դժուար է հետազոտել, թէ և կասկած չկայ, որ այս սովորութիւնների արմատները հասարակութեան կեանքի նիւթական պայմանների մէջ են: Օրինակ՝ երկրագործական երկրներում վճարումների ժամանակը, մեծ մասամբ, ցորենը ծախելու ժամանակին է համապատասխանում: Ըստ երևոյթի, սովորութիւնների վրայ վճարումների նախատեսական պայմանաժամերն են հիմնւած. Անգլիայում—Օքսֆորդին, Ռուսաստանում—Ձատկին: Այսպիսի պայմանաժամերում դրամական շուկան միանգամից փողի շատ մեծ պահանջ է առաջադրում վճարումների համար: Միաժամանակ փողը մեծ քանակութեամբ «զանձից» անցնում է շրջանառութեան մէջ. կրեդիտային հիմնարկութիւնների դրամարկղները արագ դատարկւում են: Նոյնիսկ դրամական շուկան մի քիչ խանգարւում է, բայց այդ տեղական չէ և կարեւոր նշանակութիւն չի ունենում. շուտով փողի աւելին նորից վերադառնում է զանձի շրջանը և կրեդիտային հիմնարկութիւնների դատարկւած դրամարկղները նորից, երբեմն նոյնիսկ միևնույն օրը լցւում են:

Դրամական շրջանառութեան այդպիսի օրինականութեան վրայ հիմնւելով, բանկիրներն սկսեցին զանազան մարդկանց պարտք տալ իրանց մօտ պահած փողերի մի մասը,—սկզբում միայն կարճ ժամանակով և ճշգրիտ ապահովութեամբ: Այդ ժամանակ փողատունները բանկի իսկական կրեդիտօրներ դարձան և բանկը նրանց փողերից օգտւելու համար սկսեց արդէն որոշ տոկոս վճարել նրանց, մինչդեռ առաջ հակառակն էր—փողատուններն էին վճարում պահելու համար:

Այսպէս առաջացան բանկերի երկու սկզբնական գործողութիւնները.—փողերի ընդունելութիւնը կամ դրամաւանդի (депозитный) գործողութիւնը—«պասսիւնների» մէջ հիմնականը, այսինքն՝ նրանց մէջ, որոնց բանկը պարտապան է հանդիսանում, որոնցից կրեդիտ է ստանում, և փոխատուութեան (ссудный) գործողութիւնը—«ակտիւնների» մէջ հիմնականը, այսինքն՝ նրանց մէջ, որոնց բանկը կրեդիտօր է հանդիսանում, պարտք է տալիս:

Դրամաւանդի գործողութիւնը քանակի նկատմամբ ևս կրեդիտով զարգացած բոլոր երկրներում գլխաւոր պասսիւ գործողութիւն է հանդիսանում: Նա երկու գլխաւոր ձևերով է գործադրւում.—պայմանաժամով և առանց պայմանաժամի դրամ փողեր: Պայմանաժամով, մանաւանդ երկար պայմանաժամով դրամ գումարները (լինում են և՛ «յաւիտենապէս» դրամ գումարներ) բանկի համար այն առաւելութիւնն ունեն, որ չեն կարող անապասելի կերպով յետ պահանջել: Իսկ առանց պայմանաժամի կամ «ընթացիկ հաշւով» դրամ փողերը ամեն ժամանակ կարող են յետ պահանջել. բանկը ստիպւած է նրանց մեծ զգուշութեամբ բաց թողնել շրջանառութեան մէջ, ուստի և նրանց զգալի կերպով աւելի քիչ տոկոս է վճարում, քան պայմանաժամով դրամ փողերին:

Մեծաքանակ դրամ-գումարներ ունենալով, բանկը խորտակում է լիովին ապահովւած չէ. խորտակումը հեշտութեամբ կարող է կատարւել, եթէ փողատունները, որ և իցէ չնախատեսւած տնտեսական փոփոխութիւնների պատճառով, միանգամից մեծ, անսովոր քանակութեամբ յետ պահանջն իրանց փողերը: Այս նրանով է աւելի հեշտութեամբ կատարւում և նրանով աւելի վտանգաւոր լինում, որ առանց պայմանաժամի դրամ փողերն են սովորաբար բանկի միջոցների մեծ մասը կազմում և որ նրանք, ըստ մեծի մասին, արդիւնաբերական և առևտրական ձեռնարկողների են պատկանում: Իւրաքանչիւր ցնցում, տնտեսական, թէ քաղաքական, ստիպում է այդպիսի փողատուններին անմիջապէս յետ պահանջել բանկից իրանց փողերը, որպէսզի ապահովւած լինեն պատահականութիւններից:

Փողերի տոկոսների բարձրացնելն ու իջեցնելը բանկի համար մի միջոց է, ըստ կարևորութեան իւր դրամարկղը փող գրաւելու կամ բաց թողնելու համար: Օրինակ՝ եթե թաղերնք, որ բանկում ազատ փող շատ կայ, իսկ կապիտալիստների կողմից փողի պահանջ չի նկատւում և բանկը, հետևապէս, ստիպւած է շրջանառութեան բաց չթողած փողերի համար տոկոսներ վճարել. այդ ժամանակ բանկը փողի տոկոսն իջեցնում է և նոր փողերի հոսանքը նւազում է, իսկ նախկին փողատուների մի մասը իրանց փողերը յետ են վերցնում, որպէսզի աւելի շահաւէտ կերպով տեղաւորեն:

Իրրե դրամաւանդի գործողութեան ձևափոխութիւն կարելի է նրկատել «տոկոսաբեր գրաւաթղթերի» (закладные листы) բաց թողնելը, որոնք բանկի պարտաժողովներն են և որոնք թէ տոկոսի և թէ պարտքի հիմնական գումարի աստիճանական և տեղական վճարում ունեն: Տոկոսաբեր գրաւաթղթերը համապատասխանում են երկար պայմանաժամով դրամ փողերին, որոնց բանկը, պայմանաժամը լրանալիս, միանգամից չի վերադարձնում, այլ մաս-մաս:

Սեղանաւոր-բանկերի գրաւոր հաշիւների միջոցով փողատուների

փոխադարձ վճարումներից զարգացաւ վճարելու «չեքի» սխառմը: Ժամանակակից կապիտալիստը շատ քիչ անգամ է իւր մօտ մեծ գումարներ ունենում—նա բանկումն է պահում: Իսկ երբ կապիտալիստը վրձարել է ուզում, չեքի է դիմում, այսինքն՝ մի տոմսակ է գրում այն բանկին, որտեղ իւր փողերն են, որով կարգադրում է այս ինչին այսօրվան փող տալ: Յաճախ ստացողն էլ փող չի վերցնում իւր ձեռքը. եթէ ստացողը միևնոյն բանկում փող ունի, ուղղակի նրա սեփական փողերի հաշին են գրում. հակառակ դէպքում, փողը փոխադրում են նրա մշտական բանկի շահույթի անւանը: Այդպիսով, փողի ուղղակի հատուցումը նւազում և կանխիկ փողի պահանջը խիստ փոքրանում է: Չեքի սխառմը խիստ ընդարձակ գործադրութիւն ունի տնտեսապէս առաջնատեղի կարգ երկրներում, ինչպէս Անգլիան, որտեղ մի օրում չեքի միջոցով ձեռքից ձեռք անցնող արժէքների գումարը ահագին միլիոններով է հաշււում:

Մեծ բանկերի ահագին տնտեսական ոյժը, որ ամեն տեղերից կապիտալներ է քաշում և հազարաւոր կապիտալիստների ու ոչ կապիտալիստների միջոցները իւր տրամադրութեան տակ է ժողովում, բանկերի համար այնպիսի հասարակական նշանակութիւն է ստեղծում, որ հասարակութիւնը որոշ գումար վճարելու այդ ձեւական պարտականութեան վրայ խիստ լուրջ աչքով է նայում: Այստեղից առաջանում է հմիսիօն գործողութիւնը կամ բանկային տոմսակնորի բաց թողնելը: Հետևապէս, բանկային տոմսակները բոլորովին նմանօրինակ են թղթադրամներին. տարբերութիւնն այն է, որ թղթադրամները բոլորն ընդունում են պետութեան կարողութեան վրայ ունեցած վստահութեամբ, իսկ բանկային տոմսակները—բանկի կարողութեան վրայ ունեցած վստահութեամբ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդպիսի գործողութիւնը բանկային գործի զարգացման բաւականին բարձր աստիճանի վրայ միայն կարող է առաջ գալ:

Բանկը իւր փողատուներին և պարտք վերցնողներին փողի փոխարէն առանձին տոմսակներ է տալիս, որոնց նա պարտաւոր է առաջին իսկ պահանջին իսկական փողերով փոխանակել: Եթէ բանկը բոլորովին յուսալի է, այն ժամանակ նրա տոմսակները փողին հաւասար շրջանառութիւն են գործում: Որտեղ պետական թղթադրամներ շատ կան, այնտեղ բանկային տոմսակները համեմատօրէն քիչ շրջանառութիւն են գործում, որովհետեւ երկուսի հասարակական դերն էլ միևնոյնն է: Արեւմուտքի՝ արդիւնաբերութեամբ զարգացած երկրներում շրջանառութեան մէջ մի քանի հարիւր միլիոն բանկային տոմսակներ են գտնւում:

Բանկերի համար էմիսիօն գործողութեան նշանակութիւնը շատ հասկանալի է—սա անտուկոս փոխառութիւն է: Բաց թողնած տոմսակների քանակութիւնը կարող է բաւականին զգալի կերպով գերա-

զանցել բանկի կանխիկ միջոցներին, այս նրան չի խորտակի, որովհետեւ, սովորական պայմաններում, բոլոր տոմսակները միաժամանակ փոխանակելու չեն ներկայացւում: Զօրեղ տնտեսական ցնցումների մոմենտներում հնարաւոր է և բանկի խորտակումը, երբ տոմսակները փոխանակելու պահանջները չափից դուրս կլինեն:

Թէ չեքի սխառմը և թէ մանաւանդ հմիսիօն գործողութիւնը զգալի կերպով նւազեցնում են փողի կարիքը, իբրեւ փոխանակութեան և վճարումների գործիքի:

Ակտիւ գործողութիւնների մէջ սկզբնականն ու հիմնականը, ինչպէս բացատրեց, գրաւով փոխառութիւնն է ներկայանում: Սրա զանազան տեսակների մէջ բոլորից առաջ լօժբարդի գործողութիւնը—շարժական իրերի գրաւով փոխառութիւնը զարգացաւ: Սկզբնապէս, երբ այս գործողութիւնը հասարակ մանր վաշխառութեան ձև ունէր, միայն մեծագին և փոքրածաւալ առարկաներն էին գրաւ ընդունւում—սոսկու ձուլածոյ, թանկագին քարեր և այլն. իսկ ապրանքային փոխանակութեան և կրեդիտի զարգանալով—գլխաւորապէս ապրանքներ և արժէքաւոր թղթեր:

Գրաւ դրած ապրանքները բանկերն իրանք չեն պահում: Այս գործը ձեռնարկութիւնների մի առանձին խմբի—ապրանքային պահեստների մասնագիտութիւն է դառնում, որոնք որոշ վարձատրութեամբ ընդունում են ապրանքները, պահում, իսկ տէրերին տալիս վարձանոսներ—վկայականներ, որտեղ նշանակւած է լինում ապրանքների ընդունելն ու արժէքները: Այդպիսի վկայականները բանկն իբրեւ գրաւական ընդունելով, նրանց համաձայն փող է տալիս. եթէ պարտապանը կարողութիւն չունի, բանկը վկայականի համաձայն ապրանքն պահում է և ծախում: (Ի հարկէ, փոխառութիւնը ապրանքի գնից պահում է և ծախում: մօտ 60%):

Նոյն ձևով գրաւ են ընդունւում երկաթուղային, շոգինաւային, փոխադրական ընկերութիւնների՝ ապրանքի ստացւելու և բարձեւում մասին գրած վկայականները:

Կրեդիտի զարգանալով՝ ապրանքային շրջանառութեան մէջ երեւան են գալիս ահագին քանակութեամբ այլեայլ «արժէքաւոր թղթեր»—պետական պարտաւորականներ, զանազան ընկերութիւնների թեր—բաժնեթղթեր և այլն: Հետեւալի մէջ սրանց մասին առանձին կլիօսի. էութեամբ սրանք միևնոյնն են—որ և է հասարակութեան մէջ արտադրելի յաւելեալ արժէքի որոշ մասը ստանալու օրինական վկայականներ: Այդպիսի «արժէքաւոր թղթերն» ևս բանկերը գրաւ են յաւաններ: Այդպիսի «արժէքաւոր թղթերն» վտանգներից մէկն էլ ընդունում: Բանկերին սպառնացող բազմաթիւ վտանգներից մէկն էլ, ուստի, բանկը, նրանց գրաւով փոխ տալով, միշտ փնտրւում է, որտեղ և ուր զգալի կերպով գերա-

քնորոշում են կապիտալիստական տնտեսության անկալունությանը:

գ) Ձեռնարկությունների բաժնետերական (акционерный) մեկը:

Զարգացած կրեդիտի հողի վրայ առաջ եկաւ կապիտալիստական
ձեռնարկութիւնների մի ուրոյն տիպ – բաժնետէրական ընկերութիւնը:

Չեռնարկութիւնների այս ձևի զարգացման հետևողականութիւնը մօտաւորապէս այսպէս էր: Շատ անգամ կապիտալիստը, որ ձեռնարկութեան համար բաւականացուցիչ փող չէր ունենում և ուրիշ կապիտալիստներից էլ կրեդիտ չէր կարողանում ստանալ, հրաւիրում էր կապիտալ ունեցող ընկերակիցների, որպէսզի միասին գործ անեն: Էութեամբ, սա առանձնապատուկ պայմաններով փոխառութիւն է, որի դէպքում կրեդիտորներն իրաւունք են ստանում գործի մէջ մասնակցել և վերահսկել նրան, ըստ որում տոկոսաբեր փողերը փոխարինում են իրանց բաժնի համապատասխան շահով: Այդպիսի ձեռնարկողական ընկերութիւններից՝ բաժնետէրական ընկերութիւններին անցնելը նրա մէջ է կայանում, որ գործի սկզբնական կազմակերպողները հրաւիրում են ոչ թէ որոշ մարդկանց, այլ այն բոլոր ցանկացողներին, ովքեր միայն կարող են կապիտալի թէկուզ աննշան բաժինը դնել գործի մէջ: Սրա համար դիմում են կրեդիտային գործի մշակած՝ միջոցին, այսինքն՝ բաց են թողնում արժէթղթեր, որոնք ներկայ դէպքում կոչւում են բաժնեթղթեր:

Հիմնարկում է մի խոշոր կապիտալիստական ձեռնարկութիւն,— օրինակ՝ կազմակերպւում են երկաթուղային, շոգենաւային ընկերութիւններ և այլն: Բաց են թողնում, ենթադրենք, 100 բուրլանոց 10,000 բաժնեթղթեր. իւրաքանչիւր բաժնեթուղթ՝ ձեռնարկութեան շահի $\frac{1}{10 \cdot 1000}$ մասն ստանալու վկայական է ներկայացնում: Կապիտալիստները մէկով, տասով, հարիւրով և այլն գնում են այդ բաժնեթղթերը: Այս միջոյով կազմւում է մէկ միլիոն բուրլի կապիտալ, որով և կազմակերպողները գործ են սկսում (իրանք շատ անգամ կապիտալի մի չնչին մասն են միայն տալիս): Բոլոր ծախսերը ծածկելուց և գործը տանող ծառայողներին ուձիկ վճարելուց յետոյ, ենթադրենք, տարեկան 60,000 բուրլի զուտ շահ է մնում. այս փողը բաժանւում է բաժնետէրերի մէջ, իբրև, այսպէս կոչւած, շահաբաժին (дивидендъ)—իւրաքանչիւր բաժնեթղթին՝ 6 բուրլի:

Բաժնեթղթի տէրը կարող է գործը վարելու մեջ ամենևին մասնակցություն չունենալ և եթէ ունենում էլ է, միմիայն բաժնետերերի ընդհանուր ժողովների մեջ, որտեղ վարչութիւնն են ընտրում, հաշիւները հաստատում և եկամուտները բաժանում:

Այդպէս են բաժնետէրական ընկերութիւնները, որոնք կապիտալիստական ձեռնարկութիւններ են, միայն այն տարբերութեամբ, որ **առանց մէջ մի ձեռնարկողը փոխարինւած է բազմաթիւ բաժնետէրերով:**

գործն առաջ տանելու աշխատանքը վերջնականապէս դադարած է կապիտալի «աշխատանքի» ու յանձնած է կազմակերպողներին—գիրեկ-տօրներին և վարչութեանը:

Ասենք, ձեռնարկող դասակարգի թւական քանակութիւնը պահպանելու նկատմամբ էլ բաժնետէրական ընկերութիւնների նշանակութիւնը շատ մեծ է: Մրցումը, մասաւանդ իւր խիստ մոմենտներում — ձգնաժամի շրջաններում — այնուամենայնիւ, բաւականին յաջող հնձում է բաժնետէրական ձեռնարկութիւնները, թէև աւելի պակաս, քան առանձին կապիտալիստներին: Բայց, միևս կողմից, բաժնետէրական ընկերութեան անկման դէպքում, միանգամից բազմաթիւ սեփականատէրեր են աղքատանում:

Կապիտալիստները միացնելու գործի մէջ ձեռնարկութեան բաժնե-
տէրական ձևի նշանակութիւնը շատ մեծ է: Մի ձեռնարկութեան մէջ
միանում են տասնեակ, հարիւրաւոր միլիոններ: Միայն բաժնեատէր-
կան սխառեմն է հնարաւորութիւն ստեղծում այնպիսի ահազին ձեռ-
նարկութիւններ առաջացնել, ինչպիսին Հիւսիսային Ամերիկայի երկու
ովկիանոսները միացնող երկաթուղին է, որ միքանի հարիւր միլիոն
արժէ, կամ Պանամայի ջրանցքի «բաց անելը», որ աւելի շատ արժէ:

Բաժնեհտերական ընկերութիւնները աճումը գործարարագութեամբ էր կատարւում: Այսպէս, Ռուսաստանում, 1895 թւի սկզբին այդ ընկերութիւնները 784 էին հաշւում՝ 890 միլիոն ռուբլի պահեստի կապիտալով. իսկ 1898 թւի ապրիլի 15-ին արդէն — 990-ից պահեստի կապիտալի միջին քանակութիւնը մօտ 1,133,000 թեան համար պահեստի կապիտալի միջին քանակութիւնը մօտ 1,133,000 թեան համար պահեստի կապիտալի միջին քանակութիւնը: Հէնց միայն այս ա- կան ձեռնարկութիւնների միջին քանակութիւնը: Հէնց միայն այս ա- րագ զարգացումն արդէն ապացուցում է նրանց առաւելութիւնը՝ ա-

ձին ձեռնարկով թվաների նկատմամբ:
Բաժնետէրական կապիտալին ամենից շատ առանձնապատուկ է

Շնորհիւ փոխանակական յարաբերութիւնների անկազմակերպ բընաւորութեան, փոխանակութեան մեխանիզմի մէջ յաճախ պատահում են մասնաւոր, քիչ թէ շատ խոշոր խանգարումներ, որոնք արտայայտւում են ապրանքային աշխարհի առանձին շրջաններում, երբեմն մի քանի տեսակ ապրանքների չափազանց առատանալով կամ երբեմն որ և է շուկայի համար անհրաժեշտ ապրանքների պակասութեամբ: Ենթադրենք, Ամերիկայում ժամանակաւորապէս մետաքսէ գործածքների լաւ պահանջ կայ և այս բանից դրդւած շատ ֆրանսացի վաճառականներ, իրարից անտեղեակ, ահադին քանակութեամբ մետաքսէ գործածածքներ են բերում Ամերիկա. այդպիսով շուկան չափազանց լցւում է, ապրանքի գինը վերին աստիճանի ընկնում և վաճառականները մեծ վնասներ են կրում,—փոխանակութեան այս ճիւղում ահագին ճգնաժամ է առաջանում. մինչդեռ այս բոլորը չէր լինի, եթէ այդ ապրանքը հա-

Խիստ զարգացած փոխանակութեան և կրեդիտի հողի վրայ ա-
հադին ծաւալ և հասարակութեան կեանքի մէջ մեծ նշանակու-

բար վերցւած—ամբողջ կապիտալի համեմատութեամբ՝ իւրեւ ամբողջ կապիտալի մասը—նա փոքրացաւ:

Ընդհանուր առմամբ, այս երևոյթը տեխնիկայի ամեն մի առաջադիմութեան էլ վերաբերում է. որովհետեւ, եթէ մի որոշ արտադրութեան մէջ աշխատանքի արտադրողականութիւնը բարձրանում է, մշտական կապիտալի որ և է քանակութեան համար (գործիքներն ու նիւթերը) առաջնահայեց աւելի քիչ կենդանի աշխատանք, աւելի քիչ բանւորական ոյժ և աւելի քիչ փոփոխական կապիտալ է պահանջւում: Բայց մեքենայական արտադրութեան մէջ, որտեղ աշխատանքի արտադրողականութեան բարձրացումը յատկապէս արագ է կատարւում, ներկայ երևոյթը մի առանձին պայծառութեամբ է հանդէս գալիս:

XVIII դարու սկզբում անգլիական բամբակ մանելու արտադրութեան մէջ ամբողջ կապիտալը կիսով չափ մշտական և կիսով չափ փոփոխական կապիտալներէից էր բաղկացած: Արդէն XIX դարու 60-ական թւականներին կապիտալի մշտական մասը $\frac{7}{8}$ մասն էր, իսկ փոփոխականը—միայն $\frac{1}{8}$ -ը, այսինքն՝ նախկինից համեմատաբար 4 անգամ քիչ (իսկ այս բացարձակ ութերորդը, շնորհիւ ամբողջ կապիտալի աճման, նախկին կիսից զգալի կերպով աւելի է):

Նախորդ դրութենքում պարզեց, որ յաւելեալ արժէքը բանւորական ոյժի գործադրութիւնից է առաջանում և որ այդ պատճառով յաւելեալ արժէքի քանակը ոչ թէ կապիտալի մեծութիւնից է կախւած, այլ նրա փոփոխական մասի մեծութիւնից, որով բանւորական ոյժ է գնւում:

Յաւելեալ արժէքի նորման ցոյց է տալիս, թէ յաւելեալ արժէքը փոփոխական կապիտալի քանի տոկոսն է կազմում. շահի նորման ցոյց է տալիս ամբողջ—թէ մշտական և թէ փոփոխական կապիտալի յաւելեալ արժէքի տոկոսների թիւը: Ուստի, քանի անգամ շահի նորման փոքր է յաւելեալ արժէքի նորմայից, այնքան անգամ փոփոխական կապիտալը փոքր է ամբողջ կապիտալից:

Մեքենաներ մտցնելիս և առհասարակ, արտադրութեան տեխնիկայի զարգացման դէպքում, փոփոխական կապիտալը համեմատաբար փոքրանում է: Եթէ յաւելեալ արժէքի նորման չի փոխւում, ուրեմն շահի նորման պէտք է ցածրանայ:

Շնթադրենք, յաւելեալ արժէքի նորման 100% է, մշտական կապիտալը 8,000 բուբլի է, փոփոխականը՝ 2,000 բուբլի, այսինքն՝ առաջինը կազմում է ամբողջ կապիտալի $\frac{4}{5}$, իսկ երկրորդը $\frac{1}{5}$ մասը: Այն ժամանակ յաւելեալ արժէքը հաւասարւում է 2,000 բուբլու, իսկ շահի նորման՝ 20%-ի:

Նոր մեքենաների գործադրութիւնը մշտական կապիտալը հասցնում է 27,000-ի, փոփոխականը, ենթադրենք, 3,000-ի, այսինքն՝ $\frac{9}{10}$ և $\frac{1}{10}$:

Այն ժամանակ յաւելեալ արժէքը 3,000 կլինի, իսկ շահի նորման 10% միայն: Թէև փոփոխական կապիտալը բացարձակապէս 1,000-ով աճեց, բայց յարաբերաբար 2 անգամ փոքրացաւ ($\frac{1}{5}$ -ի փոխարէն $\frac{1}{10}$), շահի նորման էլ երկու անգամ փոքրացաւ:

Հաշիւների պարզութեան համար այստեղ ընդունւած է, որ ամբողջ յաւելեալ արժէքը կապիտալիստի շահն է դառնում: Իրականութեան մէջ այդ այդպէս չէ. բայց անճշտութիւնն այստեղ աննշան է և էութեամբ գործն ամենևին չի փոխում:

Վերադառնանք մեր օրինակին: Եթէ ձեռնարկողին յաջողէր յաւելեալ արժէքի նորման երկու անգամ բարձրացնել, այսինքն՝ 200%, այն ժամանակ շահի նորման դարձեալ 20% դուրս կգար, այսինքն՝ տոկոսի փոքրացումն այն ժամանակ տեղի չէր ունենայ: Այդպիսով, ձեռնարկողները միջոց ունեն շահի տոկոսի փոքրանալն արգելել և այդ միջոցը յաւելեալ արժէքի նորման մեծացնելն է, այսինքն՝ շահագործութեան սաստկացումը: Եւ նրանք օգտւում են այս միջոցից (բանւորական օրը երկարացնել, աշխատանքի լարւածութիւնը սաստկացնել և այլն):

Սակայն, այս միջոցները գործադրելով, կապիտալիստը մեռած մեքենայի հետ գործ չի ունենում, այլ կենդանի էակի: Մեքենան անշարժ է. ձեռնարկողը, եթէ ուզենայ, կարող է մի օրւայ մէջ 24 ժամ անդադար բանեցնել և այնպիսի արագութեամբ, որքան թոյլ կտայ նրա կազմութիւնը, այս դէպքում մեքենան մաշւում և արտադրութեան համար անպէտք է դառնում 4 անգամ աւելի արագ, քան եթէ նա օրական 12 ժամ բանէր և երկու անգամ աւելի դանդաղ: Այդպէս չէ մարդու կազմածքը. շահագործութեան սաստկացումը վաղ թէ ուշ հանդիպում է բանւորի ընդդիմադրութեանը, որն անդադար աճում և սխառեմատիկ կուի է փոխւում: Այն ժամանակ փոփոխական կապիտալի յարաբերական նւազումն ու մշտական կապիտալից դուրս քշւելը հասցնում է շահի տոկոսի իջնելուն. մի բան, որ իրականութեան մէջ նկատւում է:

Այս պատճառով էլ կապիտալիզմով քիչ զարգացած երկրներում շահի տոկոսը համեմատաբար բարձր է. օրինակ՝ Ռուսաստանում քիչ չեն այն ձեռնարկութիւնները, որոնք կապիտալին 25% են բերում, մինչդեռ Արևմտեան Եւրոպայում 5%-ը արդէն արդիւնաւէտ է համարւում: Իհարկէ, այստեղ ուրիշ պատճառներ էլ են գործ կատարւում, բայց զլխաւորն և հիմնականը մնում է փոփոխական կապիտալի յարաբերաբար փոքրանալը:

Շահի տոկոսի ցածրացումը դեռ չի նշանակում շահի, նրա գումարի բացարձակ մեծութեան փոքրացում: Եթէ 10,000 բուբլի կապիտալից 20% ստացւի, 2,000 բուբլի եկազմւի. իսկ ամբողջ 10%-ով 40,000 կապիտալից ստացւած շահը հաւասար է 4,000-ի:

Այնուամենայնիւ, ինչպէս ցոյց տրւեց, պակաս չէր մեքենայական կապիտալիզմին յատուկ միտումը—այս խումբը՝ ար-

արժան, թէև աւելի թոյլ բանւորներով:
Հետեանքն այն է լինում, որ, շնորհիւ շուկայում ահագին քանա-
կութեամբ նոր բանւորական ոյժեր յայտնւելուն, բանւորների մէջ մըր-
ջումը սաստկանում է: Ինչքան կանանց և երեխաների աշխատանքի

գործադրութիւնն աճում, է, այնքան աշխատավարձն աւելի ընկնում է: Դժուար է պարզել, թէ որտեղ է այն նորման, որին դիմում է վարձը իւր իջնելու ընթացքում: Արժողութեան օրէնքով՝ աշխատավարձը պէտք է համապատասխանէ բանւորի ընտանիքի գործածութեան սովորական միջոցների գնին. միայն այժմ այդ աշխատավարձը մենակ մի տղամարդունը է, ինչպէս առաջ, այլ ընտանիքի բանւորական ոյժը ծախող բոլոր անդամներին: Ինչպէս առաջ, այնպէս և այժմ ընտանիքը, միջին հաշուով, գոյութեան անհրաժեշտ միջոցներ է ստանում. տարբերութիւնն այն է միայն, որ կապիտալիստական արտադրութեան մէջ մենակ ընտանիքի գոյութիւնը է մասնակցում, այլ և՛ նրա կիներն ու երեխաները:

Կապիտալի զարգացման հետ աճում է և կանանց ու երեխաների աշխատանքի գործադրութեան քանակը: Ռուսաստանում, որ դեռնոր է կապիտալիստական երկիր դարձել, կանայք ֆաբրիկաներում բանւորների մօտ $\frac{1}{4}$ մասն են կազմում, իսկ երեխաները՝ մօտ $\frac{1}{40}$ մասը: Հին կապիտալիստական երկրում — Անգլիայում — յարաբերութիւնն արդէն ուրիշ է. այսպէս, մանկու-գործելու արդիւնաբերութեան մէջ տղամարդիկ չորրորդ մասից մի քիչ աւելի են (298,000 հոգի), կանայք — կէսից աւելի (610,000), պատանիները — մօտ $\frac{1}{11}$ -ը (89,000) և համարեա այսօր էլ մինչև 13 տարեկան երեխաներ (86,500):

Տղամարդկանց, կանանց և երեխաների աշխատավարձերի մէջ տարբերութիւնը բաւականին զգալի է: Այսպէս, Մոսկւայի շրջանի ֆաբրիկաներում և գործարաններում տղամարդկանց միջին վարձը ամսական 19 ռուբլի է, կանանցը — մօտ 9 ռուբլի, երեխայինը — մօտ 6 ռուբլի: Այս տարբերութիւնները մասամբ են միայն կախած կանանց և երեխաների՝ գործին աւելի պակաս ընդունակ լինելուց: Եթէ բոլորովին միեւնոյն քանակի աշխատավարձերը համեմատենք, դուրս է գալիս, որ այնուամենայնիւ տղամարդը շատ է ստանում, կինը քիչ, իսկ երեխան աւելի քիչ: Պատճառն այն է, որ բանւորական շուկայում կանայք և երեխաներն այնքան ընդունակ չեն պաշտպանել իրանց և որ, ընդհանուր առմամբ, սրանք աւելի քիչ գիտակցօրէն և եռանդուն են կուտում իրանց շահերի համար:

Կանանց և երեխաների աշխատանքի սօցիալական հետեանքները խիստ բարդ են և մասամբ բացասական ու մասամբ դրական բնուորութիւն ունեն:

Բանւորների մէջ սաստկացած մրցումը նրանցից իւրաքանչիւրին աւելի մեծ չափով է ենթարկում ձեռնարկողին. բանւորներին փոխաբերելը հեշտանում է և բանւորների կարիքն առաջանից աւելի պակասում: Գործազուրկների թիւն աճում է:

Ֆաբրիկայի աշխատանքը կանանց և մանաւանդ երեխաների կազմաւորելու խիստ շատ դէպքում անժամանակ հիւժում է և այս ու ժառանգութիւնը յաճախ մինչև այն աստիճանի է հասնում, որ բան-

ւորները կատարելապէս այլասերւում են:

Յղի կանանց աշխատանքը վատ ազդեցութիւն է գործում ապագայ սերնդի աւողջութեան վրայ. երեխաները ծնւում են թոյլ, վիժածի և սոսկալի մահացութիւն ստացածի կերպարանքով: Բացի այդ՝ բանւորուհի մայրը չափազանց քիչ ժամանակ ունի երեխայի վրայ հոգ ստանելու:

Մի քիչ մեծանալով, երեխան արդէն 6-8 տարեկան հասակում, երեխան ինքն է վարձւում ֆաբրիկայում, եթէ օրէնքը չի արգելում: Այդպիսի երեխաների ֆիզիկական թուլութեան մասին ոչ միայն ֆաբրիկայի վերատեսուչները, այլ նոյնիսկ իրանք ձեռնարկողներն էլ են վերկայում: (Անգլիայում, նախ քան ֆաբրիկայի օրէնքների հրատարակելը, ութը տարեկան երեխաներն աշխատում էին ժամացոյցի ֆաբրիկաներում, այն էլ օրական 14 ժամ):

Ֆաբրիկայի երկարատեւ աշխատանքը ոչ միայն այլանդակում է երեխաների մարմինը, այլև արմատապէս սպանում է նրանց մտաւոր ոյժը, բթացնում, վայրենացնում է նրանց, անընդունակ դարձնում զարգացման համար և երեխան ուղղակի ապշութեան է հասցնում: Այսպիսի երեխաներից դուրս են գալիս ամեն մի ինքնուրոյնութիւնից և ամեն մի մտաւոր եռանդից դուրկ, անխօս, անօգնական մարդիկ, որոնք, բացի ուրիշի ձեռքում կրաւորական գործիք դառնալուց, ուրիշ բանի պէտքական չեն:

Տղամարդկանց, կանանց և երեխաների գիշերային միատեղ աշխատանքը բանւոր դասակարգի համար սեռական անառակութեան վրտանդաւոր աղբիւր է հանդիսանում:

Կանանց և երեխաների ֆաբրիկային աշխատանքը, կնոջը՝ մարդուց և մօրը՝ երեխաներից հեռացնելով, օտարացնելով, կործանում է բանւորի ընտանիքը: Սրա հետ կապւած են անթիւ այնպիսի տանջանքներ, որպիսիք մարդկային կեանքի նախընթաց շրջանները չգիտէին:

Բայց միեւնոյն ժամանակ կինը դուրս է գալիս ընտանիքի մէջ ունեցած նախկին ստրկական դրութիւնից: Ինքնուրոյն բանւորուհի ձեռքացած նախկին ստրկական անկախութիւն ձեռք բերելով, նա դառնալով և այդպիսով տնտեսական անկախութիւն ձեռք բերելով, ստատիճանաբար տղամարդուն հաւասար փաստացի իրաւունք է ստանում: Երեխաների գրութիւնն էլ ընտանիքում աւելի պակաս իրաւազուրկ է դառնում:

Իսկ կանանց և երեխաների աշխատանքի հիմնական նշանակութիւնը հասարակութեան արտադրող ոյժերի այն աճեցողութեան մէջ է կայանում, որ կանանց և երեխաների՝ աշխատակցութեան ընդհանուր քանակը մէջ աւելի լիակատար մասնակցումով է ձեռք բերում: Սրա փաստմի մէջ աւելի լիակատար աշխատութեան գործադրուելից բխում են կանանց և երեխաների իսկ բացասական հետեանքութեան վերոյիշեալ դրական հետեանքները. իսկ բացասական հետեանքները միայն այս գործադրութեան ժամանակակից կապիտալիստական ձևից են բխում և ամեն հասարակական պայմաններում անհրաժեշտ

Քննելով այդպիսի կաղամկեր պուլթինները ձևերի և գրագեցման արագութեան հարցը, պէտք է, ի հարկէ, ի նկատի ունենալ ոչ միայն տնտեսական հիմնական յարաբերութիւնները — բանւորների արտադրական յարաբերութիւնները և նրանց մասնակցութիւնը բաշխման մէջ, այլ և արտադրական բնաւորութեան պայմանները։— Ժողովրդական կրթութեան դրութիւնը, քաղաքական պայմանները, մանաւանդ միութիւնների մասին եղած օրէնք-ները և այլն։ Թէ որքան կարեւոր է այս մտքով ժողովրդական կրթութիւնը (մի պայման, որ իրականապէս անբաժանելի է արտադրողական ոյժերի ընդհանուր զարգացումից), կարելի է դատել առարկայական աշխարհի պետութիւններից ամեայն փաստով, որ արեւմտեան աշխարհի պետութիւններից ամեայն կրթածները։— Միացեալ-Նահանգները, Անգլիան, Գերմանիան — բանւորների միութիւնների ամենամեծ քանակութեամբ են աչքի ընկնում։ Միութիւնների ազատութեան նշանակութեան մասին որը, ի հարկէ, պրոլետարիատի և հասարակութեան միւս խմբերի ոյժերի փոխադարձ յարաբերութիւնից է կախած) մի թիվ և հասկացողութիւն է տալիս հետեւեալ օրինակը. 1868 թւին Ֆրանսական կազմել, բայց դրութիւնը թոյլ տուց բանւորական միութիւնների որոշեց. 16 տարուց յենրանց համար որոշ սահմանափակումներ որոշեց. 1874 թւի տոյ, 1884 թւին Ֆրանսիայում 283 միութիւն կար։ 1874 թւի օրէնքը վերացրեց վերջին սահմանափակումները և 7 տարուց յե-

Արհեստակցական միութիւններն են ամենից ընդունակը թուլացնելու աշխատանքային շուկայում բանւորների մէջ տեղի ունեցող մրցումները: Այս հանգամանքը միութիւնների զարգացման և վարձի բարձրութեան մէջ որոշ կապ է հաստատում. արհեստակցական միութիւնների զարգացմամբ աչքի ընկնող երկրները, օրինակ՝ Ամերիկան, որտեղ տրէդ-ունիօնների մէջ է ամբողջ բանւորութեան մի երրորդ մասը և Անգլիան, որտեղ արհեստակցական միութիւններին է պատկանում բանւորների մի չորրորդ մասը, աւելի բարձր վարձ ունեն. միութիւննն ըին պատկանող բանւորների վարձը միւսներից աւելի

[illegible]

Անազատ երկրնհրում, որտեղ տիրապետող բուրժուա դասակարգը

[illegible]

քական և այլն միութիւնների գործունէութիւնը կարող է հաստատուն պահել ձեռք բերած կեանքի մակերևոյթի բարձրացումը: Տնտեսական դարգացման առաջադիմութեան մէջ սպառողական և փոխառու-խնայողական ընկերութիւնների նշանակութիւնն այն է, որ նրանք իրանց մրցումով արագացնում են մանր առևտրականների և մանր վաշխատուների կորուստը: Որովհետև նրանք կապիտալի շահերին չեն դիպչում, ուստի և շատ անգամ ձեռնարկողների հովանաւորութեան տակ են կազմուում:

Բանւորական կազմակերպութիւնների մի քիչ աւելի բարձր տիպն են ներկայացնում արտադրողական ընկերութիւնները: Սրանք բանւորների խմբեր են, որոնք իրանց տրամադրութեան տակ են ունենում արտադրութեան միջոցները և սեփական ձեռնարկութիւններ են պահում: Հետևապէս, այս ընկերութիւնների անդամները լինում են թէ՛ ձեռնարկողներ և թէ՛ բանւորներ: Այդպիսի կազմակերպութիւնները, շահը կապիտալիստի ձեռքին անցնելը վերացնելով, ընդունակ են դառնում բաւականին զգալի կերպով բարելաւել իրանց անդամների նիւթական դրութիւնը:

Սակայն արտադրողական ընկերութիւնները շատ քիչ դէպքերում կարող են առանց կողմնակի օգնութեան հիմնել (օրինակ՝ պետութիւնից ստացած օգնութիւն)։ Ներկայ տեխնիկայի դէպքում ձեռնարկութիւն սկսելու համար սովորաբար զգալի քանակութեամբ կապիտալ է անհրաժեշտ: Այնուհետև, արտադրողական ընկերութիւններով գործ առաջ տանելը մեծ դժւարութիւններ է ներկայացնում.— արտադրութեան մէջ միատեղ կազմակերպչական գործունէութեան նկատմամբ բանւորների անսովորութիւնը, նրանց աննշան կապիտալը, կապիտալիստների թշնամական վերաբերմունքը, որոնք երբեմն իրանց խոշոր միջոցներով յաջողում են մրցումով քանդել բանւորների ձեռնարկութիւնները և այլն:

Կազմակերպելով կապիտալիստական յարաբերութիւնների մէջ, արտադրողական ընկերութիւնները բարենպաստ պայմաններում արմատականապէս բարելաւում են իրանց անդամներին, այսինքն՝ համեմատաբար աւելի սակաւաթիւ բանւորների դրութիւնը: Այն ժամանակ վերջիններիս շահերը սկսում են խստիւ հեռանալ միւս բանւորների շահերից: Իսկապէս, ընկերութեան համար ուղղակի անշահաւէտ է դառնում նոր անդամ ընդունելը հներին համահաւասար պայմաններով, երբ նա արդէն կարգին կապիտալ ունի: Եթէ ընկերութիւնը այնքան փող է հաւաքում, որ իւրաքանչիւր անդամին 1,000 բուրլի է ընկնում, այս դէպքում առանց հազար բուրլի գանձելու նոր անդամ ընդունելը նրա համար իւր շահն ուղղակի ուրիշների հետ բաժանել կնշանակէ:

Ընդհանրապէս, բանւոր ձեռնարկողներին բանւորների մէջ մի առանձին արհեստակրատիա դարձնելուց աւելի դիւրին բան չկայ: Շատ անգամ պատահում է, որ արտադրողական ընկերութիւնները վարձում են կողմնակի բանւորներ և սովորական վարձ են վճարում միայն (օրինակ՝ Գիզայի նշանաւոր «Փամելիստերը»)։ Արտադրողական ընկերութիւնները իրանց զարգացման մէջ ձգտում են բաժնետէրական ընկերութիւններ դառնալ: Նրանք, էութեամբ, մանր բուրժուազիան են բազմացնում միայն և շատ ան-

գամ կազմում են ոչ թէ զուտ բանւորներից, այլ մանր-բուրժուական տիպի արտադրողներից, օրինակ՝ Ռուսաստանի գիւղացիական արտերները: Մինչև այժմ արտադրողական ընկերութիւնները համեմատաբար աւելի քիչ յաջողութիւն են ունեցել:

Շատ աւելի հաստատուն և աւելի կենսունակ են սպառողական-արտադրողական ընկերութիւնները: Մեծ միջոցներ հաւաքելով՝ սպառողական ընկերութիւնները սարքում են սեփական արհեստանոցներ, ֆաբրիկաներ և արտադրում են միքանի տեսակ ապրանքներ, որոնք ընկերութեան անդամներն ամենից շատ են գործածում: Այս դէպքում արտադրիչի ապրանքների համար պահանջը ապահովւած է լինում, սովորաբար աւելի լաւ աշխատավարձ են ստանում և դեռ սպառողական ընկերութեանը մասնակցելու համար շահից էլ օգտւում են:

Բանւորների այս քաղաքական կռիւը, որ մղում են իրանց կեանքի և աշխատանքի տնտեսական պայմանները բարելաւելու համար, ներկայ կազմի շրջանակների մէջ գործարանական օրէնսդրութիւն է առաջ բերում:

Գործարանական օրէնսդրութիւնը նրանում է կայանում, որ պետութիւնը միջամտում է առանձին կապիտալների կազմակերպչական գործունէութեանը և սահմանափակում է կապիտալի ու աշխատանքի մէջ եղած պայմանի ազատութիւնը: Պետութեան համար այդ սահմանափակման պահանջը ծագում է առանձին ձեռնարկողների շահերի՝ ամբողջ կապիտալիստական հասարակութեան շահերի հետ ընդհարելուց: Գործարանական օրէնսդրութիւնը դանադան դէպքերում ինչպիսի ձևեր էլ ընդունէ— բանւորական օրւայ սահմանափակում, մեքենաներից առաջացած դժբախտ դէպքերի համար ձեռնարկողների պատասխանատուութեան որոշում, աշխատանքի առողջապահական պայմանների վերաբերան որոշում, աշխատանքի առողջապահական պայմանների վերաբերան որոշում, աշխատանքի առողջապահական պայմանների վերաբերան որոշում, աշխատանքի առողջապահական պայմանների վերաբերան որոշում:

Որպէսզի պարզենք, թէ մեքենայական արտադրութիւնը, կազմելով բոլոր յարաբերութիւնները, ինչ կերպով է գործարանական օրէնքների անհրաժեշտութիւն ստեղծում, Անգլիայից մի օրինակ բերենք: Անգլիան, որտեղ մեքենայական կապիտալիզմն ամենից առաջ զարգացաւ, միւս բոլոր երկրներից առաջ ձեռնամուխ եղաւ գործարանական օրէնսդրութեան:

Երբ կապիտալի՝ բանւորական օրը երկարացնելու և աշխատավարձը ցածրացնելու ձգտումը ծայրայեղութիւնների հասաւ և սպառնաց բանւոր դասակարգին այլասերել, այն ժամանակ երևաց, որ սպառնաց բանւոր դասակարգին այլասերելու ձգտումը հանգում էր միայն բանւոր-այդպիսի պայմանների փոխելով շահագրգռւած են ոչ միայն բանւորները, որոնք աշխոյժ կուր էին մտել գործարանական օրէնքների համար, այլև հասարակութեան միւս բազմաթիւ տարրերը: Նախ՝ հողամէր դասակարգը պակաս հիմունքներ չունէր համակրանքով վերաբերւելու դէպի բանւորների ձգտումները: Բանւորների կեանքի պայման-

քացասական կողմերը դեռ շատ քիչ էին զարգացել և շատ աղօտ էին հանդէս գալիս: Հողագործի գիւղացիութեան և առհասարակ ան ըրող-րի համար, որոնք ապրուստի միջոցների նախկին աղբիւրները կորցրել էին, մանուֆակտուրան մի տեսակ՝ սովամահութիւնից փրկող բարեգործ էր հանդիսանում: Այս հանգամանքը տնտեսագէտների—կապիտալի իդիօլոգների—արտադրութեան և բաշխման նոր ձևերի վրայ ունեցած լաւատես հսկայի համար բաւականաչափ նիւթ էր մատակարարում:

XVIII դարու վերջի արդիւնաբերական մեծ յեղաշրջման և մեքենայական արտադրութեան զարգացման հետ շատ բան փոխեց: Կապիտալիստական պահեստի բանակի արագ կերպով գոյանալը, կանանց և երեխաների աշխատանքի ծայրայեղութիւնները, աշխատավարձի ցածրանալը, բանւորների տարերային ապստամբութիւնները իրականութեան մէջ ազգային հարստութեան և ժողովրդական աղքատութեան կողք կողքի լինելը,—այս բոլորը աչքի էին ընկնում և բացատրութիւն պահանջում: Տնտեսագէտները կեանքի դրած հարցերի առաջը չէին կարողանում առնել:

Միևնոյն ժամանակ Անգլիայի տնտեսագէտների, իբրև կապիտալի իդիօլոգների առաջ կանգնած էր և զուտ գործնական մի հարց—չափազանց բազմացած կապիտալիստական պահեստի բանակը չըքաւորների համար հաւաքած տուրքերի հաշուով ապրեցնելը խիստ թանկ էր նստում բուրժուազիային և նրա յաւելիալ արժէքն աւելի շատ էր պակսեցնում, քան ինչ որ բուրժուազիայի հայեցակէտով էր ցանկալի: Հարկաւոր էր կրճատել այս ծախսերը մինչև ան աստիճան, որը համապատասխանէր կապիտալի համար իսկապէս անհրաժեշտ պահեստի բանակին. սրա համար հարկաւոր էր իդիօլոգիական, ըստ կալիւրնոյն, գիտական հիմունքներ գտնել:

Այսպիսի հասարակական պայմանների մէջ առաջ եկաւ Բօրերդ Մայլտուսի գիտական գործունէութիւնը: Այս տնտեսագէտը (հասարակական դիրքով բողոքական քահանայ) հին ասկետական (ձգնաւորական) գաղափարները կատարելագործեց, նրանց յարմարեցնելով նոր նպատակներին: Բոլոր սօցիալական դժբախտութիւնների պատճառը նա սերունդը բազմացնելու բնագործ համարեց. մարդիկ ազատութիւն են տալիս այդ բնագործին և այնքան են բազմանում, որ հողը այլ ևս չի կարողանում նրանց կերակրել. սովը դատում է ժաղկանց և անխընայ պատժում է այն բոլորին, որոնք չպէտք է աշխարհ մտնէին—այսպէս է նախախնամութեան կամքը, այսպէս է բնութեան օրէնքը:

Ի հարկէ, ինքը իրականութիւնն էր այս գաղափարին նիւթ տալիս: Դիտելով առանձին տնտեսութեան կեանքը, յաճախ կարելի է տեսնել իսկական «չափազանցութիւն», այսինքն՝ ընտանիքի միջոցներին անհամապատասխան բազմացում: Մասնաւոր տնտեսութիւնների վրայ արւած գիտողութեան եզրակացութիւնը հարկաւոր էր միայն ամբողջ հասարակութեան վրայ փոխանցել, իսկ այս միջոցը խիստ սովորական է հին բուրժուական տնտեսագէտների համար—և կատարւել մայլտուսականութիւնը:

Բայց միթէ բնութիւնն արդէն այնքան աղքատ է, որ անկարող է կերակրել բոլոր ապրող մարդկանց և դեռ շատ միլիոնների: Ո՛չ—պատասխանում է Մայլտուսը—բնութիւնն անսահման հարուստ է, բայց նա մարդուն այդպէս հեշտութեամբ բաժին չի տալիս: Ինչքան էլ որ մարդու բնութեան դէմ մղած կռիւը յաջողակ լինի, այ-

նուամենայնիւ, ապրուստի ան միջոցները, որ նա հողից է ստանում, չեն կարող այնպիսի արագութեամբ աճել, ինչպէս մարդն է աճում: Մարդը միշտ յաղթում է բնութեանը, բայց ամեն մի յետագայ յաղթանակ հետզհետէ աւելի թանկ է նստում: Այսօր երկրագործը որոշ չափով աշխատանք է դնում, որ իւր մի բուռ հողից իւր ընտանիքի համար մի կտոր հաց ձեռք բերէ. վաղը նրա ընտանիքը մեծանում է, նրանք երկու անգամ աւելի շատ հաց է հարկաւոր. սակայն այս դէպքում աշխատանքը թերեւ երեք անգամ աւելի շատ պիտի լինի: Որպէսզի միևնոյն հողաբաժնից, սովորականից դուրս, նոյնքան ցորեն ստացի, հարկաւոր է առաջւանից շատ աւելի աշխատել: Որ և է հողաբաժնի վրայ դրած աշխատանքի իւրաքանչիւր նոր քանակութիւն աւելի քիչ արդիւնք է բերում, քան առաջւանը:

Ճշմարիտ է, տեխնիկայի զարգացումը աշխատանքն աւելի արտադրող է դարձնում, բայց նա չի կարող սնունդի պահանջի մեծանալու յետևից հասնել:

Ենթադրենք, երկրի բնակիչները իւրաքանչիւր 25 տարին կըրկնապատկուում են (Մայլտուսը իւր հաշիւների հիման վրայ այս ժամանակամիջոցն այնքան էլ կարճ չի համարում): Որովհետև մարդկային բնութիւնն անփոփոխ է մնում (ըստ Մայլտուսի), ուրեմն հիմք չկայ սպասելու, որ այս ժամանակամիջոցը պէտք է ժամանակի ընթացքում փոփոխուի:

Հետևապէս, եթէ այժմ երկրում 1 միլիոն բնակիչ կայ, ուրեմն 25 տարուց յետոյ 2 միլիոն կլինի, 50 տարուց—4 միլիոն, 75 տարուց յետոյ—8 միլիոն կայն. 250 տարուց յետոյ բնակչութեան թիւը 1,024 միլիոնի պէտք է հասնի: Այս դէպքում, թող առաջ երկրում 100 միլիոն փութ ցորեն ստացւէր, իւրաքանչիւր մարդուն 100 փութ, որն և ինքնաբերական սնունդն էր, իւրաքանչիւր միջոցների նորմա է հանդիսանում:

Իսկ այսքան ժամանակում ապրուստի միջոցների արտադրութիւնը յիշադրան կարող է աճել: Հասարակական զարգացման ընթացքի հետ հողի արտադրողականութիւնն աճում է, բայց, ըստ Մայլտուսի, այդ արդէն խիստ շատ կլինէր, եթէ իւրաքանչիւր նոր սերունդ կարողանար հողից 100 միլիոն փութ ցորեն աւելի ստանալ, քան նախնիքացը: Մայլտուսը նկատում է, որ եթէ, օրինակ՝ Անգլիայում երկրագործութեան յառաջագիմութիւնը այսպիսի արագութեամբ զնար, երկիրը մի քանի դարերի ընթացքում մի խիտ այգի կդառնար: Հետևապէս, 25 տարուց յետոյ կարտադրւի 200 միլ. փ. իւրաքանչ. մարդուն 100 փ. 50 » » » 300 » » » » արդէն 75 » 75 » » » 400 » » » » » 50 »

և այլն: Իսկ որովհետև իւրաքանչիւր մարդու անհրաժեշտ է 100 փութ, ուրեմն, ակնհերե է, բնակչութեան մի մասն աւելորդ է լինում և ինչպէս տեսնում ենք, զնալով աւելի մեծ մասը: Այս մասը դատապարտւած է կործանւելու սովից, հիւանդութիւններից և այլն:

Ահա, թէ որտեղից դուրս եկաւ գործազուրկը. ըստ Մայլտուսի, այս մի աւելորդ մարդ է, որին ծնողները չպէտք է աշխարհ բերէին: Քահանայ-տնտեսագէտի վճիռն այսպէս է.

«Բնութեան օրէնքները, որ միևնոյն ժամանակ Աստուծոյ օրէնքներն են, աւելորդ մարդուն և նրա ընտանիքին, քանիցս կրկնւած խրատներին չհնազանդւելու համար, սովամահ լինելու դատապարտեցին»:

«Իւրաքանչիւր մարդ, որ աշխարհ է եկել, արդէն զբաղմունքի մէջ է. — եթէ նա իւր ծնողներէն գոյութեան միջոցներ չի ստացել և եթէ հասարակութիւնը նրա աշխատանքին պէտք չունի, այդպիսին ամենափոքրիկ կտոր սնունդի վրայ իսկ ոչ մի իրաւունք չունի: Նա չպէտք է լինի այնտեղ, որտեղ գտնուում է. բնութեան ճոխ խնձողքի մէջ նրա համար ազատ բաժին չկայ և բնութիւնը խնդրում է նրան հեռանալ»:

Այստեղից երկու գործնական եղբայրացութիւն կարելի է անել. նախ՝ մարդ միայն այն ժամանակ իրաւունք ունի երեխայ աշխարհ բերել, երբ հոստատ իմանում է, որ նրան կարող է կերակրել: Հակառակ դէպքում, մարդ բարոյապէս պարտաւոր է հեռու մնալ ամուսնական կեանքից:

Երկրորդ՝ ամեն մի բարեկազմութիւն — պետական, թէ մասնաւոր — ոչ մի միտք չունի. նա անօգտակար է, որովհետեւ չի կանգնեցնում «Բնութեան և Աստուծոյ մեծ օրէնքի» գործողութիւնը. նա վնասակար է, որովհետեւ դանդաղեցնում է այս գործողութիւնը և աւելորդ մարդկանց հնարաւորութիւն է տալիս դեռ տանջելու աշխարհի վրայ: «Եթէ նոյնիսկ ազգատին մասնաւոր բարեկազմութիւնը ձեռք է մեկնում, — ասում է Մայլտուսը, — մարդկութեան շահերը պահանջում են, որ այդ օգնութիւնը որքան կարելի է աւելի ժլատ, քիչ լինի»: Այս հայեցակէտով՝ պատերազմները, համաճարակները, հիւանդութիւնները — մարդկութեան մեծ բարեգործներն են, որովհետեւ փրկում են նրան աւելորդ բնակիչներին:

Այսպէս, Մայլտուսը ենթադրում էր, թէ բոլոր կապիտալիստական երկրներում գոյութիւն ունեցող աւելորդ բնակչութիւնը բացարձակ գերաբնակչութեան հետեւանքն է, որ նա բնախօսական պատճառներէն է առաջանում և հասարակութեան զարգացման բոլոր պայմաններում, վաղ թէ ուշ, անխուսափելի է դառնում:

Այս հասկացողութիւնները, ինչպէս պարզեց, ուղիղ են բնական-տնտեսական հասարակութիւնների նկատմամբ, որոնց տեխնիկական անշարժ կանգնած է: Բայց ներկայ աշխարհը, իւր արտադրողական ոյժերն անսահման աճեցնելու ձգտումովը, իւր հասարակական հարստութեան գումարներն ապշեցուցիչ արագութեամբ մեծացնելովը, բացարձակ գերաբնակչութեան մասին խօսելու ոչ մի հիմք չի տալիս: Ժամանակակից գերաբնակչութիւնը յարաբերական է, այսինքն՝ նրա հիմքը հասարակական պայմանների մէջ է և ոչ ընդհանուր կենսաբնական պայմանների, և կախած է ոչ թէ տեխնիկայի կանգնած լինելուց, այլ, ընդհակառակը, մարդկանց յարաբերութիւնների ներկայ սխառմի դէպքում՝ տեխնիկայի արագ առաջադիմութիւնից:

Չափազանց բազմաճանաչ մասին, յամենայն դէպս, կարիք չկայ խօսելու այժմ, երբ կապիտալիստական երկրների ազգային հարստութիւնը շատ աւելի արագ է աճեցնում բնակիչներին, երբ նոյնիսկ անգլիական ածխահանք, երկրաքնդիս ամենալաւ վարձ ստացող բանահոգներից մէկը, իւր աշխատութեամբ ստեղծած արժողութիւնն ^{15/32} (47 %) մասը աշխատավարձ է ստանում (1893 թւի տեղեկութիւններ): Մայլտուսի տեսութեան անանկութիւնն առանձնապէս պարզ է երևում այնպիսի փաստերի մէջ, ինչպէս աւելորդ բնակչութիւնը միանգամայն հարկւր հազարաւոր մարդով բազմացնելը — ճգնաժամների ժամանակ և 2 — 3 տարւայ մէջ կրճատելը մինչև նախկին քանակը. բազմացումն այդպիսի ալիքներով չի կարող ընթանալ:

Մեր ժամանակում ինքը բազմացումը արտադրութեան պահանջներին է ենթարկւում: Դէպի արտադրութիւնը զբաղւով բազմաթիւ կանանց և երեխաների, կապիտալը խրախուսում է վաղ ամուսնութիւններին և զարկ է տալիս սաստիկ բազմանալուն. հետեւանքն այն է լինում, որ միևնոյն երեխաները հասակաւոր դառնալով՝ արտադրութեան համար աւելորդ են դառնում, աւելորդ բնակչութեան թիւն են աւելացնում: Ամենից արագ այն բանւորներն են բազմանում, որոնք ամենից քիչ են ստանում. իսկ ամենից դանդաղ — նրանք, որոնք ամենամեծ աշխատավարձն են ստանում: Այս գրութիւնը հաստատում է բազմաթիւ դիտողութիւններով և կապակցւած է այն իրողութեան հետ, որ աշխատանքի ցածրագոյն, ամենահասարակ և ամենավատ վարձ ստացող ձևերի մէջ ամենից շատ կանանց և երեխաների աշխատանքն է տալիս: Իսկ այդպիսիների աշխատանքը խրախուսում է բազմանալուն:

Մայլտուսի այն ուսմունքը, թէ «ստորին դասակարգերին անհրաժեշտ է ամուսնական կեանքի բարոյական ժուժկալութիւնը», ժամանակի ընթացքում «նոր-մայլտուսականների» տեսութեան մէջ մի հետաքրքիր փոփոխութեան ենթարկեց: Ենթադրելով, որ «բարոյական ժուժկալութիւնը» շատ քչերին, բացառիկ մարդկանց է մատչելի, նոր-մայլտուսականներն առաջարկեցին դրա փոխարէն միջանի բժշկական միջոցներ գործ դնել, որոնք վերացնում են սիրոյ բնական հետեւանքները: Այս ուսմունքը վերջին 30 — 40 տարիներում խիստ տարածեց Արևմտքում, տարածեց, չնայեա՞ծ որ պարզօրէն հակասում էր ընդհանուրից ընդունւած բարոյական հայեացքներին: Նա իւր համար հող էր գտնում, գլխաւորապէս, մանր և մասամբ միջակ բուրժուազիայի մէջ և արագացնում էր այս դասակարգերի անկումը. իսկ Ֆրանսիայում, որտեղ մանաւանդ այս դասակարգերը բազմաթիւ են, նոր-մայլտուսականների գործնականը նոյնիսկ ազգաբնակչութեան աճեցողութեան անշարժութիւն առաջացրեց. մի երևոյթ, որ առաջադիմութեանն է սպառնում, նոր-մայլտուսականների՝ իւր հիմքով ուսուցիչական ուսմունքը հասարակութեան պրօլետար տարրերի մէջ քիչ կողմնակիցներ է գտնում:

Բուրժուական տնտեսագէտների կշատիկ դպրոցը իւր զարգացումն աւարտեց Դաւիթ Րիկարդօի գլխածնելով:

Րիկարդօն, որ կապիտալիստ ու բանկիր էր և ապրում էր Անգլիայի մեքենայական կապիտալիզմի արդէն զգալի կերպով զարգացած յարաբերութիւնների մէջ, աւելի մեծ ճշտութեամբ և լիակատար կերպով հետազոտեց կապիտալիստական տնտեսութիւնը, քան նրա նախորդներից որ և է մէկը: Նախորդների նման՝ նա ևս բացառապէս արտադրութեան շահերի հայեցակէտով է վերլուծում հասարակական յարաբերութիւնները: Ահա թէ նրան կէս դար սրանից առաջ ինչպէս է բնորոշում մի ուսուցող:

«Րիկարդօի միակողմանի ուղղութիւնը վերջին ծայրայեղութեան է հասնում... տնտեսութիւնները համարւում են արհեստանոցներ, որոնց մէջ հարստութիւն է արտադրւում. մարդը համարւում է մեքենայ, որ արտադրում է կամ սպառում, իսկ մարդու կեանքը — կապիտալից ոչ արտադրում է կամ սպառում, իսկ մարդու կեանքը — ամեն ինչ կշռւում է, աւելի և ոչ պակաս: Այս սոսկալի աշխարհում ամեն ինչ կշռւում է, ամեն ինչ հաշււում և տնտեսական օրէնքները ճակատագրական, անողորմ անհրաժեշտութեամբ կառավարւում են երկոյթները»:

Րիկարդօի կարեւոր դիտական ծառայութիւնը նրանումն է կա-

յանում, որ նա հետևողական կերպով իւր վերլուծութեան մէջ գործադրեց աշխատանքային արժողութեան տեսութիւնը. ի միջի այլոց, այս հանգամանքը թոյլ էր տալիս նրան պարզ հասկանալ և արտայայտել դասակարգային շահերի հակադրութիւնը, որ նրա նախորդները մասամբ չէին հասկանում, մասամբ էլ քողարկում էին:

Բիկարդօի մեթոդը բացառապէս դեգուկտիւ է իբրև նախապայման՝ վերցնում են զարգացած կապիտալիստական յարաբերութիւնները, մարդկային գործունէութեան հիմնական շարժիչը ընդունում է անձական շահը և բացատրում է այնպէս, ինչպէս որ մարդկանց յարաբերութիւնները պէտք է կազմէին այդպիսի պայմանների մէջ:

Ըստ Բիկարդօի, ապրանքների արժէքը նրանց մէջ պարունակւած աշխատանքի միջին քանակութեամբ է որոշւում: Այդպիսով, արժէքը արտադրութեան մէջ է կազմւում և ապրանքը արդէն որոշւած արժէքով է շուկայ գալիս: Այստեղից դուրս է գալիս, որ ապրանքի արժէքը բաժանւում է աշխատավարձի, շահի և բնութայի վրայ: Երեք դասակարգերի անձինք—կապիտալիստը, հողատէրն ու բանուորը—ըստեղծւած արժէքը բաժանում են իրար մէջ: Բաժանելիս՝ եթէ մէկին շատ է հասնում, ուրեմն միւսին քիչ պիտի հասնի: Ահա սրա մէջն է կայանում Բիկարդօի ցոյց տւած դասակարգային շահերի հակադրութիւնը: (Սմիտի հայեացքներով, ապրանքների գինը կազմւում է աշխատավարձից, շահից և բնութայից: Այս դէպքում իւրաքանչիւր բաժնի աճումը կարող է միւսների հաշին չկատարւել):

Բիկարդօն առաջինն էր, որ բնութայի գիտական, թէև կիսկատար, բայց առանձին դէպքերում բոլորովին ուղիղ տեսութիւնը տւեց: Այդ տեսութեան էութիւնը հետևեալն է:

Բնական ընթացքի ճիշդ օգտուելով՝ ամեն մարդիկ որոնք գրաւել են հողն ու նրա բնական հարստութիւնները մենավաճառութեան համար, հասարակութիւնից հարկ են վերցնում՝ իբրև բնութային հողերից ամենավատերն արդէն բնութային տալիս, այլ միայն ծախսւած կապիտալի շահը (Բիկարդօի համար բնութային գոյութիւն չունի): Աւելի պտղաբեր հողերը սովորական տոկոսից աւելի մեծ շահ են տալիս. շահից դուրս, ֆնացածը բնութային է: Եթէ հողաբաժինը նոյնիսկ ծախսւած կապիտալի սովորական շահն էլ չի տալիս, այդ հողաբաժնի մշակումը դադարեցնում են: Եթէ ամենանւագ հողն էլ սովորական շահից աւելի է տալիս, սկսում են չգրաււած, անպտղաբեր հողերն ևս մշակել:

Ժամանակի ընթացքում, շնորհիւ բնակչութեան աճման, ապրուստի միջոցների—հողի արդիւնքների պահանջը հետզհետէ մեծանում է, իսկ նրանց գներն աւելի արագ են բարձրանում, որովհետև առանց այս սպառման առարկաների կառավարւելն ամենից դժուար է: Սկսում են հետզհետէ աւելի ու աւելի վատ հողաբաժիններ մշակել, աւելի մեծ կապիտալ են դնում այն հողերի վրայ, որ արդէն գրաււած են երկրագործութեան համար: Այս հանգամանքի շնորհիւ՝ բնական ժամանակի ընթացքում բարձրանում է:

Սրա հետ միասին բարձրանում է և աշխատավարձը. սա որոշւում է ապրուստի անհրաժեշտ միջոցների արժողութեամբ, իսկ այս միջոցները—ամենից առաջ հացը և միւսը—բնութային մեծնալով՝ հետզհետէ թանկանում են. այսպիսով, եթէ նոյնիսկ բանուորների կարիքները չաճեն, այնուամենայնիւ, փողով աշխատավարձը բարձրանում է:

Բնութայի և աշխատավարձի բարձրանալով՝ շահը պէտք է պակ-

սի: Եթէ բաժանման մէջ բանուորն ու հողատէրը աւելի շատ են վերցնում, ուրեմն կապիտալիստին աւելի քիչ է հասնում: Ըստ Բիկարդօի, այս է շահի տոկոսի աստիճանաբար իջնելու պատճառը: (Շահի տոկոսի իջնելու միւս, աւելի էական պատճառը—փոփոխական կապիտալի յարաբերական նւազումը—Բիկարդօ-ի աչքից խուսափում է):

Բիկարդօն աշխատավարձն աւելի անյաջող է ուսումնասիրել, քան բնութան: Սմիտի նման, Բիկարդօն ևս աշխատավարձը աշխատանքի արժողութիւն է համարում: Աշխատանքն է որոշում բոլոր ապրանքների արժէքը և ինքը չի կարող արժէք ունենալ. որոշ քանակութեան աշխատանքի արժէքը միմիայն հէնց աշխատանքի քանակը կարող է լինել և 10 ժամեայ աշխատանքի համար պէտք է 10 ժամեայ աշխատանքի արդիւնք տալ. այս դէպքում յաւելեալ արժէքն անհարին կլինէր: Բուրժուական տնտեսագէտներին ընդհանրապէս չյաջողեց հասնել բանորակաւ ոյժի հասկացողութեանը՝ նրանք չհասկացան, որ ոչ թէ աշխատանքն է դնում, այլ աշխատանքի հնարաւորութիւնը, բանուորի ոյժը:

Ինչ վերաբերում է աշխատավարձի քանակին, Բիկարդօն այս վերաբերմամբ ընդհանուր օրէնք սահմանեց, որ յետոյ «երկաթեայ» կոչւեց և որի համաձայն՝ աշխատավարձը փոքրիկ տատանումներով հասնում է ապրուստի անհրաժեշտ միջոցների գներին: Նա այս օրէնքի հիմքը Մայլուսի Ղւսմունքով է կազմում: Հէնց որ աշխատավարձն անհրաժեշտ միջոցների նորմայից բարձրանում է, բանուորներն սկսում են աւելի արագ բաղմանալ, որովհետև ամուսնութիւններն աւելանում են, իսկ մահացութիւնները պակասում: Սաստիկ բազմացումը շուտով աւելորդ բնակչութիւն է առաջացնում, բանուոր ձեռքերի առաջարկութիւնը սկսում է պահանջը բարձրացնել և աշխատավարձը անհրաժեշտ միջոցների մակերեսից աւելի ցածր է իջնում: Այն ժամանակ սովորական հիւանդութիւնները, ջնջելով բանուորների աւելորդը, շուտով նորից պահանջի և առաջարկութեան մէջ հաւասարակշռութիւն են հաստատում:

Բիկարդօի աշխատավարձի օրէնքը այն նկատմամբ է սխալ, որ թոյլ չի տալիս աշխատավարձի ընդհանուր և հաստատուն բարձրացումն և նրա համար անփոփոխ նորմա է ստեղծում: Աւելի ևս սխալ է այս օրէնքը Մայլուսի ուսմունքի վրայ հիմնելը. մի կողմից կապիտալիստական պահեստի քանակի փոփոխութիւնները և միւս կողմից աշխատանքի շուկայում բանուորների խտութեան աստիճանը,—անհա աշխատավարձի բարձրութիւնը որոշող իսկական պայմանները:

Աշխատավարձի հարցի մէջ Բիկարդօի արած գիտական ծառայութիւնների թւին է պատկանում, ի միջի այլոց, նրա այն ցուցմունքը, թէ մեքենաները շատ անգամ պէտք է վատթարացնեն աշխատաւորների դրութիւնը:

Բիկարդօի վիճակագրական էկոնոմիկայի վրայ ունեցած ընդհանուր հայեացքը միևնոյնն է, ինչ որ Սմիտինը. յարաբերութիւնների կապիտալիստական սխտեմը նա մարդկութեան յետագայ կեանքի մէջ է կատարեալ և միակ հնարաւոր համարում, — մի հայեացք, որ աւելի քան բնական է բուրժուական տնտեսագէտի—կապիտալի իդիոլոգի համար:

Կլասիկ-տնտեսագէտների ուսմունքի մէջ երևան եկած ինդիւիզմալիստական հոգեբանութեան հիմքի մէջ կան այն հասարակական յարաբերութիւնները, որոնք յայտնւում են իբրև «աշխատանքի հաստ-

Նոր դպրոցի ուսուսիղմը ամենից պայծառ հանդէս է գալիս ան միջոցների մէջ, որնա առաջագրում էր իւր իգեաներն իրագործելու համար: Սէն-Սիմօնը յոյսը կրօնի ոյժի վրայ է դնում. Ֆուրիէն և Օուէնը խիստ վառվառն յոյսեր էին դնում «այս աշխարհի ուժեղներին»:

Սիսմօնդին կապիտալիստական խոշոր արդիւնաբերութեան կա-
պաղի թշնամին էր: Ոչ ոք նրա չափ պարզ չնկատեց ու չընդգծեց մե-
քենաներ մտցնելու բացասական հետեանքները: Սիսմօնդիի իդէալը ար-
տաբերութեան մանր ձևերն էին: Որովհետև ազատ մրցումը սրանց կո-
րստեան է տանում, լիովին ապահովեցնելով խոշոր արդիւնաբերու-
թեան և մեքենաների յաղթանակը, ուստի Սիսմօնդին աշխուժով ու-

քի ելաւ ազատ մրցման դէմ և պնդում էր, որ պետական միջամտութիւնն անհրաժեշտ է: Բայց թէ իսկապէս ինչ բանի մէջ պէտք է արտայայտէր այդ միջամտութիւնը, նա պարզ չէր որոշում:

Սիւսմօնդիի հայեացքի այս կողմը—մանր արտադրութիւնը խոշորի դէմ պահպանելու անհրաժեշտութեան գաղափարը—նչ միայն ուսույնաստական էր (իրագործելու հնարաւորութիւն արդէն չկար), այլև բէակցիօն (խոշոր արտադրութեան զարգացման խափանելը հասարակութեան զարգացման խոչընդոտ կլինէր):

Պակաս պատմական հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում Սիւսմօնդիի՝ արդիւնաբերական ճգնաժամերի վրայ ունեցած հայեացքները: Նրա կարծիքով, ճգնաժամերը արտադրութեան և սպառման անհամապատասխանութիւնից են առաջանում: Այս անհամապատասխանութեան պատճառը խոշոր արդիւնաբերութիւնն է, որը մի կողմից չափազանց ընդարձակում է արտադրութիւնը, միւս կողմից պակսեցնում է ահագին քանակութեամբ բնակիչների գնման միջոցները, քայքայելով իրանց մրցումով մանր արտադրողներին և նրանց՝ մեքենաներով փոխարինելով: Ճգնաժամերի աւելի խորը պատճառը—հասարակական արտադրութեան անկազմակերպ դրութիւնը—վրիպել է Սիւսմօնդիի աչքից:

Պրուդոնը, Սիւսմօնդիի նման, հասարակական տնտեսութիւնը մանր-բուրժուական հայեցակէտով էր քննում. միևնույն ժամանակ, իբրև հասարակական յարաբերութիւնների հաւասարութեան ոգով վերակազմութեան ընդարձակ և բարդ պլանների հեղինակ, նա ֆրանսական հին ուսույնաստների գաղափարները շարունակող է հանդիսանում (տարբերելով նրանցից այն բանով, որ «եղբայրութեան» փոխարէն հակառակ էր դնել «փոխադարձութիւնը» — փոխանակութեան սկզբունքը):

Պրուդոնի ուսույնական պլաններն աչքի են ընկնում խիստ որոշակիութեամբ և նոյնիսկ արտաքին գործնականութեամբ. նրանց մէջ, բացի խորտակող մանր արտադրութիւնը պահպանելու հոգսից, հանդէս է գալիս նաև բնակչութեան պրօլետարացած մասի նախկին տնտեսական անկախութիւնը վերացնելու ձգտումը:

Պրուդոնը ենթադրում էր, որ բանւոր դասակարգի տնտեսական կախման գլխաւոր պատճառը փոխանակութեան և կրեդիտի ժամանակակից կազմակերպութեան մէջն է: Արտադրողը ստիպւած է շարունակ իւր ապրանքի համար շուկայ որոնել և յաճախ երկար ժամանակ պահանջի յարմար առիթի սպասել. այս դէպքում մանր արտադրողները չեն դիմանում մրցումին և հեշտութեամբ զրկւում են արտադրութեան միջոցներից. իսկ որոնց որ այդ մի անգամ պատահեց, հասարակական ներկայ պայմաններում նորից անկախ արտադրող դառնալու հչ մի միջոց չկայ:—կրեդիտը միայն ունեւորների համար գոյութիւն ունի:

Հետևապէս, փոխանակութեան և կրեդիտի գործը պէտք է այնպէս կազմակերպել, որ մի կողմից մանր արտադրողը միշտ կարողանայ արտադրած ապրանքի գրաւականով գոհացուցիչ փոխատուութիւն անել, որի շնորհիւ պահանջի ժամանակաւոր պակասութիւնը չէր փչացնի նրա գործը, միւս կողմից—որ կազմակերպւած ձրի կրեդիտը իւրաքանչիւր բանւորական անկախ գործ սկսելու միջոց տայ: Այն ժամանակ բոլորը մանր արտադրող կլինեն և ատրիճանաբար շահերի ներգաշնակութիւն կհաստատուի:

Այս նսլատակներին հասնելու համար հարկաւոր է հիմնել ժողովրդական բանկ, որտեղից իւրաքանչիւր արտադրող կարողանար իւր

ապրանքի արժողութեան վկայական ստանալ: Այդ վկայականները բանկի մասնակցողների միջև փողի նման շրջանառութիւն կգործեն. նըրանցով կարելի կլինի ապրանք գնել—նրանք ժողովրդական փողեր են: Այսպիսի պայմաններում մանր ձեռնարկութիւններ պահելու համար կապիտալի պակասութեան դժարութիւններ չեն լինի: Բանկի ընկարձակւած միջոցներն այնուհետև հնարաւորութիւն կտան նրան ձրի դրեդիտ կազմակերպելու նաև անկախ գործ սկսել ցանկացող բանւորների համար:

Պրուդոնը ջանաց իւր պլաններն իրագործել գործնականի մէջ. ջանքը լիակատար անյաջողութեամբ վերջացաւ:

Պրուդոնեան ուսույնգմի էութիւնը նրանումն է կայանում, որ Պրուդոնը լոյս ունէր տնտեսական հակասութիւնները միայն փոխանակութիւնն ու կրեդիտը կազմակերպելու միջոցով վերացնել. մինչդեռ այս հակասութիւններն ամբողջ արտադրութեան անկազմակերպ լինելուց են բխում: Օրինակ, գերարտադրութիւնն ու ճգնաժամերը Պրուդոնի նախագծերի իրականացմամբ եղբէր վերացւած չէին լինի:

Բացի այդ, տնտեսական կռիւ մէջ աշխատանքի արտադրողականութիւնը անբաւ ձեւեցող խոշոր արտադրութեան առաջ մանրը պահպանելու իւրաքանչիւր փորձ պատմութեան կողմից անյաջողութեան դատապարտւեց:

Պրուդոնի հայեացքները Ֆրանսիայի բանւոր բնակչութեան մէջ երկար ժամանակ ահագին յաջողութիւն էին վայելում: Այս նրանով է բացատրւում, որ Ֆրանսիան, գլխաւորապէս, մանր-բուրժուական հոգեբանութիւն ունեցող երկիր է. այս երկրում ամենաբազմաթիւ դասակարգը մանր-հողատէրներն են (սրանք այժմ էլ Ֆրանսիայում միւքանի միլիոն են), որոնց մտքերը անխուսափելի կերպով պէտք է մանր-բուրժուական լինեն: Շատ հասկանալի է, որ բանւորներն ևս, որ մանր-բուրժուալիայից դուրս եկած և այս միջավայրում ապրած լինելով, տոգորւեցան նրա հայեացքներով ու ձգտումներով:

Որքան կեանքի մէջ զանազան հասարակական դասակարգերի և խմբերի գործնական շահերը աւելի սուր ընդհարումներ են ունենում, այնքան դասակարգային և խմբերի իդիօլօգները աւելի որոշ կերպով են փոխադարձ կռիւ բռնւում: Ժամանակի ընթացքում, Անգլիայի զարգացած արդիւնաբերական և առևտրական կապիտալի միջնորդում րիշ երկրներ խոշոր-բուրժուական իդիօլօգների կողմից յարձակման ենթարկւել:

Այսպէս, անգլիական երկրագործութիւնն հովանաւորող հացի օրէնքների դէմ եղած կռիւ շրջանում, տնտեսագէտները, որ լէնգլորդների կողմն էին, ազատ մրցման ուսմունքը խիստ քննադատութեան ենթարկեցին և շատ դէպքերում չափազանց յաջող կերպով ցոյց տւին նրա թոյլ կողմերը:

Նոյնիսկ արդիւնաբերական կապիտալով Անգլիայից աւելի թոյլ զարգացած երկրների համար էլ կլասիկ դպրոցի ուսմունքը շատ բաների նկատմամբ անյարմար էր ներկայանում:

Ներկայ դարու սկզբին Գերմանիայի նոր գոյացած կապիտալիզմի համար անգլիական զարգացած արտադրութեան մրցումը խիստ ծանր էր: Ազատ առևտուրը գերմանական արդիւնաբերութեան համար կատարեալ խոչընդոտ դուրս եկաւ: Հարկաւոր էր գերմանական կապի-

տալիստների համար առանձին բարենպաստ պայմաններ ստեղծել:

Լիստը՝ մերկանտիլիստների հին, փորձած միջոցն առաջարկեց— հովանաւորականութիւն, մաքսային բարձր տուրքեր: Այս դէպքում Լիստը ստիպւած էր կուել ազատամիտ քաղաքատնտեսութեան դէմ, որը Գերմանիայում պակաս հետևողներ չունէր: Սրանք, զլիսաւորապէս, առետրական կապիտալի շահերի ներկայացուցիչներ էին, իսկ առետրական կապիտալի համար առհասարակ առետրի ազատութիւնը ցանկալի է:

Լիստի հիմնական սկզբունքը հետևեալն է. «քաղաքատնտեսութեան նպատակը պէտք է լինի երկրի արտադրող ոյժերի լիակատար, բազմակողմանի զարգացումը»:

Այս հիմունքից այն եզրակացութիւնը կարելի է անել, որ եթէ մի երկրում արդիւնագործութիւն է գոյանում և նրա զարգացմանը վնասում է օտարերկրեայ մրցումը, ուրեմն պէտք է այդ երկրի ձեռնարկողներին պաշտպանել անհաւասար կուլից— պաշտպանել բարձր տուրքերով: Մի-երկու սերունդի համար այս անշահաւէտ կլինի, որովհետև նրանք պէտք է օտարերկրեայ լաւ և արժան արդիւնքների փոխարէն թանգ գնով հայրենի վատ արդիւնքներ գնեն: Բայց դրա փոխարէն հետևեալ սերունդները կօգտուեն զարգացած արդիւնաբերութեան շահերով: Տուրքերը պէտք աստիճանաբար նւազեն, որպէսզի հայրենի ձեռնարկողները չկարողանան միևնոյն ցածր տեխնիկայի վրայ մնալ. իսկ երբ նրանք ընդունակ կլինեն օտարերկրեայ կապիտալիստներին հետ մրցել, այդ ժամանակ հովանաւորութիւնը պէտք է բոլորովին դադարի և տեղի տայ ազատ առետրին:

Այդպիսով, Լիստն ազատ մրցման դպրոցի հետ կուելիս ստիպւած է լինում արդէն որոշ չափով պատմական հայեցակէտի, զարգացման հայեցակէտի վրայ կանգնել:

Ինչքան բուրժուական տնտեսական գիտութեան հորիզոնը ընդարձակւում, անգլիական կապիտալիզմի սահմաններից ացնում էր, ինչքան դանազան երկրների ի թիւս որոնց և Անգլիայի փաստացի յաբաբերութիւնները զարգացման գործողութեան մէջ փոփոխւում էին, այնքան բուրժուական տնտեսագէտների համար աւելի դժուար էր լինում նախկին վիճակագրական հայեցակէտի վրայ մնալ. ինքը կեանքը ստիպեց նրանց գոնէ մասամբ ընդունել զարգացման դադափարը:

Անգլիայում 30-ական և Գերմանիայում 40-ական թւականներին առաջ եկաւ բուրժուական քաղաքատնտեսութեան «պատմական» դպրոցը: Այս դպրոցն ամենամեծ զարգացումն ստացաւ Գերմանիայում, որտեղ նրա աչքի ընկնող ներկայացուցիչներն էին՝ Րօզեր, Կնիս և Գիլգերբանդ:

Հին ուսմունքների քննադատութեան մէջ իրանց ժամանակի գերմանական կապիտալի շահերի հայեցակէտից մեկնելով, այդ տնտեսագէտներն, այլևս չէին պաշտպանում այն կարծիքը, թէ ազատ մրցման գէտներն, այլևս չէին պաշտպանում այն կարծիքը, թէ ազատ մրցման մէջ շահերի լիակատար ներդաշնակութիւն կհաստատուի, այլ գտնում էին, որ լիովին լիբերալ կազմը կարող է ամենամեծ արտադրութեան և ամենալաւ բաշխման հասնել: Զարգացման դադափարները էկոնոմիկային յարմարեցնելու մէջ, այս դպրոցը աւելի քան չափաւոր էր:

Ահա այն հիմնական գրութիւնները, որ այդ դպրոցը պաշտպանում էր գիտութեան մէջ:

Տնտեսական կազմը անփոփոխելի մի բան չէ, նա ընդունակ է զարգացման: Այս պատճառով նրան պէտք է ուսումնասիրել պատմա-

կանապէս, և ոչ թէ միայն վիճակագրականապէս,— նրա փոփոխութիւններով և ոչ թէ միայն այնպէս, ինչպէս որ նա ներկայ մոմենտումն է կամ ինչպէս որ նա տնտեսագէտի արտադրական երևակայութեան մէջ է ներկայանում: Քաղաքատնտեսութեան մեթոդը պէտք է ինդուկտիւ լինի, զլիսաւորապէս— վիճակագրական: Ուսումնասիրելով ազգային տնտեսութիւնը, պէտք է նկատել նրան իբրև մի բարդ ամբողջութիւն և ոչ թէ իբրև մասնաւոր տնտեսութիւնների հասարակ գումար. ուստի և սխալ է մասնաւոր տնտեսութիւնն ուսումնասիրելուց ստացած եզրակացութիւնները յարմարեցնել ազգային տնտեսութեանը, ինչպէս անում էին Մմիտը, Րիկարդօն և ուրիշները: Այնուհետև, տնտեսական հետազոտութեան մէջ պէտք է ի նկատի ունենալ ժողովրդական տնտեսագիտութեան մէջ պէտք է ի նկատի ունենալ ժողովրդական տնտեսագիտութիւնից, սովորոյթից, տիրապետող մտքերից ևայլն: Պէտք է նոյնպէս կտրել հին տնտեսագէտների այն հայեացքներից, թէ տնտեսական գործունէութեան մէջ մարդ միայն անձնական շահով է առաջնորդւում, պէտք է ի նկատի ունենալ և միւս զրդիչները, օրինակ՝ բարոյական զգացումը:

Այս հայեացքները, Մմիտի—Րիկարդօի կլասիկ դպրոցի հետ համեմատած, ամբողջակի առաջադիմութիւն չեն ներկայացնում: Այսպէս, անհատների տնտեսական կեանքի մէջ փոխանակական տնտեսութեան համար բացի անձնական շահից ուրիշ մղիչ ոյժեր ընդունելը— բարոյական բնույթի ոյժեր— միմիայն շփոթում է վերլուծութիւնը. իրականութեան մէջ, օրինակ՝ դուռ օտարասիրական դրդումների համար փոխանակական կեանքի մէջ տեղ չկայ. նրանք շղթայւած են և բացառիկ դէպքերում միայն կարող են երևան գալ: Անձնական-եսաւիրական զգացումների և ձգտումների վրայ հարկաւոր էր աւելացնել միայն նրանց շատ մօտ ազգակցական սօցիալական-եսաւիրական կամ դասակարգային ձգտումները, որոնք իսկապէս պայծառ երևան են գալիս տնտեսական կեանքի մէջ և նրա զարգացման համար անազնինշահակութիւն ունեն:

Տնտեսական գիտութեան մէջ «պատմական» դպրոցից շատ աւելի հետևողական և լրիւ կերպով պատմական տեսակէտ զարգացրեց Րօզերերդուս-Շագեցովը:

Պրուսական հարուստ կալւածատէր և մի ժամանակ մինիստր Րօզերերդուսը, էութեամբ, իւր ժամանակի գերմանական ազրարինների *) իդիօլօգն էր: Այս հանգամանքին ամենին չհակասեց նրա տնտեսական բաղիկալիզմի ինքնուրոյն գոյնը, որ նկատելի է Րօզերերդուսի գրածքների մէջ: Գերմանիայի կեանքի մէջ սուր կերպով հանդէս եկող դեռ կիսաֆէօդալական հողատէրերի և կապիտալիստների շահերի հակասութիւնները, այս խմբերից առաջինի դադափարական ներկայացուցչի մէջ հեշտութեամբ կարող էին կապիտալի յարաբերութիւնների աշխոյժ քննադատութեան հակումն դաստիարակել, իսկ բանւոր դասակարգի շահերը, որոնք այն ժամանակ ազրարիների շահերի հետ այնքան էլ ակներև հակասութիւն չունէին, յարմար յինակէտ էին ծառայում այդպիսի քննադատութեան համար: Մասնաւոր, որ Րօզերերդուսի տնտեսական բաղիկալիզմը, խիստ արտայայտելով, հա-

*) Գերմանիայում այն կուսակցութեան հետևող, որ պաշտպանում է հողատէրերի և գիւղատնտեսների շահերը: Ծան. Թարգ.

պետութիւնը այս նւագելու առաջը պէտք է առնէ. նա պէտք է օրէնքով որոշէ, թէ արտադրած ապրանքի արժողութեան որ մասը պէտք է բանւորին տալ և որը—կապիտալիստին և հողատիրոջը (այս դէպքում ագրարիներն էլ անշահ չէին մնայ, որոնք կփրկէին ազգային եկամուտի ընդհանուր գումարի մէջ երկրագործական բնտայի յարաբերական նւագումից, որ այդ ժամանակ արդէն նկատելի էր): Այս պլանը իրագործելու համար պետութիւնը պէտք է ճշտութեամբ որոշէ իւրաքանչիւր արդիւնքի աշխատանքային արժողութիւնը և հետևի այս արժողութեան փոփոխութիւններին: Դժուար չէ երևակայել, թէ այդ պիտի նախագծի կեանք մտցնել ինչպիսի ահագին դժուարութիւններ ու վտանգներ կ'առաջանան պետութեանը:

Բողբերդուսի հայեացքներին որոշ չափով հակադրում են Ամերիկայի տնտեսագէտ Հենրի Զօրջի հայեացքները, որ հանդէս եկան սրանից 20 տարի առաջ: Միացեալ-Նահանգների արագ զարգացող արդիւնարեւական կապիտալի իդիօլօգ Հենրի Զօրջը շատ բանում ֆիզիօկրատիկների ուսմունքն է վերաբնութագրում. ինչպէս որ ֆիզիօկրատները ըմբոստացել էին երկրագործ բարձագոյն դասակարգերի մեծաշնորհների դէմ, Զօրջն ևս ոտքի է կանգնում հողային բնտայի և ընդհանրապէս մասնաւոր հողատիրութեան դէմ: Զօրջի գործնական ծրագրերը ֆիզիօկրատների ծրագրից շատ աւելի արմատական է. նա «հողային տուրք» չի պահանջում, այլ հողն ազգային սեփականութիւն դարձնելը հողի «նացիօնալիզացիան» (պետականացում): Զօրջի թէօրիան էլ շատ նման է ֆիզիօկրատների թէօրիային այսպէս, օրինակ՝ նա կապիտալի «տոկոսը» հողի արտադրող ոյժով է բացատրում: Ամերիկայի և մասնաւոր Անգլիայի բուրժուական դասակարգերի մէջ Զօրջի ուսմունքը բազմաթիւ հետևողներ գտաւ:

Երբ հին քաղաքատնտեսութիւնը իւր յաջորդական զարգացման մէջ դադարեց բուրժուազիայի շահերին ծառայելուց, որի իդիօլօգները զրին այս գիտութեան հիմքը, այն ժամանակ գիտութիւնից բաժանւեց մի առանձին երկրորդական ճիւղ, որի առանձնաշատուկ գիծը հէնց այս շահերին ծառայելն էր:

Գիտութիւնը կեղծելու կարիքը միայն ներկայ դարում առաջ եկաւ: Այն տնտեսագէտները, որոնք սովորել էին իրանց նախորդներին բաց արած անխախտ, յաւիտենական օրէնքների վրայ հիմնել, հասկացան, որ այդ օրէնքները իրանց բնւորութիւնն ու մարդկանց մը տքիրի վրայ ազդելու ուղղութիւնը փոփոխում են: Տնտեսական հին օրէնքների սխախտութիւնը մթագնւեց, ապացուցւեց, որ այդ օրէնքները զարգացման որոշ աստիճանի համար են միայն, իսկ զարգացման այս աստիճանի համար նրանք հակասող եղան: Այդ ժամանակ սկսեց գոհնիկ տնտեսագէտների ժամանակը: Նրանց ձեռքում գիտութիւնը հակադրութեան փոխեց: Սրան միջանի օրինակներ բերենք:

Պետութիւն—Բիկարդօի աշխատանքային արժողութեան տեսութիւնը սովորեցնում է, որ ապրանքի արժէքը նրա մէջ պարունակող աշխատանքի քանակով է որոշւում: Այստեղից անգլիական ուսուցիչները եզրակացրին, որ աշխատավարձը պէտք է ամբողջ արդիւնքի արժողութիւնը լինի. մի սխալ, որ աշխատանքը և բանւորական ոյժը իրար հետ շփոնք թելուց է առաջացել. բանւորը իսկապէս ոչ թէ իւր աշխատանքն է թափում, այլ բանւորական ոյժը, ուստի և կապիտալիստական յարաբերութիւնների դէպքում նա պէտք է բանւորական ոյժի արժողութիւնը

թիւնն ստանայ և ոչ թէ իւր աշխատանքի արդիւնքի արժողութիւնը): Այս եզրակացութիւնն անկարող էին հերքել գոհնիկ շատագոյները, որոնք նոյնպէս չէին կարողանում աշխատանքն ու բանւորական ոյժը իրարից տարբերել:

Երբ անգլիայում, 12-ժամեայ օրւայ օրէնսդրական կանոնադրութիւնից յետոյ, հասարակական—տնտեսական զարգացումը հերթական դարձրեց բանւորական ժամանակի յետագայ կրճատման հաջքը, ձեռնարկողների մեծամասնութիւնը գտնում էր, որ եթէ նոր օրէնքն անցնի, իրանց շահերը պէտք է վնասւեն: Յանձին քաղաքատնտեսութեան ուսուցչապետ Սենիօրի, «Գիտութիւն» անմիջապէս հանդէս եկաւ և պնդեց, որ ամբողջ շահը բանւորական օրւայ 12-րորդ ժամի մէջ է ստեղծւում:

Սենիօրը շատ հասարակ էր դատում: Ենթադրենք, այն կտաւ, որ բանւորը 12 ժամւայ մէջ է կարողանում գործել, 7 ը. 20 կոպ. արժէ. հետևապէս, իւրաքանչիւր ժամում 60 կոպէկի կտաւ է գործւում: Բայց կապիտալիստը թելի և գործիքների վրայ 6 ըուրլի և բանւորին 60 կոպէկ է վճարել, շահը ընդամենը 60 կ. դուրս կգայ: Պարզ է, որ այս շահը վերջին 12-րորդ ժամւայ մէջ է ստեղծւել և եթէ այդ ժամը ոչնչացւի, գործարանատէրը ոչինչ չի ստանայ:

Ջատագովը աչքից բոլորովին բաց է թողնում այն փաստը, որ բանւորի նոր ստեղծած արժողութիւնը երբէք 7 ը. 20 կոպէկի չի համապատասխանում, այլ միայն 1 ը. 20 կոպէկի, որովհետև 6 ըուրլին գործիքների և նիւթերի արժողութիւնն է, որ ապրանքի—կտաւի արժողութեան մէջ է մտնում, որպէս նրա բաղադրիչ մասը: Ուրեմն, մի ժամում միայն 10 կոպէկի նոր արժողութիւն է ստեղծւում, և եթէ ժամում միայն 10 կոպէկի նոր արժողութիւն է ստեղծւում, շահը 10 կոպ. օրը մի ժամով պակսեցնենք, իսկ վարձը մնայ առաջւանք, շահը 10 կոպէկով միայն կպակասի և 60 կոպէկի փոխարէն՝ 50 կ. կմնայ: Իսկապէս, եթէ գործարանատէրը բանւորին 12 ժամւայ համար 6 ըուրլու պէս, եթէ գործարանատէրը բանւորին 1 ժամւայ համար այս բոլորից գործիքներ ու նիւթ է տալիս, ուրեմն 1 ժամւայ համար 5 ը. 50 կոպէկի. 50 կոպէկի հարկաւոր կլինի, իսկ 11 ժամւայ համար—5 ը. 50 կոպէկի. հարկաւոր կլինի, իսկ 10 կ. այս է կապիտալի աշխատավարձի հետ միասին կանէ 6 ը. 10 կ. այս է կապիտալիստի ծախսերի գումարը: Ապրանքն առաջւանքից 1/12-ով քիչ կը տալիստի ծախսերի գումարը: Այլ բան չկէ 7 ը. 20 կոպէկի, այլ 6 ը. 60 կոպէկի: պատրաստելի, այսինքն՝ ոչ թէ 7 ը. 20 կոպէկից հանած 6 ը. 10 կոպէկ, այլ հետևապէս, շահը կլինի 6 ը. 60 կոպէկից հանած 6 ը. 10 կոպէկ, այսինքն՝ 50 կոպէկ: Իսկ Սենիօրը, ակներև է, ենթադրում էր, որ 11 ժամւայ օրւայ նիւթի և գործիքների համար էլ առաջւայ պէս 6 ը. կգնայ. այն ժամանակ շահ ամենևին չէր ստացւի:

Ի միջի այլոց, գոհնիկ տնտեսութիւնը միշտ աշխատել է կապիտալիստների շահի համար այլ և այլ բարոյական արդարացումներ գտնել: Ամենասովորականներից մէկն այն էր, թէ շահը կապիտալիստի փաւորութիւնը մի ծառայութիւն է, որ վարձատրութիւն էլ պիտի ստանայ: Եւ իրօք, առանձին կապիտալիստների դասակարգը կարող է վատնել, բայց այդ արգեօք կապիտալիստների դասակարգը կարող է վատնել, բայց այդ արգեօք կապիտալիստների դասակարգը կարող է վատնել, նրա համար կապիտալը արտադրութեան միջոց է և վատնել ամբողջովին, այսինքն՝ սպառման իրերի փոխանակել, վճարականապէս

անհնար է, որովհետև ով կգնէր արտադրութեան այս միջոցները, եթէ կապիտալիստները մաքուր դասակարգը «շտայլութեան» մէջ ընկնէր: Եւ ընդհանրապէս տարօրինակ է պնդել, թէ մարդ «չափաւորութիւն է անում», երբ նա այնպէս է իւր կարողութիւնը գործածում, որ շահ ստանայ:

Որպէսզի բնորոշենք գոնիկ քաղաքատնտեսութեան դէպի բան-ւորներն ունեցած վերաբերմունքը, մի ֆրանսացի տնտեսագէտից մի ցիտատ բերենք:

«Քաղաքատնտեսութեան մէջ բանւորը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ երկ-րի կուտակած հիմնական կապիտալը, երկրի, որ միջոցներ է աւել բանւորի ոյժին սովորելու և լիովին զարգանալու: Հարստութիւններ արտադրելու նկատմամբ բանւորի վրայ պէտք է նայել իբրև մեքենայի, որի շինելու համար որոշ կապիտալ է ծախսւել և որը սկսում է տոկոս բերել այն օրէնսից, երբ բանւորը արդիւնաբերութեան օգտակար գոր-ծօնը կրաւնայ»:

Ռուս ջատագովներից մէկը աւելի հեռու է գնում: Գիտական այն տեսութեան առիթով, որ բացատրում է, թէ յաւելեալ արժէքը այն աւելորդն է, որ առաջ է գալիս արտադրողների գոյութեան միջոցներն ստեղծող աշխատանքի և հասարակական արտադրողական աշխատանքի տարբերութիւնից, նա նկատում է. աշխատող կամ կաթնատու տաւա-րը, անկասկած, աւելի շատ արդիւնք է պատրաստում, քան ինչ որ նստում է ձեռնարկողին և այսպիսով մարդկային բանւոր ոյժի հետ հաւասար հիմունքներով յաւելեալ արժէք է ստեղծում: Օրինակ՝ ձին կէս բանւորական օրւայ ընթացքում ծածկում է իւր դրամական ար-ժէքի որոշ բաժինը իրան պահելու ծախսերի հետ միասին, իսկ միւս կէս օրւայ աշխատանքը, տիրոջ համար յաւելեալ արժէք կազմելով, ամբողջապէս տիրոջ օգտին է մնում... Այսպիսով, ընտանի տաւարը դարձնելով հասարակական արտադրող դասակարգ, որ էական տար-բերութիւն չունի վարձու բանւորներից, նա այնուհետև խիստ հետե-ւողականօրէն տարածում է այս տրամաբանութիւնը նաև մեքենաների վրայ, ցոյց տալով, որ բանւորներին մեքենաներով փոխարինելիս՝ մարդկային բանւորական ոյժի վերոյիշեալ բնական պարզենների հետ կապւած առաւելութիւնների կորստեան մասին խօսք լինել չի կարող (այսինքն՝ աշխատանքի գործողութեան մէջ արժէք ստեղծելու ընդու-նակութիւն, երևի ջատագովի մեքենաներն էլ են «աշխատում»):—Այս-տեղ փոխանակական ֆետիշիզմը այն աստիճան ծայրայեղութեան է հասնում, որ համարեա իսկապէս հակադրութեան—բնական ֆետիշիզմի է փոխում:

Ընդհանուր տնտեսական դարգացման և տնտեսական գիտութեան զարգացման ազդեցութեան տակ կոպիտ ջատագովութեան դպրոցը պէտք է տեղի տար կոմպրոմիսի դպրոցին: Նոր դպրոցի ներկայացուցիչները գլխաւորապէս քաղաքատնտեսութեան ուսուցչապետներ էին, այն-պիսի մարդիկ, որոնք, շնորհիւ իրանց հասարակական միջին դիրքի, հոգեբանօրէն ամենից շատ էին հակաւած կոմպրոմիսի ձգտման ար-տայայտիչներ հանդիսանալու: Աւելի անհաշտ պահպանողական գոյն ունեցող տնտեսագէտները նոր դպրոցին «կատեղեր-սօցիալիստներ» անձիշտ մականունն էին տալիս. իսկ դպրոցն իրան անւանում է «բէա-լիստական», «սօցիալ-վերանորոգչական», «պատմա-բարոյագիտական» և այլն: «Կատեղեր-րեֆորմներ» անունն աւելի ճիշտ կարտայայտէր

այս ուղղութեան էութիւնը:

Իրանց տեսական հիմնական դրութիւններով կատեղեր-րեֆորմեր-ները շատ քիչ են տարբերում 40-ական թւականների գերմանական պատմական դպրոցից: Նրանցից շատերն աւելի լայն չափերով ընդու-նում են, որ հասարակական ձևերի պատմական փոփոխութիւնները հնարաւոր են: Շատերը յատկապէս ընդգծում են ընդհանուր-պետա-կան շահերի տնտեսապէս կազմակերպող նշանակութիւնը—մի ոյժ, որը պետք է, կարող է, և կուգե՞նայ իրականացնել հասարակական ար-դարացիութեան պահանջները և ոչ թէ դասակարգային ձգտումները: Մեծամասնութիւնը յատկապէս մեծ նշանակութիւն է տալիս այն ինք-նուրոյն և կարևոր դերին, որ խաղում են, նրանց կարծիքով, բարոյա-կան, օտարասիրական զգացմունքներն ու ձգտումները ալի-տեսական կեանքի մէջ (այստեղից է առաջացել դպրոցի «պատմա բա-րոյագիտական» անունը):

Իրանց գործնական ծրագրների մէջ կատեղեր-րեֆորմները հա-յեացքների խիստ զանազանակերպութիւն են ներկայացնում: Բէալիստ-ները, ընդհանրապէս, սօցիալական վերանորոգութիւնների կողմնակից-ներ են, բայց որովհետև յիշեալ դպրոցն իբրև կոմպրոմիսի դպրոց, ամենից մեծ չափով հէնց սրա մէջ է հանդէս գալիս, ուստի և շատ հասկանալի է, որ վերանորոգումներ ցանկանալու խնդրում դպրոցի իրանց իդէալներով համարեա բոլորովին պահպանողական են. օրինակ՝ Բրենտանօ, Հելդ, Շմօլեր, ուրիշները, օրինակ՝ Վազները, այս նկատ-մամբ որոշ չափով ուսուցիչներին են մօտենում, միայն թէ իրանց «պետական-սօցիալիստական» իդէալների իրականացումը խիստ հեռա-ւոր ապագային են վերագրում, իսկ ներկայի համար հնարաւոր են հա-մարում գործարանական օրէնսդրութեան շրջանի մէջ միջանի չափա-ւոր վերանորոգումներով բաւականանալ:

Բոլոր բէալիստները համաձայն են նորմալ ճանաչել այն-պիսի հասարակական կազմակերպութիւնը, որ ամենաընդարձակ ար-տադրութիւնը միացնում է արդար բաշխման հետ: Բայց թէ ինչ է տադրութիւնը միացնում է արդար բաշխումը, այդ մասին բէալիստները տարբերում են:

«Արդար բաշխումը», այդ մասին, կարծում է, թէ արդար բաշխումը պէտք է Շմօլերը, օրինակ, կարծում է, թէ արդար բաշխումը պէտք է իւրաքանչիւրին «ըստ ծառայութեան» վարձատրէ. ծառայութիւն ասե-լով նա տեսակ տեսակ հասկացողութիւններ ի նկատի ունի.—բարե-լով նա տեսակ տեսակ հասկացողութիւններ, աշխատանքներ, նոյնիսկ կապիտալ գործութիւններ, գիտութիւններ, աշխատանքներ, տես՝ սկզբնա- (այսինքն՝ իսկապէս կապիտալը կուտակման մասին եղած պարագրաֆները): Կան և կապիտալիստական կուտակման մասին եղած պարագրաֆները): Շմօլերի համար սօցիալական կազմի իդէալն այնպիսի մի հասարա-կութիւն է, որ զանազան կեանքերի մի ունեւելք է ներկայացնում, կուտակում է, որ զանազան կեանքերի մի ունեւելք է ներկայացնում, սակայն մի աստիճանից դէպի միւսն անցնելը չափազանց դիւրին է: Այս, ի հարկէ, շատ հաստատուն սխտեմ կըլինէր, որովհետև իւրա-քանչիւր ցածր աստիճան բոլոր բարձր աստիճանների ճնշումից իւր ցածր դրութեան մէջ կմնար. ակներև է, որ այս իդէալը բիւրօկրատիկ ծագումն ունի:

Բրենտանօի կարծիքով, ժամանակակից յարաբերութիւնների մէջ անորմալ է ոչ թէ այն, որ աշխատանքը ապրանք է դարձել, այլ որ այդ ապրանքը ամբողջովին այնպէս չէ, ինչպէս միւս ապրանքները, որ բանւորական ոյժ ծախողը գնողների հետ շուկայի մրցման հաւա-

սար պայմանների մէջ չի գտնուում: Բրենտանօի կածիքով, պայմանների այնպիսի փոփոխութիւն է ցանկալի, որի դէպքում երկու կողմի դիրքերն էլ շուկայում հաւասար կըլինէին. իսկ այս նպատակին կարելի է հասնել բանւորական ոյժ ծախողներին արհեստակցական միութիւններ կազմակերպելով, ինչպէս անգլիական տրէդ-ունիօնները: Պետութեան գործը կըլինի հեշտացնել այդպիսի միութիւններ կազմակերպելը կամ գոնէ չխանգարել կազմակերպութիւնը: Երբ բանւորական ոյժ ծախողը ոչ թէ առանձին անհատ է, տրէդ-ունիօնը, այն ժամանակ փոխանակութեան պայմաններն էլ հաւասար կըլինին և արդիւնքը կստանայ արդար բաշխում: Հետևապէս, արտադրութեան անկազմակերպութիւնը իւր ամբողջութեամբ Բրենտանօի համար այն հակասութիւնների հիմնական պատճառն է, որոնց վերացնելու համար և նա հոգս է տանում:

Ուրիշ բէալիստներ, օրինակ՝ Ագօլֆ Վադները, արտադրութեան կազմակերպութեան մէջ պետութեան ուղղակի միջամտութեանը շատ աւելի մեծ նշանակութիւն են տալիս, քան Բրենտանօն:

Ընդհանուր առմամբ, բէալիստական դպրոցը պատմական-վիճակագրական մեթոդով տնտեսական բազմաթիւ մասնաւոր հարցերի մըշակման նկատմամբ քիչ ծառայութիւններ չի մատուցել:

Վերացական-տնտեսական տեսութեան ձիւղի մէջ մենք պէտք է նկատենք նաև մեր ժամանակում կաֆեդրայի ներկայացուցիչների մէջ խիստ տարածւած արժէքի ուսումը, որ յօշոտի է «սահմանաւոր օգտակարութեան տեսութիւն» անունով: Այս ուսմունքը, չափազանց բարդ լինելու պատճառով, չենք կարող այստեղ բացատրել, այլ միայն նրա ելակէտը ցոյց կտանք, որահա թէ ինչու մէջ է կայանում: Արդիւնքը իւրաքանչիւր մարդու համար այս կամ այն «սուբեկտիւ արժէքն» ունի. այս արժէքը որոշուում է այն օգտակարութեամբ, որ ու է արդիւնք տալիս է որ և է անձի: Ամեն մի մարդ սուբեկտիւ կերպով, ըստ իւր է գնահատում որ և է ապրանք նրա օգտակարութեան համաձայն և դատում է, թէ ինչ կարող է զոհել նրանց ձեռք բերելու համար կամ ընդհակառակը: Փոխանակութեան ժամանակ այսպիսի գնահատութիւն և այսպիսի համեմատութիւն են անում թէ գնողներն և թէ վաճառողները, ըստ որում, այդ դէպքում սրանցից իւրաքանչիւրի համար «սուբեկտիւ արժէքը» տարբեր է, իսկ «սուբեկտիւ արժէքների» ընդհանրումով կորոշելի նրա օբեկտիւ, իսկական փոխանակական արժէքը: Ինչպէս մարդ իւր սուբեկտիւ գնահատութեան մէջ կարող է համեմատել տարբեր ապրանքներ և ինչպէս գնողների ու վաճառողների որ և է ապրանքի գնահատումների շարքը ապրանքի օբեկտիւ փոխանակական արժէքն է կազմում—այս բոլորը բացատրւում է «սահմանաւոր օգտակարութեան» ինքնուրոյն հասկացողութեան և դանաղան հաշիւների օգնութեամբ, սակայն այս բոլորն անհնար է միքանի խօսքերով բացատրել, ուստի և կանցնենք ցոյց տալու այն հիմնական հայեցակէտի թերութիւնները, որի վրայ Զեվօնս, Մենգեր, Բեմ-Բավերկ և ուրիշները հիմնել են «սահմանաւոր օգտակարութեան» ամբողջ տեսութիւնը:

Խնդիրը նրանումն է, որ մարդ ծնւում, ապրում զարգանում է հասարակութեան մէջ և ոչ թէ նրանից դուրս, և անձի հոգեբանութիւնն անհրաժեշտօրէն որոշուում է այն հասարակական միջավայրով, որի մէջ հոգեբանութիւնը կազմւում է: Ապրանքների սուբեկտիւ գնա-

հատումն ևս անհրաժեշտօրէն հասարակական պայմանների կախման ներքոյ է կազմւում: Վաճառողը կամ գնողը իւր սուբեկտիւ գնահատումների մէջ չի կարող չենթարկել շուկայում նրա կամքից անկախ գոյութիւն ունեցող օբեկտիւ գների, այնպէս որ նրանք կորոշեն սուբեկտիւ գնահատումը շատ աւելի մեծ չափով, քան ընդհակառակը: Խիստ շատ դէպքերում անհատը ընդհանրապէս չի կարող այս կամ այն ապրանքին ըստ օգտակարութեան գնահատում տալ և հագին խորամանկութիւններ է հարկաւոր, բացատրելու այն «սուբեկտիւ արժէքը» որ, օրինակ՝ միլիոնատէր-կապիտալիստի համար ունի նրանց ծախսած մի արշին արժան չիթը, կամ աղքատ կար անողի համար—այն շքեղ գլխարկը, որ նա չի կարող գործածել, կամ դազադագործի համար—դազաղը, որ նա արտադրում է առանց երբէք անձնական գործածութիւնն ի նկատի ունենալու: Սուբեկտիւ արժէքի թէօրեականները հարկադրւեցին ստեղծել իսկական սխալաստիկա, որպէսզի իրանց ուսմունքը փոխանակական գնահատման բոլոր իրական դէպքերի վրայ տարածւի:

Փոխանակութեան շրջանից ուղարկելով մեզ առանձին մարդկանց ներքին հոգեկան կեանքի գաղտնի տեղերը, սուբեկտիւ արժէքի թէօրեական հետազոտութեան մատչելի փաստերը բացատրւում է իրան անմատչելի փաստերով, տեսանելին բացատրւում է անտեսանելիով: Սա արմատական պակասութիւն է, որ թէօրեական տնտեսագէտի գիտական աշխատանքի համար անօգուտ է դարձնում:

Բուրժուական տնտեսագէտներն առաջ են քաշում սահմանաւոր օգտակարութեան թէօրեական, իբրև հակադիւր աշխատանքային արժողութեան տեսութեանը, որի վրայ յենւում են կապիտալի թշնամիները կապիտալիզմի դէմ վարած գաղափարական կռիւ ժամանակ: Երբ անգլիական ուսուցիչներն աշխատանքային արժողութեան թէօրեական գուրս հանեցին իրանց սխալ հետեւութիւնը, թէ արդիւնքի ամբողջ արժէքը «պէտք է աշխատանքին պատկանի», այն ժամանակ, ինչպէս տեսանք, աշխատանքային արժողութեան գաղափարի դէմ գուրս եկան հին սանք, աշխատանքային արժողութեան գաղափարի դէմ գուրս եկան հին գուրսիկ տնտեսագէտները: Երբ բանւոր դասակարգին կողմնակից տնտեսագէտների նոր սերունդը սկսեց բացատրել բանւորներին աշխատանքի թէօրեական ուրիշ, արդէն բոլորովին ձիւղ հետեւութիւնը—պրօլետարիատի և բուրժուազիայի դասակարգային շահերի անհաշտ հակասութիւնը—այն ժամանակ աւստրիական դպրոցն ու նրա բազմաթիւ սուբեկտիւ—այն ժամանակ աւստրիական դպրոցն ու նրա բազմաթիւ հետեւորդները արշաւանք սկսեցին աշխատանքային արժողութեան դէմ: Նրանցից շատերը, օրինակ՝ Բեմ-Բավերկ, բաց է ի բաց մատնացոյց են աւելար, «կեղծ վարդապետութիւններից»: Այնուամենայնիւ, նրանք ընդունում և ընդգծում են իրանց թէօրեական ջատագովական բնոյթը: Նոր տնտեսագիտութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները հանդիսանան ֆերդինանդ Լասսալ և Կարլ Մարքս:

Լասսալը բանւորական շարժման աւելի մեծ գործնական առաջնորդն էր, քան շարժման տեսութեան հեղինակը: Նա կարողացաւ լայն նորդն էր, քան շարժման տեսութեան հեղինակը: Նա կարողացաւ լայն կերպով կազմակերպել դեմոնական բանւոր դասակարգը, բացատրելով նրանց բանւորական կուսակցութեան երկու հիմնական գաղափարները. դասակարգային շահերի հակասութիւնը և քաղաքական իրաւունքների ու քաղաքական ոյժերի տնտեսական-դասակարգային նշա-

նակութիւնը: Նա ժողովրդականացրեց Րիկարդօի և Մարկսի տնտեսական տեսութիւնները: Լասսալը Րիկարդօի փոխ առաւ, գլխաւորապէս, աշխատավարձը կառավարող օրէնքների հասկացողութիւնը (Լասսալի «երկաթեայ օրէնք»): այս, ի հարկէ, նրա տեսութեան թոյլ կողմն էր: Ինչպէս տեսանք, բանւորական ոյժի արժէքն անփոփոխելի մեծութիւն չէ (Րիկարդօի և Լասսալի համաձայն՝ կենսական միջոցների անհրաժեշտ միւնիմումը), այլ փոփոխական է և կախած բանւոր դասակարգի կեանքի այն մակերևոյթից, որ ձեռք է բերում նա կապիտալի դէմ վարած կռիւ մէջ: Բայց այս տեսական թերութիւնը Լասսալի գաղափարական-կազմակերպչական գործի վրայ շատ քիչ ազդեց: Աւելի վըտանգաւոր կարող էր լինել Լասսալի հայեացքների միւս կէտը.— նրա յափշտակելի արտադրող ընկերութիւններով: Նա՝ հնարաւոր համարեց զարգացման և այդպիսի բանւորական միութիւնների տարածելու միջոցով քայլ առ քայլ մօտենալ կապիտալիզմի վերացմանը. իւրաքանչիւր այդպիսի միութեան մէջ նա տեսնում էր բարձրագոյն կազմի մասնակի իրագործումը— արտադրութեան միջոցների ու յաւելեալ արժէքի բանւորների ձեռքն անցնելը: Մենք գիտենք, թէ որքան սխալ է այդ գաղափարը. կապիտալիստական յարաբերութիւնների մէջ արտադրողական միութիւնները կամ կործանւում են և կամ բաժնետէրական դէպի կապիտալիստական ձեռնարկութիւններ են դառնում. բանւոր դասակարգի դրութիւնը նրանք չեն կարող բարելաւել, արտադրութեան բոլոր միջոցների՝ նրա ձեռքն անցնելը չեն մօտեցնում: Բայց նոյնիսկ այս կեղծ գաղափարը հանձարեղ առաջնորդի ձեռքերում, բանւոր դասակարգի զարգացմանը գուցէ շատ աւելի օգուտ բերեց, քան վնաս: Նա այդ գաղափարից հանեց այն հետեւութիւնը, որ բանւոր դասակարգի համար անհրաժեշտ է քաղաքական լիակատար իրաւագործութիւն և քաղաքական ոյժ, արտադրողական ընկերութիւններ կազմելու համար օգտւելու պետական ապարատից, որը բուրժուազիայի քաղաքական տիրապետութեան դէպքում չի կարող ընդարձակօրէն զարգանալ (ընդհանուր ընտրողական իրաւունքի կռիւ): Միևնոյն ժամանակ Լասսալը չտեսնեալ ոյժով պրօլետարական գիտակցութեան մէջ միացնող գաղափարներ մտցրեց— դասակարգային կռիւ, դասակարգային կազմակերպութեան, դասակարգային իդէալի գաղափարներ:

Ինչ վերաբերում է Կարլ Մարկսին, այստեղ նրա հայեացքների մասին առանձնապէս խօսելու կարիք չկայ. էապէս այս ամբողջ գիրքը նրա հայեացքների բացատրութեան է նւիրւած: Նա XIX դարու ամենամեծ գաղափարական կազմակերպիչն էր: Նա առաջինն էր, որ հասարակական զարգացման ուսմունքը գիտութիւն դարձրեց և գիտականապէս սահմանեց այս զարգացման ճանապարհը: Նրա ձեռքերում հասարակական գիտութիւնը սկսեց գործել և սօցիալական յառաջադիմութեան հզօր գործիք դառնալ:

6. ՀԱՍՍԱՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԵՒ ԴԵԳՐԱԴԱՅԻՍՅԻ ՊՐՈՅԵՍՍՆԵՐԸ ՄԵՔԵՆԱՅԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ:

Մրցումը, որ արտադրութեան կազմակերպւած չլինելուց է բըղխում, շարունակում է դարձեալ հասարակական յարաբերութիւնները փոփոխող ուժերից մէկը լինել. մեքենայական կապիտալիզմի շրջանում այս ոյժի գործողութիւնն աւելի սաստկանում է և միայն այն հետեւան-

քը չի ունենում, որ կապիտալը կենդրոնացնում է, այլ և առաջ է բերում տեսակ-տեսակ բարդ պրոցեսներ, որոնք ուղղւած են լինում մասամբ դէպի զարգացումը և մասամբ էլ դէպի հասարակական արտադրող ոյժերի դեգրադացիան:

Այս ոյժի հետ մասին հանգէս է գալիս և մի ուրիշը: Բանւոր ոյժ գնողի ձգտումը— հնար եղածի չափ արժան գնել այդ ոյժը և բանւորների ձգտումը— հնար եղածի չափ թանկ ծախել նրան— ընդհարելով առաջ են բերում զանազան փոփոխութիւնների մի ամբողջ շարք, որոնց էութիւնն այն հետեւանքն է ունենում, որ բանւոր դասակարգը զարգանում է կամ դեգրադացիայի ենթարկւում, որ բանւորի նիւթական և ապա անմիջապէս նրա կեանքի միւս բոլոր պայմանները բարելաւում են կամ վատթարանում:

Նախընթացի մէջ այս ոյժն ևս քննեց իբրև գնողի և ծախողի «մրցման», այսինքն՝ փոխանակութեան գործողութեան մէջ նրանց կռիւի մի առանձին, մասնաւոր դէպք: Բայց մեքենայական կապիտալիզմի շրջանում մրցման այս մասնաւոր ձևը մի առանձին բնոյթ և հասարակութեան կեանքի մէջ մի առաւ նախնայականութիւն է ստանում. առանձին բնոյթը կայանում է նրանում, որ բանւորական ոյժ գնողների և ծախողների անտաքօնիզմը (հակառակութիւն) տարածւում է ոչ միայն նրանց փոխանակական յարաբերութիւնների, այլ և ամբողջ իդէօլոգիայի հետեւապէս և հասարակական պրոցեսի զանազան ճիւղերի մէջ տեղի ունեցող բազմաթիւ կենսական արտայայտութիւնների վրայ, իսկ առանձին նշանակութիւնն արտայայտւում է հասարակական նոր ձևերի մի ամբողջ շարքով, որ առաջ են գալիս այս անտաքօնիզմից (դասակարգային կազմակերպութիւններ, գործարանական օրէնսդրութիւն և այլն):

Վերոյիշեալ երկու ոյժերի—մրցման և բանւորական շարժման անդադար սուր կերպարանք ստացող աղդեցութեան տակ ընութեան դէմ մղող հասարակական կռիւը, ընդհանրապէս, այնպիսի արագընթաց զարգացումն է երևան հանում, որպիսին նախընթաց հասարակական կազմերից և ոչ մէկը չէր տեսել:

ա) ձգնաժամներ

Մրցման տարերային ոյժը կապիտալիստական արտադրութեան անսահման ընդարձակման ձգտումն է առաջ բերում: Իւրաքանչիւր առանձին ձեռնարկող չի կարող չենթարկել այս ձգտմանը, չի կարող ձեռնարկութեան ընդարձակելը և նրա տեխնիկայի զարգացումը կանգնեցնել. այլապէս նա մրցման մէջ շատ հեշտութեամբ կարող է յաղթւել միւս աւելի եռանդուն կապիտալիստներից:

Վաճառքի համար արտադրելով, կապիտալիստը, ի հարկէ, հասկանում է, որ արտադրութիւնն ընդարձակելը անօգուտ կլինի, եթէ

ապրանքը չի ծախսում: Սակայն, բացի այդ, նա հասկանում է, որ եթե արտադրութիւնը կրճատէ, այս ևս օգտակար չի լինի. շուկայում ընդհանուր դրութիւնը դրանով նա չի փոխում, որովհետեւ միայն մէկը շատ քիչ նշանակութիւն ունի. այս դէպքում շահում են միայն նրա ախոյեանները, որոնք այնուհետեւ աւելի մեծ շահով կընդարձակեն իրանց ձեռնարկութիւնները. և նոյնիսկ եթէ շուկաները անգոհացուցիչ լինեն, այդ դէպքում առանձնապէս նրա ձեռնարկութիւնը, իբրեւ մանր ձեռնարկութիւն, գների իջնելով շատ աւելի հեշտութեամբ կարող է կորստի մատնել: Բացի այդ կապիտալիստը յոյս է գնում և այն հանգամանքի վրայ, որ գներն իջնելով՝ պահանջը պէտք է մեծանայ և որ հետևապէս, աշխատանքի մեծ արտադրողականութիւնը նրա ձեռնարկութեան մէջ ինքը շուկայ կստեղծէ իւր համար:

Արտադրութեան արագ ընդարձակումը բոլոր ձեռնարկութիւններին մէջ վաղ թէ ուշ յանգում է կապիտալիստական գերարտադրութեան:

Կապիտալիստական արտադրութիւնը ապրանքներ, այսինքն՝ արդիւնքներ է ստեղծում շուկայի, վաճառքի համար: Ուրեմն, աճող արտադրութիւնն աճեցնում է և շուկայում ապրանքների առաջարկութիւնը և հետևապէս, իւր սովորական ընթացքի համար համապատասխան աճող պահանջի կարիք է ունենում: Եթէ արդիւնքների պահանջը չի համապատասխանում արդիւնքների արտադրութեան քանակին, յետ է մնում, այդ դէպքում գների ընդհանուր անկումն է կատարւում և ամբողջ հասարակական արդիւնքը մասամբ արժողութիւնից պակաս է ծախսւում և մասամբ էլ ամենևին չի ծախսւում: Արտադրութեան սովորական ընթացքն էապէս խանգարւում է. ձեռնարկութիւնների ահագին մեծամասնութիւնը փաստւում է:

Բայց ինչպէս է լինում, որ բոլոր կապիտալիստական արդիւնքների շուկայի պահանջը առաջարկութիւնից քիչ է դուրս գալիս:

Հասարակական արտադրութիւնը ոչ միայն ընդարձակւում է, այլ և այս ընդարձակումը աւելի աճող արագութեամբ է կատարւում, որովհետեւ այս աճման պատճառը—մրցումը—հետզհետէ աւելի մեծ ոյժով է գործում, նայած թէ ինչ չափով է կապիտալը գոյութիւն ունեցող շուկաները գրաւում և որքան նոր շուկաներ որոնելն աւելի դժւարանում է: Մինչդեռ պահանջի փոփոխութիւններն ուրիշ օրէնքով են կատարւում:

Կապիտալիստական հասարակութեան մէջ պահանջը ոչ թէ ուղղակի հասարակութեան անդամների ունեցած այս կամ այն արդիւնքի կարիքով է որոշւում, այլ անդամների գնող ոյժովը: Փոխանակական հասարակութիւնը, բնական հասարակութեան հակառակ, ընդունում է միմիայն այնպիսի կարիք, որը միացած է նրան բաւարարութիւն տալու վճարքի միջոցների հետ: Շնորհիւ այս հանգամանքի, կապիտալիստական հասարակութեան մէջ լիովին հնարաւոր է և իսկապէս էլ լինում

է, որ, օրինակ՝ բնակչութեան մէջ ցորենի չափազանց կարիքի հետ լինում է և ցորենի պահանջի պակասութիւն. արդիւնքն արտադրւած է խիստ մեծ քանակով և ի դուր փառւում է շտեմարաններում, որովհետեւ որոնք որ ցորենի պահանջ ունեն, վճարելու միջոցներ չունեն:

Պահանջի վերաբերմամբ զարգացող կապիտալիստական արտադրութիւնը երկու հակադիր միտումներ է երևան հանում: մէկը ուղղւած է պահանջի մշտական մեծացնելուն, միւսը—փոքրացնելուն: Առաջին միտումը բղխում է այնպիսի փաստերից, ինչպիսին է՝ տեխնիկայի առաջադիմութեան շնորհիւ գների իջնելը, որը արդիւնքները գնողների աւելի լայն շրջանի համար է մատչելի դարձնում, —ինչպէս փոփոխական կապիտալի և յաւելեալ արժեքի աճումը, որ պայմանաւորւած է արտադրութեան ընդհանուր ընդարձակմամբ և ցոյց է տալիս դանազան դասակարգերի գնման ոյժի մեծանալը, ինչպիսին է նոր շուկաներ որոնելն և այլն: Երկրորդ միտումի հիմքը մի կողմից ձեռնարկութիւնների կենդրոնացման առաջադիմութեան մէջ մանր բուրժուազիայի և կապիտալիստ դասակարգի պրօգրեսիւ նւազումն է, այսինքն՝ աւելի մանր և թոյլ ձեռնարկութիւններին ճնշելը ու դուրս քշելը խոշորներից և ուժեղներից. միւս կողմից մեքենաների՝ բանւորներին դուրս անելը, որ առաջ է բերում արտադրութեան մէջ մասնակցողների և աշխատավարձ ստացողների պակասումն, առաջինն էլ, երկրորդն էլ սպառողների գնման ոյժի նւազումն է նշանակում:

Այս երկու միտումների կռիւն որոշւում են շուկայի պահանջի ընդհանուր գումարի փաստացի փոփոխութիւնները: Արդիւնաբերական կապիտալի զարգացման աւելի վաղ շրջաններում առաջին միտումը չափազանց զօրեղ է. կապիտալի համար՝ փոխանակական յարաբերութիւնների մէջ ընկած ոչ կապիտալիստական երկրների և հասարակութեան ոչ կապիտալիստական դասակարգերի հաշիւն կատարւած շուկայի մշտական ընդարձակումը և մասամբ նոր ունոր ձեռնարկութիւններ ստեղծելու անընդհատ շարունակող գործողութիւնը այն հետևանքն են ունենում, որ արագ աճող պահանջը հասնում է առաջարկութեանը, կամ նոյն իսկ անցնում է նրանից: Սակայն, ինչ չափով որ կապիտալիզմը ընդգրկում է բոլոր երկրները և հասարակական տնտեսութեան բոլոր ճիւղերը, նա աւելի ևս հարկադրւած է լինում նախկին շուկաների ընդարձակումով բաւականանալ, հնարաւորութիւն չունենալով նորերը գտնել: Նոր ձեռնարկութիւնների առաջանալը հետզհետէ աւելի հազադէպ է դառնում, որովհետեւ աճում է և ձեռնարկութիւնն սկսելու համար անհրաժեշտ կապիտալի քանակը: Այդպիսով՝ պահանջի ընդարձակման համար նախկին պայմաններն աւելի անբարենպաստ պայմաններով են փոխարինւում: Միևնոյն ժամանակ սաստկանում է պահանջը նւազեցնելու միտումը. տեխնիկական առաջադիմութիւնը, հետզհետէ աւելի արագ կատարւելով, աւելի շատ է սահմանափակում գործ ունե-

ցող բանւորներ թիւը, որոնք, աշխատավարձ ստանալով, աւելի վստահելի գնող են հանդիսանում, որովհետեւ միմիայն անհրաժեշտ են գրնում. կապիտալի կենդրոնացնող գործողութիւնը, քչացնելով ձեռնարկութիւնների թիւը, փոքրացնում է գնող—կապիտալիստների թիւը: Ինչքան սաստկանում են պրօցեսները, որոնց գործողութիւնն ուղղւած է պահանջի նւազեցնելուն, այնքան պահանջի աճումը պէտք է դանդաղի, թէկուզ նա դեռ շարունակւի էլ, ինչպէս սովորաբար նկատւում է իրականութեան մէջ:

Ուրեմն, մեր առջև երկու պրօցես կայ. մի կողմից՝ արտադրութեան անընդհատ աճումը, միւս կողմից՝ արտադրութեան արդիւնքների պահանջի ընդարձակումը. առաջին պրօցեսի արագութիւնը շարունակ աճում է. երկրորդի արագութիւնը, որ թէև սկզբում խիստ մեծ է լինում, աստիճանաբար նւազում է: Ակներև է, որ վաղ թէ ուշ արտադրութիւնը պէտք է պահանջին գերազանցէ, պէտք է «գերարդատւութիւնը» վրայ հասնի: Թէ արտադրութիւնն անվերջ ընդարձակելու միտումը և թէ պահանջի աճումը դանդաղեցնող ազդեցութիւնները մի ընդհանուր աղբիւրից են բղխում, մի ընդհանուր պատճառ ունին—մրցումը, այսինքն՝ իսկապէս ձեռնարկութիւնների մէջ եղած հասարակական կապի անկազմակերպ ընաւորութիւնը: Հետևապէս՝ գերարտադրութիւնն առաջացնելու ձգտման արմատը հէնց կապիտալիստական սխտեմ ունեցող յարաբերութիւնների հիմքերի մէջ է գտնւում:

Գերարտադրութեան երևոյթներն առաջին անգամ բաւականին որոշ կերպով հանդէս են գալիս XXI դարու առաջին քառորդում, երբ մեքենայական կապիտալիզմն արդէն աչքի ընկնող առաջադիմութիւնների արեց, մանուֆակտւրային կապիտալիզմն այս երևոյթները չգիտէր, որովհետև նրան յատուկ չէր արտադրութեան այդպիսի սրընթաց զարգացումը և սրովհետև շուկաների ընդարձակման համար հազդին թւով ոչ կապիտալիստական երկրներ կային:

Ընդհանուր գերարտադրութիւնն արտայայտւում է, այսպէս կոչւած, արդիւնաբերական ձգնաժամերի մէջ: Արդիւնաբերական ձգնաժամը հասարակական տնտեսութեան ամբողջ սխտեմի մի խոր և ընդարձակ ցնցումըն է ներկայացնում, պէս-պէս երևոյթների մի բարդ կազմութիւն, երեւոյթներ, որոնք ահռելի և սպառնալի բնոյթ ունեն.—գների խիստ անկումն, բազմաթիւ ձեռնարկութիւնների քայքայումն, մասսայական գործազրկութիւն և այլն: Այդպիսի ցնցումները խիստ և սուր ձևով մինչև անցեալ դարու 70-ական թւականները պարբերաբար կրկնւում էին:

Որպէսզի պարզենք, թէ ինչու գերարտադրութիւնները ոչ թէ աստիճանաբար էին երևան գալիս, օրինակ՝ շուկաների բացայայտ և դանդաղ լցւելով և գների դանդաղօրէն անկումով, այլ արագ, իսկական «ձգնաժամերի» ձևով, պէտք է ի նկատի ունենալ հետևեալը: Կապիտալիստական արտադրութեան անկազմակերպ լինելու շնորհիւ, ոչ մի

ձեռնարկող չի կարող ճշգրիտ տեղեկութիւններ ունենալ ոչ արդիւնաբերութեան դրութեան մասին իւր ամբողջութեամբ, և ոչ էլ նրա առանձին ճիւղերում եղած իրերի դրութեան մասին: Ծշմարիտ է, բոսային կազմակերպութիւնը հնարաւորութիւն տալիս է միջանի այդպիսի տեղեկութիւններ ստանալ, սակայն ամբողջ արտադրութեան արագընթաց աճման և պահանջի աչքի ընկնող տատանումների դէպքում նա արտադրութեան ընդհանուր չափերի և պահանջի ընդհանուր գումարի փոփոխւած յարաբերութիւնների մասին դատելու միջոցներ չի տալիս: Այդպիսով, արտադրութեան արագ ընդարձակումը շարունակւում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ պահանջը դեռ գոհացուցիչ է, այլև այն ժամանակ, երբ առաջինի ու երկրորդի համապատասխանութիւնն արդէն խանգարւած է: Թագնւած գերարտադրութիւնն արդէն գոյութիւն ունի, բայց դեռ ոչ մի բանով չի յայտնւում. գործարանատէրը իւր գործը շարունակւում է ոչ միայն նախկին չափերով, այլ դեռ աւելի ընդարձակ, ենթադրելով, որ գնողներ կգտնի, ինչպէս մինչև այժմ գտնւում էր. մեծ քանակով գնող առևտրականը նրանից հազդին քանակութեամբ ապրանք է գնում, յոյս դնելով մշտական պահանջի և ապրանքի անյապաղ շահագիտական վերածախման վրայ: Արտաքուստ իրերի դրութիւնը բոլորովին բարենպաստ է ներկայանում և դրանով գերարտադրութիւնն աւելի սաստիկ է աճում:

Վերջապէս, հասնում է բոլէն, երբ գերարտադրութիւնը ստիպողական կերպով մերկանում է նրանով, որ միջանի տեսակ ապրանքների գնողները պակասում են: Այս ապրանքների գինը կտրուկ կերպով իջնում է և քայքայւում են արդիւնաբերական և առևտրական այն բազմաթիւ ձեռնարկողները, որոնք յիշեալ ապրանքներն են շուկայ հանում. իսկ միւսներն էլ ստիպւում են կրճատել կամ ժամանակաւորապէս կանգնեցնել իրանց արտադրութիւնը: Այդպիսով, հասարակական տնտեսութեան մի ճիւղի մէջ արտադրութեան խիստ կրճատումն է տեղի ունենում իւր բոլոր հետևանքներով, որոնք արտայայտւում են աշխատավարձի իջնելով, գործազրկութեամբ և այլն: Շնորհիւ այն աշխատանքի հասարակական բաժանմամբ կազմւած հանգամանքի, որ աշխատանքի հասարակական բաժանմամբ կազմւած արտադրութեան զանազան ճիւղերի մէջ սերտ կապ կայ, ձգնաժամի մէջ են ընկնում նաև միւս ճիւղերը, օրինակ՝ նրանք, որոնք առաջինին նիւթ են հայթայթում և նրանք, որոնք գործիքներ են մատակարարում. այնուհետև նրանք, որոնք միևնոյն ձևով կապւած են այս վերջինների հետ և այլն: Գործազրկութեան աճումը բանւորական ոյժի ջիւղների հետ և այլն: Գործազրկութեան աճումը բանւորների գործազրկութեան առարկաների պահանջի նւազումը, այսինքն՝ գերարտադրութեան առարկաների պահանջի նւազումը արտադրութեան համապատասխանութիւն և ձգնաժամ է առաջացնում արտադրութեան համապատասխան ճիւղերի և ապա—սրանց հետ անմիջապէս կապւած միւս ճիւղերի մէջ:

Այսպիսով, միասին ձգնաժամի մէջ են մտնում երկու տիպի գե-

բարտադրութիւններ. նախ՝ բացարձակը, որ արտադրութեան՝ պահանջից անցնող աճումից է կախած և երկրորդ՝ լարաբերականը, որ պայմանաւորւում է արդէն գործերի ընդհանուր խանգարումից առաջացած պահանջի նւազումով, ձեռնարկութիւնների խորտակելով, գործազրկութեամբ և այլն. առաջինը այդ օրինակ ճգնաժամերի մէջ հիմնական երեւոյթ է լինում, երկրորդը—երկրորդական, որ միանալով առաջինի հետ, խիստ սաստկացնում և սուր կերպւորանք է տալիս նրա ազդեցութեանը:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ընդհանուր տնտեսական խորտակման մեջ արտադրութեան միւս ճիւղերի հետ անխուսափելի մասնակցութիւն ունի առևտրական ու կրեդիտային գործը: Հարկաւոր է միայն աւելացնել, որ այս կամ այն տեսակի արտադրութիւնը հէնց իւր բնաւորութեան շնորհիւ առանձնապէս զօրեղ ցնցման է ենթարկւում. անգոհացուցիչ պահանջի ազդեցութիւնն ամենից աւելի անմիջապէս օրէն առևտրականներն են կրում. իսկ քանկիրները թէ իրանց բազմաթիւ պարտապանների քայքայելուց են վրասւում, որոնք դադարում են վճարելուց, և թէ ժգնաժամից վախեցած փողատուների անչափաւոր պահանջներից, որոնք շտապում են փողերը բանկից իրանց ձեռքը ձգել: Իսկ առևտրականների և բանկիրների աւելելը խանգարում է նաև նրանց հետ գործ ունեցող բազմաթիւ արդիւնաբերական կապիտալիստների գործերը և այլն:

Այսպէս, ճգնաժամի երևոյթը արտադրողական կեանքի միջանի բաժանմունքներից տարածւում է միւսների վրայ: Այս բանի մէջ է երևում կապիտալիստական կազմակերպութեան խիստ բարդութիւնը և կապակցութիւնը: Բնական տնտեսութեան շրջանում, երբ առանձին խմբերը համարեա կղզիացած կեանքով էին ապրում, այդպիսի բան չէր կարող լինել. նոյնիսկ մի քանի խմբերի կատարեալ կորուստը միւսների վիճակի վրայ քիչ էր ազդում: Մանր-բուրժուական հասարակութեան մէջ տնտեսութիւնների մէջ եղած կապն արդէն աւելի զարգացած է, բայց իւրաքանչիւր այդպիսի դէպքում այդ կապը նրանց համեմատաբար ոչ մեծ թւի համար է քիչ թէ շատ սերտ հանդիսանում,—և տնտեսական կեանքի խանգարումը ամեն տեղ չի տարածւում: Կապիտալիստական հասարակութիւնը իւր աշխատանքի խիստ զարգացած բաժանմամբ այս տեսակէտից նմանւում է բարձրագոյն օրգանիզմներին, մինչդեռ նախընթաց հասարակական ձևակերպումը կարելի է համեմատել ստորին օրգանիզմների հետ. թէ մարդու մարմնի մի մասը աւերւում է, ամբողջ կազմածքն է ծանր ճգնաժամ կրում, այն-պէս որ փաստակար ազդեցութիւնը ներգործութեան տեղից ամենահեռու գտնւած օրգանների վրայ իսկ անդրադառնում է. ընդհակառակը՝ որ և է պօլիպի կամ որդի, որի մարմնի մասերի մէջ կենսական գործունէութիւնը թոյլ է բաժանւած, մի տեղի խիստ փաստիլը կազմածքը

միւս մասերի վրայ շատ թույլ ազդեցութիւն է ունենում:

Տիպիկ, սուր ճգնաժամի երևոյթիները ծաղկած դրութիւնից զարմանալի արագութեամբ դէպի խորտակումը դիմելով են բնորոշուում: Մինչև ճգնաժամի սկիզբը արդիւնաբերութիւնն արագ աճում է և բոթաբեր օրւայ նախօրեկին կենդանութիւնը ծայրայեղ աստիճանի է հասնում: Արտադրութեան քանակը հսկայական է, բայց ապրանքները լաւ են գնում, շուկաները, ըստ երևոյթին գոհացուցիչ են: Մեծ քանակով գնող առևտրականները գնում են գործարանատէրերից կամ իրարից, մանր առևտրականները — առաջիններից. շահագէտները գնում են վերածախման համար, պահանջի կեղծ աճումն են ստեղծում: Թէ կապիտալիստները և թէ բանւորները իրանց աւելի լաւ են զգում, քան երբ և իցէ: Ապրանքների աւելորդը հետզհետէ աւելի է կուտակւում: Թագնւած հիւանդութիւնը զարգանում է հասարակական կազմը — ածքի ներսում: Եւ այդ հիւանդութիւնը միայն այն ժամանակ է բռնկում, երբ արդէն զգալի աստիճանի է հասնում. հէնց այդ է պատճառը, որ նրա երևան գալը այդպէս սոսկալի լարւած է լինում:

Սնորսակման մօտիկ նշանը սովորաբար ամենաշահադիտական ընա-
ւորութիւն ունեցող ձեռնարկութիւններէ կործանումն է հանդիսանում,
որոնց կեղծ ծաղկումը բօրսայական արհեստական միջոցներով էր
առաջացել: Լուր է շրջում առաջին, երկրորդ, երրորդ ֆիրմայի սը-
նանկանալու մասին: Կրեդիտի շրջանը, որ տնտեսական կազմաճքի
ամենազգայուն մասն է, անյապաղ իւր վրայ է ցուացնում առաջացած
ցնցումը և սոսկալի ոյժով անդրադարձնում է, որպէս կրեդիտի ճրգ-
նաժամ:

Կրեդիտը հիմնված է վստահութեան զգացման վրայ, իսկ մարդկանց զգացումները փոփոխական են: Հասարակական տնտեսութեանը սպառնացող իւրաքանչիւր հարւածի դէպքում թէ խոշոր և թէ իրանց կապիտալիստների համար երկիւղ է տիրում: Որտեղ թագաւորում է սարսափը, այնտեղ կորչում է վստահութիւնը և կրեդիտն ընկնում է: Կրեդիտային գործերը զաղալում են: Որտեղ հնարաւոր է, աշխատում են տւած փողերը յետ ստանալ: Փող են փնտռում, փող ու փող, տում են տւած փողերը յետ ստանալ: Փող են փնտռում, փող ու փող, որովհետեւ այլևս մարդկանց չեն հաւատում, այլ միայն փողին: Յանկարծաստ երկիւղ է տիրում բօրսային առևտրականներին, բանկիրներին և ըննադատներին, բանկերը պաշարւում են փողատուների խմբերով: Շատ բանկեր, որ հարկադրւած են պարտատէրերին վճարել, բայց պարտապաններից փող չստանալով, կորստի են մատնւում. նրանց յետևից քայքայւում են նրանց փողատուները—կապիտալիստները: Երանց յետևից քայքայւում են նրանց փողատուները—կապիտալիստները:

Առևտրական և արդիւնաբերական ձեռնարկողները փողի համար տենդային արագութեամբ շտապում են ծախել ապրանքները, մինչդեռ պահանջն աւելի է կրճատուում, որովհետեւ բոլորն աշխատում են փո-

դերը իրանց ձեռքերում պահել: Շուկաները լցւում են ապրանքներով և գները մինչև ամենավերջին աստիճանի իջնում: Մէկը միւսի յետեւից ընկնում են արգէն արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնները, իսկ անփաստ ֆնացողները կրճատում կամ կանգնեցնում են արտադրութիւնը: Պահեստի բանակի թիւն իսկոյն հարիւր հազարների է բարձրանում, որոնց թւի մէջ մտնում են և հազարաւոր քայքայած կապիտալիստներ. ով որ կապիտալիստական մտքով թոյլ է, կորչում է. բայց և ուժեղների դրութիւնն էլ վատ է լինում:

Ճգնաժամի օրերից յետոյ սկսւում է դադարի շրջանը: Նոր խոշոր խորտակումներ չեն լինում, բայց բարելաւում էլ չկայ. արտադրութիւնն ու շուկան ճնշւած դրութեան մէջ են:

Շուկայում ահագին քանակութեամբ ապրանքներ սկսում են քիչ—քիչ հալւել, նւազել: Խոշոր ձեռնարկութիւնները մէկը միւսի յետեւից աստիճանաբար կաղզուելում և սկսում են գործն ընդարձակել. քայլ առ քայլ դադարից անցնում են դէպի չափաւոր բարգաւաճում: Արտադրութիւնը դարձեալ առաջւայ չափերին է հասնում և դեռ աւելի գերազանցում: Այս դէպքում դուրս է գալիս, որ նախկին մանր ձեռնարկութիւններից շատերն անհետ կորել են և ձեռնարկութիւնների ընդհանուր թիւը պակասել է: Կենդանութիւնն աճում է: Արտադրութեան զարգացումը նորից անդուսպ սրընթացութիւն է ստանում: Պատճառների կրկնութիւնն առաջ է բերում հետեւանքների կրկնութիւն և բարգաւաճման ծայրագոյն աստիճանից յետոյ նոր ճգնաժամ է վրայ հասնում:

Երևոյթների այս ամբողջ շրջանը ներկայ դարում արգէն միջանի անգամ կրկնւել է: Արտադրութեան առաջին ընդհանուր ճգնաժամը տեղի ունեցաւ 1825—26 թւին. երկրորդը—36—37 թւին, ապա 47 և 57 թւականներին. մինչև այս ժամանակ պարբերականութիւնը բաւականին ճիշտ էր, շարունակ տասը տարի միջոց էր լինում: Այնուհետև յաջորդեց 1873 թւի համաշխարհային ճգնաժամը: Այս ճգնաժամը իւր ոյժով և երկարատևութեամբ բոլոր նախընթացներին գերազանցեց տարածւելով երկրից երկիր, նա շարունակեց մի քանի տարի—մինչև 1878 թւականը: Այնուհետև, մինչև 90-ական թւականների սկիզբը լայն և ընդհանուր բարգաւաճում չէր նկատւում, դադարն էր տիրապետում: Բայց սակաւ առ սակաւ դադարը նորից փոխարինւեց համաշխարհային արդիւնաբերական ճոխ բարգաւաճմամբ և մի քանի տարւայ ամենաշխոյժ կենդանութիւնից յետոյ, 99 թւին նոր ճգնաժամ ապրանքային ամենաճիւղի կենդանութիւնից յետոյ, 99 թւին նոր ճգնաժամ սկսւեց, որը մի առանձին ոյժով ջախջախեց Ռուսաստանը, բայց ամեն տեղ յայտնւեց: Այս ճգնաժամը տեղից մի քանի տարի և հսկայական ծաւալ ունէր:

Ճգնաժամների յետագայ զարգացման հարցի առիթով պէտք է երկու տարբեր կարծիքներ նկատենք:

Միջանի հայեացքներով, ճգնաժամերն այսուհետև էլ պէտք է նոյն խիստ ձեռով կրկնւեն, ինչպէս առաջ, միայն թէ ժամանակամիջոցները շատ աւելի երկար կլինին: Կապիտալիստական մեխանիզմի միջանի անգամ աճած հսկայական ընդարձակութիւնն ու բարդութիւնը ոյժերի հաւասարակշռութիւնը խանգարող աւելի զօրեղ ազդեցութիւն է պահանջում, որպէսզի ճգնաժամը բռնկւի. այս յապաղումին օժանդակում է և հասարակական կեանքի մասնաւոր շրջաններում եղած տարբերի փոխադարձ յարմարութիւնը, որ ստեղծւել է, օրինակ՝ բօրսայական կազմակերպութեան զարգացման շնորհիւ և առաջնանից շատ աւելի ընդարձակ է: Բաշխւելով համաշխարհային կապիտալիզմի ամբողջ շրջանում, համաշխարհային գերարտադրութիւնը պէտք է շատ աւելի զօրեղ աստիճանի հասնի, որպէսզի սուր և խիստ կերպարանքով արտայայտուի: Բայց դրա փոխարէն այս արտայայտութիւնները պէտք է շատ աւելի լարւած ու զարնուրելի լինեն: Բացի տեսական հասկացողութիւններից, այս հայեացքի օգտին են խօսում նաև 57 և 73 թւականների ճգնաժամերի տասնըվեցամիայ միջոցը և մանաւանդ վերջին ճգնաժամերի ահւելի ոյժը:

Միւս հայեացքով՝ ճգնաժամերի ընդթն է փոխւում: Նրանց միջի ուրախ ժամանակամիջոցները հետզհետէ կարճանում են, ճգնաժամի և անշարժութեան շրջանները կցւելով իրար, նախկին տասնամիայ շրջագծի հետզհետէ աւելի մեծ մասն են դրւում: Գերարտադրութիւնը հանդէս է գալիս արդիւնաբերական խոփակական հարստարահարութեան ձեռով, որ աստիճանաբար մշտական երևոյթ դառնալով, հնարաւոր չի դարձնում այն զօրեղ կենդանութիւնը, արտադրական կեանքի այն լարւած առաջադիմական ընթացքը, որ անխստափելիօրէն ճգնաժամով է վերջանում: Բայց ճնշումը հետզհետէ աւելի խորն է գնում. արտադրական կեանքը խանգարելու միտումն անդադար սաստկանում է: Այս հայեացքը ներկայումս աւելի քիչ հիմունքներ ունի, քան նախընթացը, բայց նախքան վերջին ճգնաժամի սկսւելը, նա էր տիրապետող հանդիսանում:

Կապիտալիստական արտադրութեան մասնաւոր ճգնաժամերը ընդհանուրներից նրանով են տարբերւում, որ, նախ՝ առաջինների ծագումն աւելի մասնաւոր ընդթ ունեցող պատճառներից է, քան կապիտալիզմի գերարտադրութեան միտումը, և երկրորդ՝ նրանք համեմատաբար աւելի փոքր ծաւալ են ունենում. նրանք ընդգրկում են երբեմն տարւայ աւելի փոքր ծաւալ են ունենում. նրանք ընդգրկում են երբեմն առանձին երկրներ, երբեմն հասարակական տնտեսութեան մի որոշ ճիւղը և այս սահմանափակ շրջանից դուրս համեմատաբար աւելի թոյլ արձագանք են տալիս: Բայց այսպիսի մասնաւոր ճգնաժամերը ըստ ինքեան չափազանց զօրեղ կարող են լինել և ըստ լարւածութեան առանձին դէպքերում չտարբերւել իսկական համաշխարհային ճգնաժամերից:

Մասնաւոր ճգնաժամերի պատճառ են դառնում պատերազմները,

արդիւնազորութիւնը, իսկ ապրուստի պայմանները վարձու բանուոր-
ների համար աւելի լաւ են:

Ըստ ձևի, ճգնաժամերը մի տեսակ հասարակական տնտեսութեան
գեղարդացիա, հասարակութեան արտադրող ոյժերի ժամանակաւոր
ցածրացումն են ներկայացնում. բայց հէնց ճգնաժամերն էլ հզօր դըր-
դիչ են հանդիսանում տեխնիկական առաջադիմութեան և արտադրո-
չական ոյժերի յետագայ զարգացման հանար: Նախ՝ մրցումը, ճգնաժամի
շնորհիւ, վերին առտիճանի սուր կերպարանք է ստանում. երկրորդ՝
կրած կորուստները վարձատրելու ձգտումը դրդում է կապիտալիստ-
ներին հարստանալու նոր միջոցներ որոնել. վերջապէս երրորդ, որ և
գլխաւորն է, կապիտալիստը ճգնաժամի ժամանակ կրած վնասների
պատճառը ապրանքների գների չափազանց ցածրանալու մէջ է տես-
նում և բնական է, որ աշխատում է ձեռնարկութեան տեխնիկական այն-
պիսի բարձրութեան հասցնել, որ ամենացածր գներն իսկ փաստ-
աւորեն:

Որագացնելով տեխնիկական առաջադիմութիւնը, ճգնաժամերը
նպաստում են կապիտալիստական յարաբերութիւնների զարգացմանը-
նրանց բոլոր հետեւանքներով, որոնց թւին են պատկանում և՛ նոր ճըդ-
նաժամերը: Այստեղ զարգացման միտումը ամենասերտ կերպով հիւս-
ւում է գեղարդացիայի միտումի հետ: Եթէ կապիտալիստական հասա-
րակութիւնը չկարողանար իւր ծոցում զարգացման հաստատուն երաշ-
խաւորութիւն ստեղծել՝ իւր վրայ վերցնելու արտադրութեան և բան-
ւոր դասակարգի կազմակերպութիւնը, նա ամենամօտաւոր ժգնաժա-
մերից մէկում կործանւելու և քայքայւելու բոլոր շանսերը կունենար:
Ճգնաժամերը, իբրեւ հասարակական յարաբերութիւնների անկազ-
մակերպ լինելու ամենակտրուկ արտայայտութիւն, վերջին ժամանակ-
ներս ձեռնարկող դասակարգի համար էլ տնտեսական կեանքի մէջ մեծ
կազմակերպումն մտցնելու դրդիչ ծառայեցին:

բ) Ձեռնարկողների սինդիկատներ

Երբ արտադրողական ոյժերի և հասարակական ձևերի մէջ եղած
հակասութիւնը սաստկանալով՝ հէնց բուրժուազիայի համար խիստ ճըն-
շող բնաւորութիւն ստացաւ, — չափազանց սրւած սպանիչ մրցում և ճըդ-
նաժամեր — այն ժամանակ կապիտալիստների դասակարգն էլ կամաց-
կամաց սկսեց կռիւ մտնել կապիտալիստական յարաբերութիւնների
իրան դիպչող անյարմարութիւնների դէմ:

Այս դէպքում ձեռնարկողների համար կռիւ միջոց է ներկայանում
միութիւնը, կազմակերպութիւնը: Կազմակերպութեան միջոցով կապի-
տալիստները ձգտում են ջլատել արտադրութեան այն անիշխանութեան ազ-
գեցութիւնը, որ ծայրայեղ մրցման և ճգնաժամերի հիմքի մէջ է գտնուում:

Միութիւն կազմակերպելով, արդիւնաբերութեան որոշ ճիւղի

ձեռնարկողներն աշխատում են նորմայի ենթարկել նրա արտադրու-
թիւնը և որոշ կանոնների տակ դնել: Ձեռնարկութիւնների այդպիսի մի-
ութիւնները կոչւում են սինդիկատներ կամ կարտէլներ (բարձրագոյն,
ամենազարգացած ձևը — տրէստ):

Սինդիկատներ կազմակերպելու առաջին փորձերը մեր դարու 60-
ական թւականներին եղան: Բայց այս նոր կազմակերպութիւնը հանգէ-
հանելու վճռական դարկը 1873 թւի և հետեւի ճգնաժամերը տւին:
Այդ ժամանակներից շատ կապիտալիստական երկրներում սինդիկատ-
ները կարողացան խոշոր հասարակական ոյժ դառնալ:

Կապիտալի սաստիկ կենդրոնացումը, ձեռնարկութիւնների իւր-
նազումը և նրանց ծաւալի ընդլայնումը հող էին պատրաստել սինդի-
կատների համար: Եթէ արտադրութեան որ և է ճիւղի կապիտալը դեռ
չի կուտակել սակաւաթիւ ձեռնարկողների ձեռքերում, եթէ համեմատա-
բար մանր ձեռնարկողներ դեռ շատ կան, ձեռնարկողների միութիւններ
կազմելը նախ՝ շատ դժւար կլինի և երկրորդ՝ խախտու: Այդ ժամանակ
նոյն ճիւղի բոլոր ձեռնարկողներին համարեա անհնար է լինում համա-
ձայնութիւն կայացնել և նրանց մեծ մասը կազմակերպութիւնից դուրս
են մնում. իսկ այսպիսի դէպքում կարտէլը անկարող է իւր նպատակն
իրագործել — նորմայի տակ դնել, կանոնաւորել արտադրութիւնը: Կար-
տէլը, ընդհանրապէս, խոշոր ձեռնարկողների միութիւն է:

Ինչ վերաբերում է կարտէլի միութեան ձևին, պէտք է ասել, որ
այդ ձևը զգալի կերպով նախապատրաստել էին բաժնետէրական ըն-
կերութիւնները, որոնք արդէն իւր տեսակի կապիտալիստական միութ-
թիւն են ներկայացնում:

Ձեռնարկութիւնների սինդիկատներ կազմելը հեշտացնող կարևոր
պայմաններից մէկը արդիւնաբերական օրէնսդրութեան հովանաւորո-
ղական սխառեմն է: Որ և է պետութեան գործարանատէրերին փրկելով
օտարերկրեայ մրցումից, նրանց բացառիկ, մենաշնորհաւ դրութեան
մէջ դնելով և ներքին շուկան նրանց մենավաճառութեան տալով, հո-
վանաւորականութիւնը սինդիկատների կազմակերպութեան համար
խիստ բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում: Հովանաւորականութիւնը
տիրապետելիս, սինդիկատը կարող է մրցումը բոլորովին վերացնել
և նրա մէջ մտնող կապիտալիստներին մեծ օգուտներ տալ: Իսկ ազատ
առևտրի դէպքում օտարերկրացի ձեռնարկողների մրցումը, որոնց
դժւար է սինդիկատին միացնել, սինդիկատի անդամների օգուտները
զգալի կերպով պակսեցնում է. սինդիկատն արտադրութեան մենավա-
ճառութեանը չի տիրում, հետևապէս, չի էլ կարող նորմայի տակ դնել
արտադրութիւնը, իւր կամքով որոշել նրա քանակն ու նրա արդիւնք-
ների գները: Ահա թէ ինչու հովանաւորողական երկրներում, ինչպէս
օրինակ՝ Միացեալ-Նահանգներում, կարտէլի սխառեմն առանձնապէս
արագ է զարգանում: Այնուամենայնիւ, հովանաւորականութիւնը սին-
դիկատներ յարուցանելու անհրաժեշտ պայմանը չէ: Այսպէս, նոյնիսկ
Միացեալ-Նահանգներում, որտեղ առևտուրն ամենամեծ ազատութիւնն ունի,
1873 թւից յետոյ մեծ թւով կարտէլներ հիմնւեցան, որոնցից շատերը խիստ

չափազանց թանկ կլինէր: Սինդիկատները մէջ ծառայում են սովորաբար ահագին թւով ուսեալ մասնագէտներ և այդպիսի մասնագէտներ ունենալու համար սինդիկատները յաճախ գիտական և դպրոցական հիմնարկութիւններ են հիմնում: Կազմակերպութեան նոր ձևը ընդհանրապէս արագացնում է տեխնիկական առաջադիմութիւնը:

Այնուհետև, ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, թէ սինդիկատներն որքան արագացնում են կապիտալների կենդրոնացման գործողութիւնը: Վերջին տարիների տեղեկութիւններով, օրինակ ծխախոտի տրէստը կլանեց ոչ պակաս քան 150 ձեռնարկութիւններ, նաւթային—մօտ 400, պողպատինը—785: Հիւս. Ամերիկայի 447 տրէստների կապիտալը 20 միլիարդ դոլարի է հասնում 38,000 միլիոն բոլորի:

Սինդիկատները արդիւնաբերութեան ընդհանուր ընթացքի վրայ այն տեսակէտից են ազդում, որ նրան աւելի խաղաղ, աւելի միակերպ բնաւորութիւն են տալիս, ասեմք, մասամբ միայն: Նրանք արդիւնաբերութիւնը պահպանում են համեմատաբար մանր ցնցումներից և մասնաւոր ճգնաժամներից:

Բայց կարտէլի կազմակերպութիւնն անկարող է վերացնել համաշխարհային ճգնաժամերը և այդ պարզ է հետեւեալ հասկացողութիւններից: Քանի դեռ բոլոր ձեռնարկութիւնները սինդիկատների մէջ չեն կազմակերպւել, մինչև այդ ժամանակ ընդհանուր ճգնաժամերի վերացման մասին խօսք էլ չի կարող լինել: Սակայն, երբ արտադրութեան բոլոր ճիւղերն առանձին սինդիկատների մէջ են կազմակերպւում, այն ժամանակ էլ տնտեսական անիշխանութիւնը չի վերանում: Մրցումը միայն նոր, գուցէ և առաջանից աւելի ծանր ձև է ստանում: Արտադրութեան առանձին ճիւղերի կազմակերպութիւնների մէջ կատարել կուի է բացւում: Իւրաքանչիւր սինդիկատ իւր ճիւղի մէջ մենավաճառ լինելով, ձգտում է իւր ապրանքների գներն անսահման բարձրացնել. միևնույն էլ նման նպատակների հետամուտ լինելով, արգելք են հանդիսանում սրան. կուի ելքը կախում է սինդիկատների ոյժերի փոխադարձ յարաբերութիւնից: Որպէսզի կարողանանք դատել այս կուի լարւած և կատարի բնաւորութիւնը, պէտք է ի նկատի առնենք, որ արդիւնաբերութեան միջանի ճիւղերը միևնույնին արտադրութեան միջոցներ են մատակարարում և որ բոլոր ճիւղերի մէջ ամենաանբաւ փոխադարձ կապ և կախումն կայ: Ենթադրենք, բամբակի պլանտատորների սինդիկատը բամբակի գինը խիստ բարձրացնում է, մինչդեռ, մանած-գործւածքի սինդիկատը գներն արդէն այնպիսի բարձրութեան է հասցրել, որ նրա համար ամենից շահաւէտն է. այնպէս որ զրանից միքիչ աւելի բարձրացնելը, պահանջի կրճատում առաջացնելով, միայն վնաս կպատճառէ: Այն ժամանակ մանած-գործւածքի սինդիկատը հարկադրւում է կամ ընդունել բամբակի բարձր և իւր համար անշահ գները կամ որոշ ժամանակով դադարեցնել արտադրութիւնը: Առաջին

դէպքում այս սինդիկատի գործերն զգալի կերպով պէտք է վատանան և աւելի զօրեղ սինդիկատների հետ վարած կռոււմ վաղ թէ ուշ վերջնական խորտակումը նրա համար անխուսափելի կլինի: Երկրորդ դէպքում կարծես սինդիկատներն իրար դէմ գործադուլ են անում և ուր մէկը յաղթւի, նա պէտք է կորցնէ իւր ինքնուրոյնութիւնը, իսկ այս կուի ժամանակը տնտեսական սոսկալի ճգնաժամի ժամանակ է ներկայանում, որ հարւածում է ամբողջ հասարակական տնտեսութիւնը:

Իսկ ներկայումս արտադրութեան ընդհանուր ճգնաժամերի ժամանակ կարտէլներն իրանց վիթխարի կապիտալների համաձայն էլ վիթխարի վնասներ են կրում: Այսպէս, 1903 թւին Հիւսիսային Ամերիկայի 100 գլխաւոր կարտէլների համար կուրսի կորուստները 1754 միլիոն դոլարի կամ 3300 միլիոն բոլորը էին հասնում, բաժնեթղթերի ընհանուր արժողութեան մօտ 44%օ-ը:

Բայց կարտէլի կազմակերպութիւնն եթէ չի կարողանում վերացնել ընդհանուր ճգնաժամերը, դոնէ մեռնարկողներին հնարաւորութիւն է տալիս աւելի հեշտութեամբ տանել այդ հարւածները:

Միևնույնը չի կարելի ասել բանւորների վերաբերմամբ: Եւ իսկայէս, կարտէլները գերարտադրութեան դէմ՝ արտադրութիւնը կըրճատելու միջոցով են կռոււմ և հէնց միայն այս պատճառով է բանւոր ձեռքերի պահանջը կրճատւում: Իսկ տեխնիկական յառաջադիմութիւնը, որ կազմակերպութեան նոր ձևի մէջ աւելի արագ է ընթանում, աւելի շատ է կապիտալիստական պահեստի աճելուն նպաստում: Բացի այդ, սինդիկատների ահագին տնտեսական ոյժը զգալի չափով ուղղակի բանւորական միութիւնների դէմ է ուղղւում, թէև հէնց նոյն ոյժն էլ բանւորական միութիւնների դէմ է հանդիսանում: Բանւորական կազմակերպութիւնների դէմ մղած կուի համար տրէստների կազմակերպութիւնները կարող են ծախսել և իրօք ծախսում են ահագին միջոցներ, այնպէս որ նրանց հետ առանց յաջողութեան շանսերի կռուել միայն ամենախոշոր արհեստակցական կազմակերպութիւնները կարող են և մէկ էլ, հասկանալի է, քաղաքական բանւորական կուրտեցութիւնները, ի հարկէ, պետութեան վրայ ճնշում գործ դնելու միջոցով:

Ձեռնարկութիւնների թիւը չափազանց պակսեցնելով, սինդիկատները դիւրացնում են շրջաբանական օրէնսդրութիւն մտցնելը—մի պայման, որ տնտեսական առաջադիմութեան համար նպաստաւոր է:

Թէ կարտէլի կազմակերպութիւնը որքան բարենպաստ ազդեցութիւն ունի կապիտալիստների շահի վրայ, այդ կարելի է դատել հետեւեալ օրինակով: Մինչդեռ Արեւմտքում 5—7%օ-ը սովորաբար արդէն խիստ բարձր է համարւում, երկրագնդիս բոլոր աւելի խոշոր դինամիտային ֆաբրիկաները միացնող միջազգային դինամիտային

տրէստի շահամասը 80-ական թւականներին 8-ից մինչև 15% էր կազմում:

Հիւսիսային Ամերիկայի նաւթային ահագին տրէստը որ 100 միլիոն դոլար (190 միլիոն ռուբլի) բաժնետէրական անւանական կապիտալ ունէր, 8 տարւայ ընթացքում 31%-ից մինչև 48% շահամաս էր տալիս, միջին թւով—39%:

Կազմակերպութեան նոր ձևի՝ գների վրայ արած ազդեցութիւնը սպառողների համար մասսամբ աննպաստ է—սինդիկատները գները բարձրացնում են, իրանց ապրանքները ոչ թէ արժողութեամբ հաւասար, այլ ուրիշ աւելի մեծ քանակութեամբ ապրանքների հետ, օրինակ փողի հետ են փոխանակում: Բայց երբ միւս ապրանքներն էլ սինդիկատների ձեռքն ընկնեն, այն ժամանակ սինդիկատներն արտադրութեան մեծ մասը կը գրաւեն, և դարձեալ պէտք է գների հաւասարակշռութիւնը վերականգնի. գոնէ սինդիկատների ապրանքների միջին գները պէտք է նորմայի տակ մտնեն, որովհետև մեծ նավաճառութեանը կը հակադրւի մենաւաճառութիւնը: Սակայն այժմ էլ կարտելներն ամեն անգամ գները չեն բարձրացնում: Բարձր կարգի կարտելները կարող են առանց գները բարձրացնելու էլ բարգաւաճել, նոյնիսկ երբեմն իջեցնում են, որ պահանջը ընդարձակեն: Հիւսիսային Ամերիկայի նաւթային տրէստը, շուկան իւր ձեռքը գրաւելով, նաւթի գինն իջեցրեց: Որքան սինդիկատի արտադրութիւնն աւելի լաւ, աւելի ընդարձակ և տեխնիկապէս աւելի կատարեալ հիմքերի վրայ է դրւած, այնքան աւելի շուտ կարելի է նրանից գների ցածրացումն սպասել:

Սինդիկատները՝ կապիտալիստների դասակարգի մէջ, վերջինիս կազմակերպւած և անկազմակերպ մասերի շահերի միջև խիստ հակադրութիւն են յարուցանում: Առանձին ձեռնարկողներն իրանց կորուստ սպառնացող սինդիկատների դէմ կատաղի կռիւ են մղում, կազմակերպութեան նոր ձևին թշնամի օրէնքներ են ձեռք բերում, այդ ձևին հակադրում են հասարակական կարծիքը և այլն, բայց վերջ ի վերջոյ ամեն ինչ իդուր է լինում. սինդիկատների ոյժն աճում է:

գ) Ձեռնարկութիւնների ինտեգրացիա (ամբողջացում)

Աշխատանքի հասարակական բաժանման մէջ մի քանի ձեռնարկութիւններ միւսներից ստանում են արտադրութեան անհրաժեշտ միջոցներ—սիւթեր և գործիքներ: Ձեռնարկութիւնների փոխադարձ կապի այս ձևը ձեռնարկողների համար իւր անյարմարութիւններն ունի. նա միանման յարաբերութիւնների մէջ գտնուող ձեռնարկութիւնների միջև կռիւ է յարուցանում և յաճախ կատաղի կռիւ: Եթէ մանելու ֆաբրիկաները թելի գինը բարձրացնում են, իսկ գործելու ֆաբրիկաները գործւածքի գինը համապատասխան չափով բարձրացնելու հնարաւորութիւն չունեն, ուրեմն վերջիններս կձնասուեն և միմիայն

մանողների դէմ կռուելով, արտադրութիւնը կը ճատելով, կարող են մանածի գինը նախկինին իջեցնել:

Այստեղից արդիւնաբերութեան մէջ նոր միտումներ են առաջանում: Եթէ առաջ տեխնիկական զարգացնելու տիրապետող ձգտումը ձեռնարկութիւնների խիստ մասնագիտացում, նրանց գործունէութեան ասպարէզի նեղացում էր առաջացնում, այժմ այս մասնագիտացման փոխարէն հետզհետէ առանձին ձեռնարկութիւնների արտադրութեան շրջանի ընդլայնումն է հանդէս գալիս: Կապիտալիստը ձգտում է սեփական ձեռնարկութեան մէջ ընդարձակել այն նիւթերի և գործիքների արտադրութիւնը, որոնք պէտք են իւր ձեռնարկութեանը. այս միջոցով նա միւս ձեռնարկողներից շատ քիչ կախումն է ունենում: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ձեռնարկութիւնների այսպիսի ինտեգրացիան—հասարակականապէս բաժանւած և փոխադարձաբար անհրաժեշտ արտադրութիւնների միացումը—միայն ամենախոշոր կապիտալիստների ոյժի գործն է. ամենից մեծ չափով այս ինտեգրացիան կարող են իրականացնել բաժնետէրական մեծ ընկերութիւններն ու տրէստները:

Ձեռնարկութիւնների ինտեգրացիան մի պրոցեսս է, որ շատ քանակութեամբ նման է կարտելներ կազմակերպելու պրոցեսսին, միայն թէ ձեռնարկութիւնների մի ուրիշ կողմն է ընդգրկում. բայց, հէնց բոլորով միասին էլ, այդ ինտեգրացիաներն անկարող են էապէս վերափոխել կապիտալիստական հասարակութիւնը, մանաւանդ որ նրա սահմանների մէջ մինչև վերջը չեն կարող գնալ:

Այս վերակազմութիւնը միմիայն բանորակաւ շարժման զարգացումը կարող է իրականացնել:

VIII. ՍՕՅԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Արդիւնաբերական կապիտալիզմի շրջանը դեռ ամենևին չի բուրժուել. բայց նրա յարաբերութիւնների անկայնութիւնն արդէն բոլորովին պարզեց: Բացատրւեցին նաև այս կազմի արմատական հակասութիւնները, որոնք նրան հետզհետէ աւելի խորն են քանդում,—և սուր զարգացման ոյժերը, որոնք հիմքեր են շինում նոր կազմի համար: Գարգացման ոյժերը, որոնք հիմք են շինում ընթանում է թէ Յիշեց գլխաւոր գծերով և այն ուղղութիւնը, որով ընթանում է թէ այս քայքայումը, և թէ այս զարգացումը: Ուրեմն այժմ արդէն կարելի է հետեւութիւն անել այն մասին, թէ ինչպէս կլինի նոր կազմը, ինչի մէջ է նրա հիմնական տարրերութիւնը հին կազմից:

Կարող է թւալ, թէ գիտութիւնը իրաւունք չունի խօսելու այն մասին, ինչ որ դեռ հրապարակ չի եկել և որի համար անցեալում ճշգրիտ օրինակ չի եղել: Բայց այդպիսի միտքը շատ սխալ է: Գի-

տութիւնը հէնց նրա համար է, որ Գալստատեոէ: Ինչ բանի որ ճիշտ օրինակ դեռ չի եղել, հասկանալի է, որ գիտութիւնը չի կարող այդ բանը բոլորովին ճշգրտութեամբ նախատեսել: Բայց եթէ ընդհանուր առմամբ յայտնի է այն՝ ինչ որ կայ, և յայտնի է, թէ դեպի որ կողմն է փոփոխուում, ուրեմն գիտութիւնը պետք է հետեւութիւն անէ այն մասին, թէ ինչ կատարելի սրանից: Նա պէտք է անէ այս հետեւութիւնը, որպէսզի մարդիկ կարողանան իրանց գործողութիւնները մէջ համակերպել նրան, որպէսզի մարդիկ ապագայում հակառակ գործելով՝ իրանց ոյժերն ապարդիւն չվատեն և նոր ձևերի զարգացումը չուշացնեն, — այլ որպէսզի կարողանան գիտակցօրէն աշխատել այս զարգացումը փութացնելու և դիւրացնելու համար:

Ապագայ կազմի վերաբերմամբ հասարակական գիտութեան հետեւութիւնները չեն կարող լիովին ճշգրիտ լինել, որովհետեւ հասարակական երեւոյթների ահագին բարդութիւնը մեր ժամանակում թոյլ չի տալիս լիովին, բոլոր մասնաւոր պարագաներով ընդգրկել նրանց, այլ միայն—ընդհանուր գծերով: Այս պատճառով, նոր կազմի պատկերն էլ կարելի է միայն դեռ ընդհանուր գծերով տալ: Բայց հէնց դրանք են, որ մասնաւանդ մեր օրերի մարդու համար ամենակարեւոր գծերն են հանդիսանում:

Գիտութեան ժամանակակից դրութեան մէջ ոչ միայն չի կարելի հասարակական ձևերի արմատական փոփոխման և նորերով փոխարինելու ժամանակը գէշթ մօտաւորապէս սահմանել, այլ նոյնիսկ հէնց նոր ձևերին անցնելն ևս պէտք է պայմանական կերպով ընդունել. նոր բարձրագոյն ձևն այն գէպըում հանդէս կգայ, երբ հասարակութիւնը լիարժեք գարգացման մեջ առաջ կընթափայ, ինչպէս ընթանում էր մինչև այժմ: Հին աշխարհի պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ մարդկային հասարակութիւնները երբեմն կարող են յետ դնալ, կորստեան դիմել, քայքայւել. նախնական մարդու և նոյնպէս արեւելեան միջանի կըդգրագացաւ. հասարակութիւնների պատմութիւնը երկար դադարի հընադարում հասարակութիւնների պատմութիւնը երկար դադարի հընադար գոհացուցիչ պատճառներ են հարկաւոր. ժամանակակից հասարակութեան կեանքի մէջ այդպիսի պատճառներ չի կարելի մատնացոյց անել: Հասարակութիւնը անշարժ կանգնել չի կարող բազմաթիւ ներքին հակասութիւնների՝ կեանքի մէջ յարուցած սուբյեկտիւ ընթացքում: Այս հակասութիւններն այն գէպըում միայն կարող էին դեգրագացիա առաջացնել, եթէ ձեռքի տակ զարգացման համար բուսկանաչափ ոյժեր չլինէին. բայց այդ ոյժերը կան և մինչև այժմ նոյն այդ հասարակական հակասութիւններն էին զարգացնում նրանց և բազմացնում: Հասարակութեան արտադրող ոյժերը անընդհատ աճում են, աճում և կազմակերպւում է հասարակութեան մի ահագին դասակարգ, որ ձգտում է իրականացնել նոր ձևերը: Ուստի և ոչ մի լուրջ հիմք

Հկայ հակառակ շարժմանը, հասարակութեան դեգրադացիային սպասե-
լու. անհամեմատ աւելի շատ հիմք կայ մտածելու, որ հասարակու-
թիւնը կշարունակէ իւր ճանապարհը և կստեղծէ նոր ձևեր:

1. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՖԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊՐ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեքենայական տեխնիկայի զարգացումը դեռ կապիտալիզմի շրջանում, այնպիսի հետևողական և անընդմիջող բնաւորութիւն է ստանում որ բոլորովին հնարաւոր է դառնում որոշել այս զարգացման միտումը, ապա ուրեմն և յետագայ հետեանքները: Հիմնական միտումն արդէն նկատուեց, — նա ուղղած է դէպի մեքենական աշխատանքի ինքնաշարժութիւնը (автоматизм): Հին տիպի մեքենան, որի դէպքում աւելի կամ պակաս անհրաժեշտ մեքենայական շարժումները բանորի ձեռքերով էին կատարուում, տեղի է տալիս նոր տիպին — ինքնաշարժ մեխանիզմին, որի առաջ բանորի դերը լինում է համարեա բացառապէս հսկել մեքենայի գործողութեան վրայ: Վերահսկումն իսկ, օժանդակաւորուող յարմարութիւններ մտցնելով, հետզհետէ պարզուում, դիւլանում աւելի պակաս մանրակրկիտ է դառնում և մեքենայի կազմի մէջ մտնող զանազան գործիքների գործողութիւնն ուղղելու ընդհանուր հսկողութեան բնաւորութիւն է ստանում. մեխանիկը կարիք չունի ամեն բոլէ մանօմէթը կամ հոսանքը չափող գործիքը աչքի անցնել և ամեն անգամ անձամբ կարգաւորել: շոգու ճնշման կամ հոսանքի ոյժի հարկաւոր չափը, եթէ մեքենան ունի այս բոլորը ինքնաբերաբար կանոնաւոր չափի վրայ պահող ընդունակատօրներ. նա միայն ժամանակ առ ժամանակ պէտք է տեղեկանայ, թէ արդեօք ընդունակատօրները գործում են և հարկ եղած դէպքում փոխել նրանց սարքը և նոյնպէս փշանալու դէպքում հոգ տանի շուտով, անմիջապէս ուղղել նրանց և այլն: Բայց այս դէպքում հետզհետէ աւելի բարձրանում է հատութեան, հասկացողութեան, իմացականութեան և ընդհանուր հոգիտութեան, հետզհետէ աւելի մտաւոր, աւելի պակաս արհեստաւոր մեքենայի դէպքում աշխատանքը իւր տիպով հետզհետէ աւելի «կազմակերպչական», հետզհետէ աւելի մտաւոր, աւելի պակաս արհեստաւորական է դառնում և գնալով աւելի քիչ չափով է նեղ մասնագէտի տեխնիկական ճարտիկութիւններ պահանջում: Մտքի աշխատանքը հետզհետէ գերակշռում է մկանների աշխատանքին:

Այս դէպքում մեքենաների քանակը և նրանց զարգացրած մեքենական էներգիայի գումարը աճում և այնպիսի վիթխարի չափերի է հասնում, որ մարդկանց ֆիզիքական ոյժը այս ահագին մեծութեան նկատմամբ անհամեմատ աւելի փոքր է: Բնութեան ոյժերը մարդու համար հսկայական աշխատանք են կատարում, նրանք հլու, մեռած ստրուկներ են, որոնց զօրութիւնն անվերջ աճում է:

Հասարակական նոր ձևերի զարգացման համար առանձին նշանակու-

թիւն ունի մարդկանց հաղորդակցութեան տեխնիկան. սրա արագընթաց առաջադիմութիւնը, որ նկատելի է կապիտալիզմի շրջանի վերջում, բացայայտօրէն ուղղւած է վերցնելու այն բոլոր արգելքները, որ դնում են բնութիւնն ու տարածութիւնը մարդկանց միութեան և հասարման ճանապարհին: Անթել հեռագրի ու հեռախօսի կատարելագործումը հաւանօրէն ոչ շատ հեռու ապագայում մարդկանց համար հնարաւորութիւն կստեղծէ ունենալ ամեն մի տարածութեան և ամեն տեսակ բնական արգելքների մէջ անմիջական բանակցութիւններ: Տեղափոխութեան բոլոր միջոցների աճող արագութիւնը մարդկանց իրանց աշխատանքի արդիւնքների հետ միասին այն աստիճանի պէտք է փրկիկապէս մօտեցնէ իրար, որպիսին անցեալ սերունդները երազել անգամ չէին կարող: Վերջապէս, անկասկած, մօտ է արդէն այն բոլորէն, երբ պէտք է ազատ վարելի օդագնաց գործիքներ ստեղծեն: Այս ամենաադժար խնդրի լուծումը մարդկային յարաբերութիւնները երկրի մակերևոյթի աշխարհագրական պայմաններից, նրա կազմածքից ու դժագրութիւնից իրապէս անկախ կը դարձնէ:

Բնութեան վրայ հասարակութեան իսկական իշխանութիւնը, որ անսահման զարգացում է գիտականօրէն-կազմակերպւած տեխնիկայի հիմքերի վերայ—ահա այսպէս է յետ-կապիտալիստական կազմի առաջին շնորթագիրը:

2. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս տեսանք, մեքենայական տեխնիկան կապիտալիզմի շրջանում աշխատակցութեան ձեւերը երկու տեսակէտով է փոխում: Մի կողմից՝ աշխատանքի տեխնիկական բաժանումը կորցնում է բանւորի հոգեկանը նեղացնող, սահմանափակող «մասնագիտացման» բնաւորութիւնը և նմանում է «հասարակ կօօպերացիայի», որի մէջ բանւորները միատեսակ աշխատանք են կատարում. այս դէպքում տեխնիկական «մասնագիտացումը» մարդուց անցնում է մեքենային: Միւս կողմից՝ հէնց այս աշխատակցութեան շրջանակները չափազանց ընդլայնւում են. առաջ են գալիս ձեռնարկութիւններ, որոնք մի կազմակերպւած սիստեմի մէջ հազարաւոր և տասնեակ հազարաւոր բանւորներ են միացնում:

Այս երկու միտումները նոր կազմի համար անհամեմատ աւելի տեղական պէտք է երեւակայել, քան մեքենայական կապիտալիզմի շրջանում: Արհեստացիական մասնագիտացման տարբերութիւններն այնքան աննշան են դառնում, որ վերջնականապէս անհետանում է այն հոգեկան բաժանաճութիւնը, որ առաջ է գալիս մարդկանց աշխատանքային կեանքի զանազանակերպութիւնից. նրանց հասկացողութեան և առնչութեան փոխադարձ կապն անարգել լայնանում և ամբողջական է կեանքի բովանդակութեան իրական ընդհանրութեան

հիմքի վրայ: Միևնույն ժամանակ կազմակերպւած աշխատանքային միութիւնն անընդհատ աճում է և արդէն հարիւր հազարաւոր և միլիոնաւոր մարդկանց մի ընդհանուր աշխատանքային նպատակի շուրջն է խմբում:

Այս երկու նախկին միտումների տեղական զարգացումից առաջ են գալիս արդէն յետ-կապիտալիստական կազմի երկու նոր առանձնայատկութիւններ: Մի կողմից՝ յաղթահարւում և կորցնւում է իւր նշանակութիւնը մասնագիտացման վերջին ամենահաստատուն ձեւը—կազմակերպչի և կատարողի բաժանումը: Միւս կողմից՝ մարդկանց աշխատանքային բոլոր համախմբումները հետզհետէ աւելի դիւրաշարժ, աւելի գնայուն են դառնում:

Թէև մեքենայական կապիտալիզմի շրջանում մեքենայի դէպքում կատարողական աշխատանքը իւր բնաւորութեամբ արդէն կազմակերպչական աշխատանքին է մօտենում, այնուամենայնիւ նրանց մէջ բաւականին տարբերութիւն մնում է, ուստի և կազմակերպչական և կատարողական դերերի առանձնացումը դեռ հաստատուն կմնայ. մեքենայական արտադրութեան ամենափորձած բանւորն էլ նոյնը չէ, ինչ որ տեսուչը, և չի կարող վերջինիս փոխարինել: Բայց մեխանիզմների բարդութեան և նրբութեան յետագայ աճելը և սրա հետ միասին բանւորի ընդհանուր ինտելիգենտութեան բարձրանալը պէտք է վերացնէ այս տարբերութիւնը և ստեղծէ բանւորին որ և է կազմակերպչի կատարողներից մէկով դիւրութեամբ փոխարինելու մշտական հնարաւորութիւնը և ընդհանրակը: Այս երկու տիպերի աշխատանքի անհամասարութիւնը վերանում է և նրանք միմիանց հետ ձուլւում են:

Հոգեկան «մասնագիտացման» վերջին մնացորդների հետ վերանում են նաև որոշ մարդկանց որոշ մասնաւոր աշխատանքի կաշկելու անհրաժեշտութիւնն ու լեկացիութիւնը: Բոլորովին հսկառակը, աշխատանքի նոր ձեւերը այնպիսի մտաւոր ձկնումութիւն և փորձառութեան այնպիսի բազմակողմանիութիւն են պահանջում, որոնց պահպանելու և զարգացնելու համար բանւորն ուղղակի պէտք է ժամանակ ներկայի մի մեքենայից մի ուրիշին առ ժամանակ փոխէ իւր աշխատանքը, մի մեքենայից մի ուրիշին անցնի. «կազմակերպչական» դերից—«կատարողականին» և ընդհանրապէս իսկ մեր շրջանի տեխնիկական յառաջադիմութիւնից անհամեմատ աւելի արագ՝ տեխնիկական յառաջադիմութիւնը մեքենաներն ու նրանց կօմբինացիաները շարունակ կատարելագործելով, մարդկային ոյժերի համախմբումներին պէտք է առանձին աշխատանքի սիստեմների մէջ (ինչպէս ներկայումս կոչում են «ձեռնարկութիւններ») վերին աստիճանի դիւրաշարժ և արագ փոփոխող դարձնէ:

Այս բոլորը հնարաւոր և իրագործելի է դառնում այն պատճառով, որ հասարակութիւնը արտադրութիւնն ամբողջապէս գիտակցօրէն եւ համաճախօրէն է կազմակերպում: Գիտական փորձի և աշխատանքի հա-

մերաշխութեան հիմքի վրայ աշխատանքի ընդհանուր, միացնող կազմակերպութիւն է ստեղծուում: Վերանում է այն անիշխանութիւնը, որ կապիտալիզմի շրջանում անխնայ մրցումով բաժանում է առանձին ձեռնարկութիւնները և դաժան կուռով անջատում է ամբողջ հասարակական դասակարգերը: Գիտութիւնը ցոյց է տալիս այդպիսի կազմակերպութեան ճանապարհը, մշակում է նրան իրադարձելու միջոցները. և գիտակից բանւորների միացեալ ոյժը իրականացնում է այդ կազմակերպութիւնը:

Արտադրութեան այս նոր սիստեմի մէջ բոլոր բանւորները, իբրև միակ խելացի ամբողջութեան գիտակից տարրեր, միմեանց հաւասար են. այս սիստեմի մէջ ամեն մէկին տրւում է բոլոր պայմանները, որ նա լի ու լի ամենաբազմակողմանի կերպով զարգացնէ իւր աշխատանքային ոյժը և ամենանպատակայարմար կերպով գործադրէ նրան յօգուտ բոլորի:

Այսպէս ուրեմն, ամբողջ արտադրական սիստեմի ներդաշնակ, համալսական կազմակերպութիւն, որի տարրերն ու համախմբումները վերին աստիճանի շարժուն են եւ ուր աշխատանքները ներկայացնում են բազմակողմանի զարգացած, գիտակից բանւորների բարձր հոգեկան միատեսակութիւն—անա յետ-կապիտալիստական հասարակութեան երկրորդ բնոյթագիրը:

3. ԲԱՇԽՈՒՄ

Բաշխումը արտադրական սիստեմի ընդհանրապէս անհրաժեշտ մասն է հանդիսանում և իւր կազմակերպութեամբ ամբողջովին նրանից է կախած: Արտադրութեան համաշափ կազմակերպութիւնը բաշխման նոյնպիսի կազմակերպութիւն է առաջադրում: Բարձրագոյն կազմակերպիչը թէ՛ այստեղ, և թէ՛ այնտեղ ինքը հասարակութիւնն է ներկայանում, իբրև մի ամբողջութիւն. նա է բաշխում աշխատանքը, սրան համապատասխան և աշխատանքի արդիւնքները: Այս ուղղակի հակադրութիւն է այն անիշխան, անկազմակերպ բաշխմանը, որ արտաշայտում է փոխանակութեան և մասնաւոր սեփականութեան մէջ և որը մրցման ու շահերի կռիւի կռիւի հողի վրայով է հոսում:

Բաշխման սկզբունքը ուղղակի աշխատակցութեան կազմակերպութեան հիմքերից է բղխում: Եթէ արտադրութեան սիստեմն այնպէս է կազմակերպւած, որ պէտք է հասարակութեան իւրաքանչիւր անդամի ոյժերի լիակատար, բազմակողմանի զարգացումը և նրանց նպատակայարմար կերպով ընդհանուրի օգտին գործադրելը ապահովէ, ուրեմն բաշխման սիստեմը պէտք է տայ նրան գործածութեան բոլոր անհրաժեշտ միջոցները և սրա համար զարգացման ոյժ ու գործադրութիւն: Այս միտքը, ոչ բոլորովին լիակատար և ճշգրիտ, այլ մօտաւորապէս արտայայտւում է աշխատանքի և արդիւնքի բաշխման

այսպէս կոչւած, կոմմունիստական ֆորմուլայի մէջ.—իւրաքանչիւրից իւր ոյժերի համաձայն և իւրաքանչիւրին ըստ իւր կարիքների:

Արտադրութեան և բաշխման հասարակական կազմակերպութիւնը, ի հարկէ, առաջադրում է և այն, որ արտադրութեան միջոցները, ինչպէս նաև հասարակական աշխատանքով ստեղծւած սպառման առարկաները հասարակութեան սեփականութիւն լինեն մինչև այն մոմենտը, երբ հասարակութիւնը արդիւնքները կտայ առանձին մարդկանց գործածելու: Միայն գործածութեան շրջանում, որ իւր էութեամբ անհատական բնաւորութիւն ունի, սկսւում է «անհատական սեփականութիւնը»: Վերջինս, ի հարկէ, ոչ մի ընդհանուր բան չունի կապիտալիստական մասնաւոր սեփականութեան հետ, որը նախ արտադրութեան միջոցների մասնաւոր անձերի սեփականութիւն է. և որի մէջ բանւորները գործածութեան անհրաժեշտ միջոցների վրայ իրաւունք չունեն:

Ակներև է, որ բաշխման նոր կազմակերպութեան բարդութիւնը ահագին է և վիճակագրական ու տեղեկատու ապագարտի այնպիսի զարգացումն է պահանջում, որ մեր էպոխայից դեռ շատ հեռու է: Սակայն, արդէն ներկայումս, տնտեսական կեանքի ամենազանազան ճիւղերում կազմւում են այլ և այլ տարրեր, որոնք պէտք է այգօրինակ ապագարտին նիւթ ծառայեն. բանկի և կրեդիտի գործի շրջանում գործակալութիւններ և շուկաների դրութիւնն իմանալու հետախոյզ մասնագէտների կոմիտէներ, բօրոյսական կազմակերպութիւն և այլն. բանւորական շարժման շրջանում—փոխադարձ օգնութեան միութեան դրամարկդներ, սպառողական ընկերութիւնների կազմակերպութիւններ. այնուհետև սրանց մէջ է մտնում նաև պետական ապահովագրութեան կազմակերպութիւնը և այլն: Բայց այս բոլոր տարրերը պէտք է էապէս վերակազմեն, որ բաշխման ապագայ սիստեմի մէջ մտնեն, որովհետև այժմ նրանք ամբողջապէս կապիտալիզմի անիշխանական սիստեմին են յարմարւած և նրա ձևերին ենթարկւած: Սրանք աւելի շուտ ապագայ բաշխման միակ և համաշափ սիստեմի ցիր ու ցան սաղմնային նախատիպերն են:

Այսպէս ուրեմն, արտադրութեան բոլոր միջոցների հասարակական սեփականութեան հիմքի վրայ հասարակականապէս-կազմակերպւած բաշխումն—անա այսպէս է յետ-կապիտալիստական կազմի երրորդ բնոյթագիրը:

4. ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նոր հասարակական կազմակերպութեան հիմնական կազմով որոշւում է հասարակական հոգեբանութեան առաջին դիժը, որ մտնում է նրա շրջանակի մէջ, այն է՝ վերին աստիճանի սոցիալականութիւն: Մարդկային Մեծ ընտանիքի աշխատանքային համախմբումը և մարդկանց զարգացման արմատական միատեսակութիւնը պէտք է մարդկանց միջև այն աստիճանի փոխադարձ կարեկցութիւն և փոխադարձ հասկացողութիւն ստեղծեն, որի թոյլ պատկերը բանւորական դասակարգի

գիտակից և կռուող տարրերի—ներկայումս առաջադաշտ հասարակութեան ներկայացուցիչները—ժամանակակից համերաշխութիւնն է ներկայաշուում: Կատարի մրցման, մարդկանց խմբերի և դասակարգերի տնտեսական անխնայ թշնամութեան էպօխայի մէջ կրթւած մարդը պատկերացնել անգամ չի կարող մարդկանց ընկերական կապի այն բարձր զարգացումը, որ օրգանապէս բղխում է աշխատանքային նոր յարաբերութիւններից:

Հասարակութեան՝ արտաքին և իւր սեփական բնութեան վրայ ունեցած ընդհանուր իշխանութիւնից բղխում է նոր աշխարհի հոգեբանութեան միւս գիծը—ամեն մի ֆետիշիզմի բացակայութիւն, միստիկայի կռուքերից և բնազանցութեան ուրախանքներից զերծ գիտութեան պարզութիւն և յստակութիւն: Զբաղում են բնական ֆետիշիզմի վերջին հետքերը, ֆետիշիզմի, որ մարդու՝ արտաքին բնութեան վրայ ունեցած տիրապետութեան վերջնական գահընկէցութիւնն է արտացոլում. կործանւում ու արմատախիլ է լինում սօցիալական ֆետիշիզմը, որ արտացոլում է հասարակական բնութեան տարերային ոյժերի՝ մարդու վրայ ունեցած տիրապետութիւնը և շուկայի ու մրցման իշխանութիւնը: Հասարակական մարդը, բնութեան տարրերի դէմ մղելիք կռիւն ու այս կռիւ մէջ իւր սեփական յարաբերութիւնները գիտակցօրէն և համաշափ կազմակերպելով, կարիք չունի կռուքերի, որոնք շրջապատող աշխարհի անյաղթելի ոյժերի առաջ անօգնականութեան զգացում են մարմնացնում. նրա համար անխմանալին դադարում է այլևս անիմանալի լինելուց, որովհետեւ կազմակերպւած աշխատանքի հողի վրայ հաւասարաշափ կազմակերպւած իմացականութեան սլոցեսսին ոյժի գիտակցութիւնը, յաղթութեան զգացումն է ուղեկցում, որովհետեւ մարդու կեանքի փորձառութեան մէջ այլևս անխորտակելի պարիսպներով շրջապատւած գաղանիքներ չեն լինում:

Իբրեւ հասարակական հոգեբանութեան վերոյիշեալ երկու գծերի միացման հետեանք՝ հանդէս է դալիս երրորդ գիծը—հասարակական կեանքում ստիպողական նորմաների և ընդհանրապէս ստիպման տարրերի պրօգրեսիւ վերացումը:

Իսկ ստիպողական նորմաների—սովորութեան, իրաւունքի, բարոյականութեան—կենսական նշանակութիւնն այն է, որ նրանք կարգի են բերում մարդկանց, խմբերի, դասակարգերի մէջ եղած հակասութիւնները: Իսկ այս հակասութիւնների հետեանքը լինում է կռիւ, մրցում, թշնամութիւն, բռնութիւն, իսկ իրանք հասարակական ամբողջութեան անկազմակերպ լինելուց ու անիշխանակութիւնից են բղխում: Ստիպողական նորմաները, որոնց մասամբ տարերային կերպով և մասամբ գիտակցօրէն մշակւում է հասարակութիւնը, այդ անկազմակերպութեան ու հակասութիւնների դէմ վարած կռիւ մէջ, մարդկանց համար արտաքին ոյժ են դառնում, որին և նրանք հպատակւում են. և

իբրեւ մարդու գլխի կանգնած արտաքին ոյժ, այս նորմաները աղաւաղւած ֆետիշներ են դառնում, այսինքն՝ ներկայանում են մարդկանց աչքին ինչ որ աւելի բարձր պաշտամունք կամ յարգանք պահանջող բաներ: Առանց այս ֆետիշիզմի, ստիպողական նորմաները մարդկանց վրայ այն իշխանութիւնը չէին ունենայ, որպիսին անհրաժեշտ է կեանքի հակասութիւնները զսպելու համար: Բնական ֆետիշիստը իշխանութեանը, իրաւունքին, բարոյականութեանը աստուծային ծագումն է վերագրում. իսկ փոխանակական հասարակութեան ֆետիշիստը կամ մետաֆիզիկը այդ բոլորը հէնց «իրերի էութիւնից» ծագած է համարում: Թէ՛ այս, և թէ՛ այն բարձր ծագումն, բացարձակ նշանակութիւն են ցոյց տալիս: Նորմաների այդպիսի բարձր և բացարձակ բնաւորութեանը հաւատալով, ֆետիշիստը ստրուկի անձնւիրութեամբ հպատակւում է նրանց և պահպանում:

Երբ հասարակութիւնը դադարում է անիշխանական լինելուց և համաշափ կազմակերպութեան ներդաշնակ ձևերով է կազմւում, այն ժամանակ նրա կենսական հակասութիւնները դադարում են հիմնական և մշտական երևոյթ լինելուց, միայն թէ մասնաւոր և պատահական են լինում: Ստիպողական նորմաներն էլ իւր տեսակի «օրէնքներ» են այն լինում: Ստիպողական նորմաներն էլ իւր տեսակի «օրէնքներ» են այն լինում, որ նրանք պէտք է կանոնաւորեն կրկնուող, հէնց հասարակութեան կազմից բղխող երևոյթները. ակներեւ է, որ նոր կազմի մէջ նրանք իրանց միտքը կորցնում են: Իսկ պատահական և մասնաւոր հակասութիւնները, սօցիալական զգացման և իմացականութեան բարձր զարգացման ժամանակ, առանց «իշխանութեան» ստիպմունքով անցկացւած առանձին «օրէնքների», հեշտութեամբ յաղթահարւում են մարդկանցից: Օրինակ՝ երբ հոգեկան հիւանդը մարդկանց վտանգ և վնաս է պատճառում, այդ դէպքում առանձին «օրէնքներ» կամ «իշխանութեան օրգաններ չեն պահանջւում վերացնելու այդ հակասութիւնը. բայց բաւական են գիտութեան ցուցմունքները, որ նպատակայարմար կերպով բժշկի մարդը և շրջապատող մարդկանց սօցիալական զգացումները, որ, արգելելով հիւանդի ցոյց տւած բռնութեան արտայայտութիւնները, որքան կարելի է քիչ բռնութիւն պատճառեն նրան:

Ստիպողական նորմաների միտքը բարձրագոյն տիպի հասարակութեան մէջ կորչում է մասնաւոր նրանով, որ նորմաների հետ կապւած սօցիալական ֆետիշիզմի չքանալովը նորմաների «բարձրագոյն ոյժն էլ կորչում է:

Սխալ են մտածում նրանք, որ ենթադրում են, թէ նոր հասարակութեան մէջ պէտք է պահպանել «պետական կառուցւածք» այսինքն՝ իրաւական կազմակերպութիւն, որովհետեւ անհրաժեշտ են մի ինքն՝ իրաւական կազմակերպութիւն, օրինակ՝ այն մասին, թէ իւրաքանչիւր քանի ստիպողական օրէնքներ, օրինակ՝ այն մասին, թէ իւրաքանչիւր մարդ օրական քանի ժամ պէտք է աշխատի հասարակութեան համար: Ամեն մի պետական կառուցւածք պարտաւորւած է տիրապետութեան կազմակերպութիւնն է և որտեղ դասակարգ չկայ, այնտեղ պետութիւն

չի կարող լինել: Ինչ վերաբերում է աշխատանքը հասարակութեան մէջ թաշխելուն, սա նոր կազմի մէջ երաշխաւորում է մի կողմից գիտութեան և նրա արտայայտիչների՝ աշխատանքը տեխնիկապէս կազմակերպողների ցուցմունքներով, որոնք ոչ թէ իշխանութեան, այլ գիտութեան անունով են գործում, միւս կողմից — սօցիալական զգացման ոյժով, որ մարդկանց կապում է մի աշխատող ընտանիքի մէջ այն անկեղծ ձգտմամբ, որ ամեն բան արւելի ամենքի բարիքի համար:

Միայն անցողական շրջանում, երբ անցեալի դասակարգային հասարակութեան նկատմամբ ինքնակազմակերպում են, պետական ձեւը միտք ունի և նոր հասարակութեան համար — «ապագայի պետութիւն»: Բայց այս պետութիւնն էլ նոյնպէս դասակարգային տիրապետութեան կազմակերպութիւն է, միայն — պրօլետարիատի տիրապետութեան, մի դասակարգի — որ ոչնչացնում է հասարակութեան՝ դասակարգերի բաժանելը և ապա սրանով վերացնում է հասարակութեան պետական ձեւը:

5. ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՈՅԺԵՐԸ

Նոր հասարակութիւնը ոչ թէ փոխանակական, այլ բնական տնտեսութեան վրայ է հիմնւած: Արդիւնքների արտադրութեան և սպառման մէջ չկան շուկաներ և առ ու տուր, — այլ միմիայն գիտակցօրէն և համաշափ կազմակերպւած բաշխումն:

Նոր բնական տնտեսութիւնը հնից, — օրինակ՝ հալսական-կօմ-մունիստականից նրանով է տարբերւում, որ հաճախ թէ մեծ կամ փոքր համայնք է ընդգրկում, այլ — հարիւր միլիոններից բաղկացած մի ամբողջ հասարակութիւն, իսկ յետոյ — ամբողջ մարդկութիւնը:

Փոխանակական տնտեսութիւն ունեցող հասարակութիւնների մէջ զարգացման ոյժերը — «յարաբերական գերաբնակչութիւնը», մրցումը — դասակարգային կռիւ է, այսինքն՝ էսպէս, հասարակական կեանքի ներքին հակասութիւններ: Բնական-տնտեսական, ցեղական, ֆէօդալական և այլն հասարակութիւնների մէջ այս ոյժերը յանգում են «բացարձակ գերաբնակչութեան» այսինքն՝ արտաքին նակասութեան, հասարակութեան և բնութեան բազմաշաղկապ առաջացած ապրուստի միջոցների պահանջների աճեցողութեան և աշխատանքի՝ որ և է եղանակներով բնութիւնից ստացած այս միջոցների գումարի հակասութիւններին:

Նոր բնական-տնտեսական հասարակութեան մէջ զարգացման ոյժերը դարձեալ արտաքին հակասութեան — հասարակութեան և բնութեան հակասութեան մէջ են, այսինքն՝ հասարակութեան՝ բնութեան դէմ վարած կռիւ պրոցեսի մէջ: Այստեղ չափազանց բազմաշաղկապ զաւրդ գործող ոյժ չի պահանջւում, որ մարդը իւր աշխատանքն ու իմացականութիւնն աւելի ևս կատարելագործէ. մարդկային կարիքները հէնց աշխատանքի և փորձի պրոցեսի մէջ են աճում, բնութեան և նրա զաւրդների դէմ տարած իւրաքանչիւր նոր յաղթանակ նոր խնդիրներ և հանելուկներ է դնում նոր մարդու բարձր-կազմակերպ-

ւած, ներդաշնակ և իւրաքանչիւր թերութեան ու հակասութեան համար զգայուն հոգեկանի առաջ: Բնութեան վրայ իշխանութիւն՝ նշանակում է հասարակութեան՝ արտաքին բնութիւնից սեփականացած էներգիայի մշտական կուտակումն: Կուտակւած էներգիան ելք է որոնում և այդ ելքը ուտ-ղծագործութեան, աշխատանքի և իմացականութեան նոր ձեւեր ստեղծելու մէջ է գտնում:

Ճշմարիտ է, ամեն անգամ էներգիայի կուտակումը չի կարող ստեղծագործութեան յանգել — նա շատ անգամ կարող է և այլասերման տանել: Ժամանակակից և նախկին հասարակութիւնների պարալիտ դասակարգերն ուրիշ մարդկանց հաշիւն էներգիա կուտակելով, իրաւունք ոչ թէ ստեղծագործութեան, այլ անստակութեան, աղաւաղման և իրերի գործածելու քնքշութեան մէջ էին որոնում. իսկ այս երևոյթը հոգեկանի թուլութիւն, դասակարգի անկումն է առաջացնում: Սակայն այդպէս միայն պարալիտներն են. նրանք ոչ թէ հանրագումար աշխատանքի, այլ համարեա բացառապէս սպառման շրջանումն են ապրում. բնական է, որ նրանք այդ շրջանում էլ կեանքի նոր ձեւեր են փնտռում և այդ նոր ձեւերը քնքշութիւնների ու աղճատութիւնների մէջ են գտնում: Նոր հասարակութիւնը այդպիսի պարագիտներ չի ճանաչում, այնտեղ բոլորը աշխատողներ են և աշխատանքի շրջանումն են նրանք իրանց առատ էներգիայից բխած ստեղծագործութեան ծարաւին բաւարարութիւն տալիս: Նրանք կատարելագործում են տեխնիկան ու հասկացողութիւնը, և ուրեմն իրանց սեփական բնոյթը:

Զարգացման նոր ոյժերը, որ մարդկանց աշխատանքի փորձից են ծնւում, այնքան աւելի ուժեղ և արագ են գործում, որքան աւելի լայն, բարդ և բազմակողմանի է այդ փորձը: Ուստի և նոր հասարակութեան մէջ, իւր աշխատանքի վիթխարի ընդարձակ և բարդ սիստեմով, նրա հսկայական կապակցութեամբ, որ մօտեցնում և միացնում է մարդկային ամենատարբեր անձերի (զարգացման միատեսակ մակերևոյթով) փորձը, զարգացման այս ոյժերը մի այնպիսի արագ ընթաց առաջադիմութիւն պէտք է ստեղծեն, որի մասին մենք ճշգրիտ հասկացողութիւն իսկ չենք կարող կազմել: Ապագայ հասարակութեան ներդաշնակ առաջադիմութիւնը անհամեմատ աւելի լարւած է, քան մեր էսպօխայի կիսատարերային, հակասութիւնների մէջ տատանող յառաջադիմութիւնը:

Նոր հասարակական սիստեմի մէջ զարգացման բոլոր տնտեսական արգելքները վերացւած են: Այսպէս, մեքենաների տարածումը, որ կապիտալիստական հասարակութեան մէջ մեքենաների շահաբերութեան մէջ է սահման գտնում, այստեղ ամբողջապէս նրանց արտադրողականութիւնից է կախւած: Իսկ մենք արդէն տեսանք, որ աշխատանքը տնտեսելու համար խիստ օգտակար մեքենան կապիտալիստական շահի տեսակէտով շատ անգամ անշահաւէտ է ներկայանում:

Այսպէս ուրեմն, մեզ համար բնութեան վրայ ունեցաւ իշխանութեան բարձրագոյն նպատակայարմար և խելացի աստիճանը՝ կազմակերպւած լինելու, սօցիալականութեան և ազատ պրօգրեսիւ ընթացքի աստիճանն է — այսպէս է նոր, սօցիալիստական կազմի ընդհանուր բընոյթադիրը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր հասկացողություններ

1. Տնտեսական գիտությունների ոլորտներ երես
2. Արտադրություն 1
3. Հասարակական օգտակարություն և հասարակական արժողություն 22
4. Ընդհանուր հասկացողությունների տեսություն 25
5. Տնտեսական գիտությունների բացատրությունների բաժանումն ու կարգը 26
6. Տնտեսական գիտությունների մեթոդի մասին 29

Նախնական ցեղական կոմունիզմ

1. Մարդու նախնական վերաբերմունքը դեպի բնությունը 33
2. Արտադրության հասարակական յարաբերությունները նախնական ցեղական խմբերի մեջ 35
3. Բաշխման նախնական ձևերը 37
4. Նախնական հասարակության հոգեբանության հիմնական 38
գծերը 40
5. Զարգացման ոյժերը նախնական հասարակության մեջ 40

II. Հասարակության նախապետական-ցեղական կազմակերպություն

1. Երկրագործության և անասնապահության ծագումը 42
2. Ցեղական խմբի արտադրական յարաբերությունների զարգացումը 43
3. Բաշխման ձևերը նախապետական ցեղական շրջանում 48
4. Նախապետական-ցեղական շրջանի հասարակական հոգեբանու- 53
թեան հիմնական գծերը
5. Զարգացման ոյժերն ու կեանքի նոր ձևերը նախապետական- 59
ցեղական շրջանում

Հին ստրկություն

1. Հասարակության վերաբերմունքը դեպի արտաքին բնությունը 62
2. Ստրկության արտադրական և բաշխողական յարաբերություն- 64
ների զարգացումը
3. Հին աշխարհի հասարակական հոգեբանության հիմնական գծերը 70
4. Ստրկատիրական հասարակությունների դեգրադացիայի պատ- 79
ճառներն ու ընթացքը

III. Ֆեոդալական հասարակություն

1. Հասարակության վերաբերմունքը դեպի բնությունը 86
2. Ֆեոդալական խմբի արտադրական և բաշխողական յարաբե- 87
րությունները
3. Ֆեոդալական շրջանի հասարակական հոգեբանության հիմ- 102
նական գծերը
4. Զարգացման ոյժերն ու նրա ուղղությունը ֆեոդալական հա- 106
սարակության մեջ

IV. Մանր-բուրժուական հասարակություն

1. Հասարակության վերաբերմունքը դեպի բնությունը 109
2. Մարդկանց արտադրական և բաշխողական յարաբերություն- 110
ները մանր-բուրժուական հասարակության մեջ

3. Մանր-բուրժուական շրջանի հասարակական հոգեբանության 135
հիմնական գծերը
4. Զարգացման ոյժերն ու նրա ուղղությունը մանր-բուրժուա- 144
կան հասարակության մեջ

V. Առևտրական կապիտալի շրջան

1. Արտադրության տեխնիկական յարաբերությունները 146
2. Առևտրական կապիտալիզմի հասարակական յարաբերությունները 147
3. Հասարակական հոգեբանությունը և զարգացման ոյժերը առև- 160
տրական կապիտալի շրջանում

VI. Արդիւնաբերական կապիտալիզմ

Մանուֆակտուրային շրջան

1. Հասարակության վերաբերմունքը դեպի արտաքին բնությունը 165
2. Արտադրության հասարակական յարաբերությունների զարգա- 167
ցումը մանուֆակտուրային կապիտալիզմի շրջանում
3. Հասարակական բաշխման եղանակները մանուֆակտուրայի 190
շրջանում
4. Հասարակական արդիւնքի բաշխումը զանազան կապիտալիս- 197
տական դասակարգերի միջև
5. Մանուֆակտուրային շրջանի հասարակ կան հոգեբանության 226
հիմնական գծերը
6. Զարգացման ոյժերն ու նրա ուղղությունը արդիւնաբերա- 243
կան կապիտալիզմի առաջին շրջանում

VII. Արդիւնաբերական կապիտալիզմ

Մեքենայական արտադրության շրջան

1. Հասարակության վերաբերմունքը դեպի բնությունը 253
2. Արտադրության հասարակական յարաբերությունները մեքե- 266
նայական կապիտալիզմի շրջանում
3. Բաշխման եղանակների զարգացումը կապիտալիզմի մեքենա- 271
յական շրջանում
4. Հասարակական արդիւնքի բաշխումը զանազան կապիտալիս- 289
տական դասակարգերի մեջ
5. Հասարակական հոգեբանության ամենագլխաւոր փոփոխու- 314
թիւնները մեքենայական կապիտալիզմի շրջանում
6. Հասարակական զարգացման և դեգրադացիայի պրոցեսները 336
մեքենայական կապիտալիզմի շրջանում

VIII. Սոցիալիստական հասարակություն

1. Հասարակության վերաբերմունքը դեպի բնությունը 357
2. Արտադրության հասարակական յարաբերությունները 358
3. Բաշխում 360
4. Հասարակական հոգեբանություն 361
5. Զարգացման ոյժերը 364

ԽՈՇՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Տպւած է

պէտք է լինի

33-րդ երեսի վերնագրում.

Յարաբերութիւնները դէպի բնութիւնը

Վարաբերմունքը դէպի բը
նութիւնը

62-րդ երեսի վերնագրում.

Արտադրական և բախշողական

Արտադրական և բաշխողական

165-րդ երեսի վերնագրում.

Յարաբերութիւնները արտաքին բնու-
թեան հետ

Վերաբերմունքը դէպի
բնութիւնը

ՊՍՏՐԱՍ ԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. Ա. ԲԵԲԵԼ, Կինը և սօցիալիզմ.
2. ՄԱՐՏՈՎ, Սօցիալափոխականները և պրօլետարիատը.
3. ԲԵԼՏՕՎ, Մօնիսախքական հայեացք պատմութեան վրայ.

ԹԱՐԳՄԱՆԻՈՒՄ Է

1. ՄԱՔՍԻՄ ԳՕՐԿԻՅ, Մայրը.
2. ԲՕԺԿՈՎ, Կապիտալիզմ և սօցիալիզմ.

Դիմել հետևիակ հասցեով՝

Тифлисъ, Почтовый ящикъ № 108 М. И. Назарбекъ.

և Թիֆլիսի գրավաճառներին:

Մեծաքանակ գնողներին և գրավաճառներին 20% զեղչ:

Ուղարկելու ծախսը գնողի վրայ է:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0198258

